شىنجاڭ
تارىخ ماتېرىياللىرى

(39)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسلىھەتچىلەر: سېرىكغازى مۇستافىن
ئابدۇخالىق ساقى
باش مۇھەررىرى: ئابلىز مۇھەممەت سايرامى
مۇھەررىرلىرى: تۇرغۇن ئۆمەر
ئابدۇرېھىم مۇھەممەت
جۇرئەت ئابلىمىت
(مەسئۇل كورىكتور: جۇرئەت ئابلىمىت)

شىنجاڭ
تارىخ ماتېرىياللىرى

(39)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى ھەيئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (39)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى ھەيئىتى تۈزدى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جيەنجۇڭ كوچىسى 54№)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1168×850 مىللىمېتر1/32
باسما تاۋىقى: 13.25 قىستۇرما ۋارىقى: 2
1995 - يىلى 5 - ئاي 1 - نەشرى
1995 - يىل 12 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 3000
ISBN7-228-03716-2/K·425
باھاسى: 8.70 يۈەن
(ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلىدۇ)

مۇندەرىجە

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى

ھاياتىنى خەلقە بېغىشلىغان كىشى —كەي يىڭ توغرىسىدا
..... ئۇرازبېك قاناپىن 1

ئىنقىلابىي كۆرۈشلەر

1945 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئاقسۇ ئەترايىدا بولغان
پارتىزانلىق ئۇرۇشى ..... خۇدابەردى ئىلاخۇن 11
تاشقورغان ئىنقىلابى مەزگىلىدە قاغىلىقتا كۆرگەن -
ئاڭلىغانلىرىم ..... موسايوپ ئىمىنىياز 53

سودا - ئىقتىساد

«يارەم شىركىتى» ۋە ئۇنىڭ ئون چوڭ
ئىشى ..... قۇربان ھېلىم 58

قۇرۇلۇش — تەرەققىيات

ۇرپان شەھىرىنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى
سەھىيە - تىبابەتچىلىك ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات
ئەھۋالى ..... مۇھەممەت ئىمىن 65
ۇلانباي ياشلار ئۆستىكى قۇرۇلۇشىغا قاتنىشىشتىن ئەسلىمە
..... سۆزلەپ بەرگۈچى: تۇرسۇن ھەسەن،
رەتلىگۈچى: شېرۋاجى مۇسا 82
1

ماڭارىپ

ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئىلى ماڭارىپى ۋە مەرىپەتچىلەر ..... مۇختەبەر 87
هازىرقى زامان خوتەن ماڭارىپىغا ئاساس سالغۇچى، خوتەن تېياتىرىنى قۇرغۇچى ۋەتەنپەرۋەر — هاجى خانىم توغرىسىدا ئەسلىمە ..... ز. ئى. كازىم 127
لوپنۇر ناهىيىسىنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ماڭارىپى ..... ياسىن ئاسىم 159

سەنئەت

تاجىكلارنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي سەنئىتى توغرىسىدا ..... شېرىن قۇربان 163
«ئون ئىككى مۇقام» نى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن سازەندىلەر توغرىسىدا ئەسلىمە ..... ئىلى ئېزىز 183

پەن ـ تېخنىكا

شىنجاڭنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى چارۋا نەسلىنى ياخشىلاش ئەھۋالى هەققىدە ئەسلىمە ..... سۆزلەپ بەرگۈچى: چارۋىچىلىق ئىنژىنېرى رىشات هېكىم، رەتلىگۈچى: مۇهەممەت قۇربان ئەزىز يارى 201
مەكىت ناهىيىسىدە كىنونىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ..... ئادىل مۇهەممەت 211
كۆچادا كارىزىنىڭ بەرپا ۋە بەربات بولۇشى ..... نىياز مەخمۇت 218
يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى بويىچە ئالىي پروفېسسور تۆجىز توغرىسىدا ..... شېرىپ خۇشتار 224

تارىخىي شەخسلەر

موساشاگزۇك ..... ئابلا سايىت، باهاۋۇدۇن 257
پېشقەدەم ئىنقىلابچى ئابدۇرېھىمجان هەسەنوپ ..... شېرىپ خۇشتار 261
دىنىي ئالىم، شائىر ۋە خەتتات ئۆمەر هاجى دامۇللا توغرىسىدا ..... مۇختەر ماموت مۇهەممىدى 266

بۇرۇت تارىخىدىن

يەكەنلىك 1910 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە بولغان يېرىم ئەسىرلىك تارىخىغا دائىر ئەھۋاللار ..... ئى. ئەسقەرى 270
ئۇرۇمچىنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى كۆمۈر سانائىتى ..... نىياز كېرىمى 349

هازىرقى زامان تارىخىدىن

ئۇلۇغۋار ئىنقىلاب، شانلىق غەلىبە ..... ز. ئى. كازىم 355

چوڭ ۋەقەلەر خاتىرىسى

شىنجاڭنىڭ هازىرقى زامان تارىخىدىكى چوڭ ۋەقەلەر خاتىرىسى ..... تۇرغۇن ئۆمەر تەرجىمىسى 377
«شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 37 ـ سانىنى كۆرگەندىن كېيىن ..... ئەرشىدىن تاتلىق 410

新疆文史资料(维文)39期目录

生命献给人民的人—开英(音) …… 吾拉孜别克
1945年后半年阿克苏周围发生的游击战 …… 胡·伊拉洪
塔什库尔干革命期间在叶城的见闻 …… 木·伊明尼牙孜
《互助公司》和其十大善事 …… 库尔班·艾力木
解放前后的吐鲁番医药卫生情况 …… 木·伊明
忆参加吾拉柏青年渠修建过程…… 口述:吐·艾山,整理:西·木沙
新疆省成立以后的伊犁教育和教育家 …… 木合塔巴尔
忆现代和田教育的奠基人,和田戏剧的创办人,爱国主义者—哈吉夫人
…… 孜·伊·卡孜木
解放前的尉梨县教育 …… 亚森·阿斯木
塔吉克族的传统民族艺术 …… 西·库尔班
延续《十二木卡姆》的音乐家们 …… 艾力·艾则孜
忆解放前的新疆畜牧种类的改良情况 ……
…… 口述:热夏提;整理:木·库尔班
麦盖提县电影业的出现和发展 …… 阿·木海买提
库车坎尔井的修建和消失 …… 尼·买合木提
农业技术高级工程师—涂志(音) …… 西·胡西塔尔
木萨商宗…… 阿·萨伊提、巴哈吾录
老一辈革命家—阿布都热也木·艾山诺夫 …… 西·胡西塔尔
宗教学者、诗人、书法家—吾买尔哈吉大毛拉 …… 木·穆罕莫德
莎车县1910年—1949年间的有些历史情况 …… 伊·艾斯哈尔
解放前的乌鲁木齐煤矿业 …… 尼·克力米
伟大的革命,光荣的胜利…… 孜·伊·卡孜木
现代新疆史事记 …… 吐尔洪·吾买尔译
补充资料 …… 艾尔西丁

هاياتىنى خەلقىگە بېغىشلىغان كىشى — كەي يىڭ توغرىسىدا

ئورازبېك قاناپىن

يولداش كەي يىڭ 1993 - يىل 4 - ئاينىڭ 23 - كۈنى 85 يېشىدا ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولدى.

(1)

كەي يىڭ هايات چېغىدا شىنجاڭدىكى هەر مىللەت خەلقىگە ئىككى ساهەدە ئەمگەك سىڭدۈردى: بىرى، ئىجتىمائىي، سىياسىي ساهە. ئازادلىقتىن كېيىن، ئۇ سابىق شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق هۆكۈمىتى كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق 1 - ، 2 - ، 3 - ، 5 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق 5 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى بولدى. يەنە بىرى، نەشرىيات، تەشۋىقات - مەسلىهەت ساهەسى. ئۇ داڭلىق تەرجىمان، پېشقەدەم مۇهەررىر، ژۇرنالىست، نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىنىڭ كۆپ مىللەت تىلىدا خىزمەت ئىشلىيەلەيدىغان مۇتەخەسسىس، ئالىم ئىدى.

يولداش كەي يىڭ ئاز سانلىق مىللەت خەلقى ئىچىدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئەۋلادىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىلى. ئۇنىڭ مىللىتى داغۇر، شۇڭا ئۇ «ئاز سانلىق مىللەت خەلقى ئىچىدىكى ئاز سانلىق

مىللەت» ھېسابلىنىدۇ. ئەمما ئۇ «ئاز سانلىق مىللەت» چەمبىرىكىدىن پۈتۈنلەي ھالقىپ چىقىپ، ئۆزىنىڭ پۈتۈن ھاياتى، كۈچ - قۇۋۋىتى، بىلىم - پاراسىتىنى شىنجاڭ خەلقىگە، كونكرېت ئېيتقاندا، شىنجاڭ خەلقىنىڭ مەنىۋى ئوزۇقىنى تەييارلاشقا، ئۇلارنى دەۋرىمىزنىڭ يېڭى ئادەملىرىدىن قىلىپ يېتىشتۈرۈشكە بېغىشلىدى.

كەي يىلى 1908 - يىل 1 - ئاينىڭ 16 - كۈنى چۆچەك ناھىيە بازىرىغا يېقىن ئەتراپتىكى دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ، ئوقۇش يېشىغا توشۇشى بىلەنلا مەكتەپكە كىرگەن، بىراق، ئۇ چاغدا سىستېمىلىق، دائىملىق مەكتەپلەر يوق ئىدى، كۆپىنچە شەخسلەر ئائىلە ئوقۇتقۇچىسى تۇتۇپ، بالىلىرىنى ئوقۇتاتتى، بەزىدە ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ، بالىلارنى يىغىپ ئوقۇتاتتى، كەي يىلى مانا مۇشۇنداق «مەكتەپ» تە ئوقۇغان. ئۇ، 1922 - يىلى چۆچەكتىكى «چى مىن» (旗民) باشلانغۇچ مەكتىپىنى پۈتتۈردى.

ئۇ، ياش ۋاقتىدىكى ئوقۇش ئەھۋالىنى ئەسلەپ: بىز خەنزۇچە كىتابلارنى ئونلۇك يادلايتتۇق. يۇقىرىدىن تۆۋەنگە تىك يېزىلغان كىتابلارنى ئوقۇغاندا ھېچنېمىنى چۈشىنەلمەي، مۇگدەپ ئولتۇراتتۇق؛ ئۇستازىمىز ئالدىدا خەنزۇچە ھەرپلەرنى توختىماي، بىرمۇبىر يادقا ئېيتىپ بېرەلمىسەكلا، ئاندىن تال - ئاھانەت ۋە جازادىن قۇتۇلۇپ قالالايتتۇق، — دەيتتى.

ئاتىسىنىڭ ئۆمىدى، ئۇستازىنىڭ قاتتىق تەرتىپ - تۈزۈمى كىچىكىدىن زېرەك ئۆسكەن كەي يىڭنى بىلىم باغچىسىغا يېتەكلىدى. ئۇ، خەنزۇ، مانجۇ تىللىرىنى پىششىق ئىگىلىگەنلىكى سىرتىدا، قازاق، ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار، موڭغۇل مىللەتلىرىنىڭ تىللىرىنىمۇ ئۆگىنىۋالدى. بۇ جەھەتتىكى ئۇستاز — شۇ مىللەت خەلقىدىن بىلەن ئارىلاش - كەسىپداش ياشاش شارائىتى ئىكەنلىكىدە شەك يوق. كەي يىڭنىڭ «ئاز سانلىق مىللەت چەمبىرىكىدىن ھالقىغان» ھالىدا يەككە - يىگانە كۆزگە كۆرۈنگەنلىكى، بىلىم - پاراسىتىنى ھەر مىللەت

خەلقىگە ئورتاق بېغىشلىغانلىقى ئۈنىڭ «كۆپ تىللىق» ئارتۇقچىلىقىدىن بولغانلىقىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ.

كەي يىلى مەكتەپتە 4 - سىنىپ مەلۇماتىغىلا ئىگە بولغان، بىراق ئۇ، جەمئىيەتتىن ئىبارەت ئەمەلىيەت مەكتىپىنىمۇ ياخشى «ئوقۇغان» لىقتىن، بىلىم سەۋىيىسىنى يۇقىرى مەكتەپ دەرىجىسىگە يەتكۈزەلىدى. ئۇ باشلانغۇچ مەكتەپنى تاماملىغاندىن كېيىن، تارباغاتاي ۋىلايەتلىك تاشقى ئىشلار باشقارمىسىدا كاتىپ، قورغاس ناھىيىسىدە قاسساپلاردىن قان بېجى يىغقۇچى (事干税宰屠)، جەمئۇنەي ناھىيىلىك باج ئىدارىسىدە باجگىرلارنى نازارەت قىلغۇچى بولغان.

1933 — 1937 - يىللىرى، تارباغاتاي ۋىلايەتلىك ۋالىي مەھكىمىسىدە تەرجىمان، 1935 — 1938 - يىللىرى چۆچەكتە شىبە - سولۇن (داغۇر) مەكتىپىدە مۇدىر، 1938 -، 1939 - يىللىرى تارباغاتاي ۋىلايەتلىك ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ موڭغۇل - قازاق ئىشلىرى بۆلۈمىدە بۆلۈم باشلىقى بولغان.

1933 - يىلى، تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيلارنىڭ رەھبەرلىك قىلىشى، ئۇيۇشتۇرۇشىدا تارباغاتايدا «يېزىنىڭ تاۋۇش» گېزىتى چىققان، 1935 - يىلى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بۇ گېزىتنى بۆشۈكىدە ئۇجۇقتۇرۇۋېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ چۆچەك بېتىنى چىقارغان. كەي يىلى 1939 - يىلدىن 1944 - يىلىغىچە، مۇشۇ گېزىتخانىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، 1944 - يىلى 8 - ئايدىن 1945 - يىلى 7 - ئايغىچە گېزىتخانىنىڭ باشلىقى بولغان.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، كەي يىلى ئىلگىرى - ئاخىر تارباغاتاي ۋىلايەتلىك ۋالىي مەھكىمىسىدە تەرجىمانلار بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، شىبە - سۇلۇن (داغۇر) مەكتىپىنىڭ مۇدىرى، تارباغاتاي ۋىلايەتلىك ۋالىي مەھكىمە خوجىلىق باشقارمىسى ئاشلىق ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ

باشلىقى، چوڭچەك ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە قۇرۇلۇش ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، تارباغاتاي ۋىلايەتلىك مەدەنىي ئاقارتىش باشقارمىسىدا ئىنسپېكتور (ماۋارىپ ۋازىرى)، تارباغاتاي ۋىلايەتلىك ۋالىي مەھكىمىسىدە نازارەتچى (督查)، شىبە - سولۇن مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ باشلىقى، سابىق شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مەدەنىي - ئاقارتىش كومىتېتى تەۋەسىدىكى تەرجىمە - تەھرىرلىك خىزمىتى باشقارمىسىنىڭ مەسئۇلى بولغان.

كەي يىلى 1945 - يىلى 7 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشتى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئاشۇ جۇدۇن - چاپقۇنلۇق كۈرەش يىللىرىدا، ئۇ خەلق تەرەپتە — قوزغىلاڭچىلار تەرەپتە تۇرۇپ، شۇ چاغدىكى دېموكراتىك شوئارلار، ھەربىكەتلەرنى قوللىدى ۋە نەشرىياتچىلىق ئارقىلىق تەشۋىق قىلدى. 1947 - يىلى، تارباغاتاي ۋىلايەتلىك ئىجرائىيە كومىتېتى (شىنجاڭدا تۇنجىلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقىنىڭ ۋىلايەتلىك ئىجرائىيە كومىتېتى) كەي يىڭنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى زوشەن مەيداننىي نەزەردە تۇرۇپ، ئۇنى خەنزۇ قېرىنداشلارغا بېغىشلانغان «بىرلىك» گېزىتىنىڭ باش مۇھەررىرلىكىگە تەينىلەپ، ئۇنىڭغا چوڭ ئىشەنچ باغلىدى.

ۋىلايەتلىك ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ ئورگىنى «خەلقچىل» گېزىتى — «<بىرلىك گېزىتى> تاسادىپىي ئوتتۇرىغا چىقىپ قالغان ئەمەس. كۆڭلىمىزدە گېزىت چىقىرىش ئارزۇيىمىز بولغان بولسىمۇ، ئىمكانىيەت بولمىغانلىقتىن، ئەمەلگە ئاشماي كەلگەنىدى، مانا ھازىر ئەمەلگە ئېشىپ، ھەممىمىزنى خۇشاللاندۇردى» دەپ يازغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ گېزىتنىڭ «بىرلىك» دېگەن نامىغا مۇناسىپ ھالدا مىللەتلەرنىڭ بىرلىك - ئىتتىپاقلىقىنى مۇستەھكەملەش جەھەتتە كۈچ چىقىرىپ، ئەل تىلىكىگە مۇناسىپ ئىش كۆرۈپ، زور نەتىجىلەرگە ئېرىشىشكە تىلەكداشلىق بىلدۇرگەنىدى.

ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى كەي يىڭنىڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋە ئۇنىڭ دېموكراتىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا قوشقان تۆھپىسىنى ئالاھىدە باھالاپ، ئۇنى «سادىق»لىق مېدالى بىلەن مۇكاپاتلىغان.

1949 - يىلى 12 - ئايدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك مەدەنىي - ئاقارتىش كومىتېتى تەۋەسىدىكى تەرجىمە - تەھرىرلىك خىزمىتى باشقارمىسىنىڭ مەسئۇلى بولغان كەي يىلى 1951 - يىلى 3 - ئايدا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى قۇرۇلغاندا، نەشرىياتنىڭ مۇئاۋىن باشلىقىغا تەينىلەندى.

(2)

كەي يىڭنىڭ ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمى (1949 - يىلى 41 ياشتا ئىدى) نەشرىياتچىلىق ساھەسىدە ئۆتتى. ئۇنىڭ ھاياتى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 40 نەچچە يىللىق تارىخى بىلەن چىڭ باغلانغان.

مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى مەمۇرىي ئىشلار ئىشخانىسىنىڭ «نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنى ياخشىلاش ۋە راۋاجلاندۇرۇش» توغرىسىدىكى يولىيۇرۇقىغا ئاساسەن، 1951 - يىلى 15 - مارتتا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى قۇرۇلغاندا، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، يولداش كەي يىڭ نەشرىياتنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىرىنىڭ بىرى بولۇپ تەينىلەندى.

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى — شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە مەنسۇب ئوزۇق تەييارلاشنى، كونكرېت ئېيتقاندا، ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - يېزىقىدا كىتاب - ژۇرنال چىقىرىشنى ئاساس قىلغان ئاممىباپ نەشرىيات. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى قۇرۇلغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە پارتىيىنىڭ فاڭجېن - سىياسەتلىرىنى، ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىشنى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق بۇرچى قىلىپ كەلدى. كەي يىڭ

بولسا، ژاپات بولغانغا قەدەر نەشرىياتنىڭ بوسۇغىسىدىن — قاراڭغۇلۇق ئورنىدىن قوزغالغان ئەمەس. ئۇ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ ھۆلىنى تىكلەپ، تېمىنى مۇستەھكەملەپ، خادىملىرىنى يېتىلدۇرگەن تۇنجى ئەۋلاد ئىنقىلابىي يولداشلار قاتاردا 40 يىل ئەمگەك سىڭدۇرۇپ، بۇرچىنى شەرەپ بىلەن ئادا قىلدى.

كەي يىڭ ژەتەننى جان - دىلى بىلەن سۆيەتتى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنى، سوتسىيالىزمنى، بارلىق مىللەتلەرنى سۆيەتتى ھەم مىللەتلەرنىڭ ئاڭلىق، بىلىملىك بولۇشىنى، بىرلىك - ئىتتىپاقلىقنىڭ مۇستەھكەم تايانچىسى بولۇشىنى ئارزۇ قىلاتتى؛ پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرى بويىچە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا ئاكتىپ قاتنىشىشنى ئۈيلايتتى؛ شۇنىڭدەك، ئۆزى خىزمەت قىلماقچى بولغان خەلقنىڭ تىلى، ئۆرپ - ئادىتى، پىسخولوگىيىلىك ھېسسىياتىنى پىششىق ئىگىلەپ، شۇ خەلق ياقتۇرىدىغان مەنىۋى ئوزۇق تەييارلاپ چىقىشنى ئۈيلايتتى.

كەي يىڭ قازاق تىلى - يېزىقىغا تازىمۇ پىششىق ئىدى. ئۇنىڭ داغۇر مىللىتىدىن ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىغانلار ئۇنى گەپتان، ماقال - تەمسىلگە باي، تەزكىرىچى قازاق پۇخراسى دەپلا قالاتتى. مەن كەي يىڭ بىلەن 1953 - يىلىدىن باشلاپ بىللە خىزمەت ئىشلىدىم. ئۇنىڭ ھەر تامچە تەرىنى قانداق ئاققۇزغانلىقى، نېمىگە ئاققۇزغانلىقى، قانداق ئەمگەكلىرى ئارقىلىق ئاققۇزغانلىقى ماڭا بەش قولدەك ئايان دېسەم ئارتۇق كەتمەيدۇ.

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، كەي يىڭ بۇ نەشرىياتنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى سۈپىتىدە تەشكىللي خىزمەتنى ئىشلىدى، قوشۇمچە قازاق بۆلۈمىنىڭ مەسئۇللۇق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ، قازاق تىل - يېزىقىدا چىقىدىغان كىتابلارنىڭ ئاخىرقى تەھرىرلىك نۇسخىسىنى بېكىتىپ، نەشر قىلىشقا يوللاپ تۇردى. دەسلەپكى مەزگىلدە، قازاق تەھرىر بۆلۈمىنىڭ ئالدى بىلەن

تۈتۈپ ئىشلىگەن خىزمىتى (ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىمۇ شۇنداق) ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىدىن تاللانما ھەم پارتىيە - دۆلەتنىڭ باشقا رەھبەرلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى نەشر قىلىش، شۇنىڭدەك، پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىگە ئائىت بەلگىلىمە - قوللانمىلارنى نەشر قىلىشتىن ئىبارەت بولدى.

1953 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، بەشلا ئادەمى بار (كەي يىڭ شۇنىڭ ئىچىدە) قازاق تەھرىر بۆلۈمى 513 مىڭ دانە 88 خىل كىتاب، كىتابچە نەشر قىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ «جۇڭگو جەمئىيىتىدىكى سىنىپلار توغرىسىدا تەھلىل»، «پارتىيە ئىچىدىكى خاتا ئىدىيىلەرنى تۈزىتىش توغرىسىدا»، «ئۇچقۇندىن يانغىن چىقىدۇ»، «ئەمەلىيەت توغرىسىدا»، «خۇنەن دېھقانلار ھەرىكىتىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات»، «يېزىلاردىكى سىنىپلارنى قانداق تەھلىل قىلىش كېرەك؟» قاتارلىق 24 كىتابنى؛ لېۋ شاۋچېنىڭ «پارتىيە توغرىسىدا» قاتارلىق كىتابلىرىنى نەشر قىلدى. يولداش كەي يىڭ مۇشۇ ئىشلار جەريانىدا باشتىن - ئاخىر ئۈستىدە بولغانلىقى سىرتىدا، قازاق تىل - يېزىقىدا چىقىدىغان باشقا سىياسىي، ئىجتىمائىي كىتابلارنىڭ ئىشلىرىغىمۇ قول تىقىپ ئىشلىدى. ئۇ، نەشىردىن چىقىدىغان بىر كىتابنىڭ بىر ساھەدىكى خىزمىتىگىلا ئەمەس، ھەممە ساھەسىگە (سىلىشتۇرۇش، كوررېكتور نۇسخىسىنى ئوقۇش ۋەھاكازا) قاتناشتى.

ئۇ، ئۇيغۇرچىدىن خەنزۇچىگە كىتاب تەرجىمە قىلغاندىن باشقا (50 - يىللىرى «قان دېغى»، «ئانارخان» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلغان)، ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدا چىقىدىغان سىياسىي - نەزەرىيىۋى ئەسەرلەرنىڭ، بولۇپمۇ ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنىڭ تەرجىمىسىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش خىزمىتىگە قاتناشتى.

ئۇ، جۇڭگو تارىخى ۋە جۇڭگونىڭ كىلاسسىك ئەسەرلىرىنىڭ

ۇەقەلىكلىرىنى پىششىق بىلەتتى. شۇڭا، كىتاب تەرجىمە قىلغاندا ياكى تەھرىرلىگەندە، سۆز - جۈملىلەرنى كىلاسسىك ئەسەرلەردىكى سۆز - جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈشىگە بىرلەشتۇرۇپ ھەل قىلاتتى.

ئۇ، بىلگىنىنى باشقىلارغا ئۆگىتىشتىن ھارمايتتى. بولۇپمۇ ئۇ، خەنزۇ تىلىنىڭ قانۇنىيىتىنى، خەنزۇچە ھەربىر ھەرپنىڭ تۈزۈلۈشىنى ھېكايە - مىسالالار ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى (ھەتتا، خەنزۇ يولداشلارمۇ سۆز - جۈملە، ھەرپلەر ئۈستىدە ھاجەتى چۈشۈپ، كەي يېگىنىڭ ئالدىغا كېلەتتى).

كەي يىڭ ئۇزۇنىڭ بىلىمگە ئەسلا قانائەت قىلمايتتى. ئۇ، بىر تەرەپتىن خىزمەت قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن قازاق تىلى ئۈستىدە ئەستايىدىل ئىزدەندى.

1960 - يىللارنىڭ بېشىدا، ئەشرىيات ئورۇنلىرىنىڭ ۋەزىپىسى ئېنىق بەلگىلىنىپ، ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ۋە ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئۇيغۇرچە، قازاقچە ئەشىر قىلىش ۋەزىپىسى مەركىزىي مىللەتلەر ئەشرىياتىغا يۈكلەندى، شۇنىڭدا بولسا ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئۇيغۇر، قازاق تىللىرىغا تەرجىمە قىلىش، گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلۇپ، مەركىزىي مىللەتلەر ئەشرىياتىنىڭ خىزمىتىگە ياردەملىشىپ تۇردى. 1961 - يىلىنىڭ بېشىدىن 1965 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا (قازاقچە تەرجىمە گۇرۇپپىسىغا دەسلەپتە ئېرغالى بىلەن كەي يىڭ، كېيىن، قالى ئاباق بىلەن كەي يىڭ مەسئۇل بولدى)، كەي يىڭ ھەر يىلى 3 - 4 - ئايلاردا بېيجىڭغا بېرىپ، 11 - 12 - ئايلاردا قايتىپ كېلەتتى. ھەر قېتىم بېيجىڭغا بارغىنىدا، بىر - ئىككى تۇم كىتاب ئەشىردىن چىققانچە ئىشنىڭ بېشىدا بولاتتى. مەسىلەن، 1962 - يىلى يازدا «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»نىڭ 4 - تومى، 1964 يىلى «ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىدىن تاللانما» (A,B كىتاب)، 1965 - يىلى 1 -، 2 -، 3 - تومىلىرى (1 - تومى ئىلگىرى ئەشىردىن چىققان،

تەرجىمىسى قايتىدىن تەكشۈرۈپ بېكىتىلىپ، ئىككىنچى قېتىم ئەشىر قىلىندى) ئەشىردىن چىقتى.

ئۇ چاغدا، مەركىزىي مىللەتلەر ئەشرىياتىنىڭ تەرجىمە - تەھرىرلىك خىزمىتى جىددىي ۋە ئالدىراش بولاتتى، كۈنبويى ئىشلىگەنىنىڭ سىرتىدا، ئاخشىمىسى يەنە ئۇچ - تۆت سائەت ئىشلەشكە، بەزىدە يەكشەنبە كۈنلىرىمۇ ئىشلەشكە توغرا كېلەتتى. باز كۈنلىرى، بېيجىڭدىكى دوست ئىشلەش، كىشىگە، بولۇپمۇ كەي يىڭگە ئوخشاش ياشتا چوڭىيىپ قالغان كىشىلەرگە ئاسان چۈشمەيتتى. بىراق بۇلار، كەي يىڭنىڭ خىزمەتتىكى جاۋابكارلىقى، ئەستايىدىللىقى، قەيسەرلىكىگە قىلچە تەسىر يەتكۈزەلمىدى، ئەكسىچە ئۇ، ياشقا بولداشلارغا ئۈلگە بولۇپ، غەيرەت - ئىلھام بېغىشلاپ كەلدى.

كەي يىڭ ئىشنى قېتىرقىنىپ، ئەستايىدىل ئىشلەيتتى. ئۇ تەرجىمە - تەھرىرلىك خىزمىتى جەريانىدىكى مۇرەككەپ، قىيىن ئۇقۇم، جۈملىلەرنىڭ جاۋابكارسىزلىق بىلەن قول ئۇچىدا ئىشلەپ قويۇپ بېرىلىشىگە ئەسلا يول قويمايتتى. بولۇپمۇ، ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرىگە ئوخشاش كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ لوگىكىلىق ئوي - پىكرى، تىلى، ئۈزگىچە ئۇسلۇبى ئەسلى نۇسخىسىدىكىدەك چىقمايى، ئۇقۇمدا مۇجمەللىك كۆرۈلسە، «غەلىبە قىلمىغۇچە»، «ئالدىنقى سەپتىن» قايتمايتتى، مۇجمەللىك ئايدىڭلىشىپ كەتكەن چاغدا خۇشاللىقىدىن پايراپ كېتەتتى. مۇبادا بىرەر يولداش بۇ جەھەتتە خىزمەت كۆرسىتىپ قالسا، ئۇنى تەقدىرلەپ، «مۇكاپات» لاپ، «ساڭا بىر سەر»، «ئىككى سەر» دەپ، باشمالتىقىنى چىقىرالتتى (ئادەتتە، دەم ئېلىش كۈنلىرى ياكى داستىخاندا بىللە بولغان چاغلاردا، كەي يىڭدىن ھېلىقى «مۇكاپات» لىرىنى ئالىدىغانلارمۇ بولغانىدى).

كەي يىڭ تۇرمۇشىنى تەرتىپلىك ئۆتكۈزەتتى. مەسىلەن، يۇرۇش - تۇرۇش، ئۇخلاش، دەم ئېلىش، تاماقلىنىش قاتارلىقلارنىڭ

هەممىسىدە ئىزچىل ھالدا رېتىملىقنى ساقلايتتى. ئۇ، يەكشەنبە كۈنى ئوبدان دەم ئېلىۋالسا، ئادەتتىكى كۈنلەردىكى ئېغىر خىزمەتلەرمۇ ئۇنىڭغا ھېچقانچە تۇيۇلمايتتى.

كەي يىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە ئۇزۇن يىل ئەمگەك سىڭدۈرگەننىڭ سىرتىدا، سۈپەتلىك نۇرغۇن مەنىۋى ئوزۇقمۇ قالدۇردى. ئۇ «شىنجاڭدىكى داغۇر خەلقىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» دېگەن كىتابنى يازدى. «داغۇرچە ـ قازاقچە ـ خەنزۇچە سېلىشتۇرما لۇغەت»، «خەنزۇچە ـ قازاقچە لۇغەت»نى تۈزۈپ چىقتى.

كەي يىڭ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» قارا بورىنىنىڭ تەسىرىگىمۇ ئۇچرىدى، بىر مەزگىل زەربىمۇ يىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئىشەندى، سوتسىيالىزمغا ئىشەندى، ئۆزىنىڭ پارتىيە كۆرسەتكەن توغرا يولدىن قەتئىي تەۋرەنمەيدىغانلىقىغا ئىشەندى، «خەلقىم» دېگەن قىممەتلىك مۇددىئاسىدىن يانمىدى.

ئۇ، «ئىشنى ئىشلەپ بولدۇم، يېشىممۇ بىر يەرگە باردى» دەپ قاراپ ئولتۇرمىدى. ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، قەلەمنى قايتا قولغا ئالدى.

يولداش كەي يىڭ 1984 ـ يىلى 12 ـ ئايدا مۇئاۋىن نازارەت باشلىقى دەرىجىسى بىلەن خىزمەتتىن چېكىندى. ئۇنىڭ ھەر قانداق ئىشقا نىسبەتەن قەتئىي جاۋابكار بولۇش، قەتئىي ئەستايىدىل بولۇش، قەتئىي پۇختا بولۇش روھى كېيىنكى ئەۋلادلار ئۈچۈن ئۈلگە ـ نەمۇنە، ئۇنىڭ نامى شىنجاڭدىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ساقلىنىدۇ.

قازاقچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: **مارزىيە ئىبراھىمجانوۋا**
جاۋابكار مۇھەررىرى: **ئابلىز مۇھەممەت سايرامى**

1945 ـ يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئاقسۇ ئەتراپىدا بولغان پارتىزانلىق ئۇرۇشى

خۇدابەردى ئېلاخۇن

بىر روتا قوراللىق جەڭچىلەر بۇيرۇققا بىنائەن ئاقسۇ ئەتراپىدا پارتىزانلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن 1945 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئىلىدىن ئاقسۇغا يۈرۈش قىلىپ، 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا يەنە بۇيرۇققا بىنائەن ئاقسۇدىن چېكىنىپ چىقتۇق. لېكىن، بەزى كىشىلەر شۇ چاغدا بىزنىڭ بۇ ھەرىكىتىمىزنى چۈشەنمەي ئۇنىڭدىن نارازى بولۇپ، بىزگە بەزى بۆھتانلارنى قىلغانىدى. ھازىرمۇ بۇ توغرىدا بىزگە تاپا ـ تەنە قىلىشىۋاتقانلار بار. ھالبۇكى، ئەمەلىي ئەھۋال ئۇلار ئېيتقاندەك ياكى ئويلىغاندەك ئەمەس.

بىز تەڭرىتېغىنى يول يوق يەردىن كېسىپ ئۆتۈپ، باي ناھىيىسىنىڭ قېيىر رايونى، ياقئېرىق، قورغان، تۇزئاۋات قاتارلىق يەرلەردە پارتىزانلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ شۇ ئەتراپتىكى قىسىملىرىنىڭ كەينىگە كىرىۋېلىپ ياكى ئۇلارنى ئارقىمىزغا سېلىۋېلىپ، ئۇستىلىق ۋە ئەپچىللىك بىلەن تىلغا ئېلىنغۇدەك جەڭنى قىلىپ، دۈشمەنگە زور تالاپەت كەلتۈردۇق. بۇ جەڭگە رەھبەرلىك قىلغانلار شۇ ۋاقىتتىكى ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ قابىلىيەتلىك ۋە ئەخلاقلىق رەھبىرىي كادىرلىرىدىن ئابدۇكېرىم ئابباسۇپ، قاسىمجان قەمبىرى، ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە كۆرگەن سوپاخۇن سوۋۇرۇپ، دىنىي زات داموللا

رازيوپ قاتارلىق كىشىلەر ئىدى. مۇشۇلارنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە پارتىزانلىق ئۇرۇشىمىز مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغاچقا، ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت بىزنىڭ ئىشلىرىمىزغا يۇقىرى باھا بېرىپ، ئابدۇكېرىم ئاببباسۇپنى «ئازادلىق» ئالتۇن ئوردىنى بىلەن، قالغان تۆت نەپەر رەھبەرنى بىرىنچى دەرىجىلىك «ئىستىقلالىيەت ئۇچۇن كۇرەش» ئالتۇن ئوردىنى بىلەن (سوپاخۇنغا يەنە بىر دانە «باھادىرلىق» مېدالى قوشۇپ)، ئەترەت تەركىبىدىكىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىمۇ نەتىجىسىگە قاراپ باشقا ئوردىن ۋە مېدالار بىلەن مۇكاپاتلىغاندىن تاشقىرى، ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك ئۇنۇانى ۋە خىزمەت ئورنىنى ئۆستۇرۇپ، ئابدۇكېرىم ئاببباسۇپنى مەركىزىي ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ باش كاتىپلىقىغا، سوپاخۇن سۇۋۇرۇپنى پولكوۋنىك ئۇنۇانى بىلەن تەكەس ئاتلىق پولكىنىڭ كوماندىرلىقىغا كۆتۈردى.

مەن ئۇ پارتىزانلىق ئۇرۇشىغا قاتناشقان يىللىرىدا يېشىم ئەمدىلا ئون سەككىز - ئون توققۇزلارغا كەلگەن، ئۆزۈمنىڭ ئىسمىنى ئارانلا يازالايدىغان بالا بولغانلىقىمدىن، ئۇرۇشنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن خاتىرە يېزىپ قالدۇرۇشنى ئويلىممغانىكەنمەن. ئارىدىن ئون يىللار ئۆتۈپ خاتىرە يېزىپ قويۇشنىڭ زۆرۇرلىكىنى تونۇپ يەتكەندىن كېيىن، مەن بىلەن بىللە جەڭ قىلغان ۋە ئاز - تولا خاتىرە يېزىپ ماڭغانلاردىن سوراپ، ئۇنىڭغا ئۆزۈمنىڭ ئېسىمدە بارلىرىنى قوشۇپ، ۋاقىت، ئورۇن، يەر ۋە ئادەم ئىسىملىرى (مەيلى ئۆزىمىزنىڭ ياكى دۇشمەن تەرەپنىڭ بولسۇن)، كۆرۈنەرلىك خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنىڭ نامىلىرىنى قالدۇرماي يېزىپ، خېلى مۇكەممەل بىر خاتىرە قىلىپ قويغانىدىم. «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»دىن ئىبارەت ئون يىللىق قالايمىقانچىلىق ۋە «كۇرەش قىلىش، تەنقىت قىلىش، ئۆزگەرتىش» تىن ئىبارەت مۇدھىش ھەرىكەت داۋاملىدا، ھەرىكەتنىڭ ئوبيېكتى بولۇپ قالغانلىقىدىن، ئۆيۇمنى ئاختۇرۇرۇپ، يازغان خاتىرىلىرىمنىڭ ھەممىسىنى تارتىۋالدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، شۇ خاتىرىنى يېزىپ

ساقلىغانلىقىمنىڭ «ئەدىپى»نى تازا يېدىم. ئەمدى بۇگۈنكى كەڭ سىياسەت دەۋرىگە كەلگەندە، شۇ خاتىرىنى قايتا يېزىپ جامائەتكە سۇنۇشنى ئويلىغان بولساممۇ، ئارىدىن قىرىق بەش يىل ئۆتۈپ كەتكەچكە نۇرغۇن ئىشلار ئۇنتۇلۇپ كېتىلىپتۇ، جەڭدە بىللە بولغان سەپداشلىرىمنىڭ كۆپىنچىسى ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. شۇنداق بولسىمۇ، قاتتىق باش قاتۇرۇپ ئەسلەپ تۆۋەندىكى ئەھۋاللارنى يېزىپ چىقالىدىم. توغرا بولمىغان، چالا قالغان يەرلىرىنى باشقا زامانداشلارنىڭ تولۇقلاپ كېتىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

مەن زۇلۇم تارتقان كەمبەغەل ئائىلىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، مىللىي ئارمىيە سېپىگە قاتناشقاندىن كېيىن بارا - بارا ئورنۇم ئۆسۈپ، ۋزۇۋت كوماندىرى (پەيجاڭ) لىقىغا كۆتۈرۇلدۇم. لېكىن رەسمىي جەڭگە قاتنىشىپ باقمىغانلىقىم ئۈچۈن، جەڭ مەيدانلىرىدىن ئارقىمۇ ئارقا كېلىۋاتقان خۇش خەۋەرلەرنى، بۇ جەڭلەردە يېتىشىپ چىقىۋاتقان قەھرىمانلارنىڭ جاسارەتلىرىنى ئاڭلاپ، مېنىڭمۇ جەڭ مەيدانلىرىغا بېرىپ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن ئېلىشىش ئارزۇيۇم ئۆرلەپ تۇراتتى. 1945 - يىلى يازدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ مايتاغدىن قورالىلىق ئەسىيان كۆتۈرۇپ جەڭ بىلەن مىللىي ئارمىيە سېپىگە كېلىپ قوشۇلغان سوپاخۇن سۇۋۇرۇپ باشچىلىقىدىكى ئاتلىق روتا (لىيەن)نى ئاساس قىلغان ھالدا بىر پارتىزانلار ئەترىتى تەشكىللەپ، ئاقسۇ ئەتراپىدا پارتىزانلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىشقا ئەۋەتىشنى قارار قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ، مېنىڭمۇ مۇشۇ ئەترەتكە قوشۇلۇپ بېرىشىم ھەققىدە قوماندانلىق شتابىغا ئىلتىماس قىلدىم. ئەمما، قوماندانلىق شتاب ئىلتىماسىمنى تەستىقلىمىدى. مەن ئىرادەمدىن قايتماي، ئارزۇيۇمنى سوپاخۇنكامغا ئېيتىپ، ئۇنىڭ تەشكىلىي رەسمىيەتىنى ئۆزى بېجىرىپ مېنى بىللە ئېلىپ كېتىشىنى ئىلتىماس قىلدىم. سوپاخۇنكام بۇ ئىلتىماسىمغا خۇشاللىق بىلەن قوشۇلۇپ، ئەگەر رەسمىيەتىمنى بېجىرىشكە ئولگۈرەلمىسە مېنىڭ

ئۆزلىرى بىلەن بىللە قېچىپ كېتىشىمنى، رەسمىيەتنى يول ئۈستىدە بېجىرسىمۇ بولىدىغانلىقىنى ئېيتتى. مەن خۇش ھەم خاتىرجەم بولۇپ، ئۇلار تۇرۇۋاتقان يەرنى ھەر كۈنى بىر يوقلاپ تۇردۇم. ئۇلار يولغا چىقىشقا جىددىي تەييارلىق كۆرۈۋاتاتتى.

ھاۋا نازا ئىسسىغان 18 - ئىيۇل كۈنى چۈشلۈك دەم ئېلىش ۋاقتىدا ئۇلار تۇرۇۋاتقان يەرگە بارسام، ئۇلارنىڭ شۇ كۈنى يېرىم كېچىدە يولغا چىقىپ تىكەسكە قاراپ ماڭغانلىقىنى ئۇقتۇم - دە، ئۇلارنىڭ مېنى تاشلاپ كەتكىنىگە ئىنتايىن ئەپسۇسلاندىم. بىراق، ئويلاپ ئولتۇرۇشقا ۋاقىت يوق ئىدى. ئۇلارنىڭ تىكەسكە بېرىش ئۈچۈن بۈگۈن ئاخشام بىزنىڭ يېزىدا يەنى كاندا قونۇدىغانلىقىنى ئېسىمگە ئالدىم - دە، ئۆزۈم تۇرۇۋاتقان قىسىمغىمۇ بارماي، دەرھال يولغا چىقتىم. ئۈستۈمدە سېرىق تېرىكىدىن تىكىلگەن ئوفىتسېرچە گىمناستۇركا، گىلىپى شىم، پۇتۇمدا ئۆتۈك، بېشىمدا يازلىق شەپكە بار ئىدى. قولۇمدىكى ئوفىتسېرچە سومكىنى بوينۇمغا ئېسىپ، ئۈستىدىن كەمىرىمنى باغلىۋالدىم. بازاردىن ئىككى نان سېتىۋېلىپ، كانغا قاراپ يۈرۈپ كەتتىم. كۈن ئولتۇراي دېگەن مەزگىلدە ئىلى دەرياسى بويىغا يېتىپ باردىم. بىراق، كېمىچىلەر ئۆيلىرىگە قايتىش ئۈچۈن كېمىنى قاشقا باشلاۋاتقانىكەن. مەن ئىشىمنىڭ ئالدىراشلىقىنى ئېيتقاندىن كېيىن، ئۇلار ئۆتكۈزۈپ قويۇشقا ماقۇل بولدى. ئۈچ نەپەر كېمىچىگە مەن قوشۇلۇپ تۆتىمىز كېمىنى دەريانىڭ يۇقىرى تەرىپىگە تەستە تارتىپ ئاپىرىپ، ئۆزىمىز ئىچىگە چۈشۈۋېلىپ ئاندىن كېمىنى قويۇپ بەردۇق. ئىككى نەپەر كېمىچىنىڭ توختىماي پالاق ئۇرۇپ باشقۇرۇشى بىلەن ئىلى دەرياسىنىڭ ئۇلۇق سۈيىدە ئۇيان - بۇيان چايقىلىپ يۈرۈپ، خېلى تۆۋەندىن ئۇ قاتقا ئاران چىقىۋالدۇق. ئۇنىڭغىچە كۈن ئولتۇرۇپ، قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتتى. كېمىدىن چۈشۈپلا قاراڭغۇدا مېڭىپ كەتتىم. يالغۇز ياغاچ يېزىسىغا يېتىپ بارسام، يېزىنىڭ چېتىدىكى

جاڭزىدىن ئۈچ ئىت يۈگۈرۈپ چىقىپ، مېنى ئوتتۇرىغا ئېلىۋالدى. قولۇمدا ھېچنەرسە يوق، ئىتلار مېنى تالاشقا كېلىشىۋاتاتتى. مەن كەمەرنى يېشىپ بوينۇمدىن ئارتىلدۇرۇپ ئېلىشقا ئۈلگۈرەلمىدىم. يەرگە ئېڭىشسەم قاراڭغۇدا ھېچنەرسىنى كۆرەلمىدىم. ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن ئىتنى تەپسەم، پۇتۇم ئىتقا تەگمەي ئىت پۇتۇمنى چىشلىۋالدى. قېچىپ ئارقامغا داجىدىم، يول ياقىسىدىكى سۈيى مول ئۆستەڭگە ئوڭدىسىغا يىقىلىپ چۈشتۈم. دەل شۇ چاغدا جاڭزىنىڭ ئىگىسى چىقىپ ئىتلارنى قوغلىۋېتىپ، مېنى ئۆستەڭدىن سۈزۈۋالدى. ئۇ كىشى مېنىڭ ئەھۋالىمنى كۆرۈپ خىجىل بولۇپ، ھۆل بولۇپ كەتكەن كىيىملىرىمنى كېچىچە قۇرۇتۇپ سەھەردە يولغا سېلىپ قويۇش ئۈچۈن، ئۆيىدە قونۇپ قېلىشىمنى ئېيتىپ تۇرۇۋالدى. ئەمما، مەن ئۇنىماي شۇ پېتىلا يۈرۈپ كەتتىم. بىردەم ماڭغاندىن كېيىن سۇلار ساقىپ، كىيىملىرىم بىرئاز ئەكچىپ قالدى. لېكىن، ئىت چىشلىۋالغان پۇتۇمدىكى ئۆتۈكنىڭ ئىچى ئەكچىمەي، بارغانسېرى شالاقشىپ كەتتى. ھېچيېرىم ئاغرىمىغاندىن كېيىن، «ئۆتۈكنىڭ ئىچىگە سۇ توشۇپ كەتكەن ئوخشايدۇ» دېگەن ئوي بىلەن مېڭىۋەردىم. يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندە كانغا يېتىپ بېرىپ ئۆيگە چىقتىم. دادام چىراغنى يېقىپ ئىشىكنى ئاچتى. يېرىم كېچىدە ئۇشتۇمتۇت چىققانلىقىمنى كۆرۈپ ھەيران قېلىۋاتقان دادام بىلەن تىنچلىق - ئامانلىقمۇ سوراشماي، ئەڭ ئاۋۋال يېزىغا ھەربىيلەر كەلگەن - كەلمىگەنلىكىنى سورۇدۇم. دادامدىن كەلمىگەنلىكىنى ئاڭلاپ، روھىم تېخىمۇ چۈشۈپ كەتتى. ئۆيگە كىرىپ كىيىم - كېچىكىمنى يەشكەندە، ئىچى شالاقشىپ كەتكەن ئۆتۈكىمنى دادام تارتىپ قويدى. قارىسام، ئىچىگە توشۇپ كەتكىنى سۇ ئەمەس، ئىت چىشلىگەن يەردىن ئاققان قان ئىكەن. دادام بۇنى كۆرۈپ چۆچۈپ كەتتى ۋە دەرھال پاختا كۆيدۈرۈپ بېسىپ، كونا بەلبېغى بىلەن تېڭىپ قويدى. يېتىپ قالدۇق. ئەمما، مېنىڭ زادى ئۇيقۇم

كەلمىدى. ئېسى ـ يادىم سوپاخۇن ئەترىتىنى ئىزدەپ تېپىشتا ئىدى. دادام ئەتىسى ناماز بامداتتىن قايتىپ كىرىپلا، سوپاخۇن ئەترىتىنىڭ تۈنۈگۈن ئاخشام ئالمۇتا خاڭغا چۈشۈپ، بۈگۈن سەھەردە كېتىپ قالغانلىقىنى ئېيتتى. مەن مېھرىبان ئۆگەي ئانام تەييارلىغان چاينى ئالمان ـ تالمان ئىچىپ، يولغا چىقىشقا تەييارلاندىم. مەن يالغۇز ئوغۇل بولغانلىقىمدىن، دادام مېنى يېنىدىن ئايرىغۇسى، بولۇپمۇ خېيىم ـ خەتەردىن خالى بولغىلى بولمايدىغان فرونتقا يولغا سالغۇسى كەلمەيتتى. شۇنداقتىمۇ، مېنىڭ قەتئىي ئىرادىگە كەلگەنلىكىمنى بىلگەچكە، مەن تەييارلىنىپ بولغىچە مەھەللىدىكى يۇرت چوڭلىرى ۋە قۇلۇم ـ قوشنىلارنى ئىشىكىمىز ئالدىغا توپلاپ تۇرغانىكەن. ئۇلار ماڭا دۇئا بېرىپ ئۇزىتىپ قويۇشتى، مەنمۇ خېلى ئۇزاققىچە قولۇمنى ئېگىز كۆتۈرۈپ جامائەتكە قول پۇلاڭلىتىپ ئۇزاپ كەتتىم. مەن ئېگىز تۆپىلىككە چىقىپ خېلى ماڭغاندىن كېيىن، كەينىمدىن تۆگە مىنىپ كېلىۋاتقان بىر بالا مېنى چاقىردى. ئۇ تۆگىنى ئالدىمدىكى سۇلۇق يەردىن بىخەتەر ئۆتۈپ ئەترەتكە تېزرەك يېتىشۋېلىشىم ئۈچۈن، يېزا جامائىتى چىقارغانىكەن. تۆگىگە بالا بىلەن ئىككىمىز مىنىپ، يۇقىرىغا قاراپ يۈرۈپ كەتتۇق. بىراق، بەك ئالدىرىغانلىقىمدىن تۆگىنى ھەرقانچە دىۋىتىپ ئۇرساممۇ، چۆلدە سالماقلىق بىلەن ئاستا مېڭىشقا يارىتىلغان بۇ مەخلۇق مېنىڭ ئۇنداق قامچىلاپ دىۋىتىشىمگە چىدىماي، پات ـ پات يېتىۋېلىپ خاپا قىلدى. تۆگىنىڭ شۇ مېڭىشى بىلەن ئۈرۈكلۈك دېگەن يەرگىچە ئاران بەش كىلومېتر مېڭىپتىمىز. ئالدىمىزدا تېخى يول ئۇزاق ۋە سۇئاشۇنىڭ ئېگىز داۋىنى بار ئىدى. مۇنداق سۈرئەت بىلەن بۈگۈن داۋاندىن ئاشالمايدىغانلىقىمغا كۆزۈم يېتىپ، تۆگىنى بالا بىلەن قايتۇرۇۋەتتىم ـ دە، پىيادە يۈرۈپ، تاشتىن ـ تاشقا ئىرغىپ، سۇئاشۇنىڭ سۇلۇق يەرلىرىدە ئاتلايدىغان يەردىن ئاتلاپ، كېچىدىغان يەردىن كېچىپ، پېشىن ۋاقتى بىلەن سۇئاشۇنىڭ داۋىنىغا يېتىپ

باردىم. داۋاندىن ئېشىپ پەسكە چۈشسەم، ئەترەت شۇ يەردىكى يايلاقتا توختاپ، دەم ئالغاچ ئوزۇقلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئاتلىرىغا مىنىپ مېڭىشقا تەييارلىنىپ تۇرغانىكەن. سوپاخۇنكام مېنى كۆرۈپلا، ھېچقانداق گەپ ـ سۆز قىلماي، شۇ يەرنىڭ زەڭگى[1] سىگە بىر ئات ئېلىپ كېلىشنى بۇيرۇدى. زەڭگى تېپىپ كەلگەن ئاتنى مىنىپ، سەپكە قوشۇلۇپ بىرگە يۈرۈپ كەتتىم. شۇ كۈنى ئەلياتقۇدا تىكەسكە كىرىپ كەتتۇق. تىكەستە بەش كۈن تۇرۇپ، قالغان تەييارلىقلارنى شۇ يەردە قىلدۇق. 5 ـ كۈنى كەچقۇرۇن ۋاقىتلىق مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى ئېلىخان تۆرە باشلىق نۇرغۇن رەھبەرلەر بىزنى ئۇزىتىپ قويۇش ئۈچۈن، بىرنەچچە كىچىك ماشىنا بىلەن غۇلجىدىن تىكەسكە كەلگەنىكەن. سوپاخۇن ئۇلارغا ئەترەتنىڭ تەييارلىق قىلىش ئەھۋالىنى دوكلات قىلغاندا، ئەترەت تەركىبىدە باشقا قىسىملاردىن قېچىپ كېلىپ قوشۇلغانلارنىڭمۇ بارلىقىنى ئېيتىپ ئۆتۈپتۇ. بۇنداقلار جەمئىي 12 نەپەر ئىكەن. بۇلاردىن بىرسى مۇئاۋىن ۋزۋوت كوماندىرى، قالغان ئونى ئوددىلىنىيە كوماندىرى (بەنجاڭ) ياكى ئادەتتىكى جەڭچى بولۇپ، پەقەت مەنلا ۋزۋوت كوماندىرى ئىكەنمەن. كوماندا بويىچە ئون ئىككىمىز قاتار تىزىلىپ تۇردۇق (باشقا مېنى چىقىرىپ قويدى). شۇ ۋاقىتتىكى ۋاقىتلىق مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ئەزاسى قاسىمجان قەمبىرى بىزنى بىر قۇر كۆزدىن كەچۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، ھەممىسىنىڭ نام ـ ئەھۋالىنى ۋە قايسى قىسىمدىن ئىكەنلىكىنى سوراپ، ئون بىرەيلەننىڭ فرونتقا بېرىشىغا رۇخسەت قىلدى. ماڭا كەلگەندە، مەندىن ھەربىي تۈزۈم بويىچە قاتتىق سوئال سوراپ ئاندىن: «ۋەزىيەتنىڭ مۇشۇنداق جىددىي ۋاقتىدا، ھەربىي يۈرۈش قىلىشقا تەييار تۇرغان بىر ۋزۋوت جەڭچىنى تاشلاپ قېچىپ چىقتىڭما؟ سېنى فرونتقا ئەمەس، سوتقا ئەۋەتىش كېرەك!»

---

① زەڭگى ـ قازاقچە «بەگ» دېگەن مەنىدە.

دەپ غەزەپ بىلەن ئاچچىقلاپ كېتىپ قالدى. مەن بېشىمغا چاقماق چۈشكەندەك قورقۇپ كەتتىم ۋە ئارقامدىكى قارىغاي كۆتىكىگە ئولتۇردۇم - دە، ئۆزۈمنى تۇتالماي يىغلاپ كەتتىم. بىر ئازدىن كېيىن ئالدىمغا سوپاخۇنكام ۋە مىللىي ئارمىيىنىڭ دىنىي رەھبىرى، ھۆكۈمەت ئەزاسى دامۇللا رازىيۇپ كەلدى. مەن ھۆرمەت بىلەن تىك تۇردۇم. رازىيۇپ مېنىڭ ئەھۋالىمنى سوراپ بولغاندىن كېيىن: «قورقما، بالام. شۇنىڭغىمۇ يىغلامسەن؟ سەن ئارمىيىدىن قاچقان قاچقۇن ئەمەس، دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىشقا بارىمەن دەپ چىقىپسەن. قاسىمجان قەمبىرىنىڭ سۆزىمۇ توغرا، ئارمىيىنى ئاشۇنداق چىڭ تۇتمىسا، قانداق باشقۇرغىلى بولىدۇ؟ مەن تۆرەم جاناپلىرىغا ئېيتاي، سەن خاتىرجەم ئولتۇرۇپ تۇرغىن» دەپ، شتابقا كىرىپ كەتتى. كۆپ ئۆتمەي، دامۇللا رازىيۇپ كېلىپ، ئېلىخان تۆرىنىڭ ئالدىنقى سەپكە بېرىشىمغا رۇخسەت قىلغانلىقىنى ئېيتتى. مەن ناھايىتى خۇرسەنت بولدۇم، ماڭا باشقىدىن جان كىرگەندەك بولدى. مەن دامۇللا رازىيۇپقا ھەربىيچە سالام بىلەن مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، ئەترەت قېشىغا كەتتىم.

ئەترەتتە ھەممىسى بولۇپ يۈز نەچچە ئادەم بار ئىدى. بۇلارنى تۆت ئاتلىق ۋزۇت ۋە بىر مىنامىيوت ئوددىلىنىيىسى قىلىپ تەشكىللەپ، ۋزۇوتلارنىڭ ۋزۇوت ۋە ئوددىلىنىيە كوماندىرلىرىنى بەلگىلەپ بولغاندىن كېيىن، ھەر بىر ۋزۇوتقا بىردىن قوشۇمچە قول پىلىموتى بەردى. مېنى مىنامىيوت ئوددىلىنىيىسىنىڭ كوماندىرلىقىغا تەينىلەپتۇ. بۇ ئوددىلىنىيىدىكى جەڭچىلەرگە، مۇرتى كېلىپ قالسا ئىشلىتىشىمىز ئۈچۈن بىردىن مىلتىقمۇ بەردى. ئەترەت كوماندىرى سوپاخۇنغا سىدىق ھاجى دېگەن كىشىنى مۇئاۋىن كوماندىر قىلىپ تەينىلىدى. بىزگە يەنە، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئىنقىلابىي بازىلاردا مەۋرىي ۋە تەشكىلىي ئىشلارغا رەھبەرلىك قىلىشقا ئاجرىتىلغان قابىل ۋە جاسارەتلىك ئادەملەردىن ئوتتۇز كىشى

قوشۇلدى. ھەربىي ۋە مەۋرىي ئومۇمى ئىشلارغا ئابدۇكېرىم ئابباسۇپ باشلىق، قاسىمجان قەمبىرى بىلەن دامۇللا رازىيۇپ (قوشۇمچە دىنىي رەھبەر) مۇئاۋىن باشلىق بولۇپ تەيىنلەندى. بۇ ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە، تەڭرى تېغىنىڭ مۇزلۇق داۋىنىدىن ئېشىپ، باي ناھىيىسىنىڭ قىيىر رايونىدىكى دۈشمەن قاراۋۇلى قوبۇلىغان سۇئاشۇ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ، دۈشمەننىڭ ئارقا تەرىپىگە تۆيدۇرماي بېرىۋېلىش ئۈچۈن 7 - ئاينىڭ 19 - كۈنى يولغا چىقتۇق. بىزنى ئۇلجىدىن كەلگەن رەھبەرلەر ۋە تىكەس خەلقى دەريا بويىغىچە ئۇزىتىپ قويدى. ئىلگىرى مۇشۇ تەرەپتىن ئات ئېلىپ چىقىپ، مۇز داۋاندىن ئەچچە قاتار ئۆتۈپ، كۈچا تەرەپلىرىگە ئايرىپ سېتىپ يۈرگەن ئىككى ئادەم بىزنى داۋاندىن ساق - سالامەت ئۆتكۈزۈپ قويۇشقا ھۆددە قىلىپ يول باشلاپ ماڭدى. بىز قوشداي دېگەن يەرگە بارغاندىن كېيىن، قوشداي ئېقىندىن چىقىپ، كۈن چىقىش تەرەپتىكى مۇز داۋانغا قاراپ مېڭىپ قاراجۇل، قوشدۆۋلەت يايلاقلىرىنى بېسىپ ئۆتتۇق؛ چوققىلىرى ئاسمانغا تاقىشىدىغان تەڭرىتېغىنىڭ ئەچچە داۋان، ئەچچە ئاشۇلىرىدىن ئۆتتۇق. يار پەسلىنىڭ تومۇز ۋاقىتلىرى بولسىمۇ، تەڭرىتېغىنىڭ ئاقباش چوققىلىرى شۇ پېتىم كۆمۈشتەك پارقىراپ تۇرۇپتۇ. تاغ - داۋانلار ئۈستىدە خۇددى قىش كۈنلىرىدەك ئادەمنىڭ يۈزىگە قار - شۇرغانلار ئۇرۇلۇپ تۇرسا، پەستە يەنە ئادەم ئايىغى باسمىغان يايلاقلاردا ئاسمانغا تاقاشقۇدەك ۋە قۇچاق يەتكۈسىز قارىغايلار، ئارچىلار ۋە باشقا دەرەخلەر، ئادەمنىڭ ئېغىناپ يېتىۋالغۇسى كەلگۈدەك ياپيېشىل چۆپلەر، تاشتىن - تاشقا ئۇرۇلۇپ شىلدىرلاپ ئېقىۋاتقان سۈپسۈزۈك سۇلار، بۈككىدە ئېچىلىپ كەتكەن ھەر خىل گۈللەر ئادەمگە ئاجايىپ ھۇزۇر بېغىشلايتتى. لېكىن، بىزگە ناتونۇش بۇ گۈزەل جايلار بەزىدە بىزگە ئاۋارىچىلىقمۇ كەلتۈرەتتى: تۇرۇپلا ئۇشتۇمتۇت شارقىراپ ياغقان يامغۇر ياكى مۆلدۈرلەر ئۈستىبېشىمىزنى

سۇ قىلىپ، مېڭىشىمىزنى قىينىلاشتۇرۇپ قويىاتتى؛ ئوي - دۆڭنى بىلمىگەن كۆكسۈڭا ئوخشاش دەريادىن كېچىپ ئۆتكىنىمىزدە، تۇيۇقسىز سۇغا چۆكۈپ كېتىپ، ئۆزىمىز بىر يەردىن چىقىساق، ئات - ئۇلاق ۋە يۈك - تاقلىرىمىز يەنە بىر يەردىن چىقاتتى. ئاشۇنداق ھەم ھۆزۈرلۈق، ھەم جاپالىق شارائىتتا ئالتە كۈن مېڭىپ مۆز داۋانغا يېتىپ باردۇق. داۋاننىڭ ئوستىگە چىقساق، ئۇ يەرنى ئاق قار، كۆك مۆز قاپلاپ كېتىپتۇ. ئۇنىڭ ئوستىگە، بۇ مۆزلۇقنىڭ بەزى يېرى ئېگىز دۆڭ، بەزى يېرى چوڭقۇر ھاڭ شەكلىدە بولۇپ، ئادەمچىلىك چوڭلۇقتىكى بىر پارچە مۆزنىڭ ئوستىدە كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان ئۆيدەك چوڭلۇقتىكى قورام تاشلار ھېلى ئادەمنى بېسىۋالىدىغاندەك قورقۇنچلۇق ھالەتتە ئىدى. بۇ تاغنىڭ شالاڭ ھاۋاسىدا ئۆپكىسى ئاجىز بەزى كىشىلەرنىڭ نەپەس ئېلىشى قىينىلىشىپ، بۇرنىدىن قان ئېقىشقا باشلىدى. ئۇلارنى دەرھال پەسكە چۈشۈرۈپ، كەلگەن تەرىپىمىزگە قايتۇرۇۋەتتۇق. قالغانلىرىمىز ئالغا قاراپ ماڭماقچى بولدۇق. لېكىن، قاراپ باقساق پەسكە يەنى داۋاننىڭ جەنۇب تەرىپىگە چۈشۈش پەقەت مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ھاڭغا غۇلاپ كېتىشتىن ئېھتىيات قىلىپ، ئاتلارنى ئاستىغا كېگىز سېلىپ ماڭدۇرساقمۇ، داۋاندىن پەسكە چۈشۈرۈش زادى مۇمكىن بولمىدى. ئەگەر مەجبۇرىي ماڭدۇرساق، غۇلاپ چۈشۈپ ھەممىمىزنىڭ تۇگىشىپ كېتىشىمىز كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇراتتى. شۇڭا، باشلىقلار بۇ خەتەرنى دەرھال سېزىپ، بىزنى باشلاپ ماڭغان ئىككى ئادەمنى شۇ يەردىلا قولغا ئالدى ۋە قوللىرىنى ئارقىسىغا باغلاپ، بىر جەڭچىدىن ئارقا سەپكە ئەۋەتىۋەتتى.

بىز كەينىمىزگە يېنىپ، كەلگەن يولىمىز بىلەن ئارقىمىزغا قايتتۇق. يەنە شۇ يوللار، گۈزەل يايلاقلاردىن ئۆتۈپ ئۇچ كۈن ماڭغاندىن كېيىن، قورۇتۇپ سۇخارى قىلىپ مەشكاپلارغا قاچىلىۋالغان نانلىرىمىز تۈگەپ كەتتى. ئارقىمىزدىن بىللە ھەيدەپ

يۈرگەن بىر قوتان قويدىن تاللاپ سويۇپ، ئادەم بېشىغا 500 گرامدىن تارقىتىپ بېرىپ تۇردى. ئۇنى تۆمۈر قاچىمىزغا سېلىپ، قارىغاي ياغاچلىرىنى قالاپ پىشۇرۇپ، مەززە قىلىپ يېدۇق. لېكىن، شۇنداق ياخشى قوي گۆشىنىمۇ كۈنىگە ئۈچ ۋاقتىن ئىككى - ئۈچ كۈنلا يېسە، ئادەمگە ئەمەن تېتىپ، زادىلا يېگۈسى كەلمەيدىكەن. نانغا نېمە يەتسۇن؟ بىر نەچچە كۈن ئاشۇنداق جان ساقلاپ، قوشدايغا سالامەت يېتىپ كېلىۋالدۇق. ئارقىمىزدىن نان - ئوزۇق يېتىپ كەلگۈچە قوشدايدا ئۈچ كۈن ساقلاپ تۇرۇپ، تۆتىنچى كۈنى باي ناھىيىسىنىڭ قىيىر رايونىغا يېتىپ بېرىشنى نىشانلاپ، قارا داۋانغا قاراپ ماڭدۇق. بۇ يەرلەردىمۇ تەڭرىتېغىنىڭ يەنە ئاشۇنداق مەنزىرىسى: ئېگىز داۋانلارغا چىقساق، ئاق قارا - كۆك مۆز بىلەن قاپلانغان، جۇدۇن - چاپقۇن ۋە شۇرغان ئورۇپ تۇرىدىغان تەبىئەت؛ پەسكە چۈشسەك، ئادەم ئايىغى باسمىغان گۈزەل يايلاق، توپ - توپى بىلەن ئوتلاپ - ئويناپ يۈرگەن بۇغا - مارالار ۋە باشقا ھايۋانلار، كۆكسۇ دەرياسىدەك يىراقلارغا ئېقىپ كېتىۋاتقان سۈپسۈزۈك سۇلار. شۇ ھەربىي يۈرۈشتە، تۇزلەك يەرلەردە ئانقا مىنىپ، دۆڭ ۋە داۋانلاردا ئاتنى يېتىلەپ، بەزى ئاخشاملىرى ھۆل بولۇپ كەتكەن كىيىملىرىمىزنى قۇرۇتۇش بىلەن ئاۋارە بولۇپ، قۇرۇتالمىغان ئاخشاملىرى سۇغۇقتا توڭلاپ ئوخلىيالماي، مېڭىر جاپادا 8 - كۈنى قاراداۋانغا يېتىپ باردۇق. شۇ داۋان ئۈستىدە قاراۋۇللۇقتا تۇرۇۋاتقان بىر ۋۇزۇت ئانلىق ئەسكەرمۇ بۇ بۈيرۇقتا بىنائەن بىزگە قوشۇلۇپ ماڭدى. قاراداۋاندىن ئۆتكەندىن كېيىن، بۇرنىمىزغا جەنۇبنىڭ ھاۋاسى پۇردى. پەسكە چۈشكەندىن كېيىن، ئالدى تەرىپىمىزگە ۋە ئەتراپىمىزغا قاراۋۇللار قويۇپ، بىر كۈن دەم ئالغاچ، قىيابتىمىزنى ئۆزگەرتتۇق: چاچ - ساقاللىرىمىزنى چۈشۈرۈپ، ئوبدان يۇيۇنۇپ، ئۈستىمىزدىكى ھەربىيچە كىيىملەرنى خۇرجۇنغا سېلىپ، خۇرجۇندىكى پاكىز ۋە پۈقراچە كىيىملەرنى كىيىپ،

بېشىمىزغا سېرىق تېرىكىدىن شىرىپ تېكىلگەن تارانچى قالپاقلىرىنى كىيىپ، ھەممىمىز كىمنىڭ ئوقىتىسېر، كىمنىڭ جەڭچى ئىكەنلىكىنى پەرق ئېتەلمىگۈدەك دەرىجىدە ئوخشاش بولدۇق (ئوقىتسېرلەرنى يېنىغا ئېسىۋالغان تاپانچىلىرىدىنلا بىلىۋالالايمىز). بىر كېچە ئوبدان دەم ئېلىپ، ئەتىسى ئەتىگەندە رەسمى ھەربىي يۈرۈش بويىچە ئالدى - ئارقا، ئوڭ - سول تەرەپلەرگە قاراۋۇللارنى چىقىرىپ، ئالدىدا جەڭچىلەر ۋزۇۋتلىرى، ئونىڭ ئارقىسىدىن قوماندانلىق شتابى، ئاخىرىدا مەمۇرىي خادىملار، تەمىنات يۈكلەنگەن ترانسپورت ئاتلىرى سەپ بولۇپ ماڭدى. بىر سائەتتەك ماڭغىنىمىزدىن كېيىن، ئالدىمىزدا بىر كارۋان كۆرۈندى. سىنچىلاپ قارىساق، ئوندەك تۆگە بىلەن ئوچ نەپەر دېھقانىنى ئاتلىق ئىككى نەپەر گومىندىڭ ئەسكىرى ھەيدەپ كېلىۋېتىپتۇ. دەرھال شتابقا مەلۇم قىلىۋدۇق، قوماندانلىق شتاب ئۆزىمىزنى تېزدىن دالدىغا ئېلىپ، دۈشمەننى ئارقىغا ئۆتكۈزۈۋېتىپ، ئاندىن تۈيدۈرماستىن ئارقىدىن بېرىپ، تىرىك قولغا چۈشۈرۈشنى بۇيرۇدى. بىز يوشۇرۇنۇپ تۇرۇپ، ئۇلار يېقىن كەلگەندە قارىساق، ئىككى گومىندىڭ ئەسكىرى مىلتىقلىرىنى ئىگەرنىڭ ئالدىغا ئېسىپ قويۇپ، شەپكىلىرىنى قىڭغىر كىيىشىپ، بوتۇلكا بىلەن ھاراق ئىچىپ كېتىۋېتىپتۇ. ئۇلارنىڭ بىرسى خەنزۇ، بىرسى ئۇيغۇر ئىكەن. ئۇيغۇر ئەسكەر تېخى ئات ئۈستىدە ئىككى پۇتىنى بىر تەرەپكە ساڭگىلىتىپ ئولتۇرۇپتۇ. تۆگىلەر ئۈستىدە توقۇلغان چوم ۋە ئونىڭ ئۈستىگە ئارتىلغان ئارغامچىلاردىن ئۇلارنىڭ ئوتۇنغا كېتىۋاتقانلىقى مەلۇم بولدى. قوماندانلىق شتاب بۇيرۇغاندەك بىز ئۇلارنىڭ يېنىدىنلا چىقىپ، ئۇلارنى بىر بۇيرۇق بىلەن تىرىك قولغا چۈشۈردۇق. ئۇلار چۆچۈپ قورقۇپ كەتكەنلىكتىن، ئۇيغۇر ئەسكەر ئات ئۈستىدىن يەرگە ئوڭدىسىغا يېقىلىپ چۈشتى، خەنزۇ ئەسكەر قورالىنى تاشلاپ قول كۆتۈرۈشكە ئاران ئولگۈردى. بۇ ئىككىسىنىڭ قولىنى كەينىگە قىلىپ

باغلاپ، ئۇچ نەپەر دېھقانىنى بوش قويۇپ، شتابقا ھەيدەپ كەلدۇق. شتاب يۈرۈشنى قىسقا ۋاقىت توختىتىپ ئىككى گومىندىڭ ئەسكىرىنى سوراق قىلدى. ئەمما ئۇلار ھېچقانداق سىرنى ئېيتىشقا ئۇنىمىغاچقا، سۇ بويىغا ئاپىرىپ ئېتىپ تاشلاندى. ھېلىقى ئۇچ نەپەر دېھقاننىڭ ئېيتىشچە، مۇشۇ غولنىڭ ئاغزىدا گومىندىڭ ئارمىيىسىنىڭ كۈچادا تۇرۇشلۇق 4 - پولكىنىڭ بىر ئاتلىق روتىسى بولۇپ، ئېغىزنىڭ داۋانغا قارشى تەرىپىگە زەنجىرسىمان ئاكوپلار قېزىلغان، ئاكوپلارنىڭ ھەربىر دوقمۇشىغا يەردىن سەللا كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدىغان پۇختا پوتەيلەر سېلىنغان، ئاكوپ ۋە پوتەيلەردە مىلتىق ۋە پىلىموتلار بەتلەپ قويۇلغان. مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان بۇ روتا ئاساسەن مىللىي ئەسكەرلەردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئۇلار بىزنىڭ كېلىشىمىزدىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز ئىكەن. ئەگەر بىز مۇشۇ غول بىلەن ئۈدۈل بېرىپ دۈشمەن بىلەن ئېلىشساق، بىزنىڭ ھۇجۇمىمىز ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرايدىكەن. ئەگەر بۈككەندە دەرەخلىق، ئەمما مېڭىش قىيىن يان غول بىلەن تۆۋەنلەپ، دۈشمەن بار ئېغىزغا ئوچ كىلومېتردەك قالغاندا بۇ غولدىن بۇرۇلۇپ، كۈن چىقىش تەرەپتىكى تاقىر غولغا چۈشۈپ، چىغىر يول بىلەن تۆۋەنلەپ ماڭساق، دۈشمەننىڭ ئارقا تەرىپىگە يەنى مۇداپىئەسىز تاشلاپ قويۇلغان قىيىر تەرەپكە بارالايدىكەنمىز. دۈشمەننىڭ ئارقا تەرىپىدىن قىلىنغان ھۇجۇم غەلىبىلىك بولۇشى مۇمكىن ئىكەن.

قوماندانلىق شتاب دېھقانلارنىڭ بۇ پىكرىنى تەھلىل قىلىپ كۆرگەندىن كېيىن توغرا تېپىپ ۋە ئۇلارغا ئىشىنىپ، ئۇلارنى ئالدى يۈرۈش ئەترىتىگە قوشۇپ قويدى. دەرۋەقە، بۇ دېھقانلار بىزگە ساداقەتلىك بىلەن يول باشلاپ، دۈشمەنگە سەزدۈرمەي، بىزنى دۈشمەننىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتكۈزۈپ كەتتى. قوماندانلىق شتاب، ئارقا سەپ خادىملىرى ۋە بىر ئاتقۇچىلا ۋزۇوتى غولدىن چىقماي ئۈدۈل مېڭىپ دۈشمەن ئىستىھكامىغا تۆت - بەش يۈز مېتر قالغان يەردە

ئورۇن تۇتۇپ، جەڭگە قوماندانلىق قىلغاچ ئالدى تەرەپتىكى دۇشمەن ئەھۋالىنى كۆزىتىپ تۇردى. ئالدى يۇرۇش ئەترىتى قاراڭغۇ چۈشۈشتىن ئىلگىرى دۇشمەننىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈۋالغاچقا، دۇشمەننىڭ ئەھۋالىنى تېزدىن ئېنىقلاپ، شارائىتىنىڭ بىز ئۈچۈن پايدىلىق ئىكەنلىكىنى شتابقا مەلۇم قىلدى. شتاب مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىپ، قاراڭغۇ چۈشۈشى بىلەنلا دۇشمەننىڭ ئارقىسىدىن ۋە شەرق تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. شتاب، ئارقا سەپ خادىملىرى ۋە بىر ۋزۇوت ئانقۇچىلارمۇ ئۇدۇل غولدىن ھۇجۇم قىلىپ ئىلگىرىلىدى. بىزنىڭ جەڭچىلىرىمىز، بولۇپمۇ ئاپتوماتچىلار ۋزۇوتى دۇشمەننىڭ بېقىنىغا كىرىۋالغاچقا، تۈيۇقسىز ئېتىلغان ئاپتوماتلار (ئۇ چاغدا دۇشمەنلەردە مۇنداق ئاپتومات يوق ئىدى) ۋە ئارقا - ئارقىدىن تاشلانغان گىرانىتلار دۇشمەننى ئالاقزادە قىلىۋەتتى. دۇشمەنلەرنىڭ بەزىلىرى بىزگە قارىتىپ قارىسىغا ئوق ئاتقان ياكى گىرانات تاشلىغان بولسىمۇ، كۆپىنچىسى نېمە قىلارىنى بىلمەي، ئۇدۇل كەلگەن تەرەپكە قېچىشتى. شۇ مەيداندىلا ئۇلارنىڭ بىرنەچچىسىگە ئوق تېگىپ، بەزىلىرى ئۆلدى، بەزىلىرى مېيىپ بولدى؛ تىرىك قالغانلىرى مەغلۇبىيىتىگە تەن بېرىپ قوراللىرىنى تاشلاپ تەسلىم بولدى. جەڭ بىر سائەتتىلا داۋام قىلدى، بىزدىن بىرمۇ ئادەم چىقىم بولمىدى. بۇ جەڭدە دۇشمەننىڭ ئىككى ئوفىتسېرى، 15 - 16 چە ئەسكىرى ئەسىرگە چۈشتى؛ 50 دەك مىلتىق، تۆت دانە قول پىلىموتى، بىرنەچچە سانداق ئوق ۋە گىرانات غەنىيمەت ئېلىندى. كېيىن مەلۇم بولۇشچە، بىز ھۇجۇم باشلىغاندىلا، دۇشمەن ئۇچ نەپەر ئالاقچىسىنى كۆچاغا يولغا سالغانكەن؛ ئامان قېلىشقا كۆزى يەتمىگەن ئەسكادىرون كوماندىرى ۋە بىرنەچچە ئوفىتسېر بىر ۋزۇوتتەك ئەسكىرى بىلەن غەرب تەرەپتىن قورشاۋنى بۇزۇپ كۆچا تەرەپكە قېچىپ كېتىپتۇ. بىز بۇ كۈنى شۇ يەردە قونۇپ، ئەتىسى ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى ھېلىقى تۆگىلەرگە جۇپتىن مىندۈرۈپ (تا قورغان ئېلىنغىچە ئۇلارنى شۇ

تەرىقىدە ئېلىپ يۈردۇق)، ھەربىي يۇرۇشتە قېيىر رايونغا يېتىپ باردۇق. قېيىر خەلقى ۋە ئەتراپ يېزىلاردىكى خەلقلەر تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ، بىزنى قىزغىن قارشى ئالدى؛ نۇرغۇن ياشلار پىدائىي بولۇشنى تەلەپ قىلىپ، قوماندانلىق شتابقا ئىلتىماس يازدى. بىز قېيىردا بىر سوتكا تۇرۇپ، بىز بىلەن بىللە كەلگەنلەردىن رايون باشلىقى بەلگىلەپ، قېيىرنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئۆزىمىزدىن بىر ۋوددىلىنىيە جەڭچى، پىدائىي ياشلاردىن بىر ۋوددىلىنىيە جەڭچى قالدۇردۇق؛ ئۇلارغا ئاخشام غەنىيمەت ئېلىنغان قوراللاردىن ئون ئىككى دانە مىلتىق، ئون داندەك گىرانات ۋە بىر ساندۇق ئوق - دورا بەردۇق.

8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى يولغا چىقىپ، شەھەر ياكى يېزىلارنىڭ چوڭ يولى بىلەن ماڭماستىن، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي قاپتىلىنى ياقىلاپ باي ناھىيىسىگە قاراپ ماڭدۇق. قېيىر خەلقى ۋە ئەتراپ يېزىلاردىكى خەلقلەر يول بويىدا قاتار تۇرۇپ، بىزنى يەنە قىزغىن ئۇزىتىپ قويدى. 17 - كۈنى چۈش ۋاقتىدا، ئالدىن يۇرگۈچى ئەترىتىمىز باي ناھىيىسىگە يېتىپ باردى. بۇ كۈنى ھاۋا تۇتۇق ۋە سالقىن ئىدى. باي ناھىيىسىدە دۇشمەننىڭ بىر باتالىيون (يىڭ) دەك ئەسكىرى بار ئىكەن. ئالدىن يۇرگۈچى ئەترىتىمىز تەركىبىدىكى ئاپتوماتچىلار ۋزۇوتى بىلەن ئانقۇچىلار ۋزۇوتىغا دۇشمەنگە تۇيدۇرماي، شەھەر ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، دۇشمەننىڭ دەل ئۆزىگە زەربە بېرىش بۇيرۇقى بېرىلدى. دۇشمەن نۇرغۇن ئاشلىق بېسىلغان ئاشلىق ئىسكىلاتىغا يەنى شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا يوشۇرۇنغانكەن. بايدىكى جەڭ ئىككى سائەتتەك داۋاملاشتى. قوماندانلىق شتاب ۋە ئارقا سەپ خادىملىرى ئورۇن تۇتۇپ ئورۇنلىشىپ بولغىچە، باي ناھىيىسى ئازاد قىلىنىپ بولدى. دۇشمەن بانكا ۋە باشقا ئىقتىسادىي ئورگانلىرىنى ئىككى - ئۈچ كۈن بۇرۇنلا يۆتكەپ كەتكەنكەن، ئەمدى قولغا چىققۇدەك نەرسىلىرىنىلا ئېلىپ،

ئاشلىق ئىسكىلاتىغا ئوت قويۇۋېتىپ، ئاقسۇ تەرەپكە قېچىپ كېتىپتۇ. دۇشمەن ئەسكەرلىرىنىڭ ئوق تېگىپ مېيىپ بولغانلىرى خېلى كۆپ بولسىمۇ، پەقەت يەتتە ـ سەككىز ئۆلۈكىنىلا قالدۇرۇپ، مېيىپ بولغانلارنىمۇ بىللە ئېلىپ كېتىپتۇ. بىزگە يېگىرمە تالچە مىلتىق، ئوچ ساندۇق گرانات، بىرنەچچە ساندۇق ئوق ـ دورا غەنىيمەت چۈشتى. بىز تەرەپتىن بىر جەڭچى قۇربان بولدى، ئوفىتسېرىمىز ئابباس قارى يېنىڭ ياردار بولدى، باي ناھىيىسىدە ئارمىيە دامولا (نېمشەھىت) باشلىق زىيالىلار ئۈيۈشتۇرغان بىر مەخپى تەشكىلات بار ئىكەن، ئۇلارمۇ جەڭ بىلەن ئالدىمىزغا چىقىپ قارشى ئالدى ۋە بىزگە قوشۇلدى. ناھىيىنىڭ تەرەپ ـ تەرەپلىرىدىن ياشلار تۇركۈم ـ تۇركۈملەپ كېلىپ، بىزگە پىدائىي بولۇپ تىزىمغا ئالدۇردى. بىز ئۇلاردىن ئىككى يۈزەكنى تاللاپ جەڭچىلىككە قوبۇل قىلدۇق، لېكىن كۆپچىلىكىگە قورال بېتىشمىدى. 8 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى شەھەر مەيدانىدا خەلق ئۆزى ئۈيۈشتۇرغان «غەلىبىنى تەبرىكلەش يىغىنى» ئېچىلدى، تاماللارغا لوزۇنكىلار چاپلىنىپ، كوچىلارغا پلاكاتلار ئېسىلدى، ناھىيە ئاسمىنىغا ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ بايرىقى چىقىرىلدى. يىغىندا قاسىمجان قەمبىرى، دامولا رازىيۇپلار نۇتۇق سۆزلىدى، ناھىيە خەلقى نامىدىن نېمشەھىت سۆز قىلدى ۋە ئىنقىلاب غەلىبىسىگە ئاتاپ يازغان شېئىرىنى ئوقۇپ بەردى. سۆز قىلىشنى ئىختىيارى قىلغۇچىلارنىڭ كۆپلىكىدىن، يىغىن سەھنىسى يېتىشمەي قالدى. توۋلىنىۋاتقان شوئارلار ۋە «ھۇررا» سادالىرى يىغىن مەيدانىنى بىر ئالدى. يىغىن تۈگىگەندىن كېيىن، ناھىيە بازىرى بىر نەچچە كۈنگىچە بايرام تۈسىگە كىردى. ئەر ـ ئايال، ياش ـ قېرى ھەممىسى بايراملىق كىيىملىرىنى كىيىگەن، كەلگۈسىدىن ئۈمىد كۈتكەن ۋە كۆتۈرەڭگۈ روھقا تولغان ھالدا كوچا ـ كوچىلاردا ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ، غەلىبىنى تەبرىكلەشتى. بىز باي ناھىيىسىدە تۇرغان بىر ھەپتە ئىچىدە، بىز

بىلەن ئىلىدىن بىللە كەلگەنلەردىن، ئوسمان موللىنىي يېڭى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھاكىملىقىغا، ياسىننى ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا، جاسارەتلىك ھەربىي خادىم مامۇت بۇرۇتنى يەرلىك ياشلاردىن تەشكىل قىلىنغان قوراللىق ئەترەتنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەپ، كىچىك ئەترەتلەرنىڭ باشلىقلىرىنىمۇ بەلگىلىدۇق؛ يەنە ناھىيىلىك گارنىزون قۇرۇپ، ئۇلارغا يېتەرلىك قورال ۋە ئوق ـ دورا بەردۇق. باي خەلقى باشقا جايلاردىكى خەلقىرگە ئوخشاشلا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلۇمىنى يەتكۈچە تارتىپ، تالان ـ تاراج قىلىنغان بولسىمۇ، يېڭى ھاكىمىيەت تىكلەپ بەرگەن ئىنقىلاب جەڭچىلىرىگە قولىدا بارىنى ئايىماي ئات، كالا، خېچىر، ھارۋا، قوي ـ ئۆچكە، كىيىملىك رەخت، ھەرخىل ئاشلانغان تېرە، ئاشلىق، ماي ۋە نەخ پۇللارنى سۇۋغا قىلىپ تۇردى. ئەمما، قوماندانلىق شتاب ئۇلارغا كۆپ رەھمەتلەرنى ئېيتىپ، ئېلىپ كەلگەن نەرسىلىرىنى قايتۇرۇپ بەردى؛ پەقەت ھەربىي يۇرۇشكە يارىماي قالغان ئاتلىرىمىزنىلا ئىگىسىنى رازى قىلغان ھالدا يارىملىق ئاتلارغا تىگىشۈالدۇق.

8 ـ ئەينىڭ 26 كۈنى كەچقۇرۇن بايدىن يولغا چىقىپ، ئاقسۇغا بارىدىغان چوڭ يول بىلەن مېڭىپ كەتتۇق. باي خەلقى ئەر ـ ئايال، قېرى ـ ياش دېمەي، ئات ـ ئۇلاغلىرىغا مىنىپ، بەزىلىرى ھارۋىغا چىقىپ، ئۇلىغى يوقلار پىيادە مېڭىپ، قوللىرىغا كالتەك ـ توقماق، ئارا ـ گۇرجەك ئالغان ھالدا چوڭ يولغا پاتماي دېگۈدەك سەپ بولۇپ، كەينىمىزدىن ئەگىشىپ ماڭدى. ئۇلار باشلىقلىرىمىزنىڭ، بولۇپمۇ ئابدۇكېرىم ئابباسۇپ، قاسىمجان قەمبىرى، سوپاخۇن سۇۋۇرۇپ، دامولا رازىيۇپلارنىڭ قوماندانلىق قىلىش ماھارىتى، ئوفىتسېرلەرگە خاس قەددى ـ قامىتى، خۇش چاقچاق مىجەزىگە زوقلىنىپ، تەبەسسۇم يېغىپ تۇرغان ئىللىق چىرايىغا تويماي قارايتتى، ئۇلار بىلەن توختىماي سۆزلىشىپ ۋە چاقچاقلىشىپ ماڭغۇسى كېلەتتى، ئۆز

مىللىتىمىدىن مۇشۇنداق باتۇر ئەزىمەتلەرنىڭ يېتىشىپ چىققانلىقى بىلەن پەخىرلىنەتتى. باشلىقلىرىمىز ئۇلارنىڭ مېھرى ـ شەپقەتلىرىگە تەشەككۇر ئېيتىپ، ئۇلارنىڭ قايتىپ بېرىپ ئۆز تىرىكچىلىكلىرى بىلەن خاتىرجەم شۇغۇللىنىشى، بۇ ئازادلىقنىڭ داۋاملىق ساقلىنىدىغانلىقى، بىزنىڭ ئەمدى قايتىپ كەتمەي مۇشۇ ئەتراپتا دۇشمەن بىلەن ئۇرۇش قىلىدىغانلىقىمىز. . . توغرىسىدا قايتا ـ قايتا تەرىبىيە بەرگەندىن كېيىن، جەڭ قىلىشقا يارىمايدىغان بوۋاي ـ مومايلار، كېسەلچانلار ۋە ئاياللار قايتىپ كەتكەن بولسىمۇ، نۇرغۇنلىغان ياشلار ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلار بىزدىن ئايرىلغۇسى كەلمەي بىز بىلەن بىللە ماڭدى. 8 ـ ئەينەك 27 ـ كۈنى ياقتۇرىق دېگەن يەرگە يېتىپ باردۇق. بۇ يەردە ئاقسۇغا قاچقان دۇشمەن قالدۇرۇپ كەتكەن شېكەر، تاماكا قاتارلىق نەرسىلەرنى خەلقە تەقسىم قىلىپ بەردۇق. ئاندىن دۇشمەن ئاشلىق بىسقان مۇشۇ يەرگە كەلگەندە بۇزۇلۇپ قالغاچقا، تۇزەپ ئېلىپ كېتىشكە ئولگۇرەلمەي تاشلاپ كەتكەن بىر يۈك ئاپتومۇبىلنى ۋە ئاقسۇدىن ئۇرۇمچىگە ئاشلىق بېسىپ مېڭىپ، خوجايىنلىرى قېچىپ كەتكەچكە، ھارۋىكەشلەرنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ياقتۇرىقتا تۇرۇپ قالغان 150 ھارۋىدەك ئاشلىقنى ئۆتكۈزۈۋېتىپ، ئىلغا ماڭدۇرۇۋەتتۇق. شۇ كۈنى ياقتۇرىقتا دەم ئېلىپ، كېچىلەپ قىزىلبۇلاق ۋە قورغان تەرەپلەرگە مېڭىپ كەتتۇق. ئەتىسى چۈشكە يېقىن قىزىلبۇلاققا بېرىپ ئورۇنلاشتۇق. چۈشلۈك تاماقنى يەپ بولغاندىن كېيىن، قوماندانلىق شتاب ۋە ئارقا سەپ خوجىلىقى ئورۇنلاشقان جايغا ئات ـ ئۇلاغ ۋە باشقا نەرسىلىرىمىزنى قالدۇرۇپ، قورغان تەرەپكە سەپ بولۇپ، پىيادە يۈرۈپ كەتتۇق. تۆت ئەتراپى مۇستەھكەم سېپىل بىلەن ئورالغان قورغانىنى گومىنداڭنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق 5 ـ پولكىنىڭ كۈچەيتىلگەن بىر باتالىئونى قوغدايدىكەن. ئۇلار بىزنىڭ قېيىر رايونىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ، يوللاردا جەڭ قىلىپ، بايىنى ۋە ياقتۇرىقنى ئىشغال قىلىپ

كېلىۋاتقانلىقىمىزدىن خەۋەر تېپىپ تۇرغاچقا، ئەسلىدە مۇزات يولىغا قارىتىپ ئورۇنلاشتۇرغان ئېغىر ـ يېنىك قوراللىرى ۋە ئىستىھكاملىرىنى، ئاكوپ ۋە پوتەيلىرىنى قىزىلبۇلاق تەرەپكە يۆتكەپ ئولگۈرگەن. شۇڭا، ھوشۇر ئاخۇن ۋزۇۋتىغا بىر ئاپتوماتچىلار ئوددىلىنىيىسى قوشۇلۇپ قورغاننىڭ غەربىي يان تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلىشقا، مۇتەللىپ ئابدۇللا ۋزۇۋتىغا بىر ئاپتوماتچىلار ئوددىلىنىيىسى قوشۇلۇپ قورغاننىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلىشقا، قالغان ۋزۇۋتلارغا بىزنىڭ مىنامىيوت ئوددىلىنىيىمىز، ئاپتوماتچىلار ۋزۇۋتىنىڭ ئىككى ئودىلىنىيىسى ۋە يولدا قوشۇلغان پىدائىيلارنىڭ قورال تۇتالىغانلىرى قوشۇلۇپ قورغاننىڭ ئۇدۇل تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. جەڭ بەلگىلەنگەن تەرتىپلەر بويىچە ئوخۇشلۇق داۋاملاشتى. قاراڭغۇ چۈشكىچە، ئوتتۇرا يۆنىلىشتىكى ۋزۇۋتلار تارقىلىپ جەڭ قىلىۋاتقان دۇشمەنلەرنى ئوت ئېچىش لىنىيىلىرىدىن قىستاپ ئەكېلىپ، چوڭ يول ئۇستىدىكى قورغاننىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈۋېتىپ، ئۆزىمىز غەربىي جەنۇب تەرەپتىكى سايغا ئۆتىدىغان ئېگىزلىككە چىقىۋالدۇق؛ ئوڭ ۋە سول تەرەپلەردىكى ئىككى ۋزۇۋتىمىزمۇ شىددەتلىك جەڭلەر بىلەن ئىلگىرىلەپ، ئوتتۇرىدىكى يوچۇقنى تولدۇرۇپ، بەلگىلەنگەن نىشانغا چىقتى. دۇشمەنگە ئارام بەرمەي شىددەت بىلەن داۋام قىلىۋاتقان جەڭ كۈندۈزدىن كېچىگە ئۆتۈپ كەتتى. جەڭگە قوماندانلىق قىلىۋاتقان ئابدۇكېرىم ئاباسۇپ، سوپاخۇن سۇۋۇرۇپلارنىڭ دۇشمەن ئەھۋالىنى مۇلچەرلەش، دۇشمەنىنىڭ ئۇرۇش قىلىش ھالىتى، قوراللىرىنىڭ سان ـ سۈپىتى، قورال ئىشلىتىش تېخنىكىسىنى بىلىش، ۋاقىت ۋە ئورۇن بىلەن ھېسابلىشىش جەھەتلەردىكى تالانتى، بىزنىڭ جەڭنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىشىمىزغا يېتەكچى ئامىل بولۇۋاتاتتى. بولۇپمۇ سوپاخۇن سۇۋۇرۇپنىڭ ئاشۇنداق شىددەتلىك جەڭدە دۇشمەننىڭ قوماچتەك ئېتىلىپ كېلىۋاتقان ئوقلىرىغا پىسەنت قىلماي،

ئارغىماقتەك تورۇق قاشقا ئېتىنىڭ ئۈستىدە سەردارلارغا خاس قامىتى بىلەن دۆڭ ۋە سايلاردىكى ۋزۇۋتلارنىڭ ئارىسىغا چېپىپ بېرىپ ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ تۇرۇشى ۋە يولبورۇق بېرىپ تۇرۇشى جەڭچىلەر ئۈچۈن زور ئىھام ۋە مەدەت ئىدى.

دۇشمەن باتالىئوننىڭ قوماندانلىق شتابى بىزنىڭ ئادەم سانىمىزنى، كوچ - قۇدرىتىمىزنى ۋە قوراللىرىمىزنىڭ سان - ساپاسىنى بىلىپ، ئاقسۇدىكى پولكتىن بىر باتالىئون ئەسكەر كېلىپ بىزنى غەربىي جەنۇب تەرەپتىن قىستىشنى، كۇچادىكى ما توەنجاڭ پولكىنىڭ بىزگە قارشى يۇرۇش قىلىپ، بىز ئازاد قىلغان قېيىر، باي، ياقئېرىقلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، بىزنى شەرق تەرەپتىن قىستىشنى؛ قورغان ئىچىدىكى باتالىئوننىڭ قورغاندىن چىقىپ ئۇلارغا ماسلىشىپ، بىزنى شىمال تەرەپتىن قىستىشنى، شۇنىڭ بىلەن بىزنى مۇشۇ قىزىلبۇلاق ئەتراپىدا قورشاپ يوقىتىۋېتىشنى قارار قىلىشقانىكەن. شۇ قارار بويىچە ئاقسۇدىن بىر باتالىئون دۇشمەن ئەسكىرىنىڭ بىزگە قارشى يۇرۇش قىلىپ، تۇزئاۋاتقا كەلگەندە، كۇچادىن كېلىدىغان قىسمىنىڭ يېتىپ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرۇپ قالغانلىقىدىن خەۋەر تاپتۇق. قوماندانلىق شتابىمىزنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، دۇشمەننىڭ پىلانىغا قارشى يەنىمۇ جىددىي ھەرىكەتكە كېلىپ، قورغاندىكى دۇشمەننى مەدرىسەلماس قىلىپ قويۇش ئۈچۈن، قورغاننىڭ سىرتىدىكى دۇشمەن ئەسكەرلىرىنى ئوچ تەرەپكە قىستاپ، سېپىل ئەتراپىدىكى ھەممە ئاكوپ ۋە پوتەيلىرىدىن سوروپ چىقىرىپ، قورغاننىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈۋەتتۇق (ئۇنىڭغىچە تاڭ سوزۇلۇپ قالدى)؛ تۇزئاۋاتتا كۈتۈپ يانقان دۇشمەن باتالىئونىنى قورغان تەرەپكە قارىيالماس قىلىپ قويۇش ئۈچۈن، قورغانغا قارىتىلغان ھۇجۇمنى ۋاقتىنچە توختىتىپ، يەرگە يورۇق چۈشۈپ بولغىچە، دۇشمەنگە سەزدۈرمەي چېكىنىپ چىقىپ كەتتۇق؛ ئاپتوماتچىلار ۋوزۇۋتىمىز تېزدىن ئوزۇقلىنىپ، تۇزئاۋاتقا قاراپ

ماڭدى. ئۇلار ئۇدۇل يول بىلەن ماڭماي، تۇزئاۋاتنىڭ يارلىق ۋە دەرەخزارلىق تەرىپى بىلەن مېڭىپ، دەرەخلەرنى ۋە ئازگاللارنى دالدا قىلىپ تۇرۇپ، دۇشمەنگە سەزدۈرمەي ئۇلارنىڭ بېقىنىغا بېرىپ پاناھلىنىپتۇ. قالغانلىرىمىز چوڭ يول بىلەن مېڭىپ، نامازدىگەردىن سەل كېيىنرەك تۇزئاۋاتقا يېتىپ باردۇق. دۇشمەن بىزنى سېزىپ قېلىپ جەڭ باشلىنىپ كەتتى. لېكىن، ئاپتوماتچىلار ۋوزۇۋتىمىز دۇشمەننىڭ ئەدىبىنى قالتىس بەردى، شۇلارنىڭ ھىمايىسى بىلەن بىز دۇشمەنلەرگە يېقىنلاپ بېرىۋالدۇق. قاراڭغۇ چۈشتى، جەڭ گىرانات تاشلاش ۋە ئاپتومات ئېتىش بىلەن ناھايىتى كەسكىن بولىۋاتاتتى، دۇشمەن بىلەن يېقىن ئارىلىقتا ۋارقىرىشىپ - تىللىشىپ، نەيزە سانجىش ۋە مىلتىق پاينىكى بىلەن ئۇرۇشمۇ بولۇپ تۇردى. ئەمما، دۇشمەن پەقەت چېكىنمەيۋاتاتتى. تۇن يېرىملىشىپ قالدى. جەڭ مەيدانىدىن كۆڭۈلسىز خەۋەرلەرمۇ كەلدى. ئىلى مەركىزىي دوختۇرخانىدىن قوشۇپ بەرگەن مەردانە، چاققان، دائىم ئالدىنقى سەپ جەڭچىلىرىدىن ئايرىلمايدىغان، خۇشچاقچاق فېلشېرىمىز نۇرمەھەممەت قۇربان بوپتۇ. قوماندانلىق شتابىمىز، ھەر ئېھتىمالغا قارشى بىر كىلومېتردەك يۇقىرىغا چېكىنىپ، تۇزئاۋات غولىدىكى بۇك - باراقسان جاڭگاللىققا جايلاشقان كىچىك بىر مەھەللىگە يۆتكىلىپ باردى. يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندە، قەھرىمان جەڭچىلىرىمىزدىن جۇمەك پالتۇنىڭ ئوددىلىنىيىسى دۇشمەننى ئاخىرى چېكىندۈردى، بۇ جەڭدە ئابلەت داۋۇت باشچىلىقىدىكى ئاپتوماتچىلار ۋوزۇۋتىمۇ ئالاھىدە ئۇستىلىق ۋە جاسارەت كۆرسەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىز دۇشمەن ئىستىھكاملىرىنى ئىگىلەپ، شتابقا خەۋەر بەردۇق. ھەممىمىزنىڭ يۈرىكى ئورنىغا چۈشۈپ، خۇشاللىنىپ كەتتۇق. دۇشمەن چېكىنگەندە ھېچنەرسىسىنى قالدۇرماي ئېلىپ كېتىپتۇ. ئەمما، جەڭ بولغان يەرلەردە ئاققان قانلاردىن دۇشمەننىڭ خېلى بەك تالاپەت تارتقانلىقى مەلۇم بولدى.

بىز ۋاقىتنى قولدىن بەرمەسلىك ئۈچۈن تۇزئاۋاتقا توختاپ تۇرماي، دەرھال قىزىلبۇلاققا قايىتتۇق. ئەمما، كەلگەن يولىمىز بىلەن ماڭماي شىمالىي تاغ تەرەپنى ياقىلاپ ماڭدۇق. بۇگۈنمۇ دەم ئالماي جەڭنى تۇنۇگۈنكىدەك داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، قوماندانلىق شتاب يولدا كېتىۋېتىپ، قاسىم مەڭلىك ۋزۋوتىنى بىر ئاپتوماتچىلار ۋزۋوتىغا قوشۇپ، يۇقىرى تاغ قاپتىلى بىلەن دۈشمەن قورغىنىغا قاراپ ئىلگىرىلەشكە ئەۋەتتى. قالغانلىرىمىز پىشىن ۋاقتى بىلەن قىزىلبۇلاققا بېرىپ ئورۇنلاشتۇق. جەڭگە قاتناشىدىغانلار قوشۇمچە نەرسىلىرىمىز چىڭ تېڭىلغان ئاتلىرىمىزنى قورالى يوق پىدائىي بالىلارغا يېتىلىتىپ قويۇپ، ھېچنەرسە يېمەي، بىردىن ناننى سومكىلىرىمىزغا سېلىپ، قورغانغا قاراپ پىيادە يۈرۈپ كەتتۇق. جەڭ تۇنۇگۈنكىدەكلا شىددەتلىك باشلاندى. دۈشمەن ئەسكەرلىرى قورغان سېپىلى ئەتراپىدىكى ئاكوپلىرىغا چىقىشقا ئۇلگۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئالدىنقى ئۇرۇش لىنىيىلىرىگە يېتىپ كېلەلمىگەنىدى. بىز قاراڭغۇ چۈشكىچە دۈشمەننىڭ شۇ لىنىيىلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، دۈشمەنلەرنى قىستاپ ئەكېلىپ، ئاقسۇ - قەشقەر چوڭ يولى ئۈستىدىكى قورغانغا كىرگۈزۈۋېتىپ، ئۆزىمىز يەنە غەربىي جەنۇب تەرەپتىكى سايغا ئۆتىدىغان ئېگىزلىككە چىقىۋالدۇق. غەربىي ياندىن ھۇجۇم بىلەن قىستاپ كېلىۋاتقان قاسىم مەڭلىك ۋزۋوتى ئۈستىلىق بىلەن جەڭ قىلىپ، بەلگىلەنگەن نىشانغا ۋاقتىدا يېتىپ كېلىپ، سەپنىڭ غەربىي يان تەرىپىنى تولدۇردى. قورغان سۈيىنى ياقىلاپ ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقان مۇتەللىپ ئابدۇللا ۋزۋوتىمۇ دۈشمەنگە سەزدۈرمەي ئىلگىرىلەپ، دۈشمەن سېزىپ قالغاندا جەڭ قىلىپ، ئوتتۇرىدىن ھۇجۇم قىلىۋاتقان ئاساسىي سەپنىڭ شەرقىي يان تەرىپىنى تولدۇردى. دۈشمەنگە ھېچبىر ئارام بەرمەي، شىددەت ۋە جاسارەت بىلەن جەڭ قىلىپ، يەنە كۈندۈزنى كېچىگە ئۇلىدۇق. دۈشمەن باتالىئونى بىرنەچچە يىللىق ھەربىي ستاژغا ئىگە

ئەسكەرلەردىن، بىر نەچچە قېتىم ئۇرۇشقا قاتناشىپ تەجرىبىلىك بولۇپ قالغان ۋە ھەربىي سەنئىتى يۇقىرى ئوفىتسېرلاردىن تەركىب تاپقان بولغاچقا، ئۇلارمۇ ھەممە جاسارىتىنى ئىشقا سېلىپ، قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىۋاتاتتى. بولۇپمۇ قورغان سېپىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پوتەي بىلەن شەرقىي بۇرجەك پوتەيدىكى چاقلىق پىلىموتلار جەڭچىلىرىمىزنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە قاتتىق توسقۇنلۇق قىلىۋاتاتتى. شۇنداق بولسىمۇ، بىز كېچە قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، بىر ئۆمىلەپ، بىر ئورنىمىزدىن تۇرۇپ، تاشتىن - تاشقا سەكرەپ ھۇجۇم قىلىپ، دۈشمەننى ئالدى، ئوڭ، سول تەرەپلەردىن قىستاپ ھالسىزلاندۇرۇپ، قورغان سېپىلىنىڭ سىرتىدىكى ھەممە ئاكوپ ۋە پوتەيلەردىن سۈرۈپ چىقىرىپ، سېپىلىنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈۋەتتۇق. بىراق، ئاساسىي ھۇجۇمنى ئۇستىگە ئېلىپ كېلىۋاتقان مەركىزىي سېپىمىز قورغان سېپىلىگە 400 مېتردەك قالغاندا تاقى ئېتىپ قالدى. تاقى ئاتقاندىن كېيىن، سېپىل ئۈستىدىكى پىلىموتلار تېخىمۇ ئۆزىنى كۆرسەتكىلى تۇردى. ئاپتوماتچىلار ئوددىلىنىيىمىزنىڭ كوماندىرى ئەمەت مەشۇق بۇيرۇق بويىچە ئۆز ئوددىلىنىيىسىنى باشلاپ، ئۆزى بىر قول پىلىموتنى ئېلىپ قورغاننىڭ شەرق تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئېرىق - ئۆستەڭ ۋە دەل - دەرەخلەرنى دالدا قىلىپ تۇرۇپ يۇقىرى ئۆرلەپ، قورغان سېپىلىنىڭ شەرقىي بۇرجەك پوتىسىدىكى پىلىموتنىڭ بېقىنىغا ئۆتۈۋالدى - دە، ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرغان دۈشمەن پىلىموتچىلىرىغا قول پىلىموتى ۋە ئاپتوماتلاردىن راسا كېلىشتۇرۇپ ئوق ئۇزۇۋېدى، دۈشمەن پىلىموتلىرىدىن ئوچ - تۆتى بىراقلا يىقىلدى، قالغانلىرى پىلىموتىنى تاشلاپ سېپىلىنىڭ ئىچىگە قېچىپ كىرىپ كەتتى. ئاپتوماتچىلىرىمىز يوشۇرۇنغان ئورۇنلىرىنى ئۇستىلىق بىلەن ئىگىلەپ، قوراللىرىنى پوتەيگە توغرىلاپ، دۈشمەننى پىلىموتلىرىنىڭ قېشىغا قايتا يېقىن كەلتۈرمەي ماراپ ياتتى. لېكىن، ئوتتۇرا پوتەيدىكى پىلىموت بىزگە

ھېچ ئارام بەرمەيۋاتاتتى. بۇ پىلىموتچى بىزنىڭ جەڭچىلەردىن بىرسى كۆرۈنسە بىر پاي، ئىككىسى كۆرۈنسە ئىككى پاي ئوق ئۇزەتتى. بايدىن تارتىپ بىزگە ئەگىشىپ يۇرۇۋاتقان بىر بوۋاي ھاسسىنى توكىلداتقىنىچە، ماھىر كوماندىرىمىز سوپاخۇن سۇۋۇرۇپقا ھەۋەس بىلەن قاراپ شۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قالماي يۈرەتتى. قانداق بولدى، ئوتتۇرا پوتەيدىكى پىلىموتتىن ئېتىلغان بىر پاي ئوق بوۋاينىڭ ئاغزىغا تېگىپ، ئارقا مېڭىسىنى بۆسۈپ چىقىپ كەتتى، بوۋاي شۇ يەردىلا قۇربان بولدى.

ئۇ كۈنى ھاۋا ئوچۇق بولغاچقا، كۈن ئۆرلىگەنسېرى تاغنىڭ گىياھسىز، تاشلىق كۈنگەي قاپتىلى ناھايىتى قىزىپ كەتكەنىدى. كۈنگە قاقلىنىپ ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقان جەڭچىلىرىمىز تولا تەرلەپ، كىيىم - كېچىكى سۇدىن سۇزۇۋالغاندەك ھۆل بولۇپ كەتتى، ئۇسسۇزلۇقتىن تاماقلىرى قۇرۇپ كەتتى. دۇشمەن پىلىموتچىكى بولسا ئۆز ماھارىتىنى تېخىمۇ كۆرسەتكىلى تۇردى. بىزنىڭ گرانات ئوقچىلىرىنىڭ زەربە بېرەلەيدىغان «62 م.م» لىق مىنامىيوتىمىزنى ھەرقانچە تۇجۇپلەپ ئاتساقمۇ، ئۇنىڭ ئوقى سېپىلغا يېتىپ بارالمايۋاتاتتى. بىزنىڭ بۇ پىلىموتنى يوقىتالمىغىنىمىزغا ئىچى تىت - تىت بولۇپ كېتىۋاتقان ئۇستا مەرگەن سوپاخۇنكام مىلتىقىغا بەش پاي ئوقنى بېسىپ، دۇشمەن پىلىموتنى چەنلەپ ئاتتى. ئوق نىشانغا تەگكەن بولسىمۇ، ئەمما ئادەتتىكى ئوق بولغاچقا، پىلىموتنىڭ ئالدىدىكى شتىننى (پولات قالقانىنى) نى تېشىپ ئۆتەلمىدى - دە، پىلىموتچىك پىلىموتنى ئېتىۋەردى. ئىلىدىن ماڭغاندا «مۆرىتى كېلىپ قالسا ئىشلەتكىلى بولار» دېگەن ئۇمىد بىلەن خۇرجۇنغا 17 تال پولات تېشىدىغان ئوق سېلىۋالغان زاپخوزىمىز ھوشۇراخۇن بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ، 17 تال ئوقنى مىلتىقىنىڭ تەسلىكتە سوپاخۇنكامغا ئەكېلىپ بەردى. سوپاخۇنكام خۇشال بولۇپ، ئوقنى بەش تالنى مىلتىقىغا بېسىۋېتىپ، ئابدۇكېرىم

ئاباباسۇپتىن: «بۇ ئەبلەخنىڭ مېڭىسىگە ئاتايمۇ، يۇرىكىگىمۇ؟» دەپ چاقچاق بىلەن سورىدى. ئاباباسۇپ سوپاخۇنكامغا مەنىلىك بىر قارىۋېتىپ: «قەيىرىگە ئاتسىڭىز، ئىش قىلىپ پىلىموتنىنى توختاتسىڭىز بولدى» دېدى تەبەسسۇم بىلەن. سوپاخۇنكام مىلتىقىنىڭ قوندىقىنى تاشنىڭ ئۈستىگە قويۇپ، ئۆزى ئۆرە تۇرۇپ پوتەيگە قارىتىپ بىر پاي ئوق ئۇزۇۋىدى، پىلىموت شۇ ھامان توختىدى. جەڭچىلەر دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ، «ھۇررا...» بىلەن ئالغا ئېتىلدى. لېكىن، ئوتتۇز - قىرىق قەدەم ماڭمايلا پىلىموت يەنە سايرىغىلى تۇردى. سوپاخۇنكام «ئوق بۇ ئەبلەخكە راسا جان كېسىپ تەگمىگەن ئوخشايدۇ» دەپ، بايىقىدەك يەنە بىر پاي ئوق ئۇزۇۋىدى، پىلىموت ئىشلەشتىن پۈتۈنلەي توختىدى. جەڭچىلەر ئىككىنچى قېتىم ئورنىدىن تۇرۇپ، «ھۇررا...» بىلەن سېپىلنىڭ ئىچىگە يۈگۈردى. ئابدۇكېرىم ئاباباسۇپ سوپاخۇنكامغا ئاپىرىن ئوقۇپ، ئۇنىڭ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى. بىز مىنامىيوتچىلار سېپىلنىڭ ئىچىگە باشقا جەڭچىلەردىن كېيىنرەك كىردۇق. مەلۇم بولۇشچە، سېپىلنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پوتەيدە بايا بىزگە ئۇستىلىق بىلەن پىلىموت ئاتقىنى تەكەسلىك بىر قازاق ئەسكەر ئىكەن. سوپاخۇنكام ئاتقان 1 - پاي ئوق پىلىموتنىڭ شتىنى تېشىپ ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئوك يۈزىنى چىشى ۋە قۇلقى بىلەن قوشۇپ بۆسۈپ چىقىپ كېتىپتۇ (ئۇ، كېيىن ئۆلدى). ئۇ يېقىلغاندىن كېيىن پىلىموتنى ئۇنىڭ بىر خۇيزۇ يارەمچىسى ئاتقانىكەن. سوپاخۇنكام ئاتقان 2 - ئوق شتىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تۆشۈكتىن كىرىپ، پىلىموتچىنىڭ مەيدىسىگە تېگىپ ئۇنىڭ جېنىنى ئاپتۇ. بىز سېپىل ئىچىگە كىرىسەك جەڭچىلىرىمىز قارشىلىق قىلغانلارنى ئۇجۇقتۇرۇپ، ياخشىلىقچە تەسلىم بولغانلارنى بىر يەرگە يىغىۋاتقانىكەن. سېپىلنىڭ ئىچى پاسكىنا، تەرتىپسىز، سۇرلۇك ئىدى. دۇشمەنلەرنىڭ ئۆلۈكلىرى بىر - بىرىگە مىنگىشىپ ياتاتتى، يارىدارلىرى ئېغرىشىپ

ئولتۇراتتى ياكى ياتاتتى. دۈشمەن دۆۋىلەپ قويۇلغان نۇرغۇن بۇغدايغا ياغ چېچىپ ئوت قويۇۋېتىپتۇ. نۇرغۇن ئۇننى قۇرغان سۈيىگە ئېقىتىۋېتىپتۇ، ئۇن قاچىلانغان ساندۇق ۋە تاغارلارنى يىرتىۋېتىپتۇ. يەنە نۇرغۇن ئۇن ۋە باشقا يېمەكلىكلەر ساق قاپتۇ. مەن بۇ نەرسىلەرگە قاراپ تۇرغۇم كەلمەي، ياخشى بىر ئاتقا ئىگە بولۇش ئارزۇيۇم بىلەن گومىنداڭچىلارنىڭ ئاتخانىسىغا يۈگۈرۈپ كىردىم. ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا كەتكەن بۇ چوڭ ئاتخانىدىكى نەچچە قاتار ئوقۇردا يۈزدىن ئارتۇق ئات تۇقۇغلۇق پېتىم باغلاقلىق تۇرۇپتۇ. ئوق ئاۋازىنى ئاڭلاپ بۇ ئاتلارمۇ تىپىرلىشىپ كەتكەنىكەن. مەن ئوقۇرنىڭ ئۈستىگە چىقىپ سەپسالسام، ھەربىي ئىگەر توقۇغلۇق بۇ ئاتلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا يېڭى ئىگەر توقۇلغان ۋە باشقا ئاتلاردىن يېرىم گەز ئېگىز بىر جىرەن قاشقا باغلاقلىق تۇرۇپتۇ. ئوقۇرنىڭ ئىچى بىلەنلا يۈگۈرۈپ باردىم - دە، شۇ ئاتنى يېشىپ ئوقۇرنىڭ ئۈستىدىلا مىندىم. ئىگەرنىڭ غانجۇغىسىدا قارا سارجا رەخقە ئورالغان بىر نەرسە چىڭ باغلاقلىق تۇرۇپتۇ. بۇ بىرەر چوڭ ئوفىتسېرنىڭ ئېتى بولسا كېرەك، ئاتنىڭ بېشىنى بۇراپ ئاتخانىدىن ئېتتىك چىقىپ كەتتىم. ھەقىقەتەن دۇلدۇلدەك ئات ئىكەن، سىرتقا چىقىپلا بىر ئورۇندا جىم تۇرماي، ئالدى ئىككى پۇتىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئاسمانغا كۆكلەپ، ھەر تەرەپكە چاپچىپ تۇراتتى. كوماندىرىمىز سوپاخۇن بىر پارچە قەغەزنى كۆتۈرۈپ، ئۇياق - بۇياققا قاراپ كېلىۋاتقانىكەن. مېنى كۆرۈپلا دەرھال ئالدىغا چاقىرىپ: «بۇ ئالاقىنى چاپسان قىزىلبۇلاققا ئاپىرىپ تاپشۇر!» دەپ خەتنى ماڭا بەردى. مەن خەتنى ئالدىم - دە، قورغاندىن چىقىپ بىزنىڭ ئاتلىرىمىزنى يېتىلىگەن پىدائىيلار ۋە باشقا ئادەملەر پاتماي كېلىۋاتقان چوڭ يول بىلەن ماڭماي، ئاتنى يولسىز يەرگە قويۇۋەتتىم. بۇ جانۋار ھېچنەرسىگە قارىماي تاشتىن - تاشقا، قىردىن - قىرغا سەكرەپ، خۇددى كىيىكتەك چېپىپ كەتتى. يولدا مېنىڭ ھورۇنراق ئالا ئېتىمنى يېتىلەپ كېلىۋاتقان پىدائىي بالا

ئۇچرىۋىدى، مەن خۇشاللىقىمدىن ئۇنىڭغا: «ئاشۇ ئاتنى ساڭا بەردىم، ئاسراپ مىنگىن» دەپ ۋارقىراپ قويدۇم.

دۈشمەننىڭ پىلانى بويىچە، گومىنداڭنىڭ كۇچادىن بىزگە قاراپ يۈرۈش قىلغان بىر پولك ئەسكىرى بۇگۈن كېچە ياقئېرىقتا ئۈچكە بۆلۈنۈپ، بىر بۆلىكى قورغان سۈيىنىڭ شەرق تەرىپىدىن، بىر بۆلىكى غەرب تەرىپىدىن، يەنە بىر بۆلىكى قۇرغان سۈيىنى بويلاپ قىزىلبۇلاققا يۈرۈش قىلغان؛ شەرق تەرەپتىكىسىنىڭ قارىباغ يېزىسىغا يېتىپ كېلىشىگە، ئوتتۇرىدىكىسى بىلەن غەرب تەرەپتىكىسىنىڭ قىزىلبۇلاققا يېتىپ كېلىشىگە ئۈچ - تۆت كىلومېترلا قالغانىكەن. بىزنىڭ قىزىلبۇلاقتىكى قىسمىمىز گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ بۇ يۈرۈشىدىن چۆچۈپ، ھەممە نەرسىلىرىنى تېڭىپ، ئات - ئۇلاغلارغا ئارتىپ، يولغا چىقىشقا تەييارلىنىپ تۇرغانىكەن. مەن ئېلىپ بارغان ئالاقە خېتىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۇلار خۇشال بولۇشۇپ، مېنىڭ ئارقامدىنلا قورغانغا قاراپ يولغا چىقتى. مەن قورغانغا قايتىپ كەلسەم، ئازغىنا كەم تۆت سوتكىدىن بېرى ھەربىي يۈرۈش ۋە قاتتىق جەڭلەر بىلەن بولۇپ، بىردەممۇ كۆزىنى يۇمۇپ ئۇخلىۋالالماي، بىرەر چىنە تاماق ياكى بىرەر ناننى خاتىرجەم يېۋالالماي، ھېرىپ ۋە ئۇيقۇسىراپ كەتكەن جەڭچىلىرىمىزنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى بىر ئاز پانا بولغۇدەك يەرنى تېپىپلا، قوراللىرىنى بېشىغا قويۇپ ياكى چاترىقىغا قىستۇرۇپ، ئوڭتەي - توڭتەي ئۇخلاپ كېتىپتۇ. قورغاننى ئالغاندىن كېيىن، بىزنىڭ ئىلى بىلەن ئۈزۈلۈپ قالغان ئالاقىمىز جەنۇبىي شىنجاڭغا ئۆتىدىغان مۇزات ئارقىلىق يەنە ئەسلىگە كەلگەنىدى. قورغان ئېلىنغاندىن كېيىن مۇزاتنىڭ ئېقىنىغا غەربىي شىمال تەرەپتىن تۇتىشىدىغان چوڭ غول بىلەن قېچىپ كەتكەن دۈشمەننى قوغلاپ يوقىتىش ئۈچۈن، بىر ۋزۋوت ئەسكەر ئەۋەتىلدى. كوماندىرىمىز سوپاخۇن مېنى چاقىرتىپ، قورغاندىن قولغا چۈشكەن

ئىككى «ماكسىم» پىلىموتىنىڭ ساق ئىكەنلىكىنى، شۇنداقتىمۇ ئۇلارنى ھازىرلا چۈۋۈپ تەكشۈرۈپ تەييار ھالەتكە كەلتۈرۈشىمىز لازىملىقىنى؛ بۇ ئىككى پىلىموتنا مىنامىيوت ئوددىلىنىيىسى بىلەن يەنە ئىككى ئوددىلىنىيىنى قوشۇپ بىر ۋزۋوت قىلىپ تەشكىللەش، مېنى ۋزۋوت كوماندىرى قىلىپ تەيىنلەش، بۇ ۋزۋوتتا مۇئاۋىن ۋزۋوت كوماندىرى، ئوددىلىنىيە كوماندىرلىرى ۋە جەڭچىلەر (تولىسى يېڭى جەڭچىلەر) بولۇپ جەمئىي ئوتتۇز يەتتە ئادەم بولۇش قارار قىلىنغانلىقىنى ئۇقتۇردى. نەچچە كۈنلەردىن بۇيانقى بۇ پارتىزانلىق ئۇرۇشىدا، ھېچنەرسىگە كارغا كەلمەيۋاتقان مىنامىيوتلار بىلەن ھەپىلىشىپ، كۆزگە كۆرۈنگۈدەك خىزمەت كۆرسىتەلمىگىنىمگە خىجىل بولۇپ يۈرگەنده، بۇ يېڭى ۋەزىپە مەن ئۈچۈن ئىنتايىن كۆڭۈللۈك ئىش ئىدى (مەن پىلىموتلارنىڭ تىلىنى بىر قەدەر بىلەتتىم). مەن بۇ ۋەزىپىنى سەممىي قوبۇل قىلىپ، كوماندىرغا سالام بەرگەندىن كېيىن چىقىپ كەتتىم. دۇشمەن پولكىنىڭ قىزىلبۇلاقنى بېسىۋېلىپ، قورغان تەرەپكە توختىماي يۇرۇش قىلىپ كېلىۋاتقانلىقى توغرۇلۇق خەۋەر كەلدى. بىر سېگنال بىلەن ھەممە كوماندىر - جەڭچىلەر قورغان سېپىلىدىن چىقىپ، ئاقسۇ يولىنىڭ ئوستىدىكى مەيدانغا توپلاندى. كوماندىر سوپاخۇن ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان تورۇق ئېتىنىڭ ئوستىده مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىپ، غالىپ جەڭچىگە خاس كۆتۈرەڭگۈ روھ بىلەن سۆز قىلدى:

قېرىنداشلار، دوستلار! جەڭ سەپىرى تېخى توگىمىدى، بىز تېخى بۇ سەپەرنىڭ بىرىنچى قەدەمىنى باستۇق. ئالدىمىزدا يەنە ناھايىتى ئېغىر ۋە دەھشەتلىك جەڭلەر بار. بىزنى مۇشۇ يەرده قىرىپ تۇگىتىش ئۈچۈن، بىر پولك دۇشمەن بىزگە قاراپ قارا بوراندەك كېلىۋاتىدۇ. مەن بىلىمەن، بىز ناھايىتى چارچىدۇق، ئۇيقۇسىرىدۇق، بۇ ھال ھەممىمىزگە ئېغىر كېلىۋاتىدۇ.

ھەممىمىزنىڭ بىر ئاز دەم ئالغۇمىز، كىچىككىنە بولسىمۇ كۆزىمىزنى يۇمۇۋالغۇمىز، بىر چىنىدىن ئىسسىققىنە تاماق يەپ قورسىقىمىزنى ئانچە - مۇنچە تويغۇزۇۋالغۇمىز. كېلىۋاتىدۇ. لېكىن، مۇشۇ سائەت - مۇشۇ مىنۇتتا يولنى داۋاملاشتۇرۇپ بەلگىلەنگەن نىشانغا ئالدىن يېتىپ بېرىشىمىز، دۇشمەننىڭ ئالدىنى توسۇپ، ئەپلىك پەيتنى قولغا كەلتۈرۈپ، دۇشمەننىڭ ئەدىپىنى راسا بېرىشىمىز ھەممىدىن زۆرۈر. ئېھتىمال، ھەممىمىز قان بولۇپ ئاقارمىز. لېكىن، بىزنىڭ ئۆلۈمىمىز ھاياتلىق نامىغا، دەھشەتلىك زۇلۇم دەستىدىن ياشاشقا ئىلاجسىز قېلىۋاتقان جەنۇبتىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئازادلىقى نامىغا مەنسۇپ! بىزگە خەلق، ئەمگەكچى ئاتا - ئانىلىرىمىز، بالا - چاقا ۋە قەۋم - قېرىنداشلىرىمىز تەلمۈرۈپ تۇرىدۇ. بىزگە ھەقىقەت، غالىبىيەت ۋە ئازادلىق قوماندانلىق قىلىپ، جېڭىمىزنىڭ ئۈچۈرىنى خاتىرىلەپ مېڭىۋاتىدۇ. بىزنىڭ يۈرىكىمىز مۇشۇ جەڭلەر بىلەن ئازاد بولۇپ، ھايات قالغانلارنىڭ يۈرىكى بىلەن مەڭگۈ بىللە سوقىدۇ!

بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ جەڭچىلەرنىڭ ھاردۇقى چىقىپ، ئۈيقۇسىزلىق ۋە دەرمانسىزلىقى تۆگەپ، كوماندىرىمىزنىڭ تورۇق فاشقا ئېتىنىڭ كەينىدىن چاڭ توزۇتۇپ مېڭىپ كەتتى. مۇئاۋىن كوماندىرىمىز سىدىق ھاجى ماڭا بۇرۇلۇپ: پىلىموتلارنى چۈۋۈپ تەكشۈرۈپ، قۇراشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئىشەنچلىك ھالەتكە كەلگەنده ئارقىمىزدىن ئېلىپ چىقىڭلار! دەپ بۇيرۇق بېرىپ ئېتىنى چاپتۇرۇپ چىقىپ كەتتى. بىز پىلىموتلارنى چاپسان چۈۋۈپ ۋە تەكشۈرۈپ، چاپسان قۇراشتۇردۇق. بۇ پىلىموتلار زاۋۇتتىن چىققان پېتى تۇنجى قېتىم مۇشۇ قورغان ئۇرۇشىدا ئىشلىتىلگەنىكەن. ئۇلاردىن ھېچقانداق چاتاق چىقمىدى. ئۇلارنىڭ لېنتا ساندۇقلىرى، ھەتتا ئۇلارنى چوڭ بۆلەكلەرگە بۆلۈپ ئاتقا ئارتىدىغان ئىگەر - توقۇملىرىمۇ يېڭى ۋە ساق ئىكەن. بىز پىلىموتلارنى قۇراشتۇرۇپ

بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بېقىنىدىكى پۇرژىنلارنى چىگىتىپ تەييار قىلدۇق. ئاندىن ئۇلارنى پىلىموت ئارتىدىغان ئاق بوز ئاتلارغا ئارتىپ، جەڭ مەيدانغا ئېلىپ باردۇق. مەن كوماندىرلارنىڭ قېشىغا بېرىپ، بۇيرۇق بويىچە ئىشنى پۈتتۈرۈپ كەلگەنلىكىمنى دوكلات قىلدىم ۋە پىلىموتلارنى قەيەرگە ئورۇنلاشتۇرۇش توغرۇلۇق بۇيرۇق بېرىشنى سورىدىم. كوماندىر سوپاخۇن پىلىموتلارنى ھېچ يەرگە ئورۇنلاشتۇرماي ۋە ئاتتىنمۇ چۈشۈرمەي، قايتۇرۇپ ئەكېتىپ، ئۇلارنىڭ بىرسىنى قورغان سېپىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پوتەيگە، يەنە بىرسىنى سېپىلنىڭ شەرقىي بۇرجىكىدىكى پوتەيگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، جەڭگىۋار ھالەتتە تۇرۇشقا بۇيرۇدى ۋە: «مۇشۇ بارىمىز دۇشمەننىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرالايمىز» دەپ قوشۇپ قويدى. شۇ چاغدا ئۇرۇش ۋەزىيىتى تولىمۇ جىددى ئىدى: كۇچلۇك دۇشمەن يەر - جاھانتى ئاستىن - ئۈستۈن قىلغۇدەك ھالەتتە ئوق ياغدۇرۇپ، جەڭ مەيدانىنى ئىس - تۈتەككە تولدۇرۇپ، ۋەھشىلەرچە ببىسىپ كېلىۋاتاتتى. مۇشۇنداق ھالەتتە، مۇنداق ئېغىر تېپتىكى پىلىموتلارنى ئاتتىن چۈشۈرۈپ ئەپلىك جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغىچە دۇشمەن ببىسىپ كېلىپ قېلىپ، ئۇلارنىڭ دۇشمەن قولىغا قايتا چۈشۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، سوپاخۇن پىلىموتلارنى قايتۇرۇپ كېتىشنى بۇيرۇغانىكەن. مەن كوماندىردىن مېنىڭ مۇشۇ يەردە قېلىپ جەڭگە قاتنىشىشمىغا، پىلىموتلارنى مۇئاۋىن ۋزۇت كوماندىرىنىڭ قايتۇرۇپ كېتىشىگە رۇخسەت قىلىشىنى سورىدىم. كوماندىر ماڭا تىكىلىپ بىر قاراپ قويۇپ: «قورسىقىڭدىكىنى چۈشىنىۋاتىمەن، يېڭى ئېتىڭنى مۇشۇ جەڭدە بىر سىناپ باقماقچىسەن. بوپتۇ، پىلىموتلارنى مۇئاۋىنىڭغا ئوبدانراق تاپشۇرۇپ قويۇپ، قالساڭ قال» دېدى. مەن ۋەزىپىنى مۇئاۋىن ۋزۇت كوماندىرىغا تاپشۇرۇپ، ئېتىمنى كوماندىرلارنىڭ ئېتى بار يەرگە باغلاپ قويۇپ، سوپاخۇننىڭ قېشىغا بېرىشىمغىلا، شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقان دۇشمەن يۇپۇرۇلۇپ

كېلىپ، توغرا تۇرغان ئېدىرنىڭ ئۈستىگە چىقتى. يولنىڭ غەرب تەرىپىدىكى ئېگىز ئېدىرنىڭ شەرقىگە بۇرۇلىدىغان بۇرجىكىگە بىزنىڭ بىر ۋزۇتمىز ئورۇنلاشتۇرۇلغانىكەن. سانسىز كۇچلۇك دۇشمەن شۇلارنىڭ ئالدىدىنلا چىقىپ كەلگەچكە، بۇ ۋزۇتنىڭ ئەسىرگە چۈشۈپ قېلىش خەۋپى بار ئىدى. شۇڭا، كوماندىر مېنى ئۇلارغا خەۋەر يەتكۈزۈشكە بۇيرۇدى. مەن ئاتنى مىندىم - دە، بىز تۇرۇۋاتقان ئېدىرنىڭ قاپتىلىدىن بۇرۇلۇپ، جىلغىنىڭ تۆگەنجىسىدىكى تۈزلەڭلىككە چىقىپ، دۇشمەندىن ئىككى يۈز مېتىرچە يىراق جايدا ئاتنى شەرقتىن غەربكە قارىتىپ قويۇۋەتتىم. توغرا ئېدىرنىڭ ئۈستىدىكى دۇشمەنلەر مېنى كۆرۈپلا، مىلتىق ۋە پىلىموتتىن قوماچ قورۇغاندەك ئوق ياغدۇردى. ئوقلار تۆت تەرىپىمدىن مۆلدۈردەك ئۆتمەكتە. بۇ ئات مۇشۇنداق جەڭلەرگە ئۆگىتىلگەن بولسا كېرەك، ئاجايىپ ئۈستىلىق بىلەن يىلاندەك تولغىنىپ، ماڭا ئوق تەگكۈزمەي، ئۇچقاندەك چېپىپ چىقىپ كېتىۋاتاتتى. جىلغىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ھەم تىك، ھەم كەڭ چوڭقۇر يارغا كەلگەندە سەكرەپ ئۆتەلمەي، يارنىڭ لېۋىدە چېپىپ توختاپ قالدى. مەن ئېگەردىن ھالقىپ ئالدىغا موللاق ئېتىپ چۈشكىلى تاس قالدىم (چاققانلىق بىلەن ئاتنىڭ قوشقۇنىنى تۇتۇۋېلىپ ئامان قالدىم). مۆلدۈردەك يېغىۋاتقان ئوق ئىچىدە، ئاتنى يارنىڭ بۇقىرى تەرىپىدىكى چۈشۈرگىدىن بۇراپ چۈشۈرۈپ، ياردىن چىقىپ ئەمدى چېپىشىمغا، ئاتنىڭ سول ياڭىقىغا ئوق تېگىپ، ئوڭ ياڭىقى بىلەن قۇلىقىنى سۆكۈپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى. بۇ جانۋار ئالدى ئىككى پۇتىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئېچىنىشلىق بىر كىشنىدى - دە، گۈپپىدە يىقىلىپ تۆت پۇتىنى ئۇزۇن سۇنۇپ ياتتى. دۇشمەننىڭ پىلىموت ۋە مىلتىقلىرىدىن ياغدۇرۇۋاتقان ئوقلىرى ئەتراپىمدا دائىرە شەكىللەندۈرۈپ، ئاندىن توپا توزۇتۇپ يەرگە كىرىپ كېتىۋاتاتتى. جىلغىنىڭ ئېچى ئىس - تۈتۈك ۋە چاڭ - تۇزاڭغا تولغاندى. مەن ئاتنىڭ قېشىدا يېتىپ ھودۇقۇپ

كەتكەنلىكىمدىن، پۇتۇمنى ئۈزەڭگىدىن چىقىرالمىدىم. كېيىن هوشۇمنى يىغىپ قارىسام، پۇتۇمدىكى هەربىيچە ئۆتۈك ئۈزەڭگىگە كەپلىشىپ قالغانىكەن. پۇتۇمنى ئىككى قولۇم بىلەن ئاستا تارتىپ چىقاردىم - دە، ئۆزۈمنى يارنىڭ ئىچىگە ئاتتىم. ئات ئىگەر - توقۇمىلىرى ۋە غانجۇغىغا باغلانغان هېلىقى نەرسە بىلەن تۆپىدە قالدى (ئېسىل سارجا رەخقە ئوراپ غانجۇغىغا باغلاپ قويۇلغان نەرسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىگە قاراپ باقمىغانلىقىمغا هازىرغىچە ئۆكۈنىمەن).

غەرب ۋە شەرق تەرەپلەردىكى جەڭچىلىرىمىزنىڭ هەممىسى چېكىندى. مەنمۇ قۇرۇق ساينىڭ ئىچىدە كۈچۈمنىڭ بارىچە يۈگۈرۈپ، شىمالغا يەنى جەڭچىلىرىمىز چېكىنىۋاتقان تەرەپكە قاچتىم. هۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقان دۈشمەن ئەسكەرلىرىنىڭ «سا! سا!» دېگەن ئاۋازى ئاڭلىنىشقا باشلىدى. قۇم - شېخىللىق بۇ ئەگرى - توقاي سايدا ۋەهىمە بېسىپ، ئالدىغا ماڭسام كەينىگە كېتىپ، يولۇم ئاۋۇمايۋاتاتتى. ئارقامدىن يېقىنلا يەردە قوغلاپ كېلىۋاتقان ئادەمنىڭ شەپىسىنى سېزىپ قالدىم. ئېهتىمال ئۇ، مېنى تىرىك تۇتۇش غەرىزىدە ئاتماي قوغلاپ كېلىۋاتقان بولسا كېرەك. مىلتىقىمنى قولۇمغا ئېلىپ، بىر دوقمۇشتىن ئۆتۈپلا كەينىمگە بۇرۇلۇپ، تۆپىدىن ئۆرۈلۈپ چۈشكەن يوغان بىر داڭگالنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنۇپ قاراپ تۇردۇم. مېنى قوغلاپ كەلگەن دۈشمەن يېقىنلا يەردە ئىكەن، هايال قىلمايلا ئالدىمغا چىقىپ قالدى. مىلتىقنىڭ تەپكىسىنى بىرلا بېسىۋىدىم، دۈشمەن گۇپ قىلىپ يىقىلدى. مەن يەنە كەينىمگە بۇرۇلۇپ بار كۈچۈم بىلەن يۈگۈردۈم. بىر يەرگە بارغاندا بىزنىڭ جەڭچىلەرنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. بۇ ساي بىلەن كېتىۋەرسەم باشقا يەرگە چىقىپ قالماي دەپ ئويلاپ، ساي ئىچىدىن چىقىپ ئېدىرنىڭ قاپتىلىغا ياماشتىم. يەنە يېقىنلا يەردە دۈشمەن بار ئىكەن. ئۇ مېنىڭ قورالنى تاشلاپ تەسلىم بولۇشۇمنى، بولمىسا ئېتىپ تاشلايدىغانلىقىنى ئېيتىپ، بىرنەچچە قېتىم ۋارقىرىدى. مەن تېخىمۇ

قاتتىق يۈگۈرۈپ، ئېدىرنىڭ ئۈستىگە چىقىۋالدىم. بىزنىڭ جەڭچىلىرىمىز يىگىرمە - ئوتتۇز مېترلا ئالدىدا چېكىنىۋاتاتتى. مېنىڭ تەسلىم بولمايدىغانلىقىمنى بىلگەن دۈشمەن قېچىپ كېتىدىغانلىقىمنى سېزىپ، مېنى ئېتىپ تاشلىدى. ئوق ئوڭ تەرەپتىكى قوۋۋۇرغامنىڭ ئارىسىدىن كىرىپ، كىندىكىمنىڭ يېنىدىن چىقىپ كېتىپتۇ. مەن يىقىلغاندىن كېيىن، ئەترىتىمىزنىڭ بەستىلىك، ئەر كىشىدەك كۈچى بار، يىگىرمە ياشلار چامىسىدىكى تانىيە ئىسىملىك رۇس سانىتاركىسى ئىككى جەڭچىنىڭ هىمايىسىدە دەرهال قېشىمغا ئۆمىلەپ كېلىپ، مېنى دۈمبىسىگە ئېلىپ، ئىككى قولۇمنى ئېڭىكىنىڭ ئاستىغا قىسىپ، ئۆمىلەپ ئېلىپ چىقىپ كېتىپتۇ. مېنى ئېلىپ چىققىچە، بۇ قىزنىڭ كىيىم - كېچىكىمۇ قانغا چىلىغاندەك بولۇپ كېتىپتۇ. ئۈچ يېرىم سائەتتىن كېيىن هوشۇمغا كەلسەم، قورغاندىن ئۈچ كىلومېتر يىراقلىقتىكى تېرەكلىككە قۇرۇلغان سانىتارىيە پونكىتىدا، ئىچىگە سامان تىقىلغان پىراستىنىنىڭ يېرىمىنى بىر تۈپ تېرەككە باغلاپ، يېرىمىنى ئاستىمغا سېلىپ، مېنى شۇ تېرەككە يۆلەپ، پۇتۇمنى ئۇزۇن سۇندۇرۇپ ياتقۇزۇپ قويۇپتۇ. مېنىڭ ئىككى يېنىمدا بىرنەچچە يارىدار جەڭچىلەرمۇ يېتىپتۇ. مەن نەپەس ئالسام (ئۆپكەم كۆپسە)، ئوق تەگكەن يەردىن يەل چىقىپ، نەپەس يانسا (ئۆپكام قايتسا)، ئوق تەگكەن يەردىن يەل كىرىپ، «كىركا، كىركا» قىلىۋاتاتتى. داۋالىغۇچىلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئوق ئىچكى ئەزايىمنىڭ هېچقايسىسىگە تەگمەي، ئوڭ قانات ئۆپكەمنىڭ ئاستىنى بىر ئاز سىجاپ چىقىپ كەتكەنىكەن. ئەمما، قان ناهايىتى كۆپ (60 پىرسەنتتىن ئارتۇق) چىقىپ كەتكەچكە، قانسىراپ ئۆلۈپ كەتكىلى تاس قاپتىمەن.

مەلۇم بولۇشىچە، قورغاننىڭ ئاللىقاچان ئېلىنغانلىقىدىن خەۋەرسىز قالغان دۈشمەن پولكى شىددەت بىلەن هۇجۇم قىلىپ، بىزنىڭ ئەترىتىمىزنى ئارام ئالدۇرماي چېكىندۈرۈپ، قورغان تەرەپكە

قاپسغان. ئەترىتىمىز قورغان ئىچىگە خاتىرجەم كىرىپ مۇداپىئەلىنىپ، چوڭ - كىچىك پىلىموت، ئاپتومات ۋە مىلتىقلار بىلەن كۆچلۈك قارشىلىق كۆرسىتىپ، دۇشمەنگە خېلى زور تالاپەت يەتكۈزگەن. دۇشمەننىڭ بۇ ئاتلىق پولكى كۆچى يەتمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، تاڭ سۈزۈلۈشتىن بۇرۇن كۆچاغا قاراپ قاچقان. قورغاندىن بىرگە يۈزدىن ئارتۇق مىلتىق، بىرقانچە ئېغىر - يېنىك پىلىموت، بىرقانچە ساندۇق ئوق - دورا، يۈزدىن ئارتۇق ھەربىي ئات، بىرنەچچە يۈز قوي - كالا، نۇرغۇن ئاشلىق، ئۇن ۋە مايي غەنىيمەت چوشكەندى. ئەترىتىمىز بۇ نەرسىلەر بىلەن تېخىمۇ كۆچىيىپ، مۇداپىئە لىنىيىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىپ، دۇشمەننىڭ خىللانغان بۇ پولكىنى تارمار قىلدى. بىزدىن بىرنەچچە جەڭچى - ئوفىتسىر يېنىك يارىلاندى. قورغان ئېلىنغاندا، قورغاننىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىكى غولغا قاچقان دۇشمەنلەرنى قوغلاپ چىقىپ كەتكەن بىر ۋزۇت جەڭچىمىز دۇشمەنلەرگە يېتىشۈۋلىپ، ئۇلار بىلەن ئۇرۇشۇپ ئەسىرگە چوشكەنلىرىنى ئېلىپ، ئەتىسى قايتىپ كېلىپ بىزگە قوشۇلدى. شۇ ۋاقىتتا دۇشمەننىڭ ئونچە ئوفىتسىر - ئەسكىرى قورغان سۈيىدە ئېقىپ بېرىپ، قارىباغ ئارقىلىق قىزىلبۇلاقتىكى دۇشمەن پولكىغا قوشۇلۇپ، ھەممىسلا: «ئۇلارغا (بىزنى دېمەكچى) خۇدا تەڭ كەلمىسە، بەندە تەڭ كېلەلمىگۈدەك» دېگەن. بۇ جانلىق تەشۋىقات دۇشمەنلەرده قورقۇنچ پەيدا قىلىپ ئۇلارنى تېخىمۇ ئالاقزاده قىلىۋەتكەن. ئەينى ۋاقىتتا قىزىلبۇلاقتىن ئەۋەتىلگەن بىر ئوددىلىنىيە دۇشمەن رازۋېتچىكى غەربىي قاپتال تەرەپتىن ئېھتىياتلىق بىلەن رازۋېتكا قىلىپ كېلىۋاتقانىكەن. بىزنىڭ پايلاپ تۇرغان جەڭچىلىرىمىز ئۇلارنى بىلىندۇرمەستىن يېقىن كەلتۈرۈپ، قول پىلىموتى بىلەن ئوققا تۇتۇپتۇ. دۇشمەن رازۋېتچىكلىرى ئىككى ئەسكىرىنىڭ ئۆلۈكىنى تاشلاپ، قورام تاش ۋە ئويمان - دۆڭلەرگە يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپ، كەلگەن يولى بىلەن تىكىۋېتىپتۇ. كېيىن

ئوقساق، ئىشنىڭ ئوڭ - تەتۈرىنى بىلمەيدىغان، چۆل - باياۋانلاردىلا يۈرىدىغان، كاللىسىنىڭ بىر ئاز دەردى بار بىر يەرلىك ئادەم، شۇ كۈنى ئەتىگەنده قورغاننىڭ بىكار تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ قىزىلبۇلاققا بېرىپ، ئۇ يەردىكى دۇشمەنلەرگە بۇنى خۇش خەۋەر قىلىپ يەتكۈزۈپتۇ. بۇنىڭغا ئىشەنگەن دۇشمەنلەر ئۇ ئادەمنى يولباشلىغۇچى قىلىپ، بىر ئوددىلىنىيە رازۋېتچىك ئەۋەتكەنىكەن. ئەھۋال ئۇلار ئويلىغاندەك چىقمىغاندىن كېيىن، دۇشمەنلەر ئۇ ئادەمنى «تاغ ئوغرىلىرىنىڭ جاسۇسى ئىكەنسەن!» دەپ، قىزىلبۇلاق مەسچىتىنىڭ ئالدىدا يوغان قارىياغاچقا بېشىنى تۆۋەن قىلىپ ئېسىپ، قارىغا ئېلىپ ئېتىپ ئۆلتۈرگەن. ئۇنىڭ ئۆلۈكى دۇشمەنلەر قىزىلبۇلاقتىن كەتكىچە ئېسىقلىق تۇرغان.

ھەممىمىز قورغاندا دەم ئېلىپ ياتتۇق. سەككىز كۈن ئۆتكەندە، بىزنىڭ ئىلىغا ئەۋەتكەن ئالاقچىمىز قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئىلى ئەتراپىدا بىرمۇ جەڭچى قالماي ھەممىسى ئوتتۇرا فرونتتىكى جەڭ ۋە شىخو ئۇرۇشلىرىغا كېتىپتۇ. بىزگە يارەدەم بېرىش ئۈچۈن مەركىزىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنى قوغداۋاتقان ناسىروپ باشچىلىقىدىكى ئاتلىق باتالىئون بىز ماڭغان يول بىلەن مېڭىپ، باي ناھىيىسىنىڭ قېيىر رايونىغا يېتىپ كەپتۇ. رەھبەرلىك بىزگە بۇ باتالىئون بىلەن قوشۇلغاندىن كېيىن، ئاقسۇغا يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش ئەۋەتىپتۇ. بىز ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ، 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئاقسۇنىڭ جام دېگەن يېرىده قوشۇلۇشقا كېلىشۋالدۇق. بۇنىڭدىن باشقا، شوتا رايونىنى ساقلاۋاتقان موڭغۇل باتالىئونىمۇ مۇزات ئارقىلىق كېلىپ بىزگە قوشۇلۇشقا بۇيرۇق ئاپتۇ. ئۇلار 9 - ئاينىڭ 13 - كۈنى تەڭرىتېغىنى كېسىپ ئۆتۈپ بىزگە قوشۇلدى. بىز 9 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئەتىگەنده قورغاندىن جامغا قاراپ ماڭدۇق. بۇ چاغدا مەن خېلى ساقىيىپ، ئاتقا مىنىپ - چوشەلىگۈدەك، تۇيغىچە تاماق

يېيەلىگۈدەك، قىسقا يوللارنى پىيادە ماڭالىغۇدەك بولۇپ قالغانىدىم.

9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى نامازدىگەر ۋاقتىدا، بىز تۇزئاۋات تەرەپتىن، ناسىروپ باتالىئونى ياقئېرىق تەرەپتىن سەپ بولۇپ كېلىپ، بىر - بىرىمىز بىلەن قوشۇلدۇق (بۇنىڭدىن كېيىن ئازاد بولىدىغان يەرلەردە مۇھىم خىزمەتلەرنى ئىشلەش ئۈچۈن، ئۇلار بىلەن ھۇسەن قارى، ئاسىلقان، مۇنەۋۋەر خوجا قاتارلىق كادىرلارمۇ بىللە كەلگەنىكەن). كوماندىرلار كوماندىرلار بىلەن، جەڭچىلەر جەڭچىلەر بىلەن قوچاقلىشىپ كۆرۈشۈپ كەتتۇق. ئۇلار بىزگە ئىلى تەرەپتىكى غەلىبىلەرنى؛ گومىنداڭچىلار چوڭ تەييارگەرلىك ۋە خىللانغان قىسىملىرى بىلەن مۇداپىئە قىلىپ كەلگەن جىڭ ۋە شىخولارنى ئېلىش ئۇرۇشىدا، دۇشمەننىڭ زامانىۋى قوراللار بىلەن قوراللانغان نەچچە مىڭ كىشىلىك مۇنتىزىم ئارمىيىسى بار كۈچى بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، سان ۋە سۈپەت جەھەتتىن ئۇلارنىڭ يېرىمىغىمۇ يەتمەيدىغان مىللىي ئارمىيىنىڭ ئۇلارنىڭ يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، نۇرغۇن ئېغىر - يېنىك قوراللار ۋە ئۇرۇش ئەسلىھەلىرىنى غەنىيمەت ئالغانلىقىنى، جىڭ ۋە شىخو ناھىيىلىرى ئېلىنغاندىن كېيىن، مىللىي ئارمىيىنىڭ سان ۋە سۈپەت جەھەتتە بۇرۇنقىدىن نەچچە ھەسسە ئۆسۈپ، مۇنتىزىم ئارمىيە قاتارىغا كىرگەنلىكىنى ۋە باشقا ئەھۋاللارنى خۇشاللىق ۋە جۇشقۇنلۇق بىلەن ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي سۆزلەپ بەردى. بۇ خۇش خەۋەرلەر بىزنىڭ روھىمىزنى تازا كۆتۈرۈۋەتتى، كىچىككىنە جام يېزىسى خۇددى بايراملاردىكىدەك جانلىنىپ كەتتى، يېزىدىكى يېڭى كەيپىياتلار بىزنىڭ غەلىبىگە بولغان ئىشەنچىمىزنى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ، بىزگە ئىلھام ۋە كۈچ - قۇۋۋەت بەردى.

9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئەتىگەندە ئىككى قوشۇن بىر بولۇپ، جامدىن ئاقسۇغا قاراپ يۈرۈش قىلدۇق. بۇ يۈرۈشىمىزدە بىز دۇشمەننىڭ ھېچقانداق قارشىلىقىغا ئۇچرىمايلا، سەپ بولۇپ ماڭغان پېتى پېشىن مەزگىلىدە ئاقسۇ كونىشەھەرگە كىردۇق. ئاقسۇ خەلقى

بىزنى خۇددى بايدىكىدەك داغدۇغىلىق قارشى ئالدى. تەرەپ - تەرەپتىن ۋە ئەتراپ يېزىلاردىن كەلگەن ئادەملەر بىلەن شەھەر ئىچى گويا ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى. بىز ئاقسۇغا كىرگەندە، گومىنداڭچىلارنىڭ ل. مۇتەللىپ باشلىق بىرنەچچە ئىنقىلابچىلارنى تۇتۇپ يېڭىشەھەرگە ئەكىرىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىدۇق. بۇ پاجىئەلىك ۋەقەگە باشلىقلىرىمىز، بولۇپمۇ ئابدۇكېرىم ئابباسوپ بىلەن نېمىشبەھەت ناھايىتى قاتتىق ئېچىندى. ئاقسۇ كونىشەھەرنىڭ شەرق تەرىپى ئېگىز يارلىق بىلەن ئورالغان بولۇپ، يارنىڭ گىرۋىكىگە بارمىغىچە شەھەرنى كۆرگىلى بولمايدىكەن. يارنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ قارىسا، شەھەر ئالقاندەكلا كۆرۈنىدىكەن. شۇڭا، «ئاقسۇ كونىشەھەرنى تۆپىدە تۇرۇپ بىر تال چالما بىلەن ئالغىلى بولىدۇ» دەيدىغان تەمىسىل بارئىكەن. لېكىن، ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق كۈچەيتىلگەن بىر پولك دۇشمەن كونىشەھەرنى تاشلاپ، كونىشەھەر بىلەن يېڭىشەھەر ئوتتۇرىسىدىكى يېڭىشەھەر زەرەتكارلىقىغا يوشۇرۇنۇپ مۇداپىئە تۇتقانىكەن. شەھەر خەلقى بىزنىڭ كېلىشىمىزگە ئاتاپ تەرەپ - تەرەپلەردە قوي - كالا سويۇپ ۋە داش قازانلارنى ئېسىپ تەييارلىغان تۇرلۇك تائاملار، يازنىڭ ھەر خىل شىرنى مېۋىلىرى بىلەن قورسىقىمىزنى تويغۇزۇپ تۇرۇشىمىزغا، رازۇىتكىچىلىرىمىز دۇشمەننىڭ بىزگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن، ھەممە قوراللىرىنى تەق قىلىپ تەييارلىنىپ تۇرغانلىقىنى خەۋەر قىلدى. بىز شەھەرنى ۋە خەلقنى توپ ئوقىدىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، شەھەرنىڭ شىمال تەرىپى بىلەن دەرھال چېكىنىپ، كونىشەھەر زەرەتكارلىقىغا چىقىپ مۇداپىئە تۇتتۇق. زەرەتكارلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ ئىككى گومبەزنىڭ ئىچىگە ئىككى «ماكسىم» پىلىموتىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئاپتومات، مىلتىق قاتارلىق باشقا قوراللارنىمۇ تەق قىلىپ قويدۇق. سۇدانلىق پىلىموتلارغا كېتىدىغان سۇلارنىمۇ چېلەكلەپ تەييارلىۋالدۇق. پىلان بويىچە، ئۆزىمىزدىن كۈچلۈك دۇشمەننى

يېڭىشەھەر زەرەتكارلىقىدىن كونىشەھەر زەرەتكارلىقىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تۇزلەڭگە ئاچقىپ، ئۇلارنىڭ ئالدى - كەينى مەيدانغا تولۇق كېلىپ بولغاندا ئاندىن ئوت ئاچماقچى بولدۇق. ئىككى «ماكسىم» پىلىموتىنىڭ بىرسىگە مەن مەسئۇل بولدۇم، يەنە بىرسىگە يېڭىدىن باش پىلىموتچى قىلىپ تەيىنلەنگەن، سەزگۈر ۋە باتۇر تىكەسلىك ياش زىيالى (ئوقۇتقۇچى) ئۆمەرجان سابىتوپ مەسئۇل بولدى. دەرۋەقە، دۇشمەن يۇپۇرۇلۇپ كېلىپ، بىز ئورۇنلاشقان زەرەتكارلىقنى قارىسىغىلا ئوققا تۇتۇشقا باشلىدى. زەرەتكارلىقنىڭ ئىچى ئىس - تۈتەك ۋە چاڭ - تۇزاڭغا تولدى. بىز ئوق چىقارماي، جىم تۇرۇۋالدۇق. دۇشمەن پىلىموت ۋە مىلتىقلىرى بىلەن رەسمىي ھۇجۇمغا ئۆتتى، ئاندىن كوماندىرلىرى ئەسكەرلىرىنى تىللاپ ۋە ئۇرۇپ ھەيدەپ تۇزەڭلىككە چىقاردى. بىز شۇ چاغدىلا بار كۈچىمىزنى ئىشقا سېلىپ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتۇق. ئاتقان ئوقلىرىمىز زايا كەتمەي، ئالدىمىزغا كەلگەن دۇشمەن ئەسكەرلىرىنى ئارقىمۇ ئارقا مولالاق ئاتقۇزدى. لېكىن، كۈچلۈك دۇشمەن بۇنىڭغا تەن بەرمەي، يەنە ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى. ئىككى «ماكسىم» پىلىموتىدىن تەڭلا ئوق ئۇزۇلۇپ، ھۇجۇم كۈچەيتىلگەندىن كېيىنلا، دۇشمەن ئالاقزادىلىككە چۈشتى، دۇشمەن ئەسكەرلىرى تۇزلەڭلىكتە ساينىڭ تېشىدەك يېتىپ كەتتى؛ ئوق تەگمىگەنلىرى ئالغا بېسىشتىن توختاپ، ئارقىغا قېچىشقا باشلىدى. شۇ چاغدا دۇشمەننىڭ زەمبىرەكچىلىرى بىز ئورۇنلاشقان گۇمبەزلەرگە بىرنەچچە پاي زەمبىرەك ئېتىۋىدى، بىر گۇمبەز ئۇرۇلۇپ چۈشتى، بىزگە ھېچقانداق زىيان - زەخمەت يەتمىدى. ئەمما، دۇشمەن زەمبىرەكچىلىرى كېچىككەنىدى. دۇشمەنگە قاخشاتقۇچ زەربە بېرىۋاتقان جەڭچىلىرىمىزگە ئومۇمىي ھۇجۇمغا ئۆتۈش سىگنالى بېرىلدى. جەڭچىلىرىمىز دۇشمەننى پىيادە قوغلىغان پېتى، ئارقىسىدىن يەتكەن يەردە توختاپ جەڭ قىلىپ، ئوق ۋە گرانات ئېتىپ، يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندە يېڭىشەھەر سېپىلىنىڭ ئىچىگە

كىرگۈزۈۋەتتى، بۇگۈن جەڭدە ئازراق بولسىمۇ خىزمەت كۆرسىتىپ پۈخادىن چىققاندەك بولدۇم. كېيىن سەپدىشىم ئۆمەرجان سابىتوپ بىلەن سۆزلەشسەم، ئۇ: «تويۇم بولغان كۈننىڭ ھۇزۇرىمۇ بۇنچىلىك لەززەتلىك بولماس» دېدى. بىراق مەن داۋالىنىشتىن چىقىپلا جەڭگە قاتناشقانلىقىم ئۈچۈن، يارىلىرىم يەنە باشقىدىن ئاغرىپ، داۋالاش پونكىتىدا قايتا يېتىپ قالدىم. بۇ قېتىمقى جەڭدە بىزدىن: مۇئاۋىن باتالىئون كوماندىرى ئوسمان قارى، قەھرىمان ئابلەت داۋۇت قاتارلىق تۆت ئوفىتسېر، ئۈچ جەڭچى، ئون دېھقان قۇربان بولدى؛ ئوفىتسېر ۋە جەڭچى بولۇپ يىگىرمە ئادەم يارىدار بولدى.

قوشۇنىمىز دۇشمەننى سېپىلىنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈۋېتىش بىلەن توختاپ قالماي، سېپىلىنىڭ شەرق، غەرب ۋە شىمال تەرىپىدىن مۇھاسىرىگە ئېلىپ شاللىقلار، باغلار، دەرەخزارلىقلاردىن، ھەتتا خەلقنىڭ ھويلا - ئارامليرىدىن ئورۇن تۇتۇپ، ئاكوپ كولاپ، ئۇرۇش ھالىتىدە ياتتى. قوماندانلىق شتاب، ئارقا سەپ، داۋالاش پونكىتلىرىمۇ يېڭىشەھەر سېپىلىگە يېقىن يەرگە ئورۇنلاشتى. ئەتىرەت ئاشخانىلىرى موداپىئەدە تۇرۇۋاتقان ھەرقايسى ئەترەتلەرنىڭ ئارقىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، جەڭچىلەرنى تاماق ۋە چاي بىلەن ۋاقتىدا تەمىنلەپ تۇردى. دۇشمەن مۇھاسىرىگە ئېلىنىپ ئون كۈنلەردىن كېيىن، ئۇرۇمچىدىن ھەر كۈنى دېگۈدەك بىر ئايروپىلان نەرسە - كېرەك ئېلىپ كېلىپ، يەرگە چۈشمەي، سېپىلىنىڭ ئۈستىدە ئۈچۈپ يۈرۈپ، پاراشوت بىلەن تاشلايدىغان بولدى. ئەمما، تاشلىغان نەرسىلىرىنىڭ يېرىمى دېگۈدەك بىز تەرەپكە چۈشەتتى. بۇ نەرسىلەرنىڭ ئىچىدە: ئوق - دورا، قورال - ياراق، كىيىم - كېچەك، يەنە توپ - توپ رەختلەر، چاي ۋە تاتلىق - تۇرۇملار، ھەتتا كىچىك يەشكىلەردە پۇللارمۇ بار ئىدى. سېپىلنى يېڭى مۇھاسىرىگە ئالغان كۈنلەدە، ھەممىمىز روھلۇق، تېتىك ئىدۇق، غەلىبە قازىنىش ئىشەنچىمىز كامىل ئىدى. ۋاقىت ئۆتكەنسېرى سۇسلىشىپ قېلىشقا

باشلىدۇق. چۈنكى، دۇشمەنگە ئانچە ـ مۇنچە ئوق ئېتىپ قويغاندىن باشقا، سېپىلنى ئېلىشقا كەلگۈدەك ھۇجۇم باشلىمىدۇق. بىزنىڭ كۈچىمىز بۇرۇنقىدىن ئۇلغىيىپ، تولۇق قوراللانغان ئىككى ئاتلىق باتالىئونغا يېتىپ قالغانىدى. بۇ، سېپىل ئىچىدىكى دۇشمەن كۈچىدىن يەنىلا ئازراق بولسىمۇ؛ لېكىن دۇشمەننى تارمار قىلىپ ئاقسۇنى ئازاد قىلىش تامامەن مۇمكىن ئىدى.

10 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى بىزنىڭ ئىلىغا قايتىشىمىز توغرۇلۇق ئۇقتۇرۇش كېلىپ قالدى. قايتىشقا ناھايىتى جىددى تەييارلىق قىلىندى. ھەممىدىن ئاۋۋال ئارىمىزدىكى ئون نەپەر سوۋېت مەسلىھەتچىسى ئاتلىق باتالىئون كوماندىرى ناسىروپ، ئۆزبېك دوختۇر ھىكمەت قاتارلىق بارلىق ھەربىي خادىملىرىنى، سوۋېتنىن ئېلىپ كېلىنگەن ھەممە قوراللارنى (بولۇپمۇ ئاپتوماتلارنىڭ بىرىنى قويماي) قايتۇرۇپ ئېلىپ كەتتى، بۇ ئەھۋال بىزگە يامان تەسىر قىلدى. ئاندىن ئابدۇكېرىم ئابباسۇپ، قاسىمجان قەمبىرى، دامولا رازىيۇپ قاتارلىق باشلىقلىرىمىز ئېغىر يارىدارلارنى بىللە ئېلىپ ماڭدى. ئاخىردا، قالغانلىرىمىز مېڭىشقا تەييارلاندۇق. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، بىز چېكىنىپ ئاقسۇ تەۋەسىدىن چىقىپ كەتكىچە، بىزگە زەربە بېرىپ، ئىنتىقام ئېلىش توغرىسىدا گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى باش شتابىدىن ئاقسۇدىكى دىۋىزىيىسىگە ئاللىقاچان ئۇقتۇرۇش قىلىنغانلىقىدىن. دىۋىزىيە شتابى سېپىل ئىچىدىكى پولكقا قەشقەر تەرەپتىن بىر باتالىئون، ئۇچتۇرپان تەرەپتىن بىر باتالىئون ئەسكەرنى يارەمگە ئەكەلدۇرۇپ، سېپىل ئىچىدىكى كۈچى بىلەن ئىككى پولك قىلىپ تەشكىللەپ، تەييارگەرلىكنى پۈختا قىلىپ قويۇپتۇ. بىز يولغا چىقىدىغان كۈننىڭ ئالدىدىكى كېچىسى، بۇ ئىككى پولك سېپىلنىڭ قەشقەر دەرۋازىسىدىن چىقىپ، كونىشەھەر تاشيولىنى كېسىپ ئۆتۈپ، بىزنى غەرب، شىمال ۋە جەنۇب تەرەپلەردىن قورشاپ ئەكېلىپ، دۇمبىمىزگە قوراللىرىنى

تەڭلەپ تۇرۇپتۇ. بىزنىڭ چېكىنىشىمىزگە پەقەت شەرقىي تۆپلىك ئۇستىدىكى تۇزلەڭلىكىلا قويۇپتۇ. ئەگەر بىز شۇ تۇزلەڭلىككە چىقساق، بىزنى شۇ يەردە قىرىپ تۇگەتمەكچى!

ئەتىسى تاڭ يورۇشى بىلەنلا، دۇشمەننىڭ كانايچىسى سېپىلنىڭ ئۇستىدە ئاتاكىغا كاناي چالدى. تەييارلىنىپ تۇرغان دۇشمەن قىسىملىرى تاپىنىمىزنىڭ ئاستىدىنلا ئاتاكىغا كۆتۇرۇلدى. بىز تۇرغان ئورنىمىزدىلا كەينىمىزگە بۇرۇلۇپ قارشىلىق كۆرسەتتۇق ۋە ئاتلىرىمىزنىڭ قېشىغا بېرىۋالدۇق. ئەمما، دۇشمەنلەر ياۋۇزلارچە بېسىپ كېلىپ ئارىمىزغا كىرىۋالدى... بولمىدى، قولىمىزغا چىققانىنى ئېلىپ، ئاتلىرىمىزغا مىنىپ، قالايمىقان چېكىنىشكە باشلىدۇق. كۆپچىلىكىمىز ئېتىمىزغا مىنىۋالالىغان بولساقمۇ، بەزى جەڭچىلىرىمىز ئېتى بار يەرگە بېرىشقا ئۇلگۈرەلمەي پىيادە قاچتى. ئۇلارنى مۇمكىن بولغىچە ئېتىمىزنىڭ كەينىگە بىردىن مىنگەشتۇرۇۋالدۇق. ئۇلگۈرەلمىگەنلەر توپلىق يولدا پىيادە قېچىپ بولالماي، ئوق تېگىپ ئۆلۈپ كەتتى ياكى دۇشمەنىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. چېكىنىپ چىقالىغانلارنى كوماندىرىمىز سوپاخۇن بەش كىلومېتىرەك نېرىغىچە يۇگۇرتۇپ، ئاندىن سەپكە تىزدى. ئارقىدا قالغانلار يېتىپ كەلگىچە ئالدىدىكىلەر توختاپ تۇردۇق. ەەل شۇ چاغدا، ناسىروپ باتالىئونى پۈتۈنلەي قورشاۋدا قېلىپ، قاتتىق جەڭ بولىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ قالدۇق. ئەگەر دۇشمەن قوشۇنىغا باشقا تەرەپتىن زەربە بېرىپ، ئۇنىڭ كۈچىنى بۆلۈپ، ناسىروپ باتالىئونىنى قورشاۋدىن ەەرھال قۇتۇلدۇرمىساق، بۇ باتالىئوننىڭ پۈتۈنلەي ۋەيران بولۇپ كېتىش خەۋپى بار ئىدى. شۇڭا، سوپاخۇن بۇ ئوڭۇشسىزلىق بىلەن گاڭگىراپ كەتمەي، ئۆزىنىڭ ئۇرۇش قىلىش تېخنىكىسى بويىچە، بار جەڭچىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئوچ ئۆزۈت قىلىپ تەشكىللەپ، دۇشمەنگە ئارقا تەرەپتىن زەربە بېرىش ئۈچۈن جەڭچىلەرنى شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلغان جىلغىسىمان پەس يەر بىلەن

چاپتۇرۇپ ئېلىپ ماڭدى. سېپىلغا يېقىن بارغاندا، سېپىلنىڭ شەرق تەرىپىنى ياقىلاپ مېڭىپ، يېرىمىمىز پەسكە، يېرىمىمىز دۆڭگە كەڭ تارقىلىپ، «غەلىبە قىلدۇق دەپ» مەست بولۇپ كەتكەن دۈشمەن قوشۇنىنىڭ ئارقا تەرىپىدىن بېرىپ، بىر كومانداً بىلەن تەڭلا ئوت ئاچتۇق. دۈشمەن قوشۇنى ئالاقزادە بولۇپ كېتىپ، تىرە - پىرەڭ بولدى. بۇنى كۆرگەن ناسىروپ باتالىئوندىكى جەڭچىلەر باشقىدىن جانلىنىپ، جەڭ قىلغاچ، بىز ئاچقان يوچۇقتىن تەرتىپلىك چېكىنىشكە باشلىدى. بۇلار تولۇق چېكىنىپ بولغىچە، بىز دۈشمەننى ئوققا تۇتۇپ تۇردۇق. پىلانلىق قىلىنغان مۇشۇ كىچىككىنە جەڭدىكى غەلىبىمىز ھەممىمىزنىڭ كۆڭلىدىكى ئەندىشىنى يوقاتتى. بىز ئاقسۇ دائىرىسىدىن چېكىنىپ چىقىپ كەتكىچە ھەر جەھەتتىن خېلى چوڭ تالاپەت تارتتۇق. ئاقسۇدىن چىقىپ، مەنزىلگە يېتىپ كەلگىچىمۇ جەڭ بىلەن تەرتىپلىك چېكىنىپ، 11 - ئاينىڭ 19 - كۈنى تامغۇ تاشتا ئۇرۇشتىن خالاس بولدۇق.

(ئاپتورى: غۇلجا ناھىيە خۇدىيار يۇزىدىن)

جاۋابكار مۇھەررىرى: **ئى. ئەسقەرى**

تاشقورغان ئىنقىلابىي مەزگىلىدە قاغىلىقتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم

موسايوپ ئىمىننىياز

1945 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئارمىيىسى شىمالدا چۆچەككە، شەرقتە ئۇرۇمچى تەرەپكە، جەنۇبتا ئاقسۇ تەرەپكە زەپەر قۇچۇپ ئىلگىرىلەۋاتقان پەيتتە، تاشقورغاندا 200 نەچچە كىشى تەشكىللىنىپ، 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى شەھەر ئىچى، تاغارما، سۇبېشى داۋان، بۇلۇڭكۆل قاتارلىق جايلاردىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلدى ھەمدە بىر كېچە - كۈندۈزدىلا تاشقورغاننى ئىشغال قىلىپ، ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت تاشقورغان ۋالىيى مەھكىمىسىنى قۇردى، ئۇلار ئەسكەرلەرنى كۆپەيتىش، ئازاد رايونلارنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ئىككىنچى قەدەمدە قاغىلىقنى ئازاد قىلماقچى بولدى. تاشقورغان ئىنقىلابچىلىرى ئالدى بىلەن قاغىلىقنى ئازاد قىلىشتا مۇنداق ئىككى تەرەپنى ئويلاشقان: بىرىنچىسى، قاغىلىق ساقچى ئىدارىسىدە بوز يىگىت ئىسىملىك ستارشى لېتېنانت دەرىجىلىك بىر تاجىك دۇساجاڭ بولۇپ، ئۇ تاشقۇرغاننىڭ تاغارما يېزىسىدىن ئىدى. تاشقورغان ئىنقىلابچىلىرى ئۇنى بىز تەرەپتە — ئۆز مىللىتى، ئۆز يۇرتلۇقلىرى تەرەپتە تۇرىدۇ، شۇڭا قاغىلىقنى ئېلىش ئاسانغا توختايدۇ، دەپ ئويلىغان؛ ئىككىنچىسى، قاغىلىقنى ئازاد قىلىپ، قەشقەر بىلەن خوتەندىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلىساق، پايدىلىق شارائىتقا ئىگە بولىمىز، دەپ قارىغان.

شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى تاشقورغان ئىنقىلابچىلىرىدىن

بىر قىسمى قاغىلىققا كېلىپ، ساقچى ئىدارىسى ئەتراپىغا يوشۇرۇنۇۋالدى (جايتېرەك ئۆستەڭ بويىدىكى تالىپ ئاخۇننىڭ ئۆيىگە ئىككى كىشى يوشۇرۇندى). ئۇلار شۇ كېچىسى ساقچى ئىدارىسىگە قارىتىپ ئوق ئاتتى ھەمدە بوز يىگىتنى قورال تاپشۇرۇشقا ئۈندىدى. بوز يىگىت ئىنقىلابچىلارنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، ئۇلارغا جېنىنىڭ بارىچە قارشىلىق كۆرسەتتى. ئىنقىلابچىلاردىن بىرەيلەن يار كوچا قارلىغاچ ئاغزى دېگەن يەردىكى تېرەككە چىقىۋېلىپ، ساقچى ئىدارىسى شتابىغا ئوق ياغدۇردى. بۇنى ساقچى ئىدارىسىدىكىلەر سېزىپ قېلىپ، ئۇ يىگىتنى ئېتىپ چۈشۈرۈۋەتتى. بۇ يىگىت شۇ يەردىلا قۇربان بولدى. باشقا ئىنقىلابچىلار ساقچى ئىدارىسى ئىچىگە دۆۋىلەپ قويغان بېدە ـ سامانغا ئوت قويۇش بىلەن تەڭ ھۇجۇمنى كۈچەيتتى. ساقچى ئىدارىسىدىكىلەر ئىنقىلابچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، ئالدى بىلەن ساقچى ئىدارىسىگە يىغىۋالغان ناھىيىلىك ھۆكۈمەت باشلىقلىرىدىن ھاكىم ھېيت قورچاق، ھېلىم قورچاق، چوپان توختىبەك، زۇڭلاڭ توختىبەكلەرنى، مەھكىمە شەرئىيدىن ھېببىبۇللا ئەلەم، ھوشۇر مۇپتى، سالى قازى قاتارلىقلارنى قاچۇرۇۋەتتى، ئارقىدىن ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى سۇ جىجۇڭ، مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى توختى لوسى قاتارلىقلار قاچتى. ئەڭ ئاخىرىدا ھېلىقى دۇساجاڭ بوز يىگىت ھاشىم خۇيجاڭدىن سېتىۋالغان ئاتنىڭ قورسىقىدا تۇرۇۋېلىپ، مۇھاسىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئات بىلەن قېچىپ كەتتى[1].

1946 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قاغىلىق تاشقورغان ئىنقىلابچىلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى. قاغىلىقتىكى سودا ـ سانائەتچىلەر

① بوز يىگىت 1950 ـ يىلى قاغىلىقتا قولغا ئېلىنىپ، 20 يىللىق مۇددەتلىك قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى، 1979 ـ يىلى تاشقۇرغاندا ئۆلدى.

بىرلەشمىسىنىڭ باشلىقى ھاشىم ياقۇپ[1]، جەمجۇم ئۆستىڭىنىڭ مىراپ بېگى تۇردى قارى بەك، قازى رەئىس مەتقاسىم قازى قاتارلىق كىشىلەر ئىنقىلابقا پائال ئاۋاز قوشتى. ئۇلار ئىنقىلابىي قوشۇننى كېڭەيتىپ قۇرۇش ئۈچۈن كوچىلارغا ئەسكەر قوبۇل قىلىش توغرىسىدا ئېلان چاپلىدى ھەمدە بىرقانچە جايدا پونكىت قۇرۇپ تىزىملىدى. ھاشىم خۇيجاڭ قورۇسى (يار كوچا) دا بىر پونكىت، سوپى ھاجىم قورۇسى (ھازىرقى چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى ئورنى) دا بىر پونكىت، باغچا مەكتەپتە بىر پونكىت، سودا شىركىتى ئورنىدا بىر پونكىت قۇرۇپ، «ئەسكەر بولىمەن» دەپ كەلگەنلەرنى تىزىملىدى. مەن شۇ چاغدا «ئەسكەر بولىمەن» دەپ كىرسەم، «بويۇڭ مىلتىقتىن پەسكەن» دەپ قوبۇل قىلمىغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىنقىلابىي قوشۇندىكى ئەسكەرلەرنىڭ سانى 4000 غا يەتكەن. بەزىلەر: 7000 غا يەتكەن، دەيدۇ. بۇ ئەسكەرلەر تەنتەربىيە مەيدانىدا مەشق قىلدۇرۇلاتتى. ئۇلارغا كىيىم ـ كېچەكمۇ بېرىلمىگەن.

ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى بىلەن گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى ئىمزالىغان بېتىمگە ئاساسەن، 1946 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى تاشقورغان قىسىملىرى قاغىلىقتىن چېكىندى. چوپان توختىبەك[2] دېگەن كىشى گومىنداڭ 36 ـ پولك ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىدى. تاشقورغان ئىنقىلابچىلىرى يولدا گومىنداڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلغاچ خانلەڭگەر (ھازىرقى دۇڭئەن داچۇي زاكو) دىكى تاجىك كالتەك ھاجىمنىڭ ئۆيىگە كىرىۋالدى. گومىنداڭ 36 ـ پولك كوماندىرى

① ھاشىم خۇيجاڭ ئەسلى سايباغ يېزىسىدىن بولۇپ، ياقۇپ ھاجىمنىڭ ئوغلى ئىدى. تاشقورغان ئىنقىلابچىلىرى قاغىلىقتىن كەتكەندىن كېيىن، گومىنداڭچىلار ئۇنى تۇتۇۋېلىپ، زەھەرلىك ئوكۇل سېلىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى (ئۇنى سۇلتانئېرىق كەنتىنىڭ بېگى نەزەربەك تۇتۇپ بەرگەن).

② بۇ ئادەم ئەسلى چوپان يېزىسىدىن بولۇپ، 1952 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى مىللىي ئارمىيىگە قارشى تۇرۇپ ئادەم ئۆلتۈرگەن قاتىللار قاتارىدا ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى (بۇنىڭ ئىچىدە زۇڭلاڭ يېزىلىق توختىبەك قاتارلىق كىشىلەرمۇ بار).

گۇەن زىيۇەن،[1] لىيۇ لىيەنجاڭنىڭ قوماندانلىقىدا بىر روتا ئەسكەر ئەۋەتىپ، كالتەك ھاجىمنىڭ ئۆيىنى قورشاۋغا ئالدى. قاتتىق جەڭدىن كېيىن، تاشقورغان ئىنقىلابچىلىرى قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىپ كەتتى. لىيۇ لىيەنجاڭ ئىنقىلابچىلارنى تۇتۇۋالالمىغاندىن كېيىن، كالتەك ھاجىمنىڭ ھامۇلىخان ۋە كامۇلىخان دېگەن ئىككى ئوغلىنى خەلقى ئالەم ئالدىدا تىرىك تۇرغۇزۇپ، كۆزلىرىنى ئويۇۋالدى، يۈرەكلىرىنى ئېلىپ كاۋاپ قىلىپ يېدى. ئۇ جامائەتكە: «قايسىڭ ئوغرىلارنى ئۆيۈڭگە يوشۇرساڭ، ئاقىۋىتىڭ مۇشۇنداق بولىدۇ» دەپ تەھدىت سالدى. ئۇلار كالتەك ھاجىمنىڭ ئوغۇللىرىنى جامائەت ئالدىدا ئورا كولاپ كۆمۈۋەتتى. قوشراپتا تۇرۇشلۇق پارتىزانلارمۇ لىيۇ لىيەنجاڭنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانلىقتىن چېكىنىپ كەتتى، لىيۇ لىيەنجاڭ ئۆز قىسمىدىن ئون نەچچە ئۈيغۇر، تاجىك، قىرغىز ئەسكەرنى مىللىي ئارمىيىچە ياساندۇرۇپ، مىللىي ئارمىيىدىن ئولجا ئال ان قوراللار بىلەن قوراللاندۇرۇپ، ئۇچۇلۇق سېلىپ توقۇلغان ئاتلارغا (مىللىي ئارمىيە ئاتلارنى ئۇچۇلۇق بىلەن توقۇيتتى) مىندۇرۇپ، كاچۇڭغا ئەۋەتتى. ئۇلار: «بىز مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرى، قايتىپ كەلدۇق» دەپ شۇ يەردىكى سېيىت ئابدۇۋەلى خان غوجامنىڭ ئۆيىگە چۈشتى. بۇنى راست دەپ قالغان بىر نەچچە يەرلىك كىشى ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ، گومىنداڭ ئۇستىدىن شىكايەت قىلدى. مىللىي ئارمىيىچە ياسىنۇالغان ھېلىقى ئەسكەرلەر بۇ سادىدا كىشىلەرنىڭ دەرت - ئەھۋالىنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلاۋاتقان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، شىكايەت قىلغۇچىلارنىڭ ئىسمىنى يېزىۋالدى ھەمدە قايتىپ بېرىپ لىيۇ لىيەنجاڭغا دوكلات قىلدى. لىيۇ لىيەنجاڭ ئەتىسى تۆت نەپەر كىشىنى تۇتۇپ كېلىپ، ئۇلارنى قوشراپ لىيەنبۇنىڭ ئالدىدا جادۇغا بېسىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

① گۇەن زىيۇەن بىزگە ئەسىر چۈشكەندىن كېيىن، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىلىشكە ئاقسۇغا ئەۋەتىلدى، ئۇ بۇ يەردە ياخشى ئۆزگەرمىگەنلىكى ئۈچۈن ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى.

تاشقورغان ئىنقىلابچىلىرى قاغىلىقنى ئازاد قىلىشنىڭ ئالدى - كەينىدە خوتەنگە قېچىپ كەتكەن گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى 1946 - يىل 1 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئەسكەرلەرنىڭ ھىمايىسىدە قاغىلىققا قايتىپ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن قاغىلىق بازار ئىچىنى قارا بۇلۇت قاپلىدى، كىشىلەر ۋەھىمىگە چۈشتى. گومىنداڭچىلار تاشقورغانلىق ئىنقىلابچىلارغا «يان تاياق بولدۇڭ» دېگەن بەتنام بىلەن بىگۇناھ كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلدى، قاتتىق ئۇرۇپ قىيىن - قىستاققا ئالدى، چاندى ۋە ئاتتى، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلىدى. ناھىيە بازار ئىچىنى ئاق تېررورلۇق قاپلاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، پۇقرالار بازارنى تاشلاپ يېزىلارغا قېچىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن بازاردىكى سودا - سېتىق ئىشلىرى توختاپ قالدى. گومىنداڭچىلار «تاغ ئوغرىلىرى يەنە كېلىشى مۇمكىن» دەپ ئەسىرەپ، ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، مىڭدەك ئەسكەر ئېلىپ تەربىيىلىدى، گومىنداڭ ئەسكەرلىرى تۇرۇشلۇق گازارمىلارنىڭ تاملىرىنى يەنمۇ ئېگىزلىتىپ، ماڭدامدا بىر تۆشۈك ئاچتى، گازارما تېمىنىڭ يېنىغا كەڭلىكى بەش مېتر، چوڭقۇرلۇقى يەتتە مېتر كېلىدىغان خەندەك كولىدى (بۇ گازارما 18 - دوختۇرخانىنىڭ ئۇرنىدا بولۇپ، سېپىلىنىڭ قالدۇق تاملىرى ھازىرمۇ بار). ئۇلار بازار ئىچىدە بىرقانچە جايغا پوتەي سېلىپ، ئەسكەر تۇرغۇزدى. «تاغ ئوغرىلىرى دەرەخكە چىقىۋالمىدىكەن» دەپ بازار ئىچىدىكى دەرەخلەرنىڭ ھەممىسىنى كەستۇرۇۋەتتى؛ گومىنداڭ ئەسكەرلىرى تۇرۇشلۇق گازارما ۋە ساقچى ئىدارىسى ئەتراپىدىكى قەبرىلەرنى ھەم بەزى پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىنى چاقتۇرۇۋەتتى؛ «تاغ ئوغرىلىرى قوشۇلۇپ كىرىۋالمىدۇ» دەپ قاراپ، يەكشەنبە كۈنلىرى بازارغا ئادەم كىرگۈزمىدى. خوتەنگە قېچىپ كەتكەن ئەمەلدار ۋە دىندارلارنىڭ ھەممىسى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قاغىلىققا قايتىپ كېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئورۇنلىرىنى ئىگىلىدى.

(ئاپتورنىڭ خىزمەت ئورنى: قاغىلىق ناھىيىلىك خەلق قورۇلتىيى)

«یاردەم شىركىتى» ۋە ئۇنىڭ ئون چوڭ ئىشى

قۇربان ھېلىم

1929 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىدە سېتىۋالدى باي، ئىلاھاجىم، باقى ھاجىم، سوزەھەكىمباي، توختى قارى، ماھمۇت قارى قاتارلىق كىشىلەر بىرلىشىپ بىر شىركەت قۇرغان ۋە بۇ شىركەتنىڭ نامىنى «پەرغانە شىركىتى» دەپ ئاتىغانىدى.

1935 ـ يىلى شىركەت نامىنى ئۆزگەرتىپ «يارەدەم شىركىتى» دەپ ئاتىدى. ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن «يارەدەم شىركىتى» دېگەن نام بىلەن ئىش يۈرگۈزدى ھەم «يارەدەم شىركىتى» تېخىمۇ كۆپ جامائەتچىلىككە تونۇلدى. «يارەدەم شىركەت» دېگەن نام ئاساسلىق بولسىمۇ، بەزىدە «ئالتە شىركەت» دەپمۇ ئاتىلاتتى، چۈنكى، بۇ شىركەتنىڭ ئاساسلىق ئەزالىرى ئالتە كىشىدىن تەركىب تاپقانىدى.

شىركەتنىڭ مۇدىرلىقىنى سېتىۋالدى باي ئۇستىگە ئېلىپ باشقۇرغانىدى. «يارەدەم شىركىتى» دەپ نام قويۇشتىكى مەقسىتى شىركەتنىڭ بارلىق پايدىسىنىڭ 50 پىرسەنتىنى ئايرىپ، مەدەنىي ـ مائارىپ، جامائەت پاراۋانلىقى، يول ـ قاتناش ئىشلىرىغا خىراجەت قىلىش، قالغان 50 پىرسەنتىنى شىركەت ئەزالىرى مەبلەغقە قاراپ تەقسىم قىلىش دەپ بېكىتىپ، شۇ ئاساستا مۇنداق ئون چوڭ ئىشنى ئىشلىگەنىدى.

«يارەدەم» مەكتىپىنى قۇردى

1936 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى قارادۆڭ (ھازىرقى 22 ـ باشلانغۇچ ۋە 14 ـ ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ ئورنى) گە بىر مەكتەپ قۇردى. بۇ مەكتەپنىڭ ئالدىنى چوڭ يولغا قارىتىپ، ئوتتۇرىسى زال، ئىككى تەرىپىدە ئۇچتىن ئالتە سىنىپلىق، ئاستى ـ ئۈستى تاختايلىق، ئالدى كارىدورلۇق مەكتەپ بىناسى سالدى. شەرقىي ـ جەنۇبى تەرىپىگە ئاستى ئىككى ئېغىزلىق، ئۈستى ئۈچ ئېغىزلىق ئىشخانا ياسىدى. مەكتەپ ئىشىكى كارىدورنىڭ ئوستىگە ئۈيغۇرچە، خەنزۇچە، رۇسچە قىلىپ پاشاخوجا قەلەمى بىلەن چىرايلىق يېزىلغان «ئىلى ۋىلايەتلىك 3 ـ يارەدەم مەكتىپى» دېگەن ئالتۇن ھەل بېرىلگەن ۋېۋىسكا ئېسىلدى.

36 ـ يىلى 8 ـ ئايلاردا، مەكتەپنىڭ پوتۇشى بىلەن داغدۇغىلىق مۇراسىم ئۆتكۈزۈلدى. مۇراسىمدا ئىلى ۋىلايىتىنىڭ دوتىيى (ۋالىيسى) ياقۇپ باي، ھەربىيلەرنىڭ باشلىقى چوڭ بۆرە ئىشتى بىلەن كىلاسكىدا ئالدى ـ ئارقىسىغا 40 دەك ئەسكەرنى مۇھاپىزەت قىلدۇرۇپ چىقىپ لىنتا كەستى، شۇنىڭدىن كېيىن ئوقۇش باشلاندى.

بۇ مەكتەپنىڭ دەرسلىرى پەننى ئاساس قىلىپ، باشقىلارنى قوشۇمچە قىلدى. بۇ مەكتەپتە ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلار غۇلجا شەھىرىدىن قارادۆڭ، توپادەڭ، تېرەكمازار، قازانچى، تەقتىيون مەھەللىلىرىدىن، جۇملىدىن چاپچالنىڭ قاينۇق، كان يېزىلىرىدىن؛ غۇلجا ناھىيىسىنىڭ ئارائۆستەڭ، يېڭىتام، بايتوقاي، بۇلۇكەي، چۇلۇقاي، مازار، سۇپتايلاردىن كېلىپ ئوقۇيدىغانلارمۇ كۆپ ئىدى. 40 ـ 50 بالا ياتاقتا يېتىپ ـ قوپۇپ ئوقۇيتتى. ياتاقتا يېتىپ ئوقۇغانلارغا تاماق، ياتاق، ئىسسىقلىق ھەتتاكى كەمبەغەللەرگە

كىيىم - كېچەكتىن تارتىپ يارەم قىلدى. ئىزچىلار تەشكىلاتىنى قۇرۇپ، ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەك، ئوقۇش قوراللىرىنى ھازىرلاپ بەردى. ئوقۇغۇچىلار خىللىشىپ قالماستىن بەلكى مەكتەپ مۇدىر، ئوقۇتقۇچىلارمۇ خىللاندى. 36 - يىلى مەكتەپ مۇدىرلىقىنى مۇنىرە خانىم (تاتار)، 37 - يىللىرى دامولا رازىيوۋ، 39 -، 40 - يىللىرى تۇرسۇن تاھىر ئۇستىگە ئالدى، كېيىنكى يىللاردا روزاخۇن ئاكا، ھاشىم گۆھەرياقى قاتارلىقلار مەكتەپ مۇدىرى بولغانىدى. ئوقۇتقۇچىلاردىن ئەنۋەر ناسىرى، تۇران خانىم، تۇرسۇن ئۆمەر، ئابدۇرېھىم ئاكا، ئاۋاكرى، ئابدۇرېھىم يۈسۈپ، ھەسەن قارىم، شاكۇرە، سارەتتە، مارزىيە، مەنسۇر ئەپەندى قاتارلىقلار؛ كېيىنرەك زاھىر ساۋدانوپ، ئەنۋەربېك، راشىدىن، راھىلەم، خىلچەم قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا كۆپلەپ ئەجىر سىڭدۈرۈپ نۇرغۇن تۆھپىلەرنى قوشقانىدى.

قارادۆڭ «يارەم مەكتىپى» 36 - يىلىدىن ھازىرغىچىلىك قانچە مىڭلىغان بالىلارنى بىلىملىك قىلدى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرى جەمئىيەت ئۈچۈن يارامليق كىشىلەردىن بولۇپ، ئاز بولمىغان تۆھپىلەرنى قوشتى. ئاپتونوم رايوندا ئىشلەۋاتقان رۈستەم، ماھىنۇر قاسىم، غوجىخان، ئابلىزخان، ھۈسەنجان جامى، ئابلەت روزى، ئىمام سېيىت قاتارلىق 30 نەچچە كىشى بار. غۇلجا شەھەر، غۇلجا ناھىيە، تىلقا ناھىيە قاتارلىق جايلاردا ئىشلەۋاتقانلار تېخىمۇ كۆپ. شەھىرىمىزدىكى سادىق ئاروپ، بۇرھاندىن، غوجىباۋۇدۇن، زاھىت موللاخۇن ۋە مەنمۇ شۇلار قاتاردا ئوقۇغان ھەم ئىشلىگەنىدىم.

دارىلئاجىزىن قۇردى

خەلپەت بوزۇركۈۋار مازارنىڭ شەرقىي تەرىپىگە خۇددى «يارەم» مەكتەپ بىناسىغا ئوخشاش قىلىپ بىر دارىلئاجىزىن

قۇردى. بۇنىمۇ تولۇق تەييارلىق قىلىپ، ئىلى ۋىلايەت دائىرىسىدىكى قېرى، ئاجىز، مېيىپ، پاناسىز قالغانلارنى يىغىپ، ئۇلارنىڭ تاماق، ياتاق، كىيىم - كېچەك، داۋالاش، يۇيۇنۇش، ئىسسىنىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى تەمىنلەپ باشقۇرغانىدى. ئىلگىرى مۇنداق بىرەر ئورۇن يوق ئىدى (بۇ قۇرۇلۇش ھازىرغىچىلىك بۇزۇلمىغان بولۇشى مۇمكىن). ھازىرقى ھۆكۈمەت باشقۇرغان ساناتوريە ئەنە شۇ ئاساستا تەرەققىي قىلغان، كېيىن ئورنى يۆتكەلگەن.

بالىلار ساناتورىيىسى قۇردى

سۈدەرۋازا دوختۇرخانىسىنىڭ ئورنىدا، خۇددى يۇقىرىدىكى بىناغا ئوخشاش قىلىپ بىر بالىلار ساناتورىيىسىنى قۇردى. بۇنىڭغا يېتىم - يېتىمە، پاناسىز بالىلارنى يىغىپ، ئۇلارنىڭ تاماق، ياتاق، كىيىم - كېچەك، يۇيۇنۇش، ئىسسىنىش، ئوقۇش جەھەتلىرىنى ھەل قىلىپ، تەمىنلەپ، مۇشۇ خىلدىكى بالىلاردىن كۆپلىرىنىڭ ئىلىم - پەن ئىگىلەش ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بەرگەنىدى.

جىرغىلاڭ كۆۋرۈكىنى ياسىدى

ئىلگىرى جىرغىلاڭ سۈيىدە كۆۋرۈك يوق ئىدى. سۇنىڭ ئىككى تەرىپى ئېگىز تىك يارلىق بولۇپ، تېكەس، كۈنەس، توققۇزتارا، ئارائۆستەڭ، بايتوقاي ھەمدە قەشقەرگە ماڭغۇچىلارمۇ ئەنە شۇ يولدىن ماڭاتتى. قىش كۈنلىرى سۇنى كېچىپ ئۆتسە، ياز كۈنلىرى كەلكۈن كەلگەندە، كېچىپ ئۆتىمىز دەپ مال - مۈلكىنى ئېقىتىپ قوياتتى، 37 - يىلى پۈختا بىر كۆۋرۈك ياساپ، قاتناشنى راۋان قىلدى. بۇ كۆۋرۈك ئازادلىقتىن كېيىنكى ھازىرقى سېمونت كۆۋرۈك ياسالغىچە ئارىلىقتا، خەلقنىڭ قاتنىشى ئۈچۈن

زور قولايلىق يارىتىپ بەردى.

قاينام كۆۋرۈكىنى ياسىدى

بۇ كۆۋرۈك ھازىرقى ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتى قورۇسىنىڭ شەرقىي - شىمالىدىن ئېقىپ كېلىپ، ئوبلاستلىق پوچتا - تېلېگراف ئىدارە بىناسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىن ئۆتۈپ ئەينى ۋاقىتتىكى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قورۇسىغا سۇ كىرىدىغان يول ئۈستى كۆۋرۈكى ئىدى. يولنىڭ يۈزى چوڭقۇر، ئېرىقنىڭ سۇ ماڭىدىغان ئىزى ئادەم بويىدىن ئېگىز ئىدى. يولنى ئېگىز قىلسا، ئوتتۇرىسى داۋان بولۇۋالاتتى، ئېرىقنى پەسلەتسە، سۇ ئۆتكۈزگىلى بولمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن شىمالىي تەرەپتىن كەلگەن سۇنى يەر ئاستىغا چۈشۈرۈپ، يولنىڭ جەنۇبىغا ئۆتكەندىن كېيىن سۇ يۈقىرى ئۆرلەپ چىقىپ ئاقاتتى. شۇڭا بۇنى كىشىلەر قاينام كۆۋرۈكى دەپ ئاتىدى.

ساي كۆۋرۈكىنى ياسىدى

36 - يىلى ئىلى گىمنازىيىسى قۇرۇلغاندا (ھازىرقى 8 - ئوتتۇرا مەكتەپ)، ساينىڭ شەرقىي تەرىپىگە كونا ئېلېكتر ئىستانسىسى بىلەن ئۇن زاۋۇتى ياسالدى. ئوتتۇرىسىدىكى سايلىقنىڭ كۆۋرۈكى يوق ئىدى. بۇ يەرگىمۇ بىر كۆۋرۈك ياساش لازىم بولۇپ، تۇنجى قېتىم چوڭ ھەم پۇختا بىر كۆۋرۈك ياسالدى. بۇنىڭ بىلەن قاتناش راۋان بولۇپ، شەھەرگە بىر كۆركەملىك پەيدا قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ كۆۋرۈكنى كىشىلەر ساي كۆۋرۈكى دەپ ئاتىدى.

كۆك كۆۋرۈكنى ياسىدى

بۇرۇن غۇلجىدىن سۈيدۈك - كۈرەگە بېرىپ كەلگەنلەر ئالمۇتىيار بىلەن ماڭاتتى. كېيىن ئىلى - ئۈرۈمچى تاشيولى ياسىلىپ قاتناش يولى ئۆزگەردى. غۇلجىدىن چىققان ماشىنا، يولۇچىلار ئۈچەرۋازا بىلەن مېڭىشقا توغرا كەلدى. ئۈچەرۋازا بىلەن غۇلجا شەھىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سايلىققا چوڭ، پۇختا بىر كۆۋرۈك ياسىلىپ ۋە كۆك سىر بىلەن سىرلىنىپ شەھەرگە چىرايلىق ھۆسىن قوشتى. شۇڭا كىشىلەر بۇ يەرنى كۆك كۆۋرۈك دەپ ئاتىدى.

بايانداي كۆۋرۈكنى ياسىدى

ئىلى - ئۈرۈمچى تاشيولى بايانداي بىلەن ماڭغانلىقى ئۈچۈن، بايانداي كۆۋرۈكنى ياساش ئىنتايىن مۇھىم بىر ئىش بولۇپ قالدى. شۇڭا بايانداي سېپىنىڭ ئىككى تەرىپىنى كەڭرىپ كەتمەي تىزگىنلەپ تۇرغۇدەك ھەم قاتناشنى راۋان قىلغۇدەك بىر كۆۋرۈك سىلىش ئىشىنى ئۈستىگە ئېلىپ، تەلەپكە لايىق بىر كۆۋرۈك ياسالدى. بۇ كۆۋرۈك ئەنە شۇنىڭدىن 90 - يىللارغىچىلىك كۈچ بېرىپ، 90 - يىلى باشقىدىن يېڭىلاپ بىر كۆۋرۈك ياسالدى.

كۈرە كۆۋرۈكنى ياسىدى

ئىلگىرى غۇلجا بىلەن كۈرەنىڭ ئارىلىقىدىكى قاتناشنىڭ راۋان بولماسلىقىدىكى سەۋەب، كۈرەنىڭ شەرقىدە چوڭقۇر بىر يارلىق بولۇپ، بۇ يارلىقنىڭ ئۈستى سېغىزلىق ھەم زەيلىك بولغانلىقتىن كۆۋرۈك توختاتماق تەس ئىدى. يەنىمۇ پۇختا، تەلەپكە لايىق بىر كۆۋرۈك ياساپ چىقىش ئۈچۈن، نۇرغۇن تاش توشۇپ ئاستىنى تاش

بىلەن كۆتۈرۈپ چىقىشقا توغرا كېلەتتى. يارەەم شىركىتى كۆمەلەغ سەرپ قىلىش ئارقىلىق ئېگىز، كۆركەم، پۈختا بىر كۆۋرۈك ياساپ، كۈرە بىلەن ئىلى ئوتتۇرىسىدىكى قاتناشنى راۋان قىلدى.

پەن زاۋۇتى قۇردى

1937 - يىلى تاشكۆۋرۈكنىڭ دەريا بويىغا توك هەرە بىلەن ياغاچ ماتېرىياللارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان پەن زاۋۇتى قۇردى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئىلى رايونىدا توك بىلەن پەن تىلىدىغان بىر زاۋۇت يوق ئىدى. زاۋۇت قۇرۇلغاندىن باشلاپ نۇرغۇن ياغاچلارنى توك هەر بىلەن ماتېرىيال قىلىپ ئىشلەيدىغان، هەم تېز، هەم سۈپەتلىك ئېھتىياجنى قامدايدىغان مۇهىم زاۋۇت بولۇپ قالدى. ئازادلىقتىن كېيىنمۇ دۆنزىيە ئورۇنلىرى بۇ زاۋۇتتىن پايدىلىنىپ كەلدى.

«يارەەم» شىركەتنىڭ يۇقىرىدىكى ئون چوڭ ئىشنى ئىلى خەلقى مەڭگۈ ئۇنتۇمايدۇ. شۇ مەزگىللەردە هەرقانداق بىر شىركەتنىڭ پايدىسىنىڭ 50 پىرسەنتىنى ئايرىپ مەخسۇس مەدەنىي - مائارىپ، جامائەت پاراۋانلىقى، قاتناش ئىشلىرىغا ئىشلەتتى، دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ باقمىغانسۇق. غۇلجا خەلقى ئاشۇ كىشىلەرنىڭ ئونتۇلغۇسىز خالىسانە ئىشلىرىنى مەڭگۈ ئەسلەيدۇ.

(«غۇلجا شەهىرى تارىخ ماتېرىياللىرى»نىڭ 1 - سانىدىن ئېلىندى)

جاۋابكار مۇهەررىرى: **ئابلىز مۇهەممەت سايرامى**

تۈرپان شەهىرىنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى سەهىيە - تېبابەتچىلىك ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەهۋالى[1]

مۇهەممەت ئىمىن

تۈرپان شەهىرىدە[2] ئازادلىقتىن ئىلگىرى سەهىيە - تېبابەتچىلىك ئىشلىرى يوق دېيەرلىك بولۇپ، كىشىلەر كېسەل بولۇپ قالغاندا يەرلىك ئوسۇللار بىلەن داۋالىنىشقا تايىناتتى. ساقىنىش نىسبىتى تولىمۇ تۆۋەن ئىدى. گەرچە ئازادلىقتىن ئىلگىرى گومىنداڭ هۆكۈمىتى بىر قىسىم سەهىيە - ساقلىقنى ساقلاش ئاپپاراتلىرىنى تەشكىل قىلغان بولسىمۇ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تەلىپىنى قاندۇرالمىغانىدى. ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيە ۋە خەلق هۆكۈمىتىنىڭ توغرا رەهبەرلىكىدە، تۈرپاننىڭ سەهىيە - تېبابەتچىلىك ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ تەن سالامەتلىكىگە كاپالەتلىك قىلىندى.

مىنگونىڭ 2 - يىلى تۈرپان ناهىيىسى قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن سەهىيە - ساقلىقنى ساقلاش مۇئەسسەسىلىرى مۇكەممەل ئەمەس ئىدى. پەقەت بىر قىسىم سودىگەرلەر ئىچكى ئۆلكىلەردىن تۈرپانغا كېلىپ ئاچقان «رېنخېتاڭ»، «توڭچۇنتاڭ»، «تېەنچۇنتاڭ»، «يۇنخۇتاڭ» قاتارلىق دورا پۇرۇللىرىدىن باشقا

① ئاپتور بۇ ماقالىنى بىر قىسىم تارىخىي ماتېرىياللار ئاساسىدا يېزىپ چىققان.
② 1985 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى گوۋۇيۈەن تەرىپىدىن ناهىيە دەرىجىلىك شەهەرگە ئۆزگەرتىلگەن.

دوختۇر ۋە دوختۇرخانا يوق ئىدى. مىنگونىڭ 2 - يىلىدىن 8 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ئەينى چاغدىكى شەھەر - يېزىلاردا سەككىز خىل يۇقۇملۇق كېسەل تارقالغان بولۇپ، ئۆلۈش نىسبىتى ئىنتايىن يۇقىرى بولغان ھەم خولىرا، كېزىك، چۇما قاتارلىق ياماق خاراكتېرلىك كېسەللەر خەلقنىڭ ھاياتىغا ئېغىر دەرىجىدە تەھدىت سالغان. مىنگونىڭ 8 - يىلى 8 - ئايدا ئامېرىكا قىزىل كىرىست جەمئىيىتىنىڭ تەكشۈرۈش ئەھۋالىغا ئاساسلانغاندا، شۇ چاغدا يۇقۇملۇق كېسەل سەۋەبىدىن مىڭدەك ئادەم ئاغرىغان بولۇپ دوراء، دوختۇر كەمچىل بولغانلىقتىن 400 دەك ئادەم ئۆلۈپ كەتكەن. ئۆلۈش نىسبىتى 40 پىرسەنتكە يەتكەن. مىنگونىڭ 1 - يىلى تۇرپان ناھىيىلىك چېچەك ئەملەش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، تىببىي ئىشلارغا مەسئۇل ئەمەلدار قويۇلغان. بۇنىڭدا باش دوختۇر، مۇئاۋىن باش دوختۇر بولۇپ ئۇچ كىشى ئىشلەيدىغان ئىچكى كېسەللەر بۆلۈمى، تاشقى كېسەللەر بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ، باش دوختۇر ياڭ چىڭدى، مۇئاۋىن باش دوختۇر ۋۇ شىنلىن قاتارلىقلار ئىچكى - تاشقى كېسەللەر بۆلۈملىرىنىڭ دوختۇرلۇقىنى ئۈستىگە ئېلىپ ئىشلىگەن.

مىنگونىڭ 3 - يىلى ۋۇ يىڭسۇڭ، مىنگونىڭ 12 - يىلى تۆمۈر قاتارلىق كىشىلەر چېچەك ئەملەش ئىدارىسىنىڭ چېچەك ئەملەش دوختۇرلۇقىنى ئۈتكەن. مىنگونىڭ 1 - يىلىدىن 24 - يىلىغىچە چېچەك ئەملەش ۋە باشقا كېسەللەرنى داۋالاشنى بىرقانچە دوختۇر ئۈستىگە ئېلىپ داۋالاپ كەلگەن. ھەر يىلى ئەتىياز ۋە كۈز پەسىللىرىدە چېچەك ئەملەش ئىدارىسىدىكى تىببىي ئەمەلدار كېرەكلىك چېچەك ئەملەش ۋاكسىنا سانىنى ناھىيە ھاكىمىغا يوللاپ تۇرغان. ناھىيە ھاكىمى بۇ سانىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت خەلق ئىشلىرى نازارىتىگە تەستىقلاشقا يوللاپ، ئۆلكىدىن داۋالاش - ساقلىقنى ساقلاش ئۇچۇن، مەلۇم مىقداردا چېچەك ۋاكسىنىسى ئەكەلدۇرگەن. لېكىن بۇ ۋاكسىنلار كېسەللەرنى داۋالاشقا كېتىدىغان

ئېھتىياجدىن تولىمۇ يىراق بولغان. شۇڭا پۇخرالار ئاغرىپ قالسا، خۇسۇسىي تېۋىپلارغا ياكى ئىچكى ئۆلكىلەردىن تۇرپانغا كېلىپ، دوراپۇزۇلى ئاچقان دورا پۇرۇشلارغا كېسەل كۆرسىتىشكە مەجبۇر بولغان. تۇرپان ئىچكى ئۆلكىلەرگە ھەم جەنۇبىي شىنجاڭغا ئۆتىدىغان مۇھىم قاتناش تۇگۇنىگە جايلاشقان بولغاچقا، بۇ جايدىن ئۆتىدىغان بولۇچى سودىگەرلەر بىر قەدەر كۆپ ئىدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ جاي يۇقۇملۇق كېسەللەر كۆپ پەيدا بولىدىغان ۋە سىرتقا كۆپ تارقىلىدىغان ئورۇن بولۇپ قالغان. مۇشۇ ئەھۋالغا قارىتا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مىنگونىڭ 24 - يىلى 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تۇرپاندا ئۆلكە نامىدا تۇرپان دوختۇرخانىسى قۇرۇلۇشىنى ئىستقلىغان. شۇنىڭ بىلەن تارىختا تۇنجى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى دوختۇرخانا بارلىققا كەلگەن. بۇ دوختۇرخانىنىڭ باشلىقلىقىغا شۇ چاغدىكى تۇرپان، پىچان، توقسۇنلارنىڭ پولكوۋنىك دەرىجىلىك ھەربىي سوت باشقارمىسىنىڭ باشلىقى ۋاڭ چىڭيى تەيىنلەنگەن. مىنگونىڭ 25 - يىلى 11 - ئاينىڭ 13 - كۈنى 3 - دەرىجىلىك ھەربىي دوختۇر كې بولاۋ (ئايال) دوختۇرخانىنىڭ دوختۇرلىقىغا تەيىنلەنگەن. مىنگونىڭ 27 - يىلى تىببىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن، مول داۋالاش تەجرىبىسىگە ئىگە چىن شياۋژۇننى تۇرپان دوختۇرخانىسىغا يۆتكەپ، دوختۇرخانا باشلىقى، قوشۇمچە مۇدىرلىقىغا داۋالاش دوختۇرلىقىغا تەيىنلىگەن.

تۇرپان دوختۇرخانىسىنىڭ ئورنى كونىشەھەر شەرقىي قوۋۇق ئىچىدىكى ھازىرقى بىزەكلىك يولىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى ۋىلايەتلىك سوت ئىشلىرى باشقارمىسىنىڭ ئورنىدا بولۇپ، مىنگونىڭ 34 - يىلى دوختۇرخانىنىڭ نامى تۇرپان شىپاخانىسىغا ئۆزگەرتىلگەن، شىپاخانىنىڭ ئورنى ئاھالە شالاڭ بولغان شەھەر سىرتىغا جايلاشقان بولغاچقا، يېڭىشەھەر ئەتراپىدىكى خەلقنىڭ كېسەل كۆرسىتىشگە بىر قەدەر قولايسىز بولغان. بۇنىڭغا ئاساسەن مىنگونىڭ 34 - يىلى

2 ـ ئايدا تۇرپاندا تۇرۇشلۇق گومىنداڭ ھەربىي قىسمىنىڭ ياردىمىدە يېڭىشەھەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ يېنىدىن ئىككى ئېغىزلىق ئۇيغۇر ئېلىپ كېسەل كۆرۈش ئورنى تەسىس قىلىنغان. شىپاخانىنىڭ دوختۇرى، سېستىرالىرى كەمچىل بولغاچقا بىر نەپەر 1 ـ دەرىجىلىك دوختۇر بىلەن بىر نەپەر 2 ـ دەرىجىلىك مۇئاۋىن دوختۇرلار ئىككى ئورۇندىكى داۋالاش خىزمىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان. بۇ چاغدا ئىچكى ـ تاشقى كېسەللەر بۆلۈملىرى تېخى ئايرىلمىغان. سېستىرالار مۇنتىزم تەربىيە كۆرمىگەنلىكى سەۋەبلىك داۋالاش، كۇتۇش خىزمىتىدە قىينىچىلىق كۆپ بولغان، شىپاخانا كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش جەھەتتە ھەر يىلى قىش، ئەتىيازلاردا كېزىك، تېرە كېسەللىكلىرى تارقىلىپ كەتسىمۇ دورا ۋە دوختۇر كەمچىل بولغانلىقى ئۈچۈن، داۋالاش ۋە ئالدىنى ئېلىشقا ئامالسىز قالغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە شىپاخانىدا لابوراتورىيە ئۈسكۈنىلىرى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، كېسەللەرگە توغرا دىئاگنوز قويۇش ناھايىتى قىيىن بولغان. دورا ماتېرىيال مەنبەسى تېخىمۇ چەكلىك بولۇپ، ھەر يىلى ئۆلكىلىك دورىخانىدىن ئىككى قېتىم دورا تەقسىم قىلىنىپ بېرىلگەن ھەم ئۇرۇمچىدىن يۆتكەپ كېلىنگەن. دورا كەمچىل بولغانلىقى ئۈچۈن، تۇرپاندا ناچار، سۇپىتى تۆۋەن ساختا دورىلار يامراپ، خەلقنىڭ سالامەتلىكىگە زىيان سالغان ھەم بىر قىسىم بىمارلار ئۆلۈپ كەتكەن.

1949 ـ يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ، سەھىيە ـ ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرى راۋاجلىنىشقا باشلىدى. پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى خەلقنىڭ داۋالىنىش ئىشلىرىنى زور كۈچ بىلەن كاپالەتلەندۈردى. ئازادلىق ھارپىسىدا تۇرپان شىپاخانىسىدا ئارانلا توققۇز نەپەر تىببىي خادىم بولۇپ، داۋالاش كۈچى ۋە سەۋىيىسى ناھايىتى تۆۋەن بولغان.

شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئۇزۇن ئۆتمەي

ناھىيىدە سەھىيە تەشكىلىي ئاپپاراتى تەسىس قىلىندى. ناھىيىلىك شىپاخانا پۈتۈن ناھىيىنىڭ ساقلىقنى ساقلاش، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ، تۇرلۇك داۋالاش، ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىنى ئاكتىپ قانات يايدۇردى. ناھىيىلىك مەدەنىيەت ـ مائارىپ، سەھىيە بۆلۈمى ساقلىقنى ساقلاش، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش جەھەتتىكى مەمۇرىي رەھبەرلىكىنى ئۈستىگە ئالدى. 1950 ـ يىلىغا كەلگەندە شىپاخانىنىڭ دوختۇرى، سېستىرا، خىزمەتچىلىرى كۆپەيىپ 20 نەپەرگە، 1953 ـ يىلىغا كەلگەندە 26 نەپەرگە يەتتى. بۇ چاغدا شىپاخانىدا ئامبولاتورىيە، دىئاگنوز قويۇش بۆلۈمى، ئوپېراتسىيە بۆلۈمى، تەمىنلەش ئۆيى، تۇغۇت بۆلۈمى قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى. كېسەللەر ياتقىغا 18 كارىۋات قويۇلدى. ئۇنىڭدىن باشقا مىكروسكوپ، ئوپېراتسىيە سايمانلىرى، تۇغۇت قوبۇل قىلىش ئۈسكۈنىلىرى بار بولدى. 1955 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئاستانە شىپاخانىسى قۇرۇلدى. 1956 ـ يىلى ناھىيىلىك شىپاخانىنىڭ نامى تۇرپان ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى. خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، دوختۇرخانىغا كېسەل كۆرسىتىدىغانلارنىڭ سانىمۇ ھەسسىلەپ كۆپەيدى، دوختۇر ۋە خىزمەتچىلەرنىڭ سانى 29 نەپەرگە يەتتى. كېسەل كارىۋتى 50 كە كۆپەيتىلدى. 1957 ـ يىلى دوختۇر ۋە سېستىرالار سانى 39 غا يەتتى. 1958 ـ يىلى خەلق گۈڭشىلىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن يالقۇنتاغ، بەشيۇلتۇز، قىزىل بايراق، ئۈزۈمچىلىك گۈڭشىلىرىدا شىپاخانىلار قۇرۇلدى. 1959 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ يېڭى بىناسى سېلىنىشقا باشلىنىپ 1960 ـ يىلى پۈتتى. بۇنىڭ بىلەن ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى يېڭى ئورۇنغا كۆچۈپ كېلىپ، كېسەل كۆرۈشكە باشلىدى. ئامبولاتورىيىدە جۇڭگوچە ۋە غەربچە دورىخانا ئۆيى، لابوراتورىيە بۆلۈمى، رېنتگېن

بۆلۈمى، فىزىكىلىق داۋالاش ئۆيى، دورا يۆتكەش بۆلۈمى، ئوكۇ
سىلىش بۆلۈمى قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى
مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. بالىنست بۆلۈمىدە 50 كارىۋات قويۇلۇپ
ئىچكى كېسەللەر ۋە تاشقى كېسەللەر بۆلۈملىرىگە ئايرىلدى. ئۇنىڭدا
باشقا تەييارلاش بۆلۈمى (گىلىكوزا، ناترىي خلور سۇيۇقلۇق
تەييارلاش) تەمىنلەش بۆلۈمى، ساقلىقنى ساقلاش بۆلۈمچىسى
ئاشخانا قاتارلىقلار بار بولدى. بۇنىڭ بىلەن بۇ دوختۇرخانا ئەينى
ۋاقىتتا تۈرپاندىكى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولغان، بىر قەدەر
مۇكەممەل داۋالاش مەركىزىگە ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا
ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا
داۋالاش ئۇسكۇنىلىرى، داۋالاش سايمانلىرى، رېنتگېن ئاپپاراتى ۋە
كۆپ ئىقتىدارلىق ئوپېراتسىيە كارىۋتى كۆپەيتىلدى. 1960 ـ يىلى
2 ـ ئايدا چىچان گۈڭشې شىپاخانىسى، داخىيەن (يوغانتېرەك
شىپاخانىسى قۇرۇلدى. 1963 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق
دوختۇرخانىسىنىڭ خىزمەتچى خادىملىرى 55 نەپەرگە، كېسەل
كارىۋتى 60 قا يەتتى. دوختۇر، خىزمەتچىلەر ئىچىدە ئالىي
تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەنلەر بەش نەپەر، ئوتتۇرا تېخنىكۇمنى
پۈتتۈرگەنلەر يەتتە نەپەر، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر سەككىز
نەپەر، مەمۇرىي خىزمەتچىلەر يەتتە نەپەر، ئىشچى يەتتە نەپەرگە
يەتتى. بۇ جەريانداڭ ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى ناھىيىلىك پارتكوم
ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە ساقلىقنى ساقلاش
ئاپپاراتلىرىنى مۇكەممەللەشتۈردى. ساقلىقنى ساقلاش تېخنىكا
قوشۇننىڭ زورايتىپ، داۋالاش، ساقلىقنى ساقلاش سەۋىيىسىنى
ئۆستۈرۈپ، خەلق ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىش پوزىتسىيىسىنى
ياخشىلاپ، تۈرپان خەلقىنىڭ داۋالاش، ساقلىقنى ساقلاش خىزمىتىدە
كۆرۈنەرلىك تۆھپىلەرنى قوشتى.

تۈرپان ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى 1976 ـ يىلىدىن

بۇيان، بولۇپمۇ پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ
ئومۇمىي يىغىلىشىدىن بۇيان، ئۆز قىياپىتىدە غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنى
بارلىققا كەلتۈردى. دوختۇر، خىزمەتچى خادىملار 1965 ـ يىلىدىكى
60 نەپەردىن 1982 ـ يىلى 166 نەپەرگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە تېببىي
تېخنىك خادىم 128 نەپەر بولۇپ، 77.1 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.
1983 ـ يىلى 179 نەپەرگە يەتتى. تېخنىك خادىملار 136 نەپەر
بولۇپ، 76 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 1986 ـ يىلى 222 نەپەرگە
يەتتى. تېخنىك خادىملار 158 نەپەر بولۇپ، 71.1 پىرسەنتىنى
ئىگىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە باش ۋراچ، ۋراچ، باش سېستىرا 39 نەپەر
بولۇپ، تېخنىكا خادىملىرىنىڭ 24.7 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. بۇ
جەريانداڭ تۈرپان شەھەرلىك خەلق دوختۇرخانىسىدا تۈرلۈك ئاپپاراتلار
مۇكەممەللىشىپ، ئىچكى كېسەللەر بۆلۈمى، تاشقى كېسەللەر
بۆلۈمى، ئاياللار بۆلۈمى، بالىلار بۆلۈمى، يۇقۇملۇق كېسەللەر
بۆلۈمى، جىددىي قۇتقۇزۇش بۆلۈمى، كۆز بۆلۈمى، بەش ئەزا
بۆلۈمى، ئۇۋىلاپ داۋالاش بۆلۈمى، فىزىكىلىق داۋالاش بۆلۈمى،
ساقلىقنى ساقلاش بۆلۈمى، دورا ـ سايمان بۆلۈمى، لابوراتۇرىيە
بۆلۈمى، رېنتگېن بۆلۈمى، بوۋاسىر بۆلۈمى، ئېلېكترو كاردىئوما
بۆلۈمى قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى.
ئۇرلۇك ئۇسكۇنىلەردىن 600 MM تېپلىق رېنتگېن ئاپپاراتى، يۈرەك
ھەرىكىتى توك ئېقىمىنى سۈرەتلەش ئاپپاراتى، VV—2 تېپلىق نۇر
بىلەن داۋالىغۇچ، ئۇنىۋېرسال توغۇت قوبۇل قىلىش كارىۋتى، چوڭ
تېپتكى تېببىي ئەسۋابلاردىن ئاپتوماتىك بىئولوگىيە ئانالىز
ئاپپاراتى، 500 MM تېپلىق رېنتگېن ئاپپاراتى، تالاسسېمان
ئاشقازاننى كۆرۈش ئەينەكى، ئاۋازدىن تېز دولقۇن ئارقىلىق شەكىل
چۈشۈرۈش سىستېممىسى، نارکوز قىلىش ئەسۋابى قاتارلىق 21 خىل
ئەسۋاب يېڭىدىن كۆپەيتىلدى. 1985 ـ يىلى بۇ دوختۇرخانا ئاپتونوم
رايون بويىچە نۇقتىلىق دوختۇرخانىلار قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

1986 ـ يىلى دۇنيا سەھىيە تەشكىلاتى تۇرپان شەھەرلىك باشلانغۇچ ساقلىقنى ساقلاش ھەمكارلىق مەركىزى ۋە شەھەرلىك خەلق دوختۇرخانىسىغا دېرىزىگە قويۇلىدىغان ھاۋا تەڭشىگۈچتىن 20 نى، تۆرەلمىنى كۆزىتىش، ئاسراش ئاپپاراتى، قۇش ماركىلىق نەپەس ئالدۇرۇش ئەسۋابى، يۇچۇقلۇق چىراغ، تالاسسىمان بوغما ئۆچەينى كۆرۈش ئەينىكى، B تىپلىق ئاۋازدىن تېز دولقۇن ئارقىلىق دېئاگنوز قويۇش ئاپپاراتى، بىئولوگىيىلىك مىكروسكوپ، ئېلېكترونلۇق ئاكلاپ ئۆلچەش ئاپپاراتى قاتارلىق 21 خىل زامانىۋى داۋالاش ئۈسكۈنىسىنى تەقدىم قىلدى. بۇنىڭ بىلەن دوختۇرخانىنىڭ داۋالاش ئۈسكۈنىلىرى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ياخشىلاندى. دوختۇرخانىنىڭ داۋالاش ئىشلىرىدا زور ئىلگىرىلەش بارلىققا كەلدى.

1986 ـ يىلى بۇ دوختۇرخانىدا داۋالانغانلار سانى 158 مىڭ 812 ئادەم قېتىمغا، سالامەتلىكى تەكشۈرۈلگەن ئادەم 7809 نەپەرگە يەتتى. 3684 نەپەر كېسەل بالنىستقا ئېلىنىپ، داۋالىنىپ ياتاقتىن چىقتى. ساقىيىش نىسبىتى 61.9 پىرسەنتكە، ياخشىلىنىش نىسبىتى 29.3 پىرسەنتكە يېتىپ، ئۆلۈش نىسبىتى 2.2 پىرسەنت بولدى.

1987 ـ يىلىغىچە تۇرپان شەھەرلىك خەلق دوختۇرخانىسىنى مەركەز قىلغان ھالدا، پۈتۈن شەھەر بويىچە 110 سەھىيە ـ ساقلىقنى ساقلاش، داۋالاش ئاپپاراتى تورى شەكىللەندى. كېسەل كارتوتى 530 غا يېتىپ ھەر 1000 ئادەمگە 2.54 تىن كېسەل كارتوتى توغرا كەلدى. دوختۇرخانىلاردا ئىشلەۋاتقان ئومۇمىي خادىم 579 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە، تىببىي تېخنىك خادىم 435 نەپەرگە يېتىپ شەھەر بويىچە ھەر 1000 ئادەمگە 2.08 دىن توغرا كەلدى. شەھەرلىك خەلق دوختۇرخانىسى 1950 ـ يىللاردا ئاران توققۇز خادىمى بار، ئۈسكۈنىلىرىمۇ يوق، ئاددى دوختۇرخانا ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىنكى 30 نەچچە يىلدىن بۇيانقى بۇگۈنكى كۈندە،

دوختۇرخانا زامانىۋى ئامبولاتورىيە بىناسى، تۇرلۇك ئەسلىھەلىرى يۇرۇشلەشكەن بالىنىست بىناسى، ئۈسكۈنىلىرى تولۇق، جاھازلىرى مۇكەممەل، داۋالاش تېخنىكا سەۋىيىسى خېلى يۇقىرى بولغان، داۋالاش تېخنىكا خادىملىرىغا ئىگە زامانىۋى دوختۇرخانىغا ئايلاندى. پۈتۈن شەھەر بويىچە يېزا ـ كەنتتىن ئىبارەت ئۇچ دەرىجىلىك سەھىيە ـ ساقلىقنى ساقلاش تورى شەكىللىنىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ داۋالىنىش، ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرى تۈپتىن كاپالەتكە ئىگە قىلىندى.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە مەشھۇر تېۋىپلار

ئۇزاق زامانلاردىن بېرى تۇرپاندا ھۆكۈمەت ئاچقان بىرەرمۇ داۋالاش ئورنى يوق بولۇپ، دوختۇرخانىدىن سۈز ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. پەقەت شەخسىي تېۋىپلارلا داۋالاش ـ ساقلىقنى ساقلاش خىزمىتىنى ئىشلەپ كەلگەن. گەرچە شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن تۇرپان شەھىرىدە چېچەك ئەملەش ئىدارىسى تەسىس قىلىنىپ ئەمەلدار قويۇلغان، 1935 ـ يىلى تۇرپان شىپاخانىسى قۇرۇلغان بولسىمۇ، دائىرىسى كىچىك، داۋالاش شارائىتى ناچار، دورا كەمچىل بولغاچقا، خەلق ئاممىسىنىڭ داۋالىنىش ئېھتىياجىنى قامدىيالمىغان. لېكىن بۇ بوشلۇقنى ئۇيغۇر تېۋىپلار تولدۇرۇپ، داۋالاش ـ ساقلىقنى ساقلاش خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ھەر خىل ئاغرىق ۋە يۇقۇملۇق كېسەللەرنى دورا كەمچىل بولغان ئەھۋال ئاستىدىمۇ، ئۆز يېرىدىن چىقمىغان دورا ئۆسۈملۈكلىرىگە تايىنىپ داۋالاپ كەلگەن. لېكىن ھۆكۈمەتنىڭ كارى بولماسلىق ھەتتا تېۋىپلارنىڭ داۋالاش ئىشلىرىغا چەك قويۇش، چەكلەش، خورلاش قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇلار ھەر خىل كېسەللەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا، داۋالاشقا ئامالسىز قالغان.

قىسقىسى ئازادلىقتىن ئىلگىرى تۇرپاندىكى ئۇيغۇر تېۋىپلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى تۆۋەن، خەلقنىڭ داۋالىنىش ئىمكانىيىتى يوق دېيەرلىك ئىدى.

ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىشلىرىغا ھاياتىي كۈچ ئاتا قىلدى. ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1951 - يىلى تۇرپان ناھىيىلىك پارتىيە - ھۆكۈمەت تارماقلىرىنىڭ قوللىشى ۋە مەدەت بېرىشى بىلەن تېۋىپلار «تىبابەتچىلىك، ساقلىقنى ساقلاش ھەمكارلىق جەمئىيىتى» قۇرۇلدى. مۇشۇ ئاساستا 1956 - يىلى شەھەر ئىچىدە مىللىي تىبابەتچىلىك بىرلەشمە داۋالاش ئامبولاتورىيىسى قۇرۇلدى. بۇ جەمئىيەت ئاتاقلىق تېۋىپلاردىن مۇتىۋۇللا قارى ھاجى، مۇنۇر بەگ، ساۋۇت قارى ھاجى، ئاتاۋۇللا (خۇيزۇ)، چىڭ دىسەي (خەنزۇ) قاتارلىق 40 نەپەر تېۋىپ، دورىگەردىن تەركىپ تاپتى. جەمئىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، تۇرپان شەھىرىنىڭ داۋالاش - ساقلىنى ساقلاش خىزمىتىدە مۇھىم رول ئوينىدى، كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەنىدى. بىراق 1959 - يىلىدىكى «سولچىل» لۇشىەننىڭ تەسىرى تۆپەيلىدىن، بۇ بىرلەشمە ئامبولاتورىيە تارقىتىۋېتىلدى. بىر قىسىم ئۇيغۇر تېۋىپلار ۋە دورىگەرلەر شەھەرلىك خەلق دوختۇرخانىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر تىبابەت بۆلۈمى قۇرۇلغان بولسىمۇ، 1960 - يىلى بۇ بۆلۈم جۇڭگوچە داۋالاش بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىۋېتىلىپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى سىقىپ چىقىرىۋېتىلدى. تېۋىپ، دورىگەرلەرنىڭ بىر قىسمى گۇڭشى دوختۇرخانىلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغاندىن باشقا، قالغانلىرى ئائىلىسىگە قايتۇرۇۋېتىلدى. يېزىغا چۈشۈرۈلگەن تېۋىپ، دورىگەرلەر بىر مەزگىل گۇڭشى دوختۇرخانىلىرىدا ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى بىلەن شۇغۇللانغان بولسىمۇ، لېكىن «سول» لۇشىەننىڭ تەسىرى ئېغىر بولغاچقا، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى دېگەن بۇ نام ئۇزاققا بارمايلا جۇڭگوھ

داۋالاشقا ئۆزگەرتىۋېتىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قوشۇلۇشى، سەھىيە نازارىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن 1981 - يىل 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى تۇرپان شەھەرلىك ئۇيغۇر تىبابەت دوختۇرخانىسى رەسمىي قۇرۇلدى. تۇرپان شەھەرلىك ئۇيغۇر تىبابەت دوختۇرخانىسى رەسمىي قۇرۇلغاندا، پەقەت شەھەرلىك خەلق دوختۇرخانىسىدىن ئۆتكۈزۈۋالغان قۇم بىلەن داۋالاش ئورنى ۋە ئۇنىڭ بىرقانچە ئېغىز ئاددىي ئۆي، 20 نەپەر تىببىي خادىمىدىن باشقا، ماددى مال - مۈلكى، مالىيە كۈچى يوق ئىدى. دوختۇرخانا قۇرۇلۇپ ئالتە يىلغىچە باشقا ئىدارىلەرنىڭ ئۆيلىرىنى ئىجارىگە ئېلىپ كېسەل كۆرۈپ كەلدى. 1982 - يىلى 9 - ئايدا دوختۇرخانىدا مەمۇرىي بۆلۈم، ئامبۇلاتورىيە، سۆڭەك بۆلۈم، دورا ماتېرىياللار بۆلۈمىدىن ئىبارەت تۆت بۆلۈم قۇرۇلدى. 1986 - يىلى 11 - ئايدا ئىچكى كېسەللەر بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. دوختۇر، سېستىرا ۋە خىزمەتچى خادىملار سانى 62 نەپەرگە يەتتى. 1988 - يىلى 73 نەپەرگە يەتتى. دوختۇرخانا قۇم بىلەن داۋالاش ئورنىنى كېڭەيتىپ قۇرۇش ئۈچۈن، 1982 - يىلى يېڭىدىن 12 مو يەر ئېلىپ كۆلىمى 6.597 كۋادرات مېتر كېلىدىغان 12 ئېغىزلىق ئۆي سېلىپ، كارىۋات سانىنى 105 كە يەتكۈزدى. 1984 - يىلى 6.1519 كۋادرات مېترلىق كۆلەمدە 48 ئېغىزلىق زامانىۋى ئىككى قەۋەتلىك كېسەللەر ياتقى سېلىپ، 162 كارىۋات ئورۇنلاشتۇردى. 317 كۋادرات مېترلىق ئون ئېغىز ئامبۇلاتورىيە ۋە ئىشخانا، 178 كۋادرات مېترلىق 35 كىشىلىك قۇياش نۇرى مۇنچىسى، تۆت ئېغىزلىق كېسەللەر ئاشخانىسى قاتارلىق ئەسلىھەلەرنى تولۇقلاپ بۇردى. 1986 - يىلى 10 - ئايدا تۇرپان شەھەرلىك ئۇيغۇر تىبابەت دوختۇرخانىسىنىڭ يېڭى ئامبۇلاتورىيە بىناسى پۈتۈپ، ئىشلىتىشكە ئاپشۇرۇپ بېرىلدى. بۇ بىنانىڭ كۆلىمى 2740 كۋادرات مېتر بولۇپ، ئۈچ قەۋەتلىك قىلىپ مىللىي پوسۇندا سېلىنغان. 610 مىڭ

يۇەن سەرپ قىلىنغان. بۇ دوختۇرخانىنىڭ ئۇسكۇنىلىرى زامانىۋىلىشىشقا قاراپ يۇزلەندى. دوختۇرخانىنىڭ داۋالاش ئۇسكۇنلىرىدىن ئۇچ خىل رېنتگېن (30. 150. 00 خۇائەنلىك)، يۇرەك ھەرىكىتىنى تەكشۈرۈش، ئانالىز قىلىش ئەۋابلىرى، مىكروسكوپ قاتارلىق سايمانلاردىن باشقا، دور پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى قاتارلىقلارمۇ بار بولدى. ئۇلار 1981 يىلدىن 1986 - يىلىغىچە 112 خىل 947 ئادەم قېتىم كېسەل كۆرۈپ، ساقىيىش نىسبىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ھازىر بۇ دوختۇرخانا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ئىشلىرىنى جاھانغا تونۇتۇش يولىدا داۋاملىق ئىزدەنمەكتە.

تۇرپاندىكى پېشقەدەم تېۋىپلار

تۇرپان شەھىرىدە 1913 - يىلىدىن باشلاپ جۇڭگوچە دورىگەرلىك دوكتۇرى ۋە بىرقانچە نەپەر تومۇر تۇتۇپ، دېئاگنوز قويۇپ، دور بېرىدىغان مىللىي تېۋىپ بار ئىدى. ئۇلار بىر ئۆمۈر كىشىلەرنىڭ ساقلىقىنى ساقلاشتىن ئىبارەت توغرا كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىپ بىر قىسمى ئالەمدىن ئۆتتى، بىر قىسمى بۇ كەسىپنى يەنە داۋاملاشتۇرۇپ، پارتىيە - ھۆكۈمەتنىڭ غەمخورلۇقىغا، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇپ كەلمەكتە. تۆۋەندە شۇ تېۋىپلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆتىمىز.

مىللىي تېۋىپ، جامائەت ئىشلىرىنىڭ مۇھىم ئىشتىراكچىسى ناسىر بەگ پولات مۇجاڭ ئوغلى 1898 - يىلى تۇرپان شەھىرىدە ھۇنەرۋەن ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ناسىر بەگ ئاتىسىنىڭ ئارزۇسى بويىچە ياغاچچىلىق ھۇنىرىنى ياخشى ئۆگەنگەن بولسىمۇ، لېكىن قەلبىدە ئىلىم تەھسىل قىلىش، بولۇپمۇ بىرەر چەت ئەل تىلىنى

ئېگىلەش ئىستىكى شەكىللەنگەن ھەم ئاتىسىنىڭ رازىلىق بېرىشى بىلەن تۇرپاندا ئېچىلغان شۆتاڭدا يۇنۇس بەگ، مەمتىلى ھاجىلار بىلەن بىرگە خەنزۇچە ئوقۇغان ھەم خەنزۇچە تىل - يېزىقىنى مۇكەممەل ئىگىلىگەن. 1918 - يىلى 8 - ئايدا ئۇرۇمچىدە جىددىي خاراكتېرلىك يۇقۇملۇق كېسەل پەيدا بولغاندا، تۇرپان شەھىرىدە چوقۇر كېسەللىكى ئەۋج ئېلىپ، چوقۇر بولۇش نىسبىتى كۆپىيىپ، ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى ئېغىر بولغان. ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتى گەرچە مۇداپىئە تەدبىرلىرى قوللانغان بولسىمۇ، داۋالاش ئۇنۇم بەرمىگەنلىكتىن، ھەر مىللەت خەلقى زور ئاپەتكە دۇچار بولغان. بۇنىڭغا قارىتا ھەر مىللەت خەلقى ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتىدىن تىببىي داۋالاش ئىشلىرىنى تەرەققى قىلدۇرۇشنى قاتتىق تەلەپ قىلغان. بۇنىڭ بىلەن ياڭ زېڭشىن جەمئىيەتنىڭ بىسىمى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ جىددىي تەلىپىگە ئاساسەن تەدبىر قوللىنىپ، 1919 - يىلى ئۇرۇمچى شەھىرىدە جۇڭىي تىببىي مەكتىپى ئاچقان.

ناسىر بەگ ئىمتىھان ئارقىلىق بۇ مەكتەپنىڭ تەبابەتچىلىك سىنىپىغا قوبۇل قىلىنغان (بۇ مەكتەپنىڭ ئورنى ھازىرقى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىگە يېقىن جايدا بولغان). بۇ سىنىپتا دەسلەپ 40 نەپەر ئوقۇغۇچى بار بولۇپ، بۇلاردىن پىچانلىق ۋە يۇشەن (خۇيزۇ) ۋە ناسىر بەگدىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار بولۇپ، ھەر بىر ئوقۇغۇچىغا ھەر ئايدا تاماق راسخوتى ئۈچۈن ئالتە سەر ئۆلكە پۇلى، تۇرمۇش راسخوتى ئۈچۈن ئون سەر ئۆلكە پۇلى بېرىلگەن. ناسىر بەگ ئۆتۈلگەن كەسپىي دەرسلەرنى تەرتىپ ئۆگىنىش بىلەن بىرگە، ئۇستازلارنىڭ يارىدەمى بىلەن ئۆزلىكىدىن تەرتىپ رۇسچە، ئەرەبچە، پارسچە تىل - يېزىقلارنىمۇ پۇختا ئىگىلىگەن. ناسىر بەگ تىببىي مەكتەپتە ئۈچ يىل ئوقۇغاندىن كېيىن، 20 ياشلار ئەتراپىدا مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، مۇستەقىل داۋالاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان ھەم تۇرپانغا تەقسىم قىلىنغان.

ئۇ تۇرپانغا كەلگەندىن كېيىن، خېلى بىر چاغلارغىچە چېچەك چېكىش بىلەن مەشغۇل بولغان. خىزمەتلەرگە ئەستايىدىل مەسئۇل بولغان. ھەر يىلى ئەتىياز پەسلىدە ئۇ چېچەك ئەملەش ۋاكسىنىسى ۋە دورا ساندۇقىنى ئېلىپ يېزا - كەنت، ئائىلىلەرگىچە بېرىپ، كېچە - كۈندۈز دېمەي ئۆسمۇر بالىلارغا چېچەك ئەملىگەن. ناسىر بەگنىڭ بىرقانچە يىللىق تىرىشىشى نەتىجىسىدە، ياش ئۆسمۇرلەرنىڭ ھاياتىغا تەھدىت سېلىۋاتقان ياۋا چېچەك تەدرىجى تۈگىتىلگەن. تۇرپان خەلقىمۇ ناسىر بەگنىڭ چېچەك ئەملەشتە قوشقان تۆھپىسىنى شەرىپىگە ئۇنىڭغا ناسىر چېچەكچى دەپ ئات قويغان. ئۇ چېچەك سۈيىنى تەييارلاش ۋە ئۇنى ئىشلىتىشتە يەرلىك ئوت - چۆپلەر ئىچىدىن دورىلىق قىممىتى يۇقىرى بولغانلىرىنى تەنقىق قىلىپ، تاق ئۇسۇل بىلەن كېسەل داۋالاشنى ئىجات قىلغان. سەھىيە داۋالاش تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۆزلۇكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈپ، تىرىشىپ ئىشلەپ، تۇرپان خەلقىگە نۇرغۇن ئۇنتۇلغۇسىز ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەرگەن.

ناسىر بەگ خەنزۇچە، رۇسچە، ئەرەبچە، پارسچە تىل - يېزىقىنى ناھايىتى پۇختا بىلگەچكە، ئەينى چاغلاردا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىگە ئائىت بىر پارچە كىتاب يازغان ھەم بۇ كىتابنى شاگىرتى مۇنۇر بەگكە سوۋغا قىلغان. بۇ كىتابقا ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ ھەممە ساھەلىرى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، شاگىرتلىرى كىلىنىكىلىق داۋالاش جەھەتتە ئەمەلىي ئىشلەتكەن. لېكىن ئۇنىڭ بۇ كىتابى ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يوقىلىپ كەتكەن. ناسىر بەگ كېيىن كۆچا ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا تەينىلىنىپ بۇ جايدا مەلۇم مەزگىل ئىشلىگەن. ئۇ، بۇ جەرياندا كۆچا خەلقىنىڭ داۋالىنىشى، ئالدىنى ئېلىش ئىشلىرىنى بىر قەدەر ئالغا سۈرىدۇ. ئەپسۇسكى، 1937 - يىلى 8 - ئايدا قانخور جاللات ما خۇسەن تەرىپىدىن 39 يېشىدىلا قەتلى قىلىنىدۇ. ناسىر بەگ مەرىپەتپەرۋەر، خەلقپەرۋەر جامائەت ئەربابى ھەم ئۇستا تېۋىپ

ئىدى. بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرلىنىشىچە ناسىر بەگ ئازادلىقتىن ئىلگىرى 100 يىل مابەينىدە پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە، جۈملىدىن دوختۇرلۇقىنى ئۆگەنگەن بىردىنبىر ئاز سانلىق مىللەت ئىكەن.

مۇتىۋۇللا قارى ھاجىم 1903 - يىل 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى تۇرپان شەھىرىنىڭ تۇرپان قىر كەنتىدە تۇغۇلغان. 1909 - يىلىدىن 1915 - يىلىغىچە باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ خەت - ساۋادىنى چىقارغان. 1915 - يىلىدىن 1919 يىلىغىچە ئاستانە، قارغوجىلاردا ئوتتۇرا دەرىجىلىك قارى يېتىشتۇرۇش دىنىي مەكتىپىدە ئوقۇغان. 1919 - يىلىدىن 1924 - يىلىغىچە ئۇزۇمزار رايونلۇق دىنىي مەكتەپ (باغرى مەدرىسى) دە ئەرەبچە، پارسچە ئوقۇپ مەكتەپ (مەدرىس) نى ئەلا نەتىجە بىلەن پۈتتۈرگەن. 1924 - يىلىدىن 1928 - يىلىغىچە پىچان ناھىيە لەمجىن يېزا سۇبېشى كەنتىدە ئاتاقلىق ئۇيغۇر تېۋىپ مەخسۇت ئاخۇنلۇقنىڭ 6 - ئەۋلادى ئابلىمىت ئاخۇنلۇقنىڭ يېنىدا تۆت يىل ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىلمىنى ئۆگەنگەن. ئۇ بۇ جەرياندا تومۇر توتۇپ دىئاگنوز قويۇش، دورا بېرىش، شەربەت تەييارلاش قاتارلىق ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن ھەم ئۇستازىنىڭ مەخسۇس تېۋىپلىق قىلسا بولىدۇ دېگەن رازىلىقىنى ئېلىپ، تۇرپانغا قايتىپ كەلگەن ۋە 1928 - يىلىدىن 1956 - يىلىغىچە تۇرپان يېڭىشەھەردە شەخسىي تېۋىپلىق قىلغان. بۇ جەرياندا مۇتىۋۇللا قارى ھاجىم تومۇر تۇتۇپ كېسەلگە دىئاگنوز قويۇش بىلەن دورا بېرىپ داۋالاش جەھەتتە، نۇرغۇن كېسەللەرنى داۋالاپ ساقايتقانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان، يىراق يېزا - كەنتلەردىكى بىمارلار جۈمە، يەكشەنبە كۈنلىرى يېڭىشەھەرگە كېلىپ، بۇ كىشىگە كېسىلىنى كۆرسىتىپ، دورا ئېلىپ، دورىنى قانداق ئىشلىتىش، قانداق ئىچىش توغرىسىدىكى سەممىي، مۇلايىم مەسلىھەتلىرىنى

ئاڭلاپ، رازىمەنلىك بىلەن قايتقان. بۇ كىشى ھەققانىيەتچىل ئادەم بولۇپ، ئىنسانپەرۋەرلىك روھى كۈچلۈك ئىدى. يۈكسەك تېببىي ئەخلاققا ئىگە بولۇپ، كېسەل داۋالاشتا پۈلنى ئاساس قىلمايتتى، پۇلى يوق كەمبەغەل بىمارلارنى ھەقسىز داۋالاپ قويياتتى. ئازادلىقتىن كېيىن 1958 ـ يىلىدىن 1962 ـ يىلىغىچە تۇرپان شەھەرلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ يېڭىشەھەر تېبابەتچىلىك ئامبولاتورىيىسى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دوختۇرى بولۇپ ئىشلىگەن. 1962 ـ يىلىدىن 1980 ـ يىلىغىچە يار يېزىلىق خەلق دوختۇرخانىسىدا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى دوختۇرى بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ يار يېزىلىق خەلق دوختۇرخانىسىدا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا، دوختۇرخانىدىكى بارلىق دوختۇر، سېستىرالار بىلەن زىچ ھەمكارلىشىپ ئىشلەپ، قوشنا يېزا ـ كەنتلەردىكى دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ كېسىلىنى داۋالاپ، خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇپ ئالقىشقا ئېرىشكەن. 1981 ـ يىلى تۇرپان شەھەرلىك ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ دوختۇرخانىسى قۇرۇلغاندا تەشكىل مۇتىۋللا قارى ھاجىنى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە، ئۇنى بۇ دوختۇرخانىغا يۆتكەپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا دوختۇرخانا يېڭىدىن بۇلۇنۇپ چىققان، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇسكۇنىلىرى يوق، ھەتتا دوختۇرخانا ئورنىمۇ باشقا ئورۇنلاردىن ئارىيەت ئېلىپ ئولتۇرۇۋاتقان قىيىن شارائىت ئاستىدىمۇ، ئۇ جاپاغا چىداپ ئىشلەپ، كەسىپداشلىرى ۋە بىمارلارنىڭ ياخشى باھاسىغا سازاۋەر بولغان ھەم مىللىي تېۋىپلارنى تەربىيىلەش جەھەتتە ئۆزىنىڭ يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلغان. مۇتىۋۇللا قارى ھاجىمنىڭ تېبابەتچىلىك ساھەسىدىكى پىشقان تالانتى، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنى تەرەققى قىلدۇرۇشقا قوشقان ئۆچمەس تەتقىقاتلىرىغا ئاساسەن، 1983 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ئۇنىڭغا مۇدىر ۋىراچ ئۇنۋانى بېرىلدى. 1982 ـ يىلى دۇنيا سەھىيە تەشكىلاتى ئۇنىڭ دىئاگنوز قويۇش جەھەتتىكى

تەجرىبىلىرىنى ئېلېكترونلۇق مېڭىگە كىرگۈزدى. ئۇ ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ئەزاسى.

(ئاپتورى: تۇرپان ۋىلايەتلىك سىياسىي كېڭەشتىن)
جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇرېھىم مۇھەممەت

ئۇلانباي ياشلار ئۆستىكى قۇرۇلۇشغا قاتنىشىشتىن ئەسلىمە

1959 — 1960 - يىللىرى ئۇرۇمچى شەھەر ئەتراپى رايونلىرىدا سۇ قۇرۇلۇش ياساش دولقۇنى كۆتۈرۈلۈپ، شەھەرلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە، ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۇلانباي ياشلار ئۆستىكى، ئۇلانباي سۇ ئامبىرى. خۇڭيەنچى سۇ ئامبىرى، ئۇرۇمچى دەريالىرىنى تىزگىنلەش قاتارلىق مۇھىم سۇ قۇرۇلۇشلىرى ياسلىپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇرۇمچى رايونىنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىك ۋە خەلق تۇرمۇشىغا لازىملىق سۇ، توك مەسلىسى دەسلەپكى قەدەمدە ھەل قىلىنىپ زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. شۇ ۋاقىتتىدا سۇ قۇرلۇشىغا ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدىكى كادىرلار، ئالىي، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلىرى، ھەربىيلەر، ھەتتا مەھەللە كومىتېت خەلقلىرى بولۇپ بىرقانچە مىڭ كىشى قاتناشقانىدى.

يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئورۇننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، لىيەنىمىز تەركىبىدىكى ئاز سانلىق مىللەت جەڭچى - ئوفىتسېرلىرى مەزكۇر ئۆستەڭنىڭ قۇرۇلۇشىغا قاتناشتۇق. قىسىمىزنىڭ ئۇرۇش تەييارلىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى كاپىتان ئايوپ سۇپى (ھازىر شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ پېشقەدەم كادىرلار ئۇچىنچىسى دەم ئېلىش قورۇسىدا) نەق مەيدانغا بېرىپ، بىزنىڭ ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بېرىشىمىزغا رەھبەرلىك قىلدى. ئايوپ سۇپى لىيەن باشلىقىمىز قوجاخۇن (قازاق) بىلەن ئۆستەڭ قۇرۇلۇش قوماندانلىق شتابىدىن لىيەنىمىزگە تاپشۇرۇۋالغان ۋەزىپىنى ئالغاندىن كېيىن، دەرھال

لىيەنىڭ چوڭ يىغىنىنى ئېچىپ، كۆپچىلىككە ۋەزىپىنى ئوچۇق تاپشۇرۇپ، چارە - تەدبىرلەرنى كۆرسىتىپ سەپەرۋەرلىك قىلدى. يىغىندىن كېيىن ھەممە تەڭ ئاۋاز قوشۇپ ۋەزىپىنى ئۆز ۋاقتىدا سۈپەتلىك پوتىۇرۇپ چىقىپ خەلقە يېڭى خىزمەت كۆرسىتىمىز، دەپ ۋەدە بەردى. يىغىندا يەنە بىرىنچى باسقۇچلۇق ئۆستەڭ چېپىش ۋەزىپىسىنى پەي، بەن، شەخسلەرگىچە تەقسىم قىلىپ بەردى. شۇ ۋاقىتتا ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىغا قوماندانلىق قىلىش ئورنىدىكى لىيەنىمىزگە تاپشۇرغان ۋەزىپىسى ئۇزۇنلۇقى 60 مېتر، كەڭلىكى سەككىز مېتر، چوڭقۇرلۇقى ئىككى مېتر ئۆستەڭ چېپىپ، ئۆستەڭ ئىچىگە پوتىۇنلەي ئۆلچەملىك تاش يانقۇزۇلۇپ، ئۆستەڭنىڭ ئىككى چېتىگە سېمونت تاختاي ئورنىتىپ چىقىش ئىدى.

ۋاقىت قىسقا، ۋەزىپە ئېغىر، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ خىل يېشۇلاتنى بىز بۇرۇن ئىشلەپ كۆرمىگەن، تەجرىبىمىز يوق، تاش، قۇم قاتارلىق ماتېرىياللارنى ئۆزىمىز تەييارلىغانلىقى سىرتىدا سېمونت تاختىنىمۇ يىراقتىن توشۇپ كېلىشكە توغرا كېلەتتى. شۇ ۋاقىتتا ئۇرۇمچىنىڭ ھاۋاسى سوغۇق، قار ياغقان بولۇپ، بىز يازلىق چېدىرىدا ئۇزاقتۇق، ئەمگەك مەيدانى قۇيقۇرۇق تاشلىق بولۇپ، ھەركۈنى چۈشتىن كېيىن شامال، بەزىدە قاتتىق بوران چىقىپ تۇرغاچقا، ئىش قىلىش تەس ئىدى. ئەمگەك قىلىش داۋامىدا جەڭچىلەر بۇ يەرگە «ئۇلانبايوپ بورانباي» دەپ نام بەرگەنىدى. جەڭچى، ئوفىتسېرلار ۋەزىپىنى ئۆز ۋاقتىدا، مۇددەتتىن بۇرۇن ئورۇنداش ئۈچۈن، جاپالىق شارائىت ئاستىدا، ھېرىش - چارچاشتىن، جاپا - مۇشەققەتتىن قورقماي ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلدى. ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار، خۇيزۇ قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتتىن كېلىپ چىققان جەڭچى - كادىرلار مۇستەھكەم ئىتتىپاقلىشىپ ئاكتىپلىق بىلەن ئىشلىدۇق. ئەتىگەنلىك چايغا قەدەر شۇ كۈنلۈك ۋەزىپىنىڭ مەلۇم قىسمىنى ئورۇنداپ بولاتتۇق. لىيەن باشلىقى غوجاخۇن (دەم ئېلىشقا

چىقىپ ھازىر ئۆز يۇرتى موڭغۇلكۇرە ناھىيىسىدە) ئۆزى باشلامچى بولۇپ، تاك سەھەردىلا جەڭچى، كادىرلارنى باشلاپ ئىش مەيدانىغا بېرىپ ئىشلەيتتى. كادىرلار ئەمگەكتە باشلامچى بولغانلىقتىن جەڭچىلەر ۋەزىپىنى ئاشۇرۇپ ئورۇندىشىغا تىرىشاتتۇق. ئەمگەككە قىزغىن، ئاكتىپ قاتنىشاتتۇق. دەسلەپتە لېيەن بويىچە 100 ئەمگەك گۇك بىلەن بىرىنچى باسقۇچلۇق ئۆستەك چېپىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ، جەمئىي 240 كۇب مېتر توپىنى سىرتقا چىقاردۇق. ئەمگەك جەريانىدا جەڭچى، كادىرلار جاپادىن، قىيىنچىلىقتىن قورقمىدى، ھەتتا ئۇلارنىڭ قوللىرى يېرىلىپ قان چىقسىمۇ بەرداشلىق بېرىپ ئىشلىدى. بەنجاك ئابدۇۋەلى مۇسا (ھازىر ئۇرۇمچى پويىز ئىستانسىسى قوغداش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى)، جەڭچى ئابدۇكېرەم ئېلى قاتارلىقلارنىڭ قوللىرى يېرىلىپ قان چىققاندىن سەپتىن قالماي ئىشلىدى. سايدىن تاش يىغىش ۋەزىپىسىنى ئىشلىگەندە ئابدۇۋەلى قول بىلەن كۇنىگە بەش كۇب مېتر تاش يىغىدى.

ئۆستەك چاپىدىغان يەرنىڭ بىر قەۋىتى نېپىز توك ھەم تاش ئىدى، ئۆستەكنى كولاش داۋامىدا چوك - چوك تاشلار قېزىپ چىقىرىلدى. بۇ تاشلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ چوڭلۇقى 50 سانتىمېتردىن بەزىلىرىنىڭ ھەتتا بىر مېتردىنمۇ چوڭ ئىدى. ئۆستەك كولاپ بولغاندىن كېيىن، ئىككىنچى قەۋەتنى ئۆستەكنىڭ ئوتتۇرىسىغا ۋە ئىككى چېتىغا تىزىدىغان تاشنى سايدىن قول بىلەن بىر - بىرلەپ تېرىپ تەييارلاشقا توغرا كەلدى. بۇ تاشلارنىڭ ئۆلچىمى بولۇپ ھەربىرىنىڭ چوڭلۇقى 20 سانتىمېتردىن 40 سانتىمېتردىنمۇ چوڭ بولۇشى كېرەك ئىدى. بىر كىشىنىڭ بىر كۇندە تېرىپ يىغىدىغان تېشىنىڭ نورمىسى بىر يېرىم كۇب مېتر قىلىپ بەلگىلەنگەنىدى. تاش يىغىش داۋامىدا جەڭچى، كادىرلار ئاكتىپ ئىشلەش ئارقىلىق، ۋەزىپىنى بەك ھەسسىدىن ئاشۇرۇپ ئورۇنداپ، كۇنىگە ئوچ كۇب مېتر تاش يىغىدى. بەزى جەڭچىلەر ھەتتا كۇنىگە تۆت كۇب مېتردىن، ئايرىملار كۇنىگە

ئالتە كۇب مېتردىن تاش يىغقانىدى. شۇ ۋاقىتتا پۈتۈن لېيەن بويىچە مىڭلىغان ئومۇمىي تاش تەخمىنەن 9400 كۇب مېتر بولۇپ، ئۆستەڭگە يانقۇزۇشقا تولۇق يەتكەنىدى. تاش يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن، تاشنى جەڭچى، كادىرلار بىر كىلومېتر يىراقلىقتىكى ئورۇندىن ھارۋىدا ۋە زەمبىلدە يۈدۈپ توشۇپ، قولى بىلەن ئۆستەڭگە تىزىپ چىققانىدى. لېيەن بويىچە پەقەت ئوچ كۇن ئىشلەپلا تاشلارنى ئۆستەڭگە پۈتۈنلەي تىزىپ بولدۇق. ئوچۇنچى قەدەمدە، 60 مېتر يۇزۇنلۇقتىكى ئۆستەڭنىڭ چېتىگە بىر قەۋەت سېمونت تاختاي قويۇش ۋەزىپىسىنى ئىشلىدۇق. قاتناش قورالى بولمىغان شارائىتتا سېمونت تاختايىنى جەڭچى، كادىرلار ئىش مەيدانىغا بىر كىلومېتر يىراقلىقتىكى ئورۇندىن يۈدۈپ توشىدى. دەسلەپتە لېيەن باشلىقلىرى ۋەزىپە بەلگىلەپ بەردى. بىر كىشى بىر كۇندە ئىككى قېتىم ھەر قېتىمدا بىردىن جەمئىي ئىككى دانە سېمونت تاختا ئېلىپ كېلىش ۋەزىپىسى بېرىلگەنىدى. لېكىن جەڭچىلەر ئاكتىپلىق بىلەن قىزغىن ئىشلەپ، بىر ئادەم بىر كۇنىگە توت - بەشتىن ئېلىپ كەلدى. ھەممىسى بولۇپ بىرقانچە كۇن ئىچىدىلا 1300 دانە سېمونت تاختاي ھەيدانغا توشۇپ كېلىندى. بۇ خىل سېمونت تاختايىنىڭ كەڭلىكى 50 سانتىمېتر ئۇزۇنلۇقى بىر مېتر ئىدى.

ۋەزىپە ئورۇنداش داۋامىدا قىسىم باشلىقلىرى بىزگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى. كاپىتان ئايوپ سوپى باشتىن ئاخىر بىز بىلەن بىرگە بولۇپ، ئىشلىرىمىزغا يېتەكچىلىك قىلدى. قىسىم باشلىقى مۇسايۇپ ھاشىم (ھازىر شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ پېشقەدەم كادىرلار ئىككىنچى دەم ئېلىش قورۇسىدا) بىر قانچە قېتىم ئىش مەيدانىمىزغا كېلىپ، ھال سوراپ يولىيورۇق بېرىپ تۇردى. قىسىم ئارقا سەپتىكى كادىرلارنى ئەۋەتىپ تۇرمۇشىمىزغا غەمخورلۇق قىلدى. قىسىم باشلىقلىرىنىڭ توغرا رەھبەرلىكى ۋە غەمخورلۇقى، جەڭچى - ئوفىتسېرلارنىڭ جاپا - مۇشەققەتلىك تۇرمۇشنى باشتىن ئۆتكۈزۈپ

ئاكتىپ ئىشلىشى ئارقىلىق، يۇقىرىنىڭ بىزگە تاپشۇرغا
ۋەزىپىسىنى مۇددەتتىن ئون كۈن بۇرۇن يەنى 20 كۈندە تام
ئورۇنداپ، ئۆستەڭ قۇرۇلۇش قوماندانلىقىنىڭ ۋە قىس
تەشكىلىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتۇق.

(سۆزلەپ بەرگۈچى: پېشقەدەم جەڭچى تۇرسۇن ھەسەن
رەتلىگۈچى: شېرىۋاجى مۇسا)
جاۋابكار مۇھەررىرى: جۇرئەت ئابلىمىت

ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئىلى مائارىپى ۋە مەرىپەتچىلىرى

مۇختەبەر

«مائارىپ ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ ئانىسى، تەرەققىياتنىڭ قامچىسى»
سۇقرات.

ئىلى رايونى — مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىدىكى باي ۋە گۈزەل رايونلارنىڭ بىرسى بولۇپ، سۇيى ئەلۋەك، يېرى مۇنبەت، يەر ئاستى مەدەنلىرى مول ئاشلىق ماكانى ئىدى. تارىختىن بېرى، ئىلىدا ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ خەلقلىرى ئەۋلادتىن - ئەۋلاد چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ۋە قول - ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلىرى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىپ كەلگەنىدى. تارىختا مېتال تاۋلاش ئىشلىرىمۇ خېلى بۇرۇنلا راۋاجلانغانىدى.

يېقىنقى زاماندا، ئىسلام دىنىي تەشۋىقاتچىلىرى ئىلى تەۋەلىكىدە ئىسلام دىنىي مائارىپى تېز تەرەققىي قىلىپ، شەھەرلەردىن يېزا - قىشلاقلارغا قاراپ يۇزلىنىشكە باشلىغانىدى. بولۇپمۇ ئىلى «بەيتۇللا جامائەسى» قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە «مەدرىس» ئېچىلغاندىن كېيىن، ھەربىر مۇسۇلمان مەھەللىلىرىدە دېگۈدەكلا مەسچىتلەر قارمىقىدا دىنىي مەكتەپلەر قۇرۇلغانىدى.

لېكىن، بۇنداق دىنىي مەكتەپلىرىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئوخشاش ياشتىكىلەر بولمايلا قالماستىن بەلكى، ئۇلارنىڭ مەكتەپكە كىرگەن

ژاقتىمۇ پەرقلىنەتتى. ئاندىن سانى ناھايىتى ئاز بولاتتى. بولۇپمۇ بىلەن تالىپ بالىلارغا ئىسلام دىنىي ئەقىدىلىرى بىلەن ئەخلاق
يېزا - قىشلاقلاردىكى دىنىي مەكتەپلەردە بىر نەچچىدىن ئوقۇتقۇچى ئائىدىلىرىنى ئۆگىتىپ، ئاندىن ھەپتىيەك، قۇرئان، پەندنامىلاردىن
نەچچىگىچىلا بالا ئوقۇيتتى. ئەڭ كۆپ دېگەنلىرى 10 - 20 دانە دەرس ئۆتۈلەتتى. بۇ دەرسلىكلەر ئەرەب تىلىدىكى ئىسلام دىنىي
ئاشمايتتى. ئوقۇغۇچىلار يازدا باراڭ ئاستىدا ياكى تېرەك سايىسىدىكى مەزمۇنىدىكى كىتابلار ئىدى. شۇڭا ئوقۇنقۇچىلىق قىلىۋاتقان بەزى
يەردە ئولتۇرۇپ ئوقۇسا، قىشلىرى ئاستىغا كىگىز سالغان ئۆيلەردە، خەلپەت، موللىلار ئوقۇتۇۋاتقان دەرسلىكلىرىنىڭ ئۆيغۇرچە
ياكى بورا سېلىنغان ھۈجرىلاردا ئوقۇيتتى. بۇنداق ئەھۋالدا دەرسنى مەنىسىنى ئۆزلىرىمۇ ئانچە چۈشىنىپ كەتمەيتتى. ئوقۇۋاتقان تالىپ
ۋاقتىمۇ مۇقىم بولمىغاچقا، دەرس ئارىلىقىدا دەم ئېلىشمۇ بولمايتتى. بالىلار بولسا قارىسىغىلا يادقا ئېلىپ غەزەل ئورنىدا ئۇنلۇك ئاۋاز
ناۋادا سىرتقا چىققۇسى كەلسە خەلپەتتىن سوراپ رۇخسەت قىلغاندىن كېيىن باشلىرىنى ئالدى - ئارقىسىغا لىڭشىتىپ، كۆزلىرىنى يۇمۇپ
چىقالايتتى. ئوقۇغۇچىلارنى ئۆيگە قايتىشقا قويۇپ بەرگەندىلا ئاندىن ئوقۇشنى بىلەتتى. كۆپىنچىلىرى ئوقۇۋاتقانلىرىنىڭ ئۆيغۇرچە
دەم ئالاتتى. ئومۇمەن، دىنىي مەكتەپلەردە خەلپەت، موللا تەرىپىدىن مەنىسىنى ئانچە چۈشىنىپ كەتمەيتتى. شۇنداق تەرىقىدە ئىككى يىل
ھەپتىيەك، قۇرئانىنىڭ سۈرىلىرىدىن دەرس ئۆتەتتى. لېكىن ئوقۇغاندىن كېيىن، يۇقىرى (سىنىپ) دەرسلىكىگە كۆچۈپ، سوپى
يېزىشنى ئاساس قىلماي يادقا ئېلىشنى تەكىتلەيتتى. شۇڭا، ئاۋۋال ياللا - يارىنىڭ «سۈباتىل ئاجىزىن» دېگەن دىنىي كىتابىنى
يادلاپ بولغان ئۆتكۈر بالىلار ئىككىنچى دەرسكە كۆچسە، يادلىغانلىرىنى ئوقۇيتتى. بۇ كىتاب تۈرك تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، ئاساسەن
ئالالمىغانلىرى شۇ دەرستە قالاتتى. شۇنداق قىلىپ بىرنەچچە يىلنى ئۆتكۈزەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ناۋائى، خوجاھاپىز شىرازىنىڭ پارىسى تىلىدىكى شېئىر - غەزەلياتى قاتارلىق
ئۆتكۈزەتتى. ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن مەدرىسەرگە كىرىپ ئەدەبىي كىتابلار ئوقۇلاتتى. مۇشۇنداق تەرتىپ بىلەن بىرنەچچە يىل
ئوقۇيتتى.

1750 - يىللىرى ئەتراپىدا، ئىلى تەۋەسىدىكى بىر تۈركۈم دىنىي كىتابلارنى ئوقۇش ئارقىلىق ئەرەب، پارىس تىللىرىنى ئۆگىنىپ
مەرىپەتپەرۋەر بايلار ۋە تىجارەتچىلەر ئىئانە توپلاپ، ھۆكۈمەتنىڭ چىقاتتى. ئۇلار بۇ جەريانىدا قاراپ ئوقۇشنى ئۆگەنسىمۇ، ئەمما يېزىپ
قوللىشى بىلەن غولجا شەھىرىنىڭ مەركىزىدىكى ھەيۋەتلىك ئۇيغۇر ئوقۇمىغاچقا، ساۋاتى چىقماي مەدرىسنى تۈگىتىپ چىقىپ كېتەتتى.
بەيتۇللا جامائەسىنىڭ شىمال تەرىپىگە ئالدىنى پىشايۋانلىق قىلىپ 0 چۈنكى، ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىمتىھانى پەقەت ئوقۇنقۇچىلارنىڭ ئالدىدا
ھۈجرىلىق ياتاق سالدۇرۇپ، يېزا - قىشلاقتىن كەلگەن تالىپ بالىلار بىرلىگەن ساۋاقنى قارىچىلاپ تەلەپپۇز بويىچە يادلاپ
بالىلارنىڭ ئوقۇشىغا ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ بەرگەندى. شۇنىڭ ئوقۇپ بېرىش سەۋىيىسىگە يەتسىلا، دەرسنى ئىگىلىگەن قاتاردا
بىلەن بىرگە، يۇرت مۇتەۋەللىرى ئاتاقلىق ئۆلىما، خەلپەتلەرنى ھېسابلىناتتى. مۇبادا تەلەپپۇز بويىچە يادلاپ بېرەلمىسە،
تەكلىپ قىلىپ، ئەرەب تىلى كىتابلىرىنى پارىس تىلىدىكى ئەدەبىي ئۆتەلمىگەنلەر قاتاردا سانىلىپ قايتا ئوقۇيتتى. شۇڭلاشقا، بەزى
كىتابلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئوقۇش سەۋىيىسىگە كۆتۈرگەندى تالىپلار بېزىپ ئۆگىنىشكە ئانچە ئېتىبار بەرمەيتتى. ئوقۇش
لېكىن، بەيتۇللا چوڭ مەدرىسىدە پەن دەرسلىكى يوق دېيەرلىك ھالدا ئۆتۈرگەن تالىپلا چوڭ ئۆلىما، ئاتاقلىق خەلپەتلەر بولۇپ چىقىپ،
ئىدى. پۈتۈن دەرس دېگۈدەكلا دىنىي مەزمۇندا ئۆتۈلەتتى. ئالدىخەلقى ئالەم ئالدىدا ئابروي قازىناتتى ياكى چەت ئەللەرگە چىقىپ

ئوقۇپ، ئالىم، تىلشۇناس، تارىخشۇناس بولۇپ يېتىشىپ كېلەتتى ئەگ بولمىغانلىرى مەسچىتلەردە ئىمام بولۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ ھۇرمىتىگە سازاۋەر بولاتتى.

بەيتۇللا مەدرىسىدە ئوقۇپ چىققانلاردىن — نىزامىدىن ئاخۇنۇم ئەزىز ئاخۇن، شەمشىدىن خەلپە، ئەلاخان، مەنسۇر ئەلەم، مولا شاۋكەت، ناسىرئەلەم، موللا بىلال بىن موللا يۈسۈپلەر بار ئىدى. بۇلار ئۆز زامانىسىدە خەلق ئىچىدە ئاتاقلىق چىقىپ تونۇلغان ئۆلىمالار بولۇپ قالغانىدى. بەزىلىرى ئۆمۈر بويى مەرىپەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ خەلق ئارىسىدا نام قالدۇرغانىدى.

لېكىن، ئۆتمۈشنىڭ مۇتەئەسسىپ قارا كۈچلىرى بەيتۇللا مەدرىسىدە ئىسلام دىنىدىن باشقا بىلىملەرنى ئۆگىتىشكە يول قويمىدى. ھەتتا بەيتۇللا مەدرىسىنىڭ تالىپلىرىدىن چەت ئەلدە ئوقۇۋ كەلگەن پەننىي ئالىملىرىنى مەدرىسگە يولاتمىدى. بىر مەزگىل پەننىي بىلىملەر چەكلىنىپ تۇردى.

1762 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ئىلى جىياڭجۈنلىككە مىڭ دۇنە تەيىنلەپ ئەۋەتتى. جىياڭجۈن مىڭ دۇ ئىلىنىڭ كونا قەلئەسى كۈرەگ كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇ ئالدى بىلەن چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىپ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، مانجۇلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ سەككىز تۇغلۇق ھەربىي تۈزۈمى ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن شىبە قوشۇنىنى ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى بىلەن ئىلى دەريالىسىنىڭ جەنۇبىدىكى چاپچالغا ئورۇنلاشتۇرۇپ جۇڭغارلار ۋاقتىدىكى بۈتخانا، ئوردا ـ ئىمارەتلىرى بىلەن يەرلىك دېھقانلار ئاچقان بىر قىسىم تېرىلغۇ يەرلەرنى بۆلۈپ بەرگەندى قوشۇن ئىچىدىكى ئەمەلدارلىرى بىلەن ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىنىڭ كۈرەدىكى جىياڭجۈن مەھكىمىسى يېنىغا ئورۇنلاشتۇرغانىدى. كۆپ ئۆتمەي، كونا قەلئە كۈرەنىڭ سېپىل ئىچىگە خەنزۇ، موڭغۇل، شىبە بالىلىرى ئوقۇيدىغان ھۆكۈمەت تەمىناتىدىكى ھەقسىز كونىچە مەكتەپ

ئېچىلغانىدى. بۇنىڭدا — خەنزۇ تىل ـ يېزىقىدا تۆت كىتاب، بەش دەستۇر قوشۇمچە چەۋەندازلىق، ئوقيا ئېتىش قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلدى. مەكتەپكە ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ بالىلىرى بىلەن ئاز ساندىكى مىللەتلەر ئىچىدىكى يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ پەرزەنتلىرى كىرىپ ئوقۇدى. كېيىنكى يىللىرى موڭغۇل، شىبە بالىلىرى ئۈچۈن بەخسۇس مانجۇ تىل ـ يېزىقىدا ئوقۇيدىغان كونىچە مەكتەپ ئېچىلغانىدى.

1769 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئىلى جىياڭجۈنى قوشۇنلىرىنى كۆرە، چاپچال ۋە ئىلى ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرغانلىقى ئۈچۈن، يەرلىك دېھقانلار قارشى چىققاندا، چىيەنلۇڭ خان «يەرلىك ئاھالىلەر ئۆلتۈراقلاشقان جايلاردا ئېتىقاد ئەركىنلىكى بېرىش، ئېتىقاد ئوردىسى سېلىشقا رۇخسەت قىلىش، ئۇلار تەرىپىدىن ئەمەل تۇتقانلارنى خان قوبۇل قىلىش[1]» دەپ يارلىق چۈشۈرگەنىدى. ئاندىن چۈلۈقايدا ئولتۇرۇشلۇق مۇساگۇڭنى قوبۇل قىلىپ «بەگلىك» مەنسىپىنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن غۇلجا شەھىرىدە ھاكىم بەگ بىلەن ئۇنىڭ ئارەمچىسى شاغىيبەگ تۇنجى قېتىم بەگلىك مەنسىپىگە كۆتۈرۈلدى. قالغان ئون ناھىيە، بەش قەلئەنىڭ ئۆزىدىمۇ بەگلەر تەيىنلەندى. ئۇنىڭ بىلەن ئىلى خەلقى ئىچىدە «بەگلىك» تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، يەرلىك ئاھالىلەرنى باشقۇرۇش سىياسىتى يېڭى بىر يۈزلىنىشكە باشلىدى. «بوز يەر ئېچىش» باھانىسى بىلەن تېرىلغۇ يەرلەردىن ئاجراپ قالغان دېھقانلارنى قايتا ئورۇنلاشتۇرۇپ، يېڭىدىن يەرلەرنى ئاچۇلۇپ بەرگەندىن كېيىن، خاتىرجەم ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى. ئاندىن يېڭى مەھەللىلەرنى قۇرۇپ، مەسچىت سېلىپ دىنىي مەكتەپلەرنى ئېچىپ، ئۆز تېرىكچىلىكىنى قايتا باشلىدى. ھۆكۈمەت تەرىپىدىن دىنىي مائارىپ كاپالەتكە ئېرىشكەندىن كېيىن، تېز ئاردا

① «گۈلدەستە»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1987 ـ يىل 1 ـ سان 54 ـ بەت.

ئومۇميۈزلۈك قانات يېيىپ، دەسلەپكى قەدەمدە مەرىپەت ئۇچقۇنلىرى
ئىلىنىڭ چەت ياقىلىرىغىچە چېچەك ئاچتى. شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى
مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات ئىجادىيىتىدە گۈللىنىش بارلىققا كەلگەن بىر
دەۋر بولغانىدى[1]. بىر تۈركۈم ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە مەشھۇر
شەخسلەرنىڭ ئۇيغىنىشى بىلەن كەڭ ئامما ئىچىدە ئەركىنلىككە
بەختلىككە ئىنتىلىدىغان ئارزۇ، قەيسىرانە ئىرادە نامايان بولۇشقا
باشلىغانىدى.

19 ـ ئەسىرگە قەدەم قويغاندا، دۇنيانىڭ يېڭى مەدەنىيەتكە
يۈزلەنگەن مەزگىلى باشلاندى، ئىلى سودىگەرلىرىمۇ چوڭ ۋەزىيەتتە
سودا ـ تىجارەتنى خەلقئاراغا كېڭەيتىپ، ئۇ جايلاردا سودا سارايلىرىنى
قۇرۇشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن «سودا ئارقىلىق مەدەنىيەت
ئالماشتۇرۇش» ئىشلىرى دەسلەپكى قەدەمدە بىخ ئۇرۇپ چىقتى. بىر
تۈركۈم مەرىپەتپەرۋەر سودىگەرلەر ئۆز ئىقتىسادى بىلەن چەت
ئەللەردە ئىلىم ـ پەن، ھۈنەر ـ كەسىپ بىلىملىرىنى ئۆگىنىپ
قايتتى. ھەرقايسى ئەللەرنىڭ تىجارەتچىلىرى ئارقىلىق يېڭى
مەدەنىيەت ئىلى رايونىغا كىرىشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىلى
خەلقى ئارىسىدا يېڭىلىققا ئىنتىلىش ئارزۇلىرى كۈنسايىن ئۆسۈپ
يېتىلىشكە باشلىدى. 1840 ـ يىللىرى راشىدىن مەنسۇر غۇلجىدىن
روسىيە يەتتەسۇغا چىقىپ، پەننىي مەكتەپتە ئوقۇپ كەلگەندىن
كېيىن، غۇلجا شەھىرىدىكى مەرىپەتپەرۋەر چوڭلار بىلەن يېڭىلىق
تەرەپدارلىرىنىڭ قوللىشى ۋە ئىلھام بېرىشى بىلەن بەيتۇللا مەدرىسىگە
ئورۇنلىشىپ، يۇقىرى يىللىق تالىپلارغا ئانا تىلى بىلەن ئاددىي
ھېساب دەرسىگە كىردى. شۇنىڭ بىلەن ئىلىدا تۇنجى قېتىم پەننىي
دەرس ئۆتكەن ئوقۇتقۇچى بولۇپ قالدى. بۇ ئىلى تارىخىدا كونىلىقتىن
بۇزۇپ ئۆتۈپ، يېڭىلىققا قەدەم قويۇپ، پەننىي مائارىپنى باشلىغان

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 190 ـ بەت.

دانلىق تورىغا چىرمىلىپ ياتقان دىللارغا ئىلىم ـ مەرىپەت
چقۇنلىرىنى چاچقان دەسلەپكى مەدرىس بولۇپ تارىخقا يېزىلدى.
1870 ـ يىللىرى، مەرىپەتپەرۋەر باۋۇدۇن مۇساياي،
كەنتتىكى تاتار پەننىي ئالىي مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ كەلگەندىن
ىيىن، ئىلىدا پەننىي مائارىپنى يولغا قويۇش ئىشلىرىغا
رىشمەكچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن مۇتەئەسسىپلەرنىڭ قارشىلىق
لىشلىرى بىلەن يېڭى پەننىي مەكتەپلەرنى قۇرالمىغان. ئەمما
لىدىكى نوپۇزلۇق ئۆلىما ناسىر ئەلەم ئاخۇنۇم قاتارلىق بىر تۈركۈم
ەرىپەتپەرۋەر چوڭلارنىڭ قوللىشى بىلەن بەيتۇللا جامائەسىنىڭ
ەدرىسىدىكى يۇقىرى سىنىپ تالىپلىرىغا دىن دەرسى بىلەن پەننىي
ۇرسنى بىرلەشتۈرۈپ ئۆتۈش تەشەببۇسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشىدا
ۇتكىلىك رول ئوينىغانىدى. خەلپەتلەر پەننىي دەرسنى ئۈستىگە
لالمايدىغانلىقىنى ئۇتتۇرىغا قويغاندا، ئۆزى ئوقۇتقۇچى تەكلىپ
لىپ ئۇلارنىڭ مائاشىنى ئۈستىگە ئالغانىدى. شۇنىڭ بىلەن
سلەپكى قەدەمدە ئانا تىل، ھېساب، ئەدەبىيات، تارىخ، غەزەل
تارلىق پەننىي دەرسلەر ئۆتۈلۈشكە باشلىغانىدى. لېكىن، بۇ
ڭىلىق ئۇچقان قۇشتىنمۇ تېز شەھەرگە تارالغاندا، قارا قورساق
لار پەننىي مائارىپقا قارشى چىقىپ، ئوقۇتقۇچىلارنى مەدرىستىن
غلاپ چىقارماقچى بولۇپ جياڭجۇن مەھكىمىسىگە «بىر تۈركۈم پەندە
وقۇپ كەلگەن كالتە قۇيرۇقلار دىنىمىزغا ھاقارەت كەلتۈرۈپ،
ۇقەددەس مەدرىسىمىزنى بۇلغىدى دەپ چېقىپ، ئۆزلىرىگە مەدەت
لىگەن بولسىمۇ، كەڭ مۆتىۋەر زاتلارنىڭ پەننىي مائارىپنى قوللىشى
لەن ئاممىنى قوزغىتالمىدى. ئەكسىچە، ئۇلارنىڭ داۋراڭ
ۆتۈرۈشى بىلەن خەلق ئاممىسى تېخىمۇ ئويغىنىپ پەننىي مائارىپنى
اقلاپ چىقتى. شۇڭا، قوشاقچىلار تەرىپىدىن «بىلىم ئەھلى مەرىپەت
ايان قىلسا، مەدەنىيەتنىڭ سۆزىنى ئايان قىلسا، مۇتەئەسسىپ
اھىللار تالايدۇ ئۇنى، شامالغا ياكى بىكارغا كېتىدۇ

ئۇنىڭ سۆزى.» دەپ شېئىرلار توقۇغاندى.

1875 ـ يىلىغا كەلگەندە، ياشلىق باھارى ئۆركەشلەپ تۇرغا
باۋۇدۇن مۇساباي ئوغلى ئىلى خەلقىنىڭ ئارزۇسى ۋە مەدەت بېرىش
بىلەن پۈتۈن بايلىقىنىڭ زاكات سوممىسى ھېسابىغا كۆكرەك كېرى
چىقىپ، بەيتۇللا جامائەسىنىڭ ئوق تەرىپىگە زالى بىلەن ئېگ
كۆتۈرۈپ تۆت سىنىپلىق يېڭى مەكتەپ سالدۇرۇپ، ئۇنىڭ پارتا
ئۈستەللىرىنى يېڭى پاسوندا ياستىپ، مەخسۇس پەنىنى دەرس
ئۆتىدىغان تۇنجى مەكتەپنى قۇردى. مەكتەپنىڭ پۈتۈن راسخوتىنى
ئۆزى ئۈستىگە ئالغاندىن تاشقىرى، ئۆزى پەنىنى بىلمىگە ئىگە
قابىلىيەتلىك ئوقۇتقۇچىلارنى تاللاپ تەكلىپ قىلىپ، مائاشلىرىنى
ئۆزى بەردى. مەكتەپ تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، تۆت سائەتلىك ئوقۇش
ۋاقتىنى بېكىتىپ، ھەر سائەتتە بىر قېتىم دەم ئېلىشنى يولغا
قويدى. ئوقۇتۇشتا، ئالدى بىلەن تەڭ ياشتىكى بالىلارنى سەۋىيىسىگە
قاراپ سىنىپلارغا ئاجرىتىپ ئوقۇتۇش ئۈسۈلىنى يولغا قويۇپ، زور
مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى. چۈنكى، بۇنداق ئۈسۈلدا ئوقۇغۇچىلارنى
سەۋىيىسىگە قاراپ سىنىپلارغا بۆلۈش؛ ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ
ئوقۇغۇچى سانى، ئوقۇتقۇچىسى، دەرسخانىسى مۇقىم بولۇش،
ئوقۇتۇش مەزمۇنى، دەرس پروگراممىسى، دەرس سېتكىسىنى ئاساس
قىلىپ دەرس ئۆتۈش؛ ھەر خىل دەرسلەرنى مەۋسۇم، يىللارغا
بۆلۈش؛ ئوقۇتۇش ۋاقتىنى پەسلەر بويىچە مۇقىملاشتۇرۇش،
ئىمتىھان تۈزۈمىنى ئورنىتىش؛ تەربىيىلەش نىشانىسىنى بەلگىلەش،
سىنىپ پائالىيەتلىرىنى سىنىپ تەربىيىچىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە
باشقۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە دىنىي مەدرىسلەرگە قارىغاندا نۇرغۇن
ئارتۇقچىلىقلىرى بارلىقى ئىسپاتلاندى.

پەنىنى مائارىپنىڭ باشلىنىشى — ئۇزۇن يىللاردىن بېرى
چەكلىنىپ كەلگەن ئىلىم ـ پەننىڭ راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىنى
يارىتىپ، مەدەنىي ـ مائارىپنىڭ تەرەققىي قىلىش شەرتىنى ھازىرلاپ

ئۈردى. شۇنداقلا ۋەزىيەتنىڭ ئېھتىياجى ۋە تارىخىي تەرەققىياتنىڭ
تىپى بويىچە ۋەتەن، مىللەتنى سۆيىدىغان تەرەققىپەرۋەر زاتلار،
ۋاقىن مەرىپەتچىلەر، چارۋىسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ زورلۇق بىلەن
ۋىلاق ـ تالاق قىلىشى، زۇلۇم ئاستىدا كەمستىشلىرى بىلەن يەرلىك
ئۆكۈمدارلارنىڭ ئالۋان ـ ياساقلىرىنىڭ كۆپىيىشى، دىنىي
ئوراپاتلىق قاتارلىق يېڭىلىق ۋە ئىلىم پەنگە يۈرۈش قىلىش يولىدىكى
زۇلۇك توسالغۇلارنى بۆسۈپ ئۆتۈپ نجاتلىققا قەدەم قويدى.

1876 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئىشان مەزھىپى قايتا باش كۆتۈرۈپ
سىققاندا، غۇلجا شەھىرىدە «تېرەك مازار خانىقاسى»، «جالالىدىن
خۇم خانىقاسى»، «ماجىكدۇ خانىقاسى»، «قارادۆڭ ئېلاخۇن
تاق خەلپە خانىقاسى»، «تۇپادەڭ ئېلاخۇن خەلپە خانىقاسى»،
ۆڭمەھەللە يار مەھەممەت خانىقاسى»، «چوڭ كوچا ئىشان ئايىم
خانىقاسى» قاتارلىق خانىقالار قۇرۇلغاندى. كېيىن بۇ خانىقالاردا
ىنىي مەكتەپلەر ئېچىلغان. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن دىن بىلەن پەن
ىرلەشتۈرۈلگەن مەكتەپلەرگە ئۆزگەرگەندە، بۇ خانىقا مەكتەپلىرى
ارلىق قىلىپ، بەزىلىرى كۆچۈپ چىقىپ كەتتى، بەزىلىرى بۇزۇپ
يېڭى مەكتەپ سالغاندى. غۇلجا شەھىرىنىڭ تۆۋەنكى نوغاي
ھەللىسىدىكى خانىقانى شەمشىدىن ھەزرەتنىڭ تەشەببۇسى بىلەن
ىللىي بالىلار ئۈچۈن دىنىي مەكتەپ ئاچقاندى. كېيىنكى
ىللىرى دىن بىلەن پەن بىرلەشتۈرۈلگەن مەكتەپ قىلىپ
ۆزگەرتكەندىن كېيىن، خېلى ئۇزۇن يىللارغىچە ساقلىنىپ تۇردى.

1879 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ ئۆزبېك مەھەللىسىدىكى
ەرىپەتپەرۋەر بايلار كەڭ ئۆزبېك تالىپلىرىنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ،
ئانە توپلاپ، ئۆزبېك مەسچىتى ئېچىگە دىنىي مەكتەپ قۇرغاندى.
پەنىنى مەكتەپلەر قۇرۇلۇشقا باشلىغاندىن كېيىن، غەنىدىنباي،
خىردىن قاتارلىق ئۆزبېكلەر بىرلىشىپ كونا دىنىي مەكتەپ ئورنىغا
ېگىز كۆتۈرۈپ، ئاستى ـ ئۈستى تاختايلىق قىلىپ يېڭى مەكتەپ

سالدۇردى. بۇنىڭغا «ئۆزىبىك مەكتىپى» دەپ نام بەردى. شۇنىڭدا
باشلاپ پەننىي دەرسلەرنى ئاساس قىلىپ، دىنىي دەرسلەرنى قوشۇم
ئۆتتى.

1880 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ ئوردا مەھەللىسىدە ئېچىلغ
دىنىي مەكتەپنى ئەيسا خەلپىتىم بىلەن ھاشىر خەلپىتىم
باشچىلىقىدا ئۆزگەرتىپ، بالىلارنىڭ سەۋىيىسىگە قاراپ سىنىپلار
ئايرىپ، تۆت سائەتلىك ئوقۇش ۋاقتىنى ئورناتتى. بۇنىڭدا د
دەرسى بىلەن پەننىي دەرسى بىرلەشتۈرۈلۈپ ئوقۇتۇش يول
قويۇلغانىدى.

1882 ـ يىلىدىن تارتىپ قازاق چارۋىچى ئائىلىلىرى كۈنە
ناھىيىسىگە كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىشقا باشلىدى. كەڭ قاز
ئائىلىلىرىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئارالتۆپە كەڭسۇ ئېغىزىدا ئولتۇرغ
قازاق خوجابېك ئاقساقال دىنىي مائارىپنى يولغا قويۇش ئۈچۈن
«سۇلتان ئۇۋەيىس مازارى» شەيخىگە ئادەم ئەۋەتىپ، ئوقۇتقۇچىلى
قىلىشقا 20 ياشلىق ئىسمائىل قارىنى ئالدۇرۇپ، تۇنجى قېتى
كىگىز ئۆيدە توققۇز نەپەر ئوقۇغۇچىسى بار قازاق دىنىي مەكتەپ
ئاچقانىدى.

1884 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلدى. چىڭ سۇلالىس
بەگلىك تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۆلكىنى تۆت تەپتىـ
رايونىغا ئايرىپ، ئۇنىڭ قارمىقىدا ئالتە مەھكىمە، ئون ۋىلايەت، 3
ناھىيىگە ئايرىپ چىقتى. بۇ مەزگىلدە، ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى
مەكتەپلەر خەنزۇ تىل ـ يېزىقىدا ئوقۇيدىغان ھەقسىز مەكتەپلە
بولۇپ، ئاساسىي جەھەتتىن خەنزۇ، خۇيزۇ، شىبە، موڭغۇ
بالىلىرى ئوقۇيتتى. باشقا ئاز سانلىق مىللەت بالىلىرى يوق دېيەرلى
ھالدا ئىدى.

1885 ـ يىلى غۇلجا شەھەر ئىچىدىكى تاتا
مەرىپەتپەرۋەرلىرىدىن گابىتوف، شىرىپىدىن ھاجى قاتارلىقلا

ىرلىشىپ، بەيتۇللا جامائەسىنىڭ جەنۇبىغا ھەيۋەتلىك قىلىپ تۆت
ىنىپ، ئون ياتاقلىق يېڭى مەكتەپ سالدۇردى. ئەتراپىدىكى
ھەللىلەردە ھەر مىللەت ئاھالىلىرى زىچ ئولتۇراقلاشقان بولغاچقا،
راقتا ئوقۇپ يۈرگەن ھەرمىللەت ئۆسمۈرلىرى خۇشاللىق بىلەن
ىلىپ ئوقۇشقا كىرىشتى. مەكتەپ ئىلمىي ئۇسۇلدا يېڭى پەننىي
ئارىپ تۈزۈمى بويىچە باشقۇرۇلدى. مۇئەللىملىرى تاللىنىپ،
قۇتۇش سۈپىتى يۇقىرى بولدى. كۆپ ئۆتمەي ئاتىقى چىقىپ
كەشفىيە مەكتىپى» دەپ ئاتالدى.

1887 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ توغرىكۆۋرۈك ئۆستەڭ بويىغا
ىلىل ۋە مەخپىر ئەپەندىلەر باشچىلىقىدا ئۈچ سىنىپلىق پەننىي
كتەپ سېلىنىپ، دىن بىلەن پەننى بىرلەشتۈرۈپ ئوقۇتىدىغان
ىنىپلارنى ئاچقانىدى. كېيىنكى يىللىرى ئوقۇغۇچىلار كۆپىيىپ
تكەچكە، قايتا ئۆزگەرتىپ يېڭى مەكتەپ سالغانىدى. شۇنىڭ بىلەن
ىنىپلا كۆپىيىپ، ئوقۇتقۇچىلار تولۇقلىنىپ، ئاساسلىق پەننىي
كتەپلەر قاتارىغا ئۆتكەنىدى.

1889 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ ئۈچدەرۋازا مەسچىتى ئىچىگە
ىلىنغان دىنىي مەكتەپنى بۇزۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەتراپىدىكى
ھالىلەر ئىختىيارىي ياردەم توپلاپ ئالتە سىنىپلىق يېڭى پەننىي
كتەپ سالدۇرغانىدى. ئوقۇتۇش تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، بالىلارنى
ىنىپلارغا ئايرىپ سائەتلىك ئوقۇشنى باشلىغانىدى. ئەتراپىدا
ھەللىلەر نۇرغۇن بولۇپ، تۇنجى ئېچىلغان مىللىي پەننىي مەكتەپ
ولغانلىقى ئۈچۈن، يۇرت ئاقساقاللىرى «ئۈچدەرۋازا مەكتىپى» دەپ
م بېرىشنى لايىق تاپقانىدى.

1895 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ تاجىباي مەھەللىسىدىكى يۇرت
ۆتىۋەرلىرى مۇتائالى خەلپەم ئۆز قورۇسىدا دىنىي مەكتەپ ئېچىپ
لا ئوقۇتقانىدى. كېيىن تېپزات خەلپەت، ئەمدۇللا خەلپەت،
ۋامىدىن خەلپەتلەرنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن پەننىي دەرسلەر

ئوقۇلىدىغان مەكتەپكە ئايلانغانىدى. ھەزرىتى مۇتائالى خەلپەم مەككىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، قورۇسىنى يېڭى پەننىي مەكتەپ قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن، ئۆزى كۆچۈپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئاساسلىق پەننىي مەكتەپكە ئايلىنىپ، چوڭ مەكتەپلەر قاتارىغا ئۆتكەنىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ مەكتەپ ھەزرىتى خەلپەم نامىغا ئاتىلىپ «تائالىيە مەكتىپى» دەپ نام بېرىلگەنىدى.

شۇ يىلى غۇلجا شەھىرىدە تىجارەت خاراكتېرىدىكى «مۇسابايوۋ بۇرادەرلىرى شىركىتى» قۇرۇلدى. ئاندىن شىنجاڭنىڭ ھەربىر ۋىلايەتلىرىدە شۆبە تىجارەتخانىلىرىنى ئاچتى. كۆپ ئۆتمەي يەرلىك ئۇسۇلدىكى «كۆن - خۇرۇم ئىشلەش كارخانىسى» نى قۇرۇپ، نۇرغۇن مىللىي ئىشچىلارنى ئورۇنلاشتۇردى. لېكىن، بۇنداق يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، مەھسۇلات مىقدارىنى ئاشۇرۇش ئىمكانىيىتىنىڭ يوقلۇقىنى چۈشەندى. 1896 - يىلى باۋۇدۇنباي مۇسابای چەت ئەلدىن مېخانىزملاشقان بىر يۈرۈش كۆن - خۇرۇم پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىنى بارلىق ئۇسكۇنىلىرى بىلەن ھەتتا رېمونت قىلىش زاپچاسلىرى، ستانوك سايمانلىرى بىلەن قوشۇپ سېتىۋېلىپ، ئىلىندا تۇنجى قېتىم «ھۇسەينباي تېرە زاۋۇتى» نى قۇردى. قۇراشتۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن بىللە كەلگەن چەت ئەللىك ئۇستىلار بىلەن تېخنىكلارنىڭ ياردىمى بىلەن زاۋۇتنى قۇرۇپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ئىشلىتىشتىن خەۋىرى بولغان ئىشچىلارنىڭ كاملىقىدىن بىر قىسىم سېخلار ئىشقا كىرىشەلمەي قالدى. نەتىجىدە، 1907 - يىلى ھۇسەينباي ئىشچىلار مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، شەھەر ئەتراپىدىكى ياشلار بىلەن يېتىم، كەمبەغەل بالىلاردىن 200 نەپەردىن ئوشۇقراقىنى تاللاپ ئېلىپ، زاۋۇت ئۇدۇلىغا «تېخنىك ئۇستىلارنى يېتىشتۇرۇش مەكتىپى» نى ئاچتى. بۇ زاۋۇتقا بۇخارادا ئوقۇغان ئىمىر دامواللام بىلەن نىزامىدىن ئەپەندىنى باشقۇرۇشقا قويۇپ، زاۋۇتنى قۇراشتۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن

كەلگەن گېرمانىيىلىك تېخنىكلارنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلغانىدى. ئوقۇغۇچىلار بىر تەرەپتىن ئوقۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن زاۋۇت تېخنىكىلىرىنى ئۆگەنىدى. پەننىي دەرسلەردىن ئانا تىل، ئەدەبىيات، ھېساب، فىزىكا قاتارلىق دەرسلەرنى ئوقۇدى. كەسپىي جەھەتتىن تېرە پىرىيوم قىلىش، ئۈچەي ئايرىش، مۇيچىلىق، ئەنجۇمىسازلىق، ئىگەر - جابدۇق تىكىش، شۇرۇنكىچىلىك قاتارلىق زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تېخنىك قائىدىلىرىنى نەزەرىيىسى بىلەن ئەمەلىيەتنى پراكتىكا قىلىش ئارقىلىق ئۆگەنىدى. پۈتۈن ئوقۇغۇچىلار مەكتەپتە يېتىپ ئوقۇدى. ئۇلارنى ھۇسەينباي كىيىم - كېچەك، ئورۇن - كۆرپە، ياتاق، تاماق، ئوقۇش قوراللىرى، ھەتتا تۇرمۇش راسخوتلىرىغىچە تولۇق تەمىنلەپ تۇردى. ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەلۇماتقا ئىگە، تېرە زاۋۇت كەسپىنىڭ تېخنىك ئەھلى بولۇپ يېتىشىپ چىقتى. بۇلارنىڭ بىر تۈركۈمى «ھۇسەينباي تېرە زاۋۇتى» نىڭ ئاساسلىق تېخنىكلىرى بولۇپ ئورۇنلاشتى. يەنە بىر تۈركۈمى شەھەرنىڭ باشقا ساھەلىرىگە ئورۇنلاشتى. بۇلاردىن ساۋۇت ئېلىياڭخاك، زۇنۇن تىيىپ، داۋۇت ساتتار، ئابدۇرۇپ ئاخۇن، شاۋدۇنلار بار ئىدى.

شۇ چاغدا، ھۇسەنبايىنىڭ تۇنجى قېتىم ئاچقان ئوتتۇرا تېخنىكۇم سەۋىيىسىدىكى مەكتەپنىڭ تەسىرى خېلى زور بولغانىدى. بولۇپمۇ ئىلى تەۋەسىدە تۇنجى قېتىم ئىلغار سانائەت كەسپىي بىلىملىرى بىلەن قوراللانغان بىر تۈركۈم ھېسابچى، شورنىك، پرىيومچى، سىلىسار، تۇكار، تېرە پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكلار بىلەن قابىلىيەتلىك مەمۇرىي خادىملىرىنى، ھەرمىللەت سانائەت ئىشچىلىرىنى تەربىيىلەپ، ئىلىنىڭ سانائەتلىشىش تەرەققىياتىدا مۇھىم روللارنى ئويناندى.

ئىلى تارىخىدا داڭ چىقارغان «ھۇسەينباي تېرە زاۋۇتى» قۇرۇلغاندىن كېيىن، غۇلجا شەھىرىدىكى بىر قىسىم بايلار ئارقا -

ئارقىدىن تېرە زاۋۇتلىرىنى قۇرۇشقا باشلىدى. كېيىنكى يىللىرى قۇرۇلغان غەلى ئەخمەت شەرىدىنىڭ «تىيانشان تېرە زاۋۇتى»، بابا شوۋنىڭ «ئىلى تېرە زاۋۇتى» تۇراخۇن، موللاھاجى، ۋاڭ بىڭخىڭلارنىڭ «بىرلەشمە تېرە زاۋۇتى» قاتارلىقلارنىڭ زاۋۇت تېخنىكىلىرى «تېخنىك ئۇستىلار يېتىشتۇرۇش مەكتىپى»نىڭ ئوقۇغۇچىلىرى بولۇپ، ئۇلار ئۆز زامانىسىدە ئىلىنىڭ كۆن-خۇرۇم ئىشلەپچىقىرىش سۇپىتىنى ئۈستۈرۈپ، تۇرنى يېڭىلاپ، روسىيە، ياۋروپا ئەللىرىدە زور بازار تېپىشقا تۇرتكە بولغانىدى.

ھۈسەينباي تېرە زاۋۇتى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيادا زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەندىن كېيىن، سودا - سانائەت ئىشلىرىنىڭ زامانىۋى پەن - مەدەنىيەت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىنىشى بارلىقىنى تېخىمۇ چوڭقۇر يېتىپ، ئۆز تىجارىتىنى خەلقئارا تەرەققىياتقا ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ماۋارپىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ كېرەكلىكىنى تونۇپ يەتتى. شۇڭا بىلىم ئېلىش تەشنالىقى بولغان ئۆز ئەۋلادلىرىدىن سابىت، ئابلىز، ئىسمائىل، ئابلىمەت، ئابلەھەي، مىجىت، ئابدۇقېيۇم، تەلئەت، پۈكرات قاتارلىقلارنى تۈركىيە، مىسىر، گېرمانىيە، روسىيىلەرگىچە ئوقۇشقا چىقىرىپ، ئالىي بىلىم يۈرتلىرىدا ئوقۇتۇپ، زامانىۋى سانائەت تېخنىكىلىرى بىلەن زاۋۇت باشقۇرۇش قائىدىلىرى، ئەبىئىي، ئىجتىمائىي پەن يېڭىلىقلىرىنى ئىگىلەپ كېلىشكە ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ بەرگەنىدى. ئۇلار، ئوقۇپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئىلىدا شوھرەت قازانسىپ، ئىناۋىتى يۇقىرى كوتۇرۇلگەنىدى. ئۇلار ئالدى بىلەن «ھۈسەينباي تېرە زاۋۇتى» دىكى ياللىنىپ ئىشلەۋاتقان نېمىس تېخنىك، ماستىرلىرىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، تېخنىك جەھەتتىكى يېتەكچىلىكىنى قوللىرىغا ئېلىپ، مۇستەقىل ھالدا ياۋروپا پەن يېڭىلىقلىرى بويىچە باشقۇرۇشنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، يېڭى نەتىجىلەر قازانغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە سودا - تىجارەت

ئىشلىرىنى كەڭ يولغا قويۇپ، چەت ئەللەرگە پوزلەنگەنىدى. بۇ يېڭىلىقلار ئىلى خەلقىغە ئىلھام بەردى. شۇنىڭدىن تارتىپ يەرلىك بايلار، ئويغانغان سودا - سانائەتچىلەر، مەرىپەتپەرۋەر پۇقرالار ئۆز راسخودىلىرى بىلەن پەرزەنتلىرىنى چەت ئەللەرگە چىقىرىپ ئىلىم - پەن، ھۈنەر - كەسىپ ئۆگىنىپ، كۆزىنى ئېچىپ كېلىشكە ئەۋەتمەكچى بولغان ئىدى. ئالدى بىلەن بارغانلاردىن مەسۇم ئەپەندى، ئابدۇراخمان ئەپەندى، ئابدۇللا ئەپەندى، جىرجىت ھاجى قاتارلىقلار بار ئىدى. ئۇلار ئوقۇپ كەلگەندىن كېيىن، غۇلجا شەھىرىدىكى «باغ قورۇ مەكتىپى»، «بەيتۇللا پەننىي مەكتىپى» قاتارلىق يېڭى پەننىي مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ، ئىلى پەننىي ماۋارىپىنىڭ يېڭى تەرەققىياتىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنىدى.

1902 - يىلى ئىلىنىڭ كونا قەلئەسى كۆرەدە «ھەربىي مەكتەپ» قۇرۇلدى. بۇنىڭدا شىبە، داغۇر، موڭغۇل بالىلىرىنى ئاساس قىلىپ ئوقۇتتى. ئوقۇغۇچىلار ئاساسىي جەھەتتىن ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئالاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا مەدەنىيەت بىلىملىرىنىمۇ قوشۇمچە ئۆگىنەتتى. كۆپ ئۆتمەي چاپچالدا ئولتۇراقلاشقان شىبە خەلقلىرى كونىچە ماۋارىپ تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش بىلەن يېڭىچە مەكتەپ قۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ، كەڭ ئاممىنىڭ قوۋۇەتلىشى ئارقىسىدا، «ماۋارىپنى قەدىرلەش جەمئىيىتى» نى قۇردى. جەمئىيەتكە باۋشاۋچاڭ مەسئۇل بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، جەمئىيەت كەڭ شىبە ئاممىسىدىن ئىختىيارىي ھالدا ياردەم توپلاپ (مەرىپەتپەرۋەر سىبۇشىشەننىڭ نامىغا ئاتاپ)، يېڭىدىن سىلىنغان مەكتەپنى «سىگۇڭ مەكتىپى» دەپ ئاتىدى. بۇ مەكتەپكە تۆت سىنىپلىق دەرسخانا، ئاشخانا سالغانىدى. ھەربىر سىنىپقا پارتا، ئورۇندۇق، دوسكا ياستىپ، ھەركۈنى مۇقىم ۋاقىتىدا ئوقۇيدىغان تۈزۈمنى ئورناتقانىدى. دەسلەپكى يىلى 100 دىن ئارتۇق شىبە ياش - ئۆسمۈرلىرىنى قوبۇل قىلغانىدى. بۇنىڭدا مانجۇ، خەنزۇ تىل -

يېزىقندا دەرس ئۆتكەنىدى. كېيىنكى يىللىرى شېۋىلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان چاپچال شېۋە يېڭىدا يەنە بىر «سىگۇك مەكتىپى» نى قۇردى. بۇنىڭغا ئىچكى ئۆلكىلەردىن بىر قىسىم خەنزۇچا دەرسلىكلەرنى ئالدۇرۇپ، دەرس مەزمۇنىنى كۆپەيتىپ، دەرس ئۇنۇمىنى يۇقىرى كۆتۈردى. مەكتەپ مۇدىرلىقىغا شارزا تەيىنلەنگەندىن كېيىن، مەكتەپ دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، سىنىپلارنى ئاشۇرۇپ، ئوقۇنقۇچىلارنى تاللاپ، مەكتەپ تۈزۈمىنى چىڭىتىپ مەكتەپنى ئومۇميۈزلۈك تەرتىپكە سالغانلىقى ئۈچۈن، ئەتراپىدىكى ياش ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ كۆپرەكى ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى.

1905 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ ھەرەمبىغدىكى قىزىل كۆۋرۈك يېنىدا ئەزىز ئەۋزى، خېلىچە ئاۋىستاي، ئەنۋەر ئاپپاي قاتارلىقلار بىرلىشىپ، ئىككى ئېغىزلىق ئۆيدە خۇسۇسىي پەننىي مەكتەپ ئاچقانىدى. ئۇلار ئوقۇغۇچىلارنىڭ سەۋىيىسىگە قاراپ ئۈچ سىنىپقا ئايرىپ، «قوشما سىنىپ» قىلىپ، ئۆزلىرى پەننىي دەرسلەرنى ھەق ئېلىپ ئوقۇتقانىدى.

شۇ يىللىرى ئىلىنىڭ جاغىستاي يېزىسىدا، مەرىپەتپەرۋەر ئىمىر ئاخۇنۇم شەھەردىكى يېڭى ماۋارىپ تەرەققىياتىنى كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئۆز مەھەللىسىنىڭ يۇقىرقى مەسچىت يېنىدىكى ئۈچ ئېغىزلىق ۋەخپى ئۆيىنى ئارىيەتكە ئېلىپ، ئاۋۋال بىر سىنىپلىق خۇسۇسىي دىنىي مەكتەپ ئېچىپ بالا ئوقۇتتى. كېيىن پۈتۈن يېزىدىكى چوڭ ـ كىچىك بالىلارنىڭ كۆپرەكى تۇنجى قېتىم ئېچىلغان بۇ مەرىپەت بۇشۇكىگە كېلىشكە باشلىغاندا، ئۈچ سىنىپقا ئۆزگەرتتى. ئاندىن ئىمىر خەلپىتىم ئۆزىمۇ يالغۇزلۇق تارتىپ قېلىپ، ئوقۇمۇشلۇق تاھىر ئىمامنى يارەملىشىشكە تەكلىپ قىلدى. نوپۇس كۆپمەيىپ، بالىلار بۇ مەكتەپكە سىغماي قالغاندا، سىلىم يۇز بېگى تۆۋەنكى مەسچىت يېنىغا يېڭىدىن ئۈچ ئېغىزلىق مەكتەپ سالدۇردى. قازاق ئۇنۇۋېرسىتېتىنى تۈگىتىپ كەلگەن مىرا موللامنى مۇئەللىم

قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى. ئاندىن ئوقۇغۇچىلارنى قوبۇل قىلىپ دەرس باشلىدى. ئالدى بىلەن دىن، تىل، ئىملا، ھېساب قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتتى، كېيىن غۇلجا شەھىرىدىن ئەيسا دامولىلا چىقتى، شۇنىڭ بىلەن ئوقۇنقۇچىلار تولۇقلىنىپ، دەرس تۈرلىرىنى كۆپەيتىپ، تارىخ، جۇغراپىيە پەنلىرىنى كىرگۈزدى. يۇقىرى مەھەللە مەكتىپىدە خېلى ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ ئوقۇپ يۈرگەن بىر تۈركۈم بالىلارنى قايتۇرۇپ كەلدى. مەكتەپ تۈزۈمىنى چىڭىتىپ، مۇئەللىمدىن سوراقسىز دەرستىن قېلىشقا بولمايدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. ھەربىر دەرس ۋاقتى 50 مىنۇت بولۇپ، ئون مىنۇت تەنەپپۇس قىلاتتى. سىنىپ كلاسكومى ئوقۇغۇچىلارنىڭ تاماكا چېكىش، ئوشۇق ئويناش، يامان ئىشلارنى قىلىشىنى چەكلەيتتى. كېيىن بۇ مەكتەپكە مۇمىن ئىمام، توختاخۇن ئىمام، راجىپ ئاخۇن، ھوشۇر موللا، مەشۇ تالىپ قاتارلىق كىشىلەر ئوقۇنقۇچى بولدى. ئىمىر ئاخۇنۇم ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەقىللىق، زېرەك، پەزىلەتلىك ئوغلى ھېزىزەم ئاخۇن ئاتىسىنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، مەكتەپ باشقۇرۇشىدا كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. سىنىپلارنى ئايرىپ مەكتەپتە ئوقۇش مۇددىتىنى ئۈچ يىل قىلىپ بېكىتتى. شۇنىڭ بىلەن چاغىستاي يېزىسىدا يېڭى ماۋارىپ بىخ ئۇرۇپ چىقتى.

1907 ـ يىللىرى ئىلى تەۋەسىدە چەت ئەللەرگە چىقىپ ئوقۇش دولقۇنى قوزغالغاندا، بىر تۈركۈم كىشىلەر ھۈسەيىن بېك باشچىلىقىدا ئۆز خىراجىتى بىلەن ماڭدى. يەنە بىر تۈركۈمى باۋۇدۇنبايىنىڭ زاكات پۇلى ھېسابىغا تۈركىيىگە ئوقۇشقا چىقتى. ئۇلارنىڭ ئالدى 1913 ـ يىلى ئوقۇشنى پۈتتۈرۈپ قايتىپ كېلىپ، ئۆز كەسپىلىرى بويىچە شەھەرنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە ئورۇنلاشتى. يەنە بىر تۈركۈمى شەھەردىكى ئاساسلىق مەكتەپلەرگە پەننىي ئوقۇنقۇچى بولۇپ ئورۇنلاشتى. شۇنىڭ بىلەن ئوقۇنقۇچىلار

قوشۇنى جانلىنىپ، ئوقۇتۇش سوپىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئىلى پەنتىي ماكارىپىنىڭ تېخنىمۇ راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولدى.

1910 ـ يىلى مەشھۇر مەرىپەتپەرۋەر ناسۇھا داموللام يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، سۇدەرۋازا مەسچىتى يېنىدىكى ئىككى ئېغىزلىق ئۆيدە خۇسۇسىي پەنتىي مەكتەپ ئېچىپ، ئۆزى مىللىي ئوغۇل بالىلارنى، ئايالى تۇنجى قېتىم قىز بالىلارنى ئوقۇتتى. لېكىن، خۇراپاتلىق كۆچەيگەن، چېقىمچىلار ھەرىكىتى ئەشەددىيلەشكەن ئەھۋال ئاستىدا، مۇنەۋۋەرسىپ قارا قورساقلار «قىزلارنى تالاغا چىقىرىپ نېمە قىلماقچىسەن؟ تەپسىگە تارتىپ شەرىئەتتىن چەتنىدىڭ» دەپ ھاقارەتلەپ، چوقان كۆتۈرۈپ، ئاخىر بىر توپ كۆم مۇسۇلمانلارنى كوشكورتوپ، ئاخىرى ناسۇھا داموللامنى مەكتەپنى يېپىشقا مەجبۇرلاپ قوغلىۋەتتى. داموللام ئىلاجسىز قازانچىغا كۆچۈپ بېرىپ، ئەلاباي مەسچىتىدە خاتىپلىق قىلدى. ھەر جۈمە كۈنلىرى كەڭ جاماەت ئەھلىگە — ئويغىنىپ مەرىپەت يولىغا مېڭىش ۋاقتى يېتىپ كەلگەنلىكىنى، پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتۇپ، ئىلىم ـ پەنگە قارىپ يۈزلىنىشنىڭ لازىملىقىنى، ئەرەب ئەللىرىمۇ دىن بىلەن پەننى بىرلەشتۈرۈپ ئوقۇتۇشنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقانلىقىنى تەشۋىق قىلىشقا ئىمكانىيەت يارىتتى. شۇنىڭ بىلەن كۆپ ئۆتمەي، ئەلاباي مەسچىتى يېنىدا ئوغۇل بالىلار ئوقۇيدىغان پەنتىي مەكتەپ ئاچتى، ئۇزۇندىن بېرى چىشىنى قايرىپ يۈرگەن ئەسەبىيلەر ئاندىن ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئەمدى بىخ ئورۇپ چىققان پەنتىي ماكارىپ غۇنچىسىنى ئېچىلدۇرماي قىرقىپ ناشلىماقچى بولۇشۇپ، ناسۇھا داموللامغا قارىتىپ «جەددىنچىلەر كۆپىيىپ كەتتى، ئوسۇل قەدىم (كونا ئۇسۇلدىكى) ئوقۇتۇشىمىزغا زىيان سالدى، تالىپلار دىنىي دەرسىنى ناشلاپ، كالتە قويرۇقلارغا ئەگىشىپ كەتتى، بۇلارنىڭ مەكتەپلىرىنى ياپتۇرۇپ، ئۆزلىرىنى ئارىمىزدىن قوغلاپ چىقىرايلى» دەپ جاماەت پىكرى توپلاپ، ناسۇھا داموللامنى خاتىپلىق (قورئاندىن تەبىر

ئېيتىدىغانلار) دىن توختىتىپ، مەكتەپنى ياپتۇرۇپ، ئىلىم ساھەسىدە كامالەتكە يەتكەن مەرىپەتپەرۋەر ناسۇھا داموللامنىڭ ئاۋۇال جاغىستايغا، كېيىن خۇنقاي مازارىغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى.

كونا جەمئىيەت «پۇلى بارلارنىڭ گېپى ئوڭ، پۇلى يوقلارنىڭ گېپى توڭ» دېگەندەك، شەھەردە نام ـ ئاتاقى بار چوڭ بايلار ياكى خەلقى ئالەم ئالدىدا ھۆرمەت ـ ئىززىتى بار چوڭ مەرىپەتپەرۋەر زاتلار ئارىلاشمىغان ياكى قۇۋۋەتلىمىگەن ئالىملار، پەنتىي مەكتەپلەر ھامان مۇنەۋۋەرسىپلەر تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلاتتى ياكى يېپىپ تاشلىنىاتتى. شۇڭا چوڭ ئۆمىدلەر بىلەن كەلگەن ناسۇھا داموللام ئۆز ئەۋلادلىرىغا ئۆزۈن يىللار چەتتە يۈرۈپ، قان ـ تەر بەدىلىگە كەلگەن ئۇلۇغ ئارزۇلىرىنى يەتكۈزەلمەي، بۇرۇقتىمىا بولۇپ يېزا ـ قىشلاقلاردا سەرسان بولۇپ يۈردى. ئاخىرى ناسۇھا داموللام ھەسرەت ئىچىدە «جاپا جەۋرىنى كۆردۇم، ۋاپاسىنى كۆرمىدىم ئەسلا؛ ۋاپا ئىزلەپ بۇرانلەرلەر كۆپتادى جاپا بولدۇم؛ ناسۇھا ھەسرەت ئېتىپ يىغلىساڭ مېڭ يىل ئەگەر؛ ئاقىۋەت ئۆلىمەك ئىزۇر ئىلاجىنى قىلمىدىم» دەپ شېئىر يازغانىدى.

ناسۇھا داموللام ناھايىتى كەمبەغەل بولغاچقا، ئايالى ئىككىنچى مەسچىت ئۆپلىرىدە يېتىپ ئادەپي تۇرمۇش كەچۈرەتتى. ھېچقاچان كىمىرلىك قىلمايتتى. ئىخلاس بىلەن پۇتۇن ئەجرىنى خەلقنى ئويغىتىش يولىغا سەرپ قىلماقچى بولغان بولسىمۇ، ئەما قارا تۇتەك باسقان مۇدھىش ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە ئۆمىد ـ ئارزۇلىرىنى ئىجابلىققا چىقىرالماي ئاھۇ ـ زار ئىچىدە، ھاياتىنى يىراق يېزا ـ قىشلاقلاردا بالا ئوقۇتۇپ، چاپالىق كۈنلەرنى ئۆتكۈزدى.

ناسۇھا داموللامنى غولجا شەھىرىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، خورلىكى ئۆسكەن مۇنەۋۋەرسىپ قارا كۆچلەر «ئۇچەرۋازا مەكتىپى»، رازىيوۋ داموللا ئاچقان «ھەرەمباغ مەكتىپى» قاتارلىق پەنتىي بىلىم

يۇرتلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، زەھەرلىك قوللىرىنى سۇنغان بولسىمۇ، بۇ مەكتەپنى ئاچقان، قوللىغانلار شۇ چاغدىكى ئاتاقلىق جامائەت ئەربابلىرىدىن سىدىق شاكىيۇ، مەھەممەت ئىلى ئاقساقال، ھۇسەينبەگ، شېرىپ قارى، يۇسۇپ قۇماش قاتارلىق نوپۇزلۇق كىشىلەر بولغاچقا، ھۆكۈمەت ئالدىدىمۇ، خەلق ئاممىسى ئالدىدىمۇ رەسۋا بولۇپ، قاچقان تۇلكىدەك قۇيرۇقلىرىنى قىستىقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەكتەپلەر خېلى ئۇزۇن يىللارغىچە داۋاملىشىپ كەلدى.

ناسۇھا دامۇللام چەت ياقىلاردىمۇ خاتىرجەم تۇرالماي ئاخىرى يۇرتىدىن مەجبۇر ھالدا ئېچىنىشلىق بىلەن ئىلاجسىز ئايرىلىپ، چەت ئەللەردە قەبرىسى قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ناسۇھا دامۇللامدىن تەلىم ئالغان چۇلاق قارى خەلپەت، قاسىم ئاخۇن، ئىشان قارىم، ئەسقەر قارىم، ئابدۇمۇتائالى خەلپەم، باسىت خەلپەم، تاتار دامۇللام قاتارلىق ئوقۇغۇچىلىرى ئۇستازىنىڭ مەرىپەت ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۆز ئالدىغا ياكى ئۆز مەھەللىلىرىدىكى مەسچىت مەكتەپلىرىدە خۇسۇسىي پەننىي مەكتەپلەرنى ئېچىپ، نۇرغۇنلىغان مىللىي ياش - ئۆسمۈرلىرىنى ئۆزلىرى ئوقۇغان شارائىتتىن ياخشىراق بولغان يېڭى ئۇسلۇپتىكى مەكتەپ سىنىپلىرىدا، ئۇستەل ئالدىدا، ئورۇندۇقلاردا ئولتۇرۇپ، دوسكىغا بور بىلەن خەت يازدۇرۇپ، ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى دەپتەرگە قېرىنداش بىلەن كۆچۈرۈپ مەشق قىلدۇرۇش ئارقىلىق، يېڭى مائارىپ تۈزۈمى بويىچە ئوقۇتۇشنى يولغا قويدى. كۆپچىلىك ئاتا - ئانىلار بۇ مەكتەپلەرگە رازى بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ يارىدەم قىلىشىنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن «ئاتىلار مەكتەپ ھەيئىتى» قۇرۇلدى. ئاندىن ھەيئەت ئەزالىرىنىڭ تىرىشچانلىقلىرى بىلەن ھەربىر ئائىلىدىن ئىئانە توپلاپ، مەكتەپلەرنى رېمونت قىلدى، ئوقۇتقۇچىلارغا ئايلىق پۇل بەردى، كەمبەغەل ئوقۇغۇچىلارغا يارىدەم قىلدى. ئاتىلار مەكتەپ

ھەيئەتلىرىنىڭ نازارىتى ئاستىدا مەكتەپ باشقۇرۇش تۈزۈملىرىنى ئورنىتىپ، ئۇلگىلىك روللارنى ئوينىغاندى.

1908 - يىلى ئىلىنىڭ سۈيدۇڭدە كەڭ ئاممىنىڭ قۇزغىلىشى بىلەن دىنىي مەكتەپلەرنى ئاساس قىلغان ھالدا، پەننىي مەكتەپلەرنى قۇرۇش تەلىپى ئوتتۇرىغا قويۇلغاندا، مەرىپەتپەرۋەر ئابدۇقادىر ئەپەندى تۇنجى قېتىم پەننىي مەكتەپ ئېچىپ، شەھەردىن قابىلىيەتلىك ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچىلارنى ئالدۇرۇپ، دەسلەپتە ئۇيغۇر، قازاق بالىلىرىنى ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدا ئوقۇتتى.

1910 - يىلى غۇلجىنىڭ دادامتۇ يېزىسىدا ئولتۇرۇشلۇق مەرىپەتپەرۋەر سالىخ جانباي قاتارلىقلار شەھەردىكى يېڭى پەننىي مائارىپنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى كۆرۈپ كەلگەندىن كېيىن، ئۆز يېزىسىدىكى دىنىي مەكتەپلەردىن باشقا ئۇچ ئېغىزلىق يېڭى مەكتەپ سالدۇرۇپ، پەننىي دەرسلەرنى ئاساس قىلىپ ھەر مىللەت بالىلىرىنى ئوقۇتتى.

1911 - يىلى غۇلجا بەيتۇللا جامائەسىنىڭ ئارقىسىغا يەرلىك بەشىرباي ھەرقانداق توسالغۇلۇقلارغا تولۇق تەييارلىق قىلغان ھالدا، پۇتۇن خىراجەتلىرىنى ئۆزى چىقىرىپ، ئوتتۇرىسىنى كاردورلۇق قىلىپ، ئىككى تەرىپىگە ئالتە سىنىپلىق كاتتا يېڭىچە مەكتەپ سالدۇرۇپ، «ئىلى قىزلار مەكتىپى» دەپ ئاتىدى. بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىغا قىزىل كۆڭۈلۈك مەكتىپىدىكى تەجرىبىلىك ئايال ئوقۇتقۇچىلاردىن خەلىچە ئابىستاي، غەينۇرە ئاپپاي، ئەزىز ئەۋنى، سىيىت ئايىملارنى يۆتكەپ كەلدى. مەكتەپ داغدۇغىلىق بىلەن ئېچىلدى. ئۇزۇندىن بېرى قاراڭغۇ ئۆيدە بۇرۇقتىما بولۇپ يانقان جىگەرلىك قىزلار پەرەنجىسىنى تاشلاپ، ئارقا - ئارقىدىن بۇ مەكتەپكە كېلىشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن تېز ئاردا ئوقۇتقۇچىلىرى قابىل، ئوقۇتۇش سۇپىتى يۇقىرى، مەكتەپ باشقۇرۇش تۈزۈمى مۇكەممەل بولغان بۇ مەكتەپ كىشىلەر تەرىپىدىن ماختاشقا مۇيەسسەر بولدى.

لېكىن، مۇتەئەسسىپ دىنىي ئاخۇنلار، ناسۇها داموللامنىڭ دۈشمەنلىرى قايتا ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئاغزىلىرىدىن كۆپۈكلەر كەلگىچە ئەيىبلەشكە باشلىدى. ئەمما، قىزلار مەكتىپىنى ئىلىدىكى كۆپچىلىك مەرىپەت تەرەپدارلىرى، ھاكىم بەگ خوجا، ئاتاقلىق مەسۇم ئەپەندىلەر قوللاپ چىققانلىقى ئۈچۈن، بىر ئۇچۇم قارا نىيەتلەر خەلق ئارىسىدا داۋراك كۆتۈرەلمىدى. نەتىجىدە، قىزلار مەكتىپىنىڭ ئابرويى كۆتۈرۈلۈپ، يېزا - قىشلاق، چەت ناھىيىلەردىكى مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەرنىڭ قىزلىرى كېلىپ ئوقۇش بىلەن بىر مەزگىل داڭقىنى تېخىمۇ چىقاردى. ئاخىرى، ھەر تەرەپتىن كەلگەن بېسىم ئارقىسىدا، ئوغۇل بالىلارنىمۇ قوبۇل قىلىپ ئوقۇتۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن «قىزلار مەكتىپى»، «بەشرىيە مەكتىپى» دېگەنگە ئۆزگەرتىلدى. 1912 - يىلى قىزلار مەكتىپىنىڭ ئەمەلدىن قالغانلىقىغا قاتتىق ئۆكۈنگەن باۋۇدۇنباي غۇلجا شەھىرىدە، «ئاياللار ھۈنەر مەكتىپى» نى قۇردى. بۇ مەكتەپكە ئاۋۋال روسىيە قازان شەھىرىدىن خەدىچە بۈۋى قاتارلىق نامى چىققان ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى تەكلىپ قىلىپ يۆتكەپ كەلدى. مەكتەپتە ئوقۇشنى خالىغان قىزلار بىلەن ئائىلىدە ئولتۇرغان ياش ئاياللارنى قوبۇل قىلىپ، باشلانغۇچ مەكتەپ دەرسلىكلىرى بىلەن ئەرەبچە تىل دەرسلىكلىرىنى ئۆگىنىشتىن باشقا، ئاياللارنىڭ نەپىس قول - ھۈنەرۋەنچىلىكلىرىدىن كىيىم تىكىش، كېسىش، يۇڭ يىپتىن پوپايكا، شارپا، ياغلىق، پەلەي توقۇش؛ رەشىدىيە، گلادىيە، كاناۋا، كەشتە بېسىش قاتارلىق كەسپىي بىلىملەرنىمۇ ئۆگەتتى. شۇنىڭ بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە فېئودالىزم ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، يېڭىچە ھايات كەچۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ئاندىن ئوقۇش پۇرسىتىنى يارىتىپ بېرىپ، ئىلىم - پەن، ھۈنەر - كەسىپكە قاراپ يۈزلىنىشكە شارائىت تۇغدۇرۇپ بەردى. نەتىجىدە، قازان بېشىدىن چىقالماي يۈرگەن ئاياللارغا ئائىلىسىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىپلا قالماي بەلكى، شەھەر

ئاھالىسىنىڭ مەلۇم ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، ئاياللار ئىچىدە تۇنجى قېتىم پەنگە يۈرۈش قىلىپ، جەمئىيەتكە قەدەم قويغۇچىلارنىڭ ئۈلگىسىنى ياراتتى. بۇ ۋاقىتتا يەنە غۇلجا شەھىرىدە «مەكتەپنۇر»، «تۇرانىيە مەكتىپى»، «سايرامىيە مەكتىپى» قاتارلىق پەننىي مەكتەپلەر «يامغۇردىن كېيىن چىققان بامبۇك» دەك ئۈزۈلمەي قۇرۇلۇشقا باشلىدى.

بۇ مەزگىلدىكى ئىلى مائارىپىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشى، سۈن جۇڭسەن ئەپەندىنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغالغان بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى، ئىلى مەرىپەتپەرۋەرلىرىنىڭ ئويغىنىش ئارقىسىدا بارلىققا كەلگەنىدى. بولۇپمۇ مۇسابايوۋ ئوغۇللىرىنىڭ مائارىپنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇشى ۋە ئۇنىڭغا ياردەم بېرىشى ئۆز ۋاقتىدا پەننىي مائارىپنىڭ بىخ ئۇرۇپ چىقىشىدا چوڭ رول ئوينىغانىدى. ھۈسەنبايھاجى، باۋۇدۇن بايلار ئۆز يۇرتلىرىنىڭ مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئىلى، ئاتۇش ئىھساقلاردا مەكتەپ ئېچىپ زور بىر تۈركۈم زىيالىيلار قوشۇنى بىلەن سانائەت تېخنىك ئىشچىلىرىنى ۋە ھۈنەر - كەسىپ ئەھلىلىرى بولغان ئوت يۈرەك ئاياللارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشتە زور ئۆچمەس تۆھپىلەرنى ياراتقانىدى. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئاتىسى مۇساباينىڭ ۋەسىيىتى «سىلەر پۇلنىڭ خوجىسى بولماي، ئىلىمنىڭ خوجىسى بولۇڭلار» دېگەنىدى. شۇڭا، ئۇلار پۈتۈن ھاياتىدا يېڭى مائارىپنىڭ زۆرۈرلىكىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلىپ، بارلىق كۈچى بىلەن پەننىي مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش، ئۇنىڭغا ياردەم بېرىش، ئۇنى قوللاشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئارزۇلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش جەريانىدا ئىلغار ۋەتەنپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەردىن بولۇپ، شىنجاڭ پەننىي مائارىپىدا ناملىرىنى قالدۇرۇپ كەتتى.

1913 - يىللىرى چەت ئەللەردىكى ئوقۇشلىرىنى تۈگىتىپ، ئىگىرى - كېيىن بولۇپ ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كەلگەنلەردىن مەسۇم

ئەپەندى، ئابدۇراخمان ئەپەندى ۋە جىرجىق ھاجىلار خەلق مائارىپىنى راۋاجلاندۇرۇش، پەن ئەھلىلىرىنى يېتىشتۇرۇش ئۈچۈن نىزام ئەبزى، ئابدۇكېرىم ھاجىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئىلى بەيتۇللا جامائەسىنىڭ يېنىغا «ئىلىم - پەن دەنەك مەكتىپى» نى قۇردى. كېيىن بۇ مەكتەپنى كەڭ خەلق ئاممىسى «دەرنەك مەكتىپى» دەپ ئاتىدى. ئەينى يىللىرى بۇ مەكتەپ ئىلى پەننىي مائارىپىنىڭ تەرەققىياتىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن ھەم خەلق قوزغىلىپ مائارىپنى رۇاجلاندۇرۇش، بىلىم ئەھلىلىرىنى يېتىشتۇرۇشتە كۆپ ئەجىر سىڭدۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن، بەزى مۇتەئەسسىپ جاھىللار مەسۇم ئەپەندىگە قارشى چىقىپ، دەرنەك مەكتىپىنى يېپىنشقا مەجبۇر بولغانىدى. ئەمما، مەسۇم ئەپەندى ئەينى ۋاقىتتا يۇرت مۆتىۋىرى، پاراسەتلىك مەرىپەتچىلەر قاتاردا سانىلىپ، خەلق ئىچىدە ئابرويى بار ئىدى. شۇڭا قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ، كۆپلىگەن مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر بىلەن ۋەتەنپەرۋەر ئۆلىمالارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن دەرنەك مەكتىپى ئۇزۇن يىللارغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇپ، نۇرغۇنلىغان ياش ئەۋلادلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇپ چىققانىدى.

1914 - يىلى ئىلى قورغاس ناھىيىسىنىڭ چىلبەگزە يېزىسىدىكى كىچىك مازارلىق ئابدۇللا خوجا مىرھاجى تۇركىيىگە چىقىپ ئوقۇپ كەلگەندىن كېيىن، يېزا بويىچە تۇنجى قېتىم ئۆز مەھەللىسىدە دىن بىلەن پەن بىرلەشتۇرۇلگەن يېڭىچە مەكتەپ ئېچىپ، ھەرمىللەت بالىلىرىنى قوبۇل قىلىپ ئوقۇتقانىدى. ئالدى بىلەن بۇ مەكتەپ ئانا تىل، خۇشخەت، ئەدەبىيات، ھېساب قاتارلىق پەننىي دەرسلەر بىلەن دىن دەرسىنى قوشۇپ ئۆتكەنىدى. شۇڭا خەلق ئىچىدە زور ئىناۋەتكە ئېرىشكەنىدى. كېيىن مەكتەپنى كېڭەيتىپ، پەننىي دەرسلەرنى كۆپەيتىپ، سىنىپلارنى ئاشۇرغاندىن كېيىن، دەسلەپكى «باشلانغۇچ مەكتەپ» بولۇپ قالدى.

1915 - يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ ناغرىچى مەھەللىسىدىكى ئەسقەر قارىم ئۆز قورۇسىدىكى دىنىي مەكتەپ تارلىق قىلىپ قالغاندا، خانىقاغا كۆچۈرۈپ چىقىپ كېڭەيتكەنىدى. ئۆزى ھەرتەرەپتىن يېتىشكەن بىلىملىك ئادەم بولغاچقا، دىن دەرسىگە قوشۇپ ئانا تىل، ئىملا، خۇشخەت، ھېساب قاتارلىق پەننىي دەرسلەرنى ئۆتكەنىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، بۇ مەكتەپ «خانىقا مەكتىپى» دەپ ئاتالدى. ئەسقەر موللام يۇرت ئىچىدە ئابروي قازانىدى.

1916 - يىلى غۇلجا شەھىرىدە ئولتۇرۇشلۇق ئەلاباي ئۆز قورۇسىدا يېڭى مەكتەپ ئېچىپ بالا ئوقۇتقانىدى. بۇ مەكتەپتە دىن دەرسى بىلەن ئانا تىل، ھېساب قاتارلىق پەننىي دەرسلەردىن ساۋاق بېرىلگەنىدى، شۇڭلاشقا كىشىلەر بۇ مەكتەپنى «ئەلاباي قورۇ مەكتىپى» دەپ ئاتىغانىدى. يەنە شۇ يىلى، غۇلجا شەھىرىنىڭ خوتاي مازارى يېزىسىدا ئىمىنجان باۋۇدۇننىڭ تەشەببۇسى بىلەن جامائەتچىلىكىنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا تۇنجى پەننىي مەكتەپ قۇرۇلغانىدى. كېيىنكى يىللىرى سىرتتىن كېلىپ ئورۇنلاشقان ئاھالىلەرنىڭ كۆپىيىشى بىلەن مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى كۆپىيىپ، ئوقۇتۇش ماتېرىياللارغا بولغان ئېھتىياجنىڭ ئېشىشى بىلەن ئىمىنجان ئوتتۇرا ئاسياغا چىقىپ بىر قىسىم ئوقۇتۇش قوراللىرى بىلەن دەرسلىكلەرنى ھەل قىلىپ كەلدى. بۇ دەرسلىكلەر ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن سىنىپ سانىنى ئاشۇرۇپ، تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان باشلانغۇچ مەكتەپ قىلىپ قۇرۇپ چىقتى.

1917 - يىلى ياڭ زېڭشىننىڭ تەستىقى بويىچە، كۇرە قەلئەسىدىكى مۇھاپىزەت قوشۇنلىرىنىڭ بالىلىرى ئۈچۈن، ئەسلىدىكى كونىچە خەنزۇ مەكتىپىنى كېڭەيتىپ قۇرۇپ، 500 نەپەر ئوقۇغۇچى سىققۇدەك مەخسۇس «كۇرە شۆتاك» نى قۇردى. بۇ ئوتتۇرا

دەرىجىلىك مەكتەپ سىستېمىسىدا بولۇپ خەنزۇ، خۇيزۇ، موڭغۇل، شىبە بالىلىرىنى ئاساس قىلىپ ئوقۇتتى. كېيىنكى يىللىرى تەرجىمانلار يېتىشتۈرۈش سىنىپىنى قۇرۇپ ئۇيغۇر، قازاق بالىلىرىنى قوبۇل قىلىپ خەنزۇچە تىل - يېزىقىدا دەرس ئۆتتى. بۇ ۋاقىتتا تاڭجارىق جۇلدى ئۈچ يىلدەك ئوقۇپ، خەنزۇ تىلى بىلەن يېزىقىنى بىر قەدەر چوڭقۇر ئىگىلىگەنىدى. خەلق ئىچىدىن نۇسىپقان، ئەبەۋ، دەۋلەتكەدى، تۆلىمبەك، نۇرمۇقامەت، ئابدۇرۇسۇل، ئىسھاق قاتارلىق ياشلار ئوقۇپ، كاتتا تەرجىمانلار بولۇپ يېتىشىپ چىققانىدى. شۇ يىلى يەنە ئىلى رايونىنىڭ چاپچال ناھىيىسىدىكى ئالتە سۇمۇلدا ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى تۇنجى قېتىملىق «تولۇق باشلانغۇچ مەكتىپى» قۇرۇلدى. بۇ مەكتەپكە نى چىچۈن مۇدىر، لىڭ فۇشەن، بەي لىنىن، ۋېي چىنكى قاتارلىقلار ئوقۇتقۇچى بولدى. دەسلەپكى يىللىرى ياتاقلىق ئوقۇغۇچىلاردىن 40 نەپەرنى قوبۇل قىلغانىدى. مەكتەپنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقىنى ھۆكۈمەت سېڭى تەمىنلىگەن بولسا، تاماق پۇلىنى باش دۇغا مەھكىمىسى بېرەتتى. ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مائاشىنى ھۆكۈمەت گۆرۈخانىسى ئۈستىگە ئالدى، ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى ئىلى، ئۈرۈمچىلەرگە ئوقۇشقا ئەۋەتكەنىدى.

ئۆكتەبر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىدىن كېيىن، بىر تۈركۈم ئاق ئورۇسلار، يەر ئىگىلىرى ۋە چارۋىدارلار ئۆز ھالاكىتىدىن قورقۇپ ئىلىغا قاچقاندا، ئۈركىگەن خەلقلەرمۇ ئۇلار بىلەن بىرگە قېچىپ كېلىشكە باشلىدى. نەتىجىدە غۇلجا شەھىرى بىلەن ناھىيىلىرىگە رۇس، ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك، تاتار، قىرغىز، خۇيزۇ ئاھالىلىرى كېلىپ ئولتۇراقلىشىشقا باشلىدى. بۇلار شەھەردە تىجارەت بىلەن شۇغۇللانسا، يېزا - قىشلاقلاردا چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلىدى. يېڭىدىن كەلگەن ھەرمىللەت ئاھالىلىرى غۇلجا شەھىرىنىڭ شىمالىي جەنۇبىدىكى كەڭ تېرىلغۇ

يەرلەرنى سېتىۋېلىپ، پازىلجان ئاقساقال، نىزام ئەپەندىلەر باشچىلىقىدا، ئىبراھىم ئۇستىنىڭ پىلانلىشى بويىچە، ئىلى تاشيولىنى كېسىپ ئۆتىدىغان مەھەللىلەرنى قۇرۇپ، ئاھالىلەرنى ئورۇنلاشتۇردى. ئاندىن سوۋېت ئاھالىلىرى ئولتۇراقلاشقان بۇ رايوننى «نوۋېي گورت» (يېڭىشەھەر) دەپ ئاتىدى. نوۋېي گورت باشقا شەھەر مەكتەپلىرى تۇرغان مەھەللىلەرگە يىراق بولغاچقا، ئۆزلىرى ئائىلە خۇسۇسىي مەكتەپلەرنى ئېچىشقا باشلىدى. بۇ مەكتەپلەر ئۈچ ئايلىق، ئالتە ئايلىق، ئايرىملىرى بىر يىللىق بولۇپ، رۇسچە ئوقۇغان بالىلارغا ئۇيغۇر تىل - يېزىق ئۆگىتىشنى ئاساس قىلدى. دەل مۇشۇ چاغ ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا سودا ئالاقىسى ئورنىتىلغان مەزگىل بولغاچقا، بۇنداق مەكتەپلەرنى ئوقۇپ چىققانلار ھۈسەنباي كارخانىلىرىدا، سابىر ھاجىيوۋ قاتارلىق چوڭ سودىگەرلەرنىڭ دۇكانلىرىدا، چېگرا مال ئالماشتۇرۇش پونكىتلىرىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىلى بايلىرىنىڭ سودا ۋاكالەتخانىلىرىدا تەرجىمان بولۇپ ئىشلىدى.

1918 - يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ «شەنگەن يامۇل» ئىچىگە ئىككى سىنىپلىق خەنزۇ مەكتەپ قۇرۇلدى. لېكىن كېيىنكى يىللىرى بۇ مەكتەپ تارلىق قىلىپ، ھازىرقى ئوبلاستلىق سودا ئىدارىسىنىڭ ئائىلىكلەر قورۇسى ئورنىدىكى بۇتخانىنى بۇزۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭى «شۆتاڭ» مەكتىپى قۇرۇپ كۆچۈپ كەلگەنىدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ مەكتەپتە كەسپىي تېخنىكۇم خاراكتېرىدىكى تەرجىمانلار يېتىشتۈرۈش سىنىپى ئېچىپ، ھەرمىللەت بالىلىرىنى تاللاپ قوبۇل قىلىپ، خەنزۇ - تىل يېزىقىدا دەرس ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن، مىللىي بالىلار دىنىي ئېتىقاتنى كۆزدە تۇتۇپ ئانچە بارماي قويدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ سىنىپقا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتا، ھەربىر مەھەللىلەرگە بۆلۈپ سېلىق قاتارىدا تەقسىم قىلىنىدىغان بولدى. نەتىجىدە بېرىشقا تېگىشلىك دەپ قارالغانلار مەجبۇرى ئوقۇشنى يولغا قويدى. شۇڭا

«شۆتاك»دا ئوقۇش «ئالۋانغا ببربش» تۈسىنى ئېلىپ كىشىلەر نەزەرىدىن چۈشۈپ قالدى. لېكىن، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايلار غۇلجا شەھىرىدىكى بىر تۈركۈم مىللىي بالىلارنى ئۆز خىراجەتلىرى بىلەن ئوقۇتۇپ، كەسپىي تەرجىمانلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. بۇلاردىن غۇلجىدا خېلى ئۆزۈن يىللارغىچە خىزمەت قىلىپ كەلگەن ئاتاقلىق تەرجىمان داۋۇت موللا قاتارلىقلار بار.

شۇ يىلى، رۇس پۇقرالىرى بالىلىرىنى ئوقۇتۇش ئۈچۈن غۇلجا شەھىرىگە كۆچۈپ كىرىپ، ئالدى بىلەن ئىككى سىنىپلىق رۇس مەكتىپى ئاچتى. بۇنىڭغا «رۇسكى مىشكۇل» (رۇسچە مەكتەپ) دەپ نام بەردى. كېيىن ياتاقلىق سىنىپلارنى ئېچىپ، يېزا ـ قىشلاقلاردىكى رۇس بالىلىرىنى قوبۇل قىلىپ ئوقۇغۇچىلارنى كۆپەيتتى. ھەربىر سىنىپتا ئوغۇل ـ قىزلارنى ئارىلاش ئولتۇرغۇزۇپ، مەكتەپ تۈزۈمى بويىچە ئوقۇغۇچىلارنىڭ سەۋىيىسىگە قاراپ سىنىپلارغا ئايرىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئالدۇرغان باشلانغۇچ مەكتەپ دەرسلىكلىرى بويىچە، رۇس تىل ـ يېزىقىدا دەرس ئۆتتى. مەكتەپ دائىرىسى كېڭەيگەندىن كېيىن ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك، تاتار بالىلىرىمۇ ئوقۇشقا باشلىدى.

يەنە شۇ يىلى، ئىلىنىڭ كۈنەس ناھىيىسىدىكى بەشتۆپىنىڭ چاقما ئېغىزىغا قارايدىغان يالغۇز كۆكتۆپە ئۇستىدىكى قۇۋان زەڭگى شەھەر پاسونىدا مەسچىت سالدۇرۇپ، ئۇنىڭ يېنىغا ئۈچ سىنىپلىق كونىچە مەكتەپ ئاچتى. بۇنىڭغا ئاقسۇ ۋىلايىتىدىن مەھەممەت قارى دېگەن دىنىي ئۆلىمانى ئەكەلدۇرۇپ دىن دەرسى ئۆتكەندى. كېيىن تاتار ئىسلام دېگەن زىيالىي، ئوقۇتقۇچى بولۇپ كەلگەندىن كېيىن، پەننىي دەرسلەرنى قوشۇپ ئۆتۈشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئوقۇغۇچىلار كۆپىيىپ، سىنىپلا قوشۇلۇپ، كېيىنكى يىللىرى ناھىيە بويىچە ئاساسلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ بىرسى بولۇپ قالدى.

1919 ـ يىلى كۈنەس ناھىيىسىدىكى نۇغايبەك ئىتتىمەس

ئاقلاقچىنىڭ ئوغلى ئۆز ئاۋۇلىدىكى كىگىز ئۆيدە دىنىي دەرس ئۆتۈۋاتقان كۆچمە مەكتەپنى ئۆزگەرتىپ، ئىككى ئېغىزلىق ياغاچ ئۆي سالدۇرۇپ، چاقما ئاۋۇلىدىكى دىنىي مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان سالىخ سەئىدى دېگەن تاتار زىيالىنى ئەكېلىپ ئوقۇتقۇچىلىققا ئورۇنلاشتۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ مەكتەپتە دىن دەرسى بىلەن پەننىي دەرسلەرنى بىرلەشتۈرۈپ ئوقۇتۇشقا باشلىغانىدى. كېيىن مەكتەپنى تۇراقلاشتۇرۇپ، يېڭىدىن بەش ئېغىزلىق ياغاچ ئۆي سالدۇرۇپ، ئوقۇتقۇچىلارنى كۆپەيتىپ ئەتراپىدىكى قىشلاقلارنىڭ ئوقۇشسىز قالغان بالىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، مەكتەپ دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىپ باشلانغۇچ مەكتەپ دەرىجىسىگە كۆتۈردى. بۇنىڭدىن ئۇلگە ئالغان، كۈنەس مىللىي مائارىپىنى كېيىنكى كۈنلەردە گۈللەندۈرگۈچىلەرنىڭ بىرى بولغان مەرىپەتپەرۋەر ساتىبالدى باي ئالمىلىقىدىكى جىڭشكە سايدا ئالتە ئېغىزلىق ياغاچ ئۆي سالدۇرۇپ يېڭى قازاق مەكتىپى قۇرۇپ، غۇلجا تاتار مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان قالى موللام بەكتۇرلىن دېگەن زىيالىنى ئەكەلدۇرۇپ، تۇنجى قېتىم دىن دەرسى بىلەن قازاق تىل ـ يېزىقىدا دەرس ئۆتۈلىدىغان پەننىي مەكتەپنى قۇرۇپ چىقتى. تېز ۋاقىت ئىچىدە قالى موللىنىڭ جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈشى بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە قازاق زىيالىلىرىنى تەربىيىلەپ، ئۆز ناھىيە قارمىقىدىكى يېزا ـ قىشلاق مەكتەپلىرىگە زور بىر تۈركۈم قازاق ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى يېتىشتۈرۈپ بېرىپ، قازاق پەننىي مائارىپىنىڭ ئاساسىنى يارىتىپ بەرگەنىدى.

ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەكتەپ مائارىپى پۈتكۈل ئىنسانىيەت تارىخىدا مىللىي مەسىلىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، پۈتۈن مائارىپ تەرەققىياتىدىكى ئاساسلىق مەزمۇنلارنىڭ بىرى بولۇپ سانىلىدۇ. بىراق، قارانىيەت يىلى زېڭشىن «بىلىم خەتەرلىك» دېگەن سەپسەتىسىنى بازارغا سېلىپ، يېڭى مائارىپنى بوغۇپ مەدەنىيەت

ئۇچقۇنلىرىنى ئەيىبلەپ، شىنجاڭنى «قارا تۇتەك» ئېچىدە قالدۇرماقچى بولغان بولسىمۇ، دۇنيانى زىل - زىلىگە كەلتۈرگەن «4 - ماي ھەرىكىتى» نىڭ ئىلھامى بىلەن كەڭ ئىلى خەلقى ئورنىدىن قوزغىلىپ، خۇراپاتلىققا قارشى ئوت ئېچىپ، قەيسەرلىك بىلەن يېڭى مائارىپ تەرەققىياتىغا قاراپ ماڭدى. شۇنىڭدەك «يەر شارىنىڭ بىر قىسمى بولغان شىنجاڭ بەربىر دەۋر دولقۇنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماي قالمىدى. شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ دىمىقتا قەپەزگە ھەممىدىن ئاۋۋال گۈرۈلدەپ ئۇرغان ئىنقىلابنىڭ لەرزان ساپ ھاۋاسى يېڭى مائارىپ ئۇچقۇنلىرىنى ئېلىپ كەلدى».[1] شۇنىڭ بىلەن ئىلىنىڭ شەھەر، ناھىيىلىرىدىلا ئەمەس، بەلكى يېزا - قىشلاقلىرىغىچە يېڭى مائارىپ دولقۇنى كۆتۈرۈلۈپ، پورەكلەپ ئېچىلىشقا باشلىدى.

1920 - يىلى «شىنجاڭدا مائارىپ نازارىتى رەسمىي قۇرۇلدى»[2] شۇنىڭ بىلەن تەڭ ھەربىر ۋىلايەت، شەھەرلەردە ئۇنىڭ ئىدارە، باشقارمىلىرى تەشكىل قىلىندى. ئىلى مائارىپ ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شەھەر، ناھىيىلەردىكى ئاساسلىق مەكتەپلەردە تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپلىرى ئېچىلىپ، ئاساسىي پەنلەردىن ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى، ماتېماتىكا، فىزىكا، جۇغراپىيە، سىياسەت، تەبىئەت، تەنتەربىيە ۋە دىن دەرسلىرى ئۆتۈلىدىغان بولدى. يۇقىرى يىللىق سىنىپلارنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار يېزا - قىشلاقلاردىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە تەقسىم قىلىنىپ، تۆۋەننى زور بىر تۈركۈم ئىقتىدارلىق ئوقۇتقۇچىلار بىلەن تەمىنلەپ، يېڭى مائارىپنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئاساس يارىتىپ بەردى. ئىلى ئەتراپىدا ياشىغان قازاق شائىرى شىلبى كۆمەك بالا ۋاقىتلىرىدا «جانسەيىت مەدرىسى» دە ئوقۇپ، «ئاخۇن» دېگەن نامنى ئېلىپ پۈتتۈرۈپ چىققان. ئاندىن ئەل ئىچىدە ئابرويلۇق شائىر بولۇپ يېتىلگەن شىلبى 1919 - يىلى غۇلجا

① سەيپىدىن ئەزىزى: «ئۆمۈر داستانى»، ئۇيغۇرچە 1 - كىتاب، 140 - بەت.
② «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 10 - سان، 311 - بەت.

ناھىيىسىنىڭ نار دېگەن قىشلىقىدا مەسچىت، دىنىي مەكتەپ سالدۇرغان. 1921 - يىلى كۆنەسباي، جىيەنباي دېگەن زەڭگىلەرنىڭ قوللىشى بىلەن كۆنەس ناھىيىسىنىڭ تورگەن، قاسقورغان دېگەن يەرلىرىدە مەسچىت، ئۇنىڭ قارمىقىدا دىنىي مەكتەپ سالدۇرغان.

1922 - يىلى ئىلىنىڭ كونا قەلئەسى كۆرەدە قازاق، موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ تەلىپى بويىچە «موڭغۇل، قازاق مەكتىپى» (سىڭ - خا شۆتاڭ) ئېچىلغان. بۇ مەكتەپتە ئاۋۋال ئوقۇغانلاردىن شارىپقان، جەڭسىقان قاتارلىق مائارىپچىلار يېتىشىپ چىققان. بۇلار بىلەن قاتار ئوقۇغانلار ئىچىدە ئالتايدىن شايسۇلتان جەڭسىقان، مۇقاش جاكە، زارىپ جۇسىنى، تارباغاتايدىن ئومار، ئىلىدىن ئابەۋ قاتارلىقلار بار ئىدى. شۇ يىلى غۇلجا شەھىرىدىكى ساقچى ئىدارىسىنىڭ (ھازىرقى بېڭتۈەن دوختۇرخانىسى) يېنىغا ئەتراپىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ بالىلىرىنى ئوقۇتۇشنى كۆزدە تۇتۇپ «شۆتاڭ» قۇردى. لېكىن دائىرىسى كىچىك، ئوقۇغۇچىلىرى ئانچە كۆپ بولمىغاچقا، كېيىنكى يىللىرى توپا دەڭدىكى ھەنزۇ مەكتەپكە بىرلەشتۈرۈۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، بۇ ھەنزۇ مەكتىپى ئەمەلدىن قالدى. يەنە شۇ يىلى، غۇلجا شەھىرىنىڭ توپادەك مەھەللىسى يېنىدىكى تاختيون كوچا مەسچىتىدە سەيدۇللا مەخسۇم ئىككى سىنىپلىق دىن بىلەن پەن بىرلەشتۈرۈلگەن مەكتەپ ئاچتى. كېيىن يېڭى پەننىي مەكتەپلەر ئەتراپىدىكى مەھەللىلەردە ئېچىلىشقا باشلىغاندا، بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئازلاپ كېتىپ، ئاخىرى ئۆزلىكىدىن قېپقالغان.

1923 - يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ دۆڭمەھەللىسىدىكى مەرىپەتپەرۋەر غېنى باي ئەتراپىدىكى مۆتۆەر كىشىلەرنىڭ ياردەم قىلىشى بىلەن مەكتەپ ئېچىپ، ئالدى بىلەن ھاشىر رازاق ئەپەندى دىن دەرسى ئۆتكەن. كېيىن مەسچىت ئۇدۇلىدىكى دوقمۇشقا ئېگىز كۆتۈرۈپ ئالدى - يېنى كارىدورلۇق، ئاستى - ئۈستىنى تاختايلىق

قىلىپ مەكتەپ سالدۇرغان. بۇ مەكتەپكە شەھەردىن ئوقۇنتۇچىلارنى تەكلىپ قىلىپ ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى، ماتېماتىكا، فىزىكا، جۇغراپىيە، تەبىئەت، سىياسەت، تەنھەربىكەت، دىن، شېئىر قاتارلىق دەرسلەرنى ئوقۇتقان. مەكتەپ كېڭىيىپ ئوقۇغۇچىلار كۆپەيگەندىن كېيىن «روشەن مەكتىپى» دەپ ئاتالغان. كېيىنكى يىللىرى تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپلىرىنى ئېچىپ ئاساسلىق مەكتەپلەر قاتارىغا ئۆتكەن. بۇ ۋاقىتتا سىنىپ سانى ئوندىن ئېشىپ، ئوقۇغۇچىلىرى 200 نەپەرگە يەتكەن.

1924 - يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ ھەرەمباغ مەسچىتى يېنىدا، دامولللا رازىيوۋ، ئىمىن ئاخۇنباي قاتارلىق كىشىلەر بىرلىشىپ ئىقتىساد چىقىرىپ ئىككى سىنىپلىق يېڭىچە مەكتەپ سالدۇرغان. بۇ مەكتەپتە پەننىي دەرسلەر بىلەن دىن دەرسىنى قوشۇپ ئۆتكەن. لېكىن، پەن دەرسلىرى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرۇپ، كۆپ خىل ئىدى. شۇڭلاشقا كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇنداق مەكتەپلەرنى «يېڭى پەننىي مەكتەپ» دەپ ئاتاشقا باشلىدى. ئەمەلىيەتتە، يېڭى ماتېرىيال مەكتەپلىرىنى قۇرۇش دولقۇنىدا غۇلجا شەھەر ئەتراپىدىكى يېزا - قىشلاق مەھەللىلىرىدە قۇرۇلغان دىنىي مەكتەپلەر پەنگە يۈرۈش قىلىپ، دىن بىلەن پەننى بىرلەشتۇرگەن مەكتەپلەرگە ئۆزگىرىشكە باشلىغانىدى. بولۇپمۇ بۇنىڭدا، غۇلجا شەھىرىدىكى قارا دۆڭ «دىنىي مەكتىپى»، ئايدۆڭ «دىنىي مەكتىپى»، چېلەكخانىزا «خۇيزۇ دىنىي مەكتىپى»، ئاغى مەھەللە «كەنجاخۇن ئەپەندى مەكتىپى»، كۆنچى مەھەللە «ھاكىم ئەپەندى مەكتىپى»، تاشكۆۋرۈك «زاكىر ئىمام مەكتىپى»، شەھەر ئىچى «مۇختەر خەلپىتىم مەكتىپى»، ئازاد يېزا «ئۇيغۇر مەكتىپى»، توغرىكۆۋرۈك «دىنىي مەكتىپى» قاتارلىق خۇسۇسىي كونا مەكتەپلەر دىن دەرسى بىلەن بىرگە ئانا تىلى، ئىملا، خۇشخەت، ئەدەبىيات، ھېساب، شېئىر قاتارلىق پەننىي دەرسلەرنى ئوقۇتۇشقا باشلىغانىدى.

1927 - يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ ئۇچەرۋازا مەھەللىسىدە ئولتۇرۇشلۇق تاتار ئائىلىلىرى «تاتار ئاتىلار كومىتېتى» نى قۇرۇپ، كەڭ ئاھالىلەردىن ئىختىيارىي ھالدا ئىئانە توپلاپ، ئاتىلار كومىتېتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىلگىرى تاتار مەسچىتى يېنىغا سېلىنغان مەكتەپ ئورنىغا ئۇچ سىنىپلىق يېڭى مەكتەپ سېلىپ، زامانىۋى ئوقۇتۇش ئۇسكۇنىلىرى بىلەن تەمىنلەپ، «تاتار مەكتىپى» دەپ ئاتىدى. بۇ مەكتەپكە تاتار ئوقۇتقۇچىلىرىدىن — مۇنىرە، پاتىمە، پەرىغە قاتارلىق غوللۇق مۇئەللىملەردىن يۆتكەپ ئەكەلدى. بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرى راۋاجلىنىپ، ئاساسلىق مەكتەپلەر قاتارىغا ئۆتكەندە، بازار ئىچىدىكى «نوغاي مەسچىتى» يېنىغا سېلىنغان «مەكتەپنۇر» بىلەن بىرلەشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلىرىنى «تاتار مەكتىپى» گە ئەكېلىپ قوشقاندا مەكتەپ تېخىمۇ چوڭىيىپ، سىنىپ سانى ئېشىپ، ئوقۇغۇچىلىرى كۆپىيىپ، تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەكتەپلەرنىڭ بىرسى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن مەكتەپ رەھبەرلىكى تەرتىپكە سېلىنىپ، دەرس مەزمۇنى تاللىنىپ، ئوقۇتۇش بىلەن تەنتەربىيە مەشغۇلاتلىرىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرستىن سىرتقى پائالىيەتلىرىنى جانلاندۇردى. بولۇپمۇ پۇتبول، ۋالىبول، گاراتكا، قاچقانچۇق ئويۇنلىرى يولغا قويۇلۇپ، مەدەنىي - مەشغۇلات ئىشلىرى تېخىمۇ راۋاجلاندى. مەكتەپلەر ئارا باھالاشتا «ئۇلگىلىك مەكتەپ» لەر قاتارىغا ئۆتتى.

شۇ يىللىرى غۇلجا شەھىرىنىڭ دادامتۇ يېزىسىدىكى تەرەققىپەرۋەر سالىخ جانباي[1] ئاۋۋالقى مەكتەپ يېنىغا ئۆز خىراجىتى بىلەن يەنە ئۇچ سىنىپلىق مەكتەپ، مۇئەللىملەر ئۇچۇن ئۇچ ئېغىزلىق بۆلۈم سېلىپ، مەرۇپ ئەپەندىنى بوروسۇندىن قايتۇرۇپ

① سالىخ جانباي 1944 - يىلى غۇلجىدا گومىنداڭغا قارشى «ئازادلىق جەمئىيىتى» گە قاتناشقان. غۇلجا ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن، ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئەت ئەزاسى ھەم دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ نازىرى بولغان.

كەلگەن. مەرۇپ سەئىدى — سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، يۇقىرى مەلۇماتلىق كىشىلەرنىڭ قولىدا تەلىم ئالغان، پەننىي ۋە دىنىي بىلىملەرنى ئۆگىنىپ، ئىجتىمائىي پەنلەردىن يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە بولغان، بولۇپمۇ ئەرەب، پارىس تىللىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن زىيالىيلارنىڭ بىرسى ئىدى. شۇڭلاشقا، مەرۇپ ئەپەندى يېزا مەكتەپلىرىدە قېينالمايلا تىل، ھېساب، جۇغراپىيىلەردىن دەرس بېرىپ كەلگەن. ئۇ چاغلاردا ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەت ۋە مۇتەئەسسىپ كۇچلەر يېڭىچە مەكتەپ ئېچىشقا، پەننىي دەرسلەرنى ئوقۇتۇشقا ئىنتايىن قارشى ئىدى. شۇڭا مەرۇپ ئەپەندى پەننىي دەرسلەرنى يوشۇرۇن ئۆتۈشكە مەجبۇر بولغانىدى. ھەتتا، بەزىدە دىنىي ئۇرۇنلاردىكى مۇتەۋەللىلەر (كاتتىباشلار) كېلىپ قالسا، پەننىي دەرسلەرنى يىغىشتۇرۇپ، دىنىي كىتابلارنى ئالدىغا قويۇپ ئواتۇراتتى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن غۇلجا شەھىرىنىڭ يېزا - قىشلاقلىرىغىچە يېڭىلىققا ئىنتىلىش، يېڭىچە مەكتەپ ئېچىش، پەننىي بىلىملەرنى ئوقۇتۇش دولقۇنى كۆتۈرۈلگەندە، مەرۇپ ئەپەندى خەلق ئىچىدە ناھايىتى تېزلا ئىناۋەتكە ئېرىشتى. لېكىن يېڭىلىقنى ياقىلىغۇچى، مەرىپەت ئۇرۇقىنى چاچقۇچى مەرۇپ سەئىدى جاھىل كۆچلەرنىڭ «كالتە قۇيرۇق» دەپ ھاقارەتلەشلىرىگە قارىماي، خۇراپاتلىق ۋە جاھالەتچىلىككە قارشى قەيسەرلىك بىلەن كۈرەش قىلغان بولسىمۇ، مۇتەھەملەرنىڭ زامانىسى بولغاچقا، قاش يېزا مەكتىپىدىن قوغلانغان. كېيىن بورۇسون يېزا مەكتىپىگە كېلىپ ئىشلىگەندىمۇ مۇتەئەسسىپ دىنىي كۇچلەر بىلەن قاراتۇرۇك خۇراپاتلار «بالىلىرىمىزنى دىنسىزدىن چەتلەشتۇرۇپ، كاپىر قىلىۋېتىدىغان بولدى» دەپ تۆھمەتلەرنى چاپلاپ، بۇ يەردىمۇ تۇرغۇسىز ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغان. ئەل ئىچىدە «كۇن كۆرەلمىگەن كىشىلەر ئەپەندى بولىدۇ» دېگەن قاراشلار چىققانىدى. ئەمەلىيەتتىمۇ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ھالى خاراپ، تۇرمۇشى ناچار، ئىناۋىتى تۆۋەن، خىزمىتى ئېغىر

ئىدى. چوڭ ئۆمىدلەر بىلەن غۇلجىغا كەلگەن مەرۇپ ئەپەندى ئۆز ھاياتىنى مەرىپەت ئىشلىرىغا بېغىشلاپ، ياش - ئۆسمۈرلەرگە ئىلىم - پەن ئۆگىتىپ، كېلەچەك ئەۋلادلىرىنى تەربىيىلىگەنلىكى ئۈچۈن، مۇتەئەسسىپ كۇچلەرنىڭ قوغلىشى بىلەن يېزا - قىشلاق مەكتەپلىرىدە تەمتىرەپ يۇرۇپ، ئورۇنسىز ھاقارەتلىنىپ، چەكلىمىگە ئۇچراپ تۇرمۇشتا ئېغىر يوقسۇزچىلىققا دۇچ كېلىپ، روھىي جەھەتتىن كەمستېلىپ يۇرگەن بولسىمۇ، بالىلىق چاغلىرىدا يېتىملىق ھاياتىنى كەچۈرگەن، تۇرمۇشنىڭ ئېغىرچىلىقلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن «مۇساپىر» بولغاچقا، كىچىك يېئىل، ئاق كۆڭۈل، سەممىي، يۇقىرى ئەخلاقىي پەزىلەتكە ئىگە مەرىپەتچى ئىدى. بەختىگە ياراشا، سالىخ جانابى ئادەم ئەۋەتىپ، دادامتۇ يېزا مەكتىپىگە چاقىرتىپ كەلگەندىن كېيىن، چوڭ ئىشتىياق بىلەن بالا ئوقۇتقۇشقا كىرىشىپ، ئەۋلادلىرىنى نادانلىق گىردابىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، كېلەچەكنىڭ ئىز باسارلىرىنى يېتىشتۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن، پۈتۈن زېھنىي كۈچىنى سەرپ قىلغانىدى. مەرۇپ سەئىدى قايتا ئوقۇتقۇچىلىققا قەدەم قويغاندىن كېيىن، پۈتۈن ئوقۇتۇش جەريانىدا ياش - ئۆسمۈرلەرگە ئىلىمنى قەدىرلەش ۋە ئۇنى ئىگىلەش ھەربىر ياشنىڭ مۇقەددەس بۇرچى ئىكەنلىكى ئۇستىدە ئىجابىي تەربىيە بېرىپ، ئەخلاق تەربىيىدىن يېتىشتۇرۇشتە تەن جازاسىنى بەرمەي، سۆز بىلەن قايىل قىلىش تەرەپدارى بولۇپ كەلگەن. شۇڭلاشقا ھەرقانداق ئورۇندا كەڭ خەلق ئامىسى بىلەن كۆپچىلىك ئوقۇغۇچىلارنى قايىل قىلدۇرۇپ ھۆرمەتلەشكە ئېرىشكەن.

شۇ يىللىرى، ئىلى بەيتۇللا مەدرىسىدە 200 دىن ئارتۇق تالىپلار يۇقىرى مەلۇماتلىق ئۆلىمالاردىن ساۋاق ئالاتتى. بۇ ۋاقىتتا مۇدەررىس (مەدرىس باشلىقلىرى) بولغانلاردىن بۇخارادا ئوقۇپ كەلگەن نادىرخان دامۇللام، ئىمىر دامۇللام، نىزامىدىن ئەلەم قاتارلىقلاردىن باشقا، سوۋېت چېلەكتە ئوقۇپ كەلگەنلەردىن سىيىت

ئاخۇن، ئىبراھىم خەلپەت، ساۋۇت دامولا قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئايىپ ئاخۇن، سادىق قارى ھاجى، ئىمىر دامولام قاتارلىق مەرىپەت تەرەپدارلىرى، مىسىر «ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتى» نىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلى بويىچە پەننىي بىلىم بىلەن دىنىي بىلىملەرنى بىرلىكتە ئوقۇتۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى. ئايىپ ئاخۇن كاتتا ئۆلىما بولۇپ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا نەزەرغوجا، قاسىم قىسمىتى، قاسىمجان قەمبىرى قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر بىلىم ئەھلىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، مەتبۇئات يۈزىدە ماقالىلەر ئېلان قىلىپ خەلقنى ئويغىنىشقا ئۈندىگەن. بۇنداق پەن ئەھلى بولغان مۇئەللىملەر مەدرىس ئىچىدە پەلسەپە، تارىخ، ئاستىرونومىيە، يىلنامە، گۈزەل سەنئەت، ئەدەبىيات، شېئىر جەھەتلەردىمۇ ئىلمىي مۇنازىرىلەر ئېلىپ باراتتى. شۇڭا، مەدرىستە تەلىم ئېلىۋاتقان تالىپلار ئۇسۇل قەدىم (كونا ئۇسۇلدىكى دىن ئوقۇتۇش) بىلەن ئىسلام دىنىي جەھەتتىن تەربىيىلىنىپلا قالماي بەلكى، ئاشۇ بىلىملىك ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەسىرىدە پەننىي بىلىملەردىنمۇ خەۋەر تېپىپ، ئىلىم تەشنالىقى ئېشىپ چەت ئەللەرگە چىقىپ ئوقۇش ئارزۇلىرى كۈچەيگەنىدى. شۇ قىزغىنلىق بىلەن تالىپلاردىن مەسئۇد ئەپەندى، ئابدۇراخمان ئەپەندى، ساۋۇت ئەپەندىلەر ئىستامبولغا چىقىپ پەننىي بىلىم ئىگىلىرىدىن بولۇپ قايتىپ كېلىپ، ياڭ زېڭشىننىڭ خەلقنى نادانلاشتۇرۇش چېرىك سىياسىتىگە تاقابىل تۇردى. بۇلار كېيىن مائارىپ ساھەسىدە ئىشلەپ كەلگەن. بۇ مەزگىلدە، غۇلجا شەھىرىنىڭ تۆپە بازىرىدا ئولتۇرۇشلۇق خەتتات سادىق قارى ھاجىمنىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللا مەخسۇم ئۆز قورۇسىدا مەكتەپ ئېچىپ، خەتتاتلىقنى ئۆگەتكەن. بۇ مەكتەپتە نۇرغۇنلىغان مىللىي بالىلار ئۇيغۇرچە خەت سۆزىنى باسما ھەرپ شەكلىدە يېزىش، ھەرخىل ئۇسلۇبتا ياڭزا چىقىرىپ يېزىش ئۇسۇللىرىنى ئۆگەنگەن. بولۇپمۇ گۈل چىقىرىپ يېزىش، نەقىش - ئويمىچىلىق قائىدىلىرى بويىچە يېزىش قاتارلىق

خۇشخەتچىلىك بىلىملىرىنى ئىگىلىگەن. شۇنىڭ بىلەن تىيىپزات خەلپەت، چوڭ پاشاغوجا، ئاخۇنلۇق، تۇردى قادىر، ئۆمەر سابىر قاتارلىقلار چىرايلىق خەت يازىدىغان خەتتاتلاردىن بولۇپ قالغان. چوڭ پاشاغوجام «سادىر پالۋان»، «قۇمۇل ۋاڭ - غوجىلار تارىخى» ۋە ئىلىدىكى «گۈلشەنباغ» قاتارلىق تۆت باغ تارىخىنى يېزىپ چىققان. ئاخۇنلۇق خەتتات «قۇرئان كېرىم» نىڭ ئەڭ كىچىك نۇسخىسىنى قول يازما شەكلىدە ئۇچ نۇسخا قىلىپ كۆچۈرۈپ چىققان. ئۇلارنىڭ قول يازمىسىنى باسما مەتبۇئاتتىن پەرق قىلغىلى بولمايتتى. تۇردى قادىر ئىلىدىكى مەشھۇر بايلار، ئاتاقلىق كىشىلەر تەزكىرىسىنى يازغانىدى. لېكىن، بۇ قول يازمىلارنىڭ بىر قىسمى بەزى يازغۇچىلار تەرىپىدىن پايدىلىنىپ مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما، كۆپ قىسمى تېخى كىتابخانىلىرىمىز بىلەن كۆرۈشمىدى.

1928 - يىلى ئىلى «تاتار مەكتىپى» دە ئون يىل ئوقۇپ، ئەلا نەتىجە بىلەن پۈتتۈرۈپ چىققان تاتار مەرىپەتپەرۋەر رەشىدە خانىم ئۆز مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى بولۇپ قالغاندىن كېيىن، ھەرمىللەت پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتۇپ تەربىيىلەشتە ئۈلگىلىك رول ئوينىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئۆتكۈر، قابىلىيەتلىك تالانتىغا قاراپ مەكتەپ رەھبەرلىكى چەتكە چىقىرىپ ئوقۇتۇشنى بەلگىلەپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «تاشكەنت پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى» نىڭ فىزىكا، ماتېماتىكا فاكۇلتېتىغا ئەۋەتتى. رەشىدە خانىم ئوقۇشنى پۈتتۈرۈپ ئۆز مەكتىپىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، يۇقىرى سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرىغا ئالگېبرا، فىزىكا دەرسلىرىنى ئۆتتى.

رەشىدە خانىم غۇلجىدا تۇغۇلۇپ، مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىسىدە تەربىيىلىنىپ ئۆسكەنلىكى ئۈچۈن، پۈتۈن ھاياتىنى مىللىي مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش پائالىيەتلىرىگە بېغىشلىغان ئالىيجاناپ مائارىپچى ئايال ئىدى. ئۇ ئۆزۈن يىللاردىن بېرى ئىلىم - پەنگە ئىنتىزار بولۇپ كەلگەن مىللىي قىزلارنى تەربىيىلەش ئۈچۈن، ئىلى

«تاتار مەكتىپى»، ئۇرۇمچى «قىزلار مەكتىپى»، ئۇرۇمچى «بىرىنچى گىمنازىيە» (خەنزۇ مەكتىپى)، ئىلى «نىلقا قىزلار مەكتىپى»، غۇلجا شەھەر ئىچى مەكتەپلىرىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ ئون مىڭلىغان ئوغۇل ـ قىز ئۆسمۈرلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى. خەلق ئاغزىدا «مەرىپەتچى مۇئەللىم» دەپ ماختالغانىدى. بىتىم بولغان مەزگىلدە ئۇرۇمچىگە كېلىپ مىللىي مائارىنى راۋاجلاندۇرۇش پائالىيىتىگە قىزغىن قاتنىشىپ، «مىللىي قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپى» (دارىلمۇئەللىمىن سىنىپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان) نى قۇرۇپ چىقتى. رەشىدە خانىم ئۆزى مەكتەپ مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئېلىش بىلەن بىرگە، يۇقىرى سىنىپلارغا ئالگېبرا، فىزىكا دەرسلىرىنى ئۆتتى. ئازادلىقتىن كېيىن، شىنجاڭ ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ ئورۇن باسار مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن ۋاقىتلىرىدا، خوتۇن ـ قىزلار ۋە بالىلار مائارىپىنى باشقۇرىدىغان پاراۋانلىق بۆلۈمىگە مەسئۇل بولغانىدى. خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن بېيجىڭغا يۆتكەلگەندە مەملىكەتلىك ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ بالىلار مائارىپىغا غەمخورلۇق قىلىش بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن مەسئۇلى بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇرۇمچىدىكى ۋاقتىدا، غالىبىيەت يولىدىكى «ئاز سانلىق مىللەتلەر تۇنجى بالىلار باغچىسى» نى قۇرغۇچى ۋە ئۇنىڭ تۇنجى مەسئۇللىرىدىن بولغان. كېيىنكى يىللىرى ئۇرۇمچىدە «بالىلار سارىيى» قۇرۇشنى تەكلىپ قىلىپ، ئۆز مائاشىدىن توپلىغان 5000 يۈەن پۇلنى يارىدەم قىلغان. رەشىدە خانىم، ئۆزئۆمرىنى ئوقۇتقۇچىلىقتەك مۇشكۈل ۋە شەرەپلىك خىزمەت بىلەن ئۆتكۈزۈپ، ئايالار ئازادلىقى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. ھايانىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگىچە بالىلار مائارىپىغا چىن قەلبىدىن كۆڭۈل بۆلۈپ كەلگەن ئەقىللىق ۋە ئىلغار مەرىپەتپەرۋەر ئايال ئىدى.

يەنە شۇ يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ ناغرىچى مەھەللىسىدىكى «خانىقان مەكتىپى» دە ئولتۇرۇشلۇق مۇراتبەك دېگەن قازاق

كىشىنىڭ ئۆلۈمىنى ئۇزىتىش ئۈچۈن كەلگەن بالا ـ چاقىلىرى بىلەن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىغا، مەھەللىنىڭ مۆتىۋەرلىرىدىن نەسىردىن دامولللام بىلەن ئابدۇسالام ئەپەندى نەسىھەت قىلىپ، نەزىرگە ئاتىغان چارۋا مالالرنىڭ بىر قىسمىنى مەكتەپ قۇرۇشقا چىقىم قىلىپ ساۋاپ ئېلىشنى ئېيتقاندا، مۇراتبەكنىڭ ئوغۇللىرىدىن ھاجىبەك، مۇقەمبەكلەر ئاتىسىنىڭ ھورمىتى ئۈچۈن، خانىقا ئىچىگە يېڭىدىن ئۈچ ئېغىزلىق سىنىپ سالدۇرۇپ بەرگەن. ئاندىن ئابدۇسالام ئەپەندى تەشەببۇسكارلىق بىلەن «خانىقا مەكتىپى» ئەتراپىدىكى مەھەللىلەردە ئولتۇرۇشلۇق مەرىپەتپەرۋەر ۋە ئابرويلۇق كىشىلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، كەڭ مۇسۇلمان ئائىلىلىرىدىن ئىختىيارىي ھالدا ئىئانە توپلاپ، مەكتەپكە دوسكا، پارتا، ئورۇندۇق قاتارلىق ئوقۇتۇش ئۇسكۇنىلىرىنى ياستىپ، يېڭى پەننىي مەكتەپنى تېخمۇ راۋاجلاندۇرغان. يېڭى ئوقۇش باشلىنىش ئالدىدا چوڭلارنىڭ مەسلىھەتى بويىچە مەكتەپ نامىنى «مۇرات مەكتىپى» دەپ ئۆزگەرتكەن.

1928 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ياڭ زىڭشىن ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىدە، فەن ياۋنەن تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى 17 يىللىق زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان ئەكسىيەتچىل فېئودالىزم قالدۇقى بولغان مۇستەبىت جىن شۇرېن خەلقنى بۇلاپ ـ تالاپ، ھاكىم مۇتلەقلىق سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن، كەڭ ھەرمىللەت خەلقىنىڭ زۇلۇم ۋە ئېزىشكە قارشى كۆتۈرۈلگەن قوزغىلىڭى شەرقىي شىنجاڭدا باش كۆتۈرۈشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە بوران ـ چاپقۇنلۇق كۈنلەر باشلىنىپ، مىسلى كۆرۈلمىگەن داۋالغۇشلار يۈز بەردى.

ئىلى يېڭى مائارىپى دۇنياغا كۆز ئېچىپ، مەرىپەت چىرىغىنى

ياققاندا، ئۇنىڭغا قارشى مۇستەبىت ھاكىمىيەت بىلەن مۇتەئەسسىپ قارا كۈچلەر بىرلىشىپ «مۇقەددەس ئىتتىپاق» تۈزۈپ، مەرىپەت باغچىلىرىنى قىرقىپ تاشلىماقچى بولۇشتى. ھەتتا تەھدىت سېلىش، مەجبۇرلاشتەك رەزىل ۋاستىلەرنى ئىشقا سېلىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنى نادانلىقتا قالدۇرۇپ، «مەڭگۈ ھاماقەت، سادda، قەدىمكى پۇقرا» شارائىتىدا تۇتۇپ ئىدارە قىلىش ھېلىسىدىن ۋاز كەچمىدى. شۇڭا، يېڭى مەكتەپلەرنى تاقاش، ئىلغار ئوقۇتقۇچىلارنى قوغلاشتەك ۋەھشىيلىكلەرنى توختاتمىدى. ئەمما، ئىلى يېڭى مائارىپى بىر مەزگىل چېكىنگەن بولسىمۇ، تاڭ ئالدىدىكى قىزىل شەپەقتەك ئالتۇندەك چاقناپ تۇرغان نۇرلىرى كەلگۈسىدىكى يېڭى مائارىپنىڭ گۈللەپ ياشنىشىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى.

(ئاپتورى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىدىن)

جاۋابكار مۇھەررىرى: جۇرئەت ئابلىمىت

ھازىرقى زامان خوتەن مائارىپىغا ئاساس سالغۇچى، خوتەن تېياتىرىنى قۇرغۇچى ۋەتەنپەرۋەر ھاجىخانىم توغرىسىدا ئەسلىمە

ز. ئى. كازىم

خوتەن ئۇلايىتىنىڭ ھازىرقى زامان تارىخىنى ۋاراقلىغىنىمىزدا، مەشھۇر ۋەتەنپەرۋەر زات — ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مائارىپچىلىرىنىڭ بىرى ھاجى خانىمنى ئەسلىمەي تۇرالمايمىز. گەرچە ئۇ ئالەمدىن ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۆتمۈشتىكى جەبرى - زۇلۇم، فېئودال - خۇراپاتلىق ھۆكۈم سۈرگەن ئاسارەتلىك زامانلاردا، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە خەلقپەرۋەرلىك روھى بىلەن خەلقنى ئاقارتىش، مىللەتنى پەن - مەدەنىيەت بىلەن قوتقۇزۇش ئۈچۈن سىڭدۈرگەن ئەجرى ۋە يارانقان تۆھپىسى خوتەن خەلقى ئارىسىدا مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ.

ۋىسال ھېكمەت

كۆيىدۇ قەلبىم ۋەتەن ئىشقىدا،
گۈلخان ئىچىدە ئۇچقۇن گويا.
گۈزەل ئانا يۇرتۇم ۋىسالىغا،
ئاقسام دەيمەن بولۇپ دەريا.

(ھاجى خانىم غەزەللىرىدىن)

«دۇنيادىكى ھەر قانداق مۇھەببەت ئىچىدە ۋەتەن ئىشقىدىن ئارتۇق ۋە ئۇنىڭدىن ئەلا مۇھەببەت يوقتۇر».

«ۋەتەننى سۆيۈش — ھېسسىيات جەھەتتىن ئەمەس، بەلكى بىر ئۇمۇر جاپالىق ئەجرى سىڭدۈرۈش — ھەقىقىي سۆيۈشتۇر».

(ھاجى خانىم خاتىرىسىدىن)

قىسقىچە ئەھۋال

ھاجى خانىمنىڭ دادىسى قاسىم ئاخۇن خوتەن ناھىيىسىنىڭ لايقا يېزىسىدىن، ئانىسى ئايشىخان لوپ ناھىيىسىنىڭ بۇيا يېزىسىدىن بولۇپ، ئۇلار ھەج قىلىش ئۈچۈن 1906 ـ يىلى مەككىگە بارغان. ھەج ـ تاۋاپ تۈگەپ، ئارزۇ ـ ئارمانلىرى ئىشقا ئاشقاندىن كېيىن، مەدىنە مۇنەۋۋەرىگە قايتىپ كېلىپ، مەدىنە شەھىرىنىڭ «پاتمە» كوچىسىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان. 1907 ـ يىلى ئايشىخان ھاجىمنىڭ كۆزى يورۇپ بىر قىز تۇغقان. قاسىم ھاجىم قىزىغا ئۆزى ئولتۇرۇشلۇق كوچىنىڭ نامىنى — «پاتمە» دېگەن ئىسىمنى قويغان. بىراق، ئۇزۇن ئۆتمەي شۇم ئەجەل قاسىم ھاجىنى مېھرىبان رەپىقىسى ۋە جان ـ جىگەر قىزىدىن ئايرىۋەتكەن.

ئايشىخان ھاجىم قىزى پاتمە بىلەن مەدىنىدە يېتىمچىلىك، مۇساپىرچىلىقنىڭ دەردىنى تارتىپ، ۋەتىنگە قايتىپ كېلەلمەي، پۇلدارلارغا يالىنىپ ئىشلەپ يۈرگەن مەزگىللەردە، لوپ ناھىيىسىنىڭ يۈرۈكقاش بازىرى بويمازار كەنتىدىن ھەج قىلىشقا بارغان سەيدى ماخمۇت ئۇلارنى ئۇچرىتىپ قالدۇ ـ دە، ئانا ـ بالا ئىككىيلەنگە چوڭقۇر خەيرى ـ خاھىلىق ھېسسىياتى بىلەن قاراپ، ئايشىخان ھاجىمنى ئەمرىگە ئالىدۇ ۋە پاتمەنى بالا قىلىۋالىدۇ.

دۇنيادا ۋەتەن مۇھەببىتىدىنمۇ چوڭقۇر ھۇھەببەت بولمىسا

كېرەك. ئەنە شۇ قۇدرەتلىك مۇھەببەت سەيدى ماخمۇت ھاجىمنى ئايالى ۋە قىزىنى ئېلىپ، مەدەنىدىكى خاتىرجەم تۇرمۇشىدىن ۋاز كېچىپ، ئەزىز ئانا ۋەتىنگە قايتىپ كېلىشكە دەۋەت قىلىدۇ. ئەپسۇسكى بۇ، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى داۋاملىشىۋاتقان، جاھان ئەنسىزلىك ئىچىدە قالغان مەزگىل بولغاچقا، سەيدى ماخمۇت ھاجى سەپىرىنى ئوڭۇشلۇق داۋاملاشتۇرالماي، تۇركىيىنىڭ ئىستانبول شەھىرىدە ئون يىلغىچە تۇرۇپ قېلىپ، كىچىك بىر ئاشپۇزۇلدا سامسىپەزلىك قىلىدۇ.

پاتمەنىڭ بالىلىق دەۋرى

سەيدى ماخمۇت ھاجىمنىڭ ئائىلىسى بۇ بىرنەچچە يىل ئىچىدە سامسىپەزچىلىك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىپ رونىق تېپىپ، تۇرمۇش ئەھۋالى خېلى ياخشىلىنىپ قالىدۇ. پاتمەنۇ چوڭ بولۇپ، 1914 ـ يىلىدىن باشلاپ ئىستانبولدىكى بىر دىنىي مەكتەپكە قوبۇل قىلىنغان ۋە تۇرك تىللىدىكى ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقانىدى. لېكىن، ۋەتەن رىشتى بۇ مۇساپىرلارنى خاتىرجەم قىلماي، ئۆزىگە داۋاملىق تارتىپ تۇرغانلىقتىن، ئۇلار 1918 ـ يىلى ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلبە قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق ۋەتەنگە قايتىپ كېلىش قارارىغا كېلىدۇ ـ دە، سەپەر قىلىپ ئەزەربەيجاننىڭ باكۇ شەھىرىگە كەلگەندە، ئاقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالىدۇ ۋە پوتكول بىناتىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، قورۇق قول سەپەر قىلىپ مىڭ بىر مۇشەققەتتە تۇركمەنستانىنىڭ ئاشخابات شەھىرىگە كەلگەندە، بولشېۋىكلار ھاكىمىيىتىنىڭ غەمخورلۇقىغا ئېرىشىپ، مەرۇزى شاھجاھان دېگەن جايدا ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ. پاتمە شۇ جايدىكى تۇركمەنچە پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇيدۇ.

ئاردىدىن يېرىم يىلچە ئۆتكەندە، يۇرۇقداشتىن بۇخاراغا چىقىپ سودىگەرچىلىك قىلۋاتقان سايىت ئاخۇن (ئايشىخان ھاجىمنىڭ ئىككى تۇغقان ئاكىسى) سەيدى ماخمۇت ھاجىمنىڭ مەرۋى شاھجاھاندا مۇساپىر بولۇپ يۇرگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇلارنى بۇخاراغا قايتۇرۇپ كېلىدۇ. پاتىمە باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى يىللىقىنى بۇخارادا تاماملايدۇ. 1920 ـ يىلى سەيدى ماخمۇت ھاجىم ئائىلىسى بىلەن ئەنجانغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، پاتىمە ئەنجان شەھەرلىك قىزلار گىمنازىيىسىگە ئوقۇشقا كىرىدۇ. 1923 ـ يىلى ساۋاقدىشى ھەلىمە ناسىرئۇا قاتارلىقلار بىلەن تاشكەنتتىكى «ساگۇ ئۇنىۋېرسىتېتى» (ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتى) گە ئىمتىھان بېرىپ كىرىپ، تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئوچ يىل بىلىم ئاشۇرىدۇ. ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى كامىل يەشىن بۇ مۇساپىر ئۇيغۇر قىزنىڭ ئەھۋالىنى بىلگەندىن كېيىن، پاتىمەنىڭ ئۆگىنىش ۋە تۇرمۇشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، ھەر جەھەتتىن غەمخورلۇق قىلىدۇ. بۇ جەريانىدا، پاتىمە تامارا خانىم، سارا ئىشانۇۋا، مۇكەررەم تۇرغۇنبايۇۋا قاتارلىق ئاتاقلىق ئارتىسلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە ئۇلارنىڭ سەنئەت كەسپىنى ئۆگىنىدۇ. ئۇ، 1925 ـ يىلىدىن باشلاپ ئەنجان شەھەرلىك باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىسى، قوشۇمچە «ئاخۇن بابايۇپ» نامىدىكى ئەنجان شەھەرلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئارتىسكىسى بولۇپ ئىشلەيدۇ. پاتىمە ئوقۇتقۇچىلىق ۋە ئارتىسلىق قىلىش جەريانىدا، كەسىپىي بىلىملەرنى قېتىرقىنىپ ياخشى ئۆگەنگەندىن تاشقىرى، ماركسىزم ـ لېنىنىزم ۋە كومۇنىزم ئىدىيىسىنى ئاكتىپ قوبۇل قىلىپ، تەدرىجىي ھالدا تەرەققىپەرۋەر تالانت ئىگىسى بولۇپ يېتىلىدۇ. پاتىمە شۇ چاغلاردا، ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا يەنە ئەرەب، تۇرك، رۇس، تاجىك، ئۆزبېك تىل ـ يېزىقلىرىنىمۇ تېرىشىپ ئۆگىنىپ، مۇشۇ يېزىقلاردا يېزىلغان ئەسەرلەرنى ئوقۇيدۇ ۋە مۇشۇ تىللار بىلەن ھەر خىل ئىجتىمائىي

پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارىدۇ.

ئەنجاندىكى ھاجى قىز

پاتىمەنىڭ بالىلىق ۋە ياشلىق دەۋرى ئىرادىسىدىن تاشقىرى ئاجايىپ كۈتۈلمىگەن جەريانلارنى بېسىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ بىلىم ئۆزلەشتۈرۈش جەريانىنى جەمئىيەتتە كەم ئۇچرايدىغان پۇرسەت دېسەك مۇبالىغە بولمايدۇ. چۈنكى ئۇ، چۈەرلىك بىلەن ئوقۇتقۇچىلىق ۋە ئارتىسكىلىق قىلغان قىسقىغىنە ئون يىل ئىچىدە، ئاجايىپ يۇقىرى ماھارەت كۆرسىتىپ، كىشىلەر قەلبىنى ئۆزلوكسىز ھاياجانغا سېلىپ، جەمئىيەتنىڭ چوڭقۇر لەرزىگە سالغان. پاتىمە 1930 ـ يىلىدىن كېيىن، ئاتاقلىق ئۆزبېك ئارتىسلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ، تاماشىبىنلارنىڭ ئاغزىدىن چۈشمەيدىغان «پەرىشتە قىز» غا ئايلانغان. شۇ ۋاقىتلاردا، جۇڭگونىڭ ئۆزبېكىستاندا خىزمەت قىلىۋاتقان دىپلوماتىك خادىملىرى، شىنجاڭلىق ئوقۇغۇچىلار، سودىگەرلەر ئۇيغۇر قىزى پاتىمەنىڭ تالانتىدىن پەخىرلىنىپ، ئۇنى بىزنىڭ «پەرىزات قىزىمىز» دەپمۇ ئاتاشقان.

مەن ھاجى خانىمنىڭ ئوغلى بولۇش سۈپىتىم بىلەن ئۇنىڭ ھايات ۋاقىتىدىكى ۋەسىيىتىگە ئاساسەن، 1991 ـ يىلى كۈزدە قىرغىزىستان ۋە ئۆزبېكىستانغا بېرىپ، بىر تۇغقان ئىنىلىرىمنى، ئانامنىڭ ئوقۇتقۇچىسى كامىل يەشىنىنى ۋە ئۇنىڭ ساۋاقداش، خىزمەتداشلىرىدىن ھەلىمە ناسىرئۇا، گەۋھەر خانىم، رازىيە ئىسمائىلئۇا (قاسىمجان قەمبىرىنىڭ بۇرۇنقى ئايالى)، قەمبەر ئاپپاي، تىللايۇۋ مىرزاجان... قاتارلىق كىشىلەرنى يوقلىدىم. ئۇلار ئانام ھاجى خانىمنىڭ ئۆزبېك خەلقى ئارىسىدا قالدۇرغان ئۇنتۇلغۇسىز قىممەتلىك ئىش ـ پائالىيەتلىرىنى تەپسىلىي سۆزلەپ

ببرىشتى. ئۆزىڭ ئالمى، ئاتاقلىق يازغۇچى كامىل يەشىن «پاتمە» نىڭ «ھاجى قىز» غا ئۆزگىرىش سەۋەبلىرى ئوستىدە توختىلىپ مۇنداق دېدى «. . . ھەر قانداق تۆھپىكارنىڭ شان - شەرىپىنى خەلق بەرگەندەك، پاتمەنىڭ «پەرىشتە قىز»، «پەرىزات قىز» دېگەن قۇتلۇق نامىنىمۇ خەلق ئۆز ئىختىيارى بىلەن بەرگەن. چۈنكى ئۇ، خەلقنىڭ تارازىسىغا چۈشۈپ توختالغان پىداگوگ، ئوقۇمۇشلۇق مۇئەللىمە، ئاتاقلىق سەنئەتكار ئىدى. لېكىن «پەرىشتە قىز» دېگەن نام لوگىكىغا ئۇيغۇن بولمىغانلىقتىن، مۇقەددەس شەھەر مەدىنىدە تۇغۇلغان ئۇيغۇر قىزى پاتمەنىڭ پەخرى نامىنى كىتتىك قېنى تۆكۈلگەن جايغا نەزەر قىلىش ھېسابىدا «ھاجى قىز» غا ئۆزگەرتىۋەتكەنىدۇق. شۇنىڭ بىلەن 1930 - يىلىدىن باشلاپ ئۇنىڭ نام - شەرپى «ھاجى قىز» دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان».

30 - يىللاردا «ئاخۇن بابايوۋ» نامىدىكى ئەجان تىياتىردا كومپوزىتورلۇق قىلغان 88 ياشلىق تىللايوۋ مىرزاجانىنىڭ ئىنىيتىشىچە، «ھاجى قىز»، «ئاخۇن بابايوۋ» نامىدىكى تىياترنى قۇرغۇچىلاردىن بىرى؛ تامارا خانىم، ھەلىمە ناسىرىۋا، سارا ئىشانىۋا، مۇكەررەم تۇرغۇنبايىۋا، تاجىخان . . . قاتارلىق ئارتىسكىلار بىلەن بىللە قېئودالىلىققا قارشى ئوت ئېچىپ، ئاياللار ئازادلىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان ئاۋانگارتىلارنىڭ بىرى؛ سەھنىگە تۇنجى قېتىم چىققان ئايال ئارتىس ۋەكىللىرىنىڭ بىرى ئىكەن. ئۇ، شۇ چاغلاردا «دىلغىراج»، «مۇناجات»، «مۇشكىلات»، «جازائىل»، «تەنەۋۋەر» . . . . قاتارلىق ئوسسۇللارنى تەسۋىرلەپ توگەتكۈسىز دەرىجىدە ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئوينىغاندىن تاشقىرى، تۇرلۇك مەشرەپلىك ئانسامبىللار، كومپىدىيىلىك نومۇرلاردىمۇ ئاساسلىق رول ئالغان، ئۇ، سەھنىگە چىققاندا، مۇھەببەت ۋە نەپرىتىنى بەدىئىي جەھەتتە روشەن ئىپادىلەپ، ئۆزگىچە مۇستەقىل ئوبراز، نازاكەتلىك گۈزەللىكى بىلەن كىشىلەر قەلبىنى ئىختىيارسىز مەپتۇن

قىلىۋالغان. ئۇ، ئوسسۇلغا چىقىپ، يېنىك دەسسەپ لەرزان ئايلىنىشتىن قۇيۇندەك پىرقىراشقا ئۆتكەندە، گويا سەھنە چۆرگىلەۋاتقاندەك، ھەتتا ئاسماندا پەرۋاز قىلىۋاتقاندەك گۈزەل مەنزىرىنى ھاسىل قىلغان. ئۇنىڭ مۇنداق يۇقىرى ماھارەت كۆرسىتەلىشىدە، تەبىئىي تالانتى، ئۆزگىچە چۈشەر - چاققانلىقىدىن تاشقىرى، ئۇنىڭ زىلۋا بويىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان سۇمبۇل چېچىمۇ رول ئوينىغان. خېلى نۇرغۇن كىشىلەر ئۇنىڭ چېچىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىكەنلىكىگە ئىشەنمەيتتى. ئارىدىن 50 نەچچە يىل ئۆتكەن بولسىمۇ، ھازىرغىچە بۇنداق تالانت ئىگىسىنى كۆرۈپ باققىنىم يوق.

كامىل يەشىن يەنە مۇنداق دېدى: «ھاجى قىز ئەجان تىياترىدا ئىشلىگەن مەزگىل تىياترنىڭ تازا گۈللەنگەن ۋاقتى ئىدى. ھاجى قىزدەك تالانت ئىگىلىرى بولغىنى ئۈچۈن كىشىلەر ئەجان تىياترىنى «ئۇيغۇر تىياترى» دەپمۇ ئاتىشاتتى. چۈنكى، ئۇ چاغلاردا ئەنجاندا ئۇيغۇرلار بىر قەدەر كۆپ بولغاچقا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادەتلىرى بىلەن سەنئەت شەكىللىرى، مەسىلەن، سەھنىدە كىيىدىغان قىزىل تون، نىمچە، كەمچەت، سەرپاي قاتارلىق كىيىم - كېچەكلىرى ۋە تۇرلۇك چالغۇ ئەسۋابلىرى تىياترغا سىڭىپ كىرگەن. ھاجى قىزنىڭ ۋەتىنىنى كۆرمەي تۇرۇپ، ۋەتەنداشلىرىنىڭ مىللىي ئەنئەنىلىرىنى ئۆزىمىڭ خەلقى ئاربىدا نامايان قىلالمىغانلىقىدەك تالانتىنى مەن كۆپ قېتىم تەقدىرلىگەنىدىم. مەن ئۇنىڭ ئالىي جاناپ خىسلىتىنى ھېلىمۇ چوڭقۇر سېغىنىمەن. ھاجى قىز يۇقىرى ئىناۋەت ۋە يۇقىرى تەمىنانقا ئېرىشىۋاتقانلىقىغا قارىماي، دائىم ۋەتىنىگە قايتىپ كېتىش ئىستىكىدە بولاتتى. بىز ئۇنى قايتىپ كەتمەسلىككە كۆپ قېتىم ئۇندىگەنىدە، ئۇ ھېچ ئىككىلەنمەيلا «ۋەتەن ئىشقى مېنى ئۆزىگە تارتىۋاتىدۇ» دەيتتى. ئۇ قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، قېئودالىلىق جەمئىيەتنىڭ ئىغىر ئازاپ -

ئوقۇبەتلىرىنى تارتقان بولسىمۇ، لېكىن ئارزۇ قىلغىنىغا يارىشا، ئانا ۋەتىنىدە ياشاپ، ۋەتەنداشلىرى ئۈچۈن ئىشلىدى. ئۇ، يېگىنى جۇڭگونىڭ ئازادلىق تېگىنى ۋە 30 نەچچە يىللىق ئالەمشۇمۇل ھەرەققىياتىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى.»

ھەلىمە ناسىرۇڭا مۇنداق دېدى: «ۋەتەن مۇھەببىتى نېمىدېگەن ئۇلۇغ ـ ھە! 30 ـ يىللىرى بىزنىڭ بۇ يەردىكى تۇرمۇشىمىز سىلەرنىڭكىگە قارىغاندا كۆپ ياخشى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ماخمۇدجۇاغا (ھاجى خانىمنى ئۆزبېكىستاندا «ھاجى قىز ماخمۇدجۇا» دەپمۇ ئاتايدىكەن) بۇ يەردىن كەتمەسلىككە كۆپ قېتىم مەسلىھەت بەرگەن بولساممۇ، ئۇنىمىغانىدى. بىزدە مۇنداق سۆز بار:

تاشقا يامغۇر كار قىلارمۇ، توختىماي ياغقان بىلەن،
تاش پىشارمۇ مىڭ ئەسىر، قازاندا قاينىتقان بىلەن.

ھاجى قىز ئەنە شۇنىڭ تىپىك مىسالى. ئۇ ۋەتىنىنى شۇ قەدەر سېغىنغانىكى، ئۆزى سۆيۈپ تۇرمۇشلۇق بولغان ئېرىنمۇ كۆزىگە كۆرۈنمىگەن. بىز ماخمۇدجۇانى قېيۇدالىلىق تۈزۈم ئاسارىتىدىكى ۋەتىنىدە قانداق كۆلپەت كۆتۈپ تۇرىدىغانلىقىنى قىياس قىلغان بولساقمۇ، لېكىن يەتىلا ئۇنىڭ ئانا ۋەتىنىگە بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتىگە ئاپىرىن ئوقۇغانىدۇق.

مەن بۇ يەردە، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دېپوتاتى، س. س. س. ر. خەلق ئارتىسكىسى، دۆلەت مۇكاپاتى لېئېن لائوريانىغا ئېرىشكەن، خەلقئارادا «شەرق بۇلبۇلى» دەپ نام چىقارغان ئاتاقلىق ناخشىچى ھەلىمە ناسىرۇڭانىڭ ئانام ھاجى خانىمغا چەكسىز ھۆرمەت بىلدۈرگەنلىكى ۋە ئۇنىڭ ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىغا يۈكسەك باھا بەرگەنلىكىگە سەمىمىي تەشەككۈر ئېيتىمەن.

ھاجى خانىم ئائىلىسىنى ۋەتەن ئىشقى ھىجرانىدا، 1934 ـ يىلى ئىيۇن ئېيىدا ئەنجاندىن ۋەتىنىگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. ئۇلار تورغاتتىن قەشقەرگە چۈشكەندە، قەشقەرنى بېسىپ ياتقان ما خۇسەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تۇنقۇن قىلىنىپ، ئېغىر پالاكەتچىلىككە يولۇققىدۇ. سەپەر ئۇستىدە قەشقەردىكى «ماتىتەي» باغچىسىغا چۈشكەن سەيدى ماخمۇت ھاجىم (ھاجى قىزنىڭ دادىسى) سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇۋەرمەي، بىرنەچچە كۈن دەم ئېلىپ ھاردۇق چىقىرىۋىغانلىقىنى ئېيتىمدۇ ـ دە، ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەندە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا كېيگەن غەلىتە كىيىملىرى بىلەن جابدۇنۇپ، شەھەر ئايلىنىشقا چىقىپ كېتىمدۇ. شۇ ئاردا پايلاقچىلار ئۇنى ما خۇسەننىڭ قوماندانلىق شتابىغا چېقىپ قويىدۇ. خېلى ئۇزۇندىن بېرى ھاجى قىزنىڭ تامىنى ئاڭلاپ كېلىۋاتقان ما خۇسەن قوشۇنى ئىچىدىكى بىر ئۇيغۇر باشلىق ئۇنىڭ نۇرغۇن مال ـ مۈلۈك بىلەن قەشقەرگە كېلىپ قالغانلىقىدىن بەكمۇ خۇشال بولۇپ، ھاجى قىزنى چايغا تەكلىپ قىلىدۇ. چاي ئەلچىسىنىڭ كېلىشى بىلەن «جەننەتنىڭ قەستى شاپتۇلدا» ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغان ھاجى قىز «بىرنەچچە كۈن دەم ئېلىپ، ھاردۇق چىقىرىشنىڭ جۇلاسىسى چىقىدىغان بولدى» دەپ ئويلاپ، چىرايى ئۆڭۈشكە باشلايدۇ. مۇشۇنداق خەتەرلىك پەيتتە ۋەزىيەتنى خاتا مۆلچەرلىگەن سەيدى ماخمۇت ھاجىم «ماتىتەي» باغچىسىنىڭ خىزمەتچىسى روزى ھاجىمنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىغا پىسەنت قىلماي، ئايشىخان ھاجىم بىلەن ھاجى قىزنى «چاي» غا ئۇزىتىپ قويىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئۇ چاي بولماستىن، ھاجى قىزنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان سوراق مەيدانى ئىدى. ما خۇسەن قوشۇنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان بۇ باشلىقى ھاجى قىزنىڭ ئەھۋالىنى بىر قۇر سۈرۈشتۇرگەندىن كېيىن، ئۇنى دۇتار چېلىپ بېرىشكە ياكى

ئۇسسۇل ئويناپ بېرىشكە قىستايدۇ. ھەتتا كىچىك خوتۇنلۇققا سورايدۇ. ھاجى قىز ئۇنىڭ ئادىمگەرچىلىك قىلىپىدىن چىققان پەسكەشلىكىنى سۆكۈپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، بۇ باشلىق قاتتىق ۋاستە قوللىنىپ، ئەتىسى تاڭ يورۇشى بىلەنلا ھاجى قىزنى تۇنقۇن قىلىپ تۇرمىگە تاشلايدۇ ھەمدە ئۇنىڭ ئالتۇن - كۈموشتىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىنى ۋە ئون نەچچە ئاتقا يۈكلەنگەن مال - مۈلۈكلىرىنىڭ ھەممىسىنى «ئولجا ئالىدۇ».

ئاردىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندە، ھاجى قىز تۆمۈر پەنجىرىنىڭ سىرتىدا يىغلىشىپ تۇرغان ئاتا - ئانىسىنى كۆرۈپ: «جېنىم ئانا! دادا!! يىغلىماڭلار! بىز ۋەتەننى دەپ كەلگەنىدۇقۇ؟ رىسقى پۈتكەندە ئەجەل ياش - قېرى دەپ ئايرىمايدۇ. چەت ئەلدە قېرىپ ئۆلگىنىمدىن ياش كەتسەممۇ ئانا ۋەتەن قوينىدا ياتقىنىم ئەۋزەل. سىلەردىن كۈتىدىغىنىم — ئىككى ئوغلۇمنى (ئاكام ئەنۋەر بىلەن مېنى دېمەكچى) ئوقۇشسىز قالدۇرماڭلار» دەيدۇ.

ما خۇسەن قاراقچىلىرى ئالىدىغاننى ئېلىپ بولغاندىن كېيىن، ھاجى قىزنى قەشقەر قازىسىغا تاپشۇرىدۇ. ما خۇسەن قاراقچىلىرىنىڭ قانلىق قېلىچى ئالدىدا قازى ئاخۇنۇمنىڭ نېمە ئىلاجى بار دەيسىز؟ قازى ئاخۇن ھاجى قىزنىڭ ئەھۋالىنى يۇزەكى سۈرۈشتۇرگەندىن كېيىن، «بولشېۋىك قىزىل پاچاقلارنىڭ ئىشپىيونى» دېگەن بەدنام بىلەن قارىلاپ، ئۇنى شەھەر ئايلاندۇرۇپ سازايى قىلىشقا ۋە «چالما - كېسەك» قىلىپ ئۆلتۈرۈشكە ھۆكۈم قىلىدۇ. ئۆلۈم خەۋپى قاش بىلەن كىرپىك ئارىلىقىغا كېلىپ قالغاندا، بۇ ئالەمدىن ئون - تۇنسىز كېتىشنى راۋا كۆرمىگەن ھاجى قىز قاياناپ - تاشقان غەزەپ - نەپرىتى بىلەن بېشىدىكى پەرەنجە ۋە روماللىرىنى چۆرۈپ تاشلاپ، مەردانىلىق بىلەن قازى مۇنبىرىنىڭ ئالدىغا كېلىدۇ - دە، «ھەي، بىھايا جۇۋاينىمەكلەر، چالما - كېسەك قىلىدىغىنى مەنمۇ ياكى سەنلەرمۇ؟

ئولجا ئالغان مال - مۈلكىمنى سىڭدۈرۈش ئوڭايغا چۈشمەيۋاتامدۇ؟ بىلىپ قويۇشقىنكى، مەن ۋەتەننى سۆيىمەن، ئانا تۇپراق دىيارىدا ياشايمەن دەپ كەلدىم. ئىشپىيونلۇق قىلىدىغان ئادەم ئاتا - ئانىسى ۋە ئەمچەكتىكى بالىسىنى، مال - مۈلكىنى كۆچۈرۈپ كېلەمدۇ؟ . . . » دەپ توۋلاپ، شەرىئەت مەھكىمىسىنىڭ ئىچى - سىرتىدا كۈچلۈك جامائەت پىكرى پەيدا قىلىدۇ. ئاردىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندە، بىر توپ چىرىك - يايلار تاڭ يورۇشى بىلەنلا، يالتىراپ تۇرغان قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ، پۇت - قوللىغا كويزا - كىشەن سېلىنغان ھاجى قىزنى تۇرمىدىن يالاپ ئېلىپ چىقىشىدۇ - دە، ئات قوشۇلغان بىر كۆتەك ھارۋىغا بىكىتىلگەن ياغاچ قۇمغا سېلىپ، بېشىنى قۇمدىن چىقىرىپ قويۇپ، ئاۋازى يېقىمسىز جاغ - دۇمباقلار بىلەن كوچا ئايلاندۇرۇپ سازايى قىلىشقا باشلايدۇ. «غىچىر - غۇچۇر» ئاۋاز چىقىرىپ ۋەھىمە ئاستىدا كېتىۋاتقان كۆتەك ھارۋا ھېيتكار جامائەسى ئالدىغا كەلگەندە، چاچلىرى چۈۋۈلۈپ كەتكەن بىگۇناھ ئارتىسكىنىڭ ئەتراپقا قاراپ ناتونۇش كىشىلەر بىلەن رىزالىشىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن خەلق ئاممىسى ئۇنىڭغا ئېچ ئاغرىتىپ، ئۇنى قۇتقۇزۇۋېلىش ئامالىنى ئىزدەيدۇ. دەل شۇ پەيتتە، خەلق توپى ئارىسىغا قوشۇلۇپ قالغان ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم[1] ھاجى قىزنى كۆرۈپ قېلىپ، ما خۇسەن باش شتابىغا ئەلچى قويۇپ ۋە ئۆزىنى بىۋاسىتە يول مېڭىپ، «چالما - كېسەك» قىلىنىشتىن قۇتۇلدۇرۇپ قالىدۇ. ھاجى قىز شۇ كۈنى ئىجرا قىلىنىدىغان ئۆلۈم جازاسىدىن قۇتۇلۇپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما يەنە تۇرمىگە تاشلىنىدۇ. ما خۇسەن قاراقچىلىرى ھاجى قىزغا بېرىلىدىغان جازا شەكلىنى ئۆزگەرتىپ، يەكەن تەرەپنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا

① 30 - يىللارنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى بويىچە تونۇلغان مەشھۇر جەمئىيەت ئەربابى، كاتتا باي ۋە سودىگەر، توشقان زىيالى، تەرەققىپەرۋەر زات ئىدى. ئۇ، ئەنجاندا تۇرغان مەزگىللىرىدە قاسىمجان قەمبىرى بىلەن يېقىن ئۆتكەن، ھاجى قىز ئىشتىراكى بىلەن ئۇيۇشتۇرۇلغان كونسېرت كېچىلىكىگە كۆپ قېتىم قاتناشقان. 1947 - يىلىدىن 1952 - يىلىغىچە قەشقەر ۋىلايىتىگە ۋالى بولغان.

ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى قارار قىلىدۇ. ئارىدىن ئۈچ كۈن ئۆتكەندە، چىرىك - يايىلار ھېلىقى ياغاچ قۇما بىكىتىلگەن كۆتەك ھارۋىسىدا ھاجى قىزنى يەنىلا پۇت - قولىغا كويزا - كىشەن سېلىنغان ھالدا يەكەنگە ئېلىپ ماڭىدۇ. سەيدى ماخمۇت ھاجىم بىلەن ئايشىخان ھاجىم ئىككى نەۋرىسىنى كۆتۈرۈپ، توختىماي ئېقىۋاتقان كۆز ياشلىرى بىلەن كۆتەك ھارۋىنىڭ كەينىدىن ماڭىدۇ. ھاجى قىز يولغا چىقار چېغىدا، ئۇنى يالاپ ماڭغان چىرىك - يايىلارنىڭ باشلىقى قولىدىكى «گۇڭسى»غا نېمىلەر يېزىلغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەكەن تەرەپنىڭ قانداق قارار چىقىرىدىغانلىقىنى بىلمىگەچكە، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم روزى ھاجىمنى بىر پارچە خەت بىلەن يەكەنگە يولغا سالىدۇ. روزى ھاجىم يەكەنگە ھاجى قىزدىن ئىككى كۈن ئىلگىرى چۈشۈپ، خوتەنلىك ئىمىر مەتسىدىق ھاجىمنى تاپىدۇ - دە، ئۇنىڭ مەسلىھەتى بويىچە، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنىڭ خېتىنى ئەنجان، قەشقەر، خوتەن ئارىلىقىدا سودىگەرچىلىك قىلىدىغان يۇرۇڭقاشلىق تۇرسۇن ھاجىم تاۋۇز، داۋۇت ئاخۇن گۇكۇت ئارقىلىق يەكەن تەرەپنىڭ باش ئىمىرىگە بېرىدۇ. شۇ ۋاقىتتا ما خۇسەن شتابى ئەۋەتكەن «گۇڭسى» مۇ يېتىپ كېلىدۇ. يەكەن تەرەپ بىر - بىرىگە زىت بۇ ئىككى پارچە مەكتۇپ ئۈستىدە مەسلىھەت يۈرگۈزۈشكەندىن كېيىن، گۇۋا - ئىسپاتچىلارنىڭ كاپالەت بېرىشىگە ئاساسەن، ھاجى قىز قويۇۋېتىلىپ، خوتەنگە ساق - سالامەت يېتىپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. دەل مۇشۇ پەيتتە، ئىككى تەرەپ يېڭىساردا ئۇرۇش قىلىپ، جاھان قالايمىقانلىشىپ كەتكەچكە، روزى ھاجىم قەشقەرگە قايتىپ كېتەلمەي، ھاجى قىزلار بىلەن بىللە خوتەنگە بېرىپ، يۇرۇڭقاشتا ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ. ھاجى قىز مۇنداق دېگەن: «يولغا چىقىشتىن ئىلگىرى، فېئودال ئەكسىيەتچىلەرنىڭ ۋەتەن زېمىنىنى پارچىلاپ، ئۆز ئالدىغا يەرلىك خاقان قۇرۇپ، ئەمگەكچى خەلقنى تالان - تاراج قىلىۋاتقانلىقىنى

ئاڭلىغان بولساممۇ، لېكىن بىز ما خۇسەن قەشقەر بىلەن يېڭىسارنى، ئىمىر ھەزرەت خوتەن بىلەن يەكەننى ئىگىلەپ تۇرغان ئىنتايىن خەتەرلىك ۋەزىيەتتە كەلگەنىكەنمىز. شۇ ۋاقىتتا بىزنىڭ ئالدىمىزغا ئۇچرىغان ۋەھىمىلىك ئالامەتلەر ھەر قەدەمدە ئۆلۈمدىن سىگنال بېرىۋاتقان بولىسىمۇ، ۋەتەن قوينىغا قايتىپ كېلەلىگەنلىكىمدىن پۇشايمان قىلمىغانىدىم. مەن قىممەت باھالىق مال - مۈلكۈمدىن ئايرىلىپ قالغان بولساممۇ، ئۇنىڭدىن ئەتىۋارلىق گۈزەل ئانا تۇپراققا ئېرىشكەنلىكىمدىن مەمنۇن ئىدىم. كۆڭلۈمدە: مەن بىرلىكتە ياشىماقچى بولغان يوقسۇل ئىنسانلار ۋە ئۇلار ئارىسىدىكى ئۇرۇق - جەمەتىم بىلەن جەم بولىدىغان بولدۇم، ئۇلار فېئودال مۇستەبىتلەرنىڭ زۇلۇمىدىن ئازاپ چېكىۋاتسا، مېنىڭ ۋەتەن سىرتىدا يۈرۈپ كۆرىدىغان راھەت - پاراغىتىمنىڭ نېمە قىممىتى بولسۇن. ھەر قانچە جەبرى - جاپا چەكسەممۇ ۋەتىنىمنى ۋەتىنىم قوينىدا سۆيۈشۈم كېرەك... دەپ ئويلايتتىم».

ئۇمىدنىڭ رېئاللىققا ئايلىنىشى

ھاجى قىز ئانا يۇرتى خوتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، زاكىر ئەلەم، مەنسۇرخان غۇجام، ئىسمائىل ھاجىم قاتارلىق يۇرت مۆتىۋەرلىرىنىڭ ئېسىل سۈپەت «مەلىكە زادە» قىلىۋېلىش توغرىسىدىكى «ئىلتىپاتى»غا رەھمەت ئېيتىپ، ئەمگەكچى خەلق قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ ۋە ئۆز زامانىسىنىڭ ئىلغار ئېقىم تەرەپدارلىرىدىن بىرى بولغان بىر نەۋرە تۇغقىنى زىكرۇللا ئاخۇنغا ياتلىق بولۇپ، تۇرمۇش ۋە باشقا جەھەتلەردە بىر ئاز خاتىرجەملىككە ئېرىشىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن ئۆزى بېسىپ ئۆتكەن ۋە ئۆسۈپ چوڭ بولغان مەملىكەتلەرنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ، ئىلىم - پەن تەرەققىياتلىرى بىلەن خوتەننىڭ قالاق ھالىتىدىن ئىبارەت بۇ

روشەن سېلىشتۇرما كۆز ئالدىدىن زادى نېرى كەتمەيدۇ. بىلىمسىزلىك، نادانلىق ئىچىدە ياشاۋاتقان، غەپلەت ئويقۇسىدا ئۇخلاۋاتقان سۆيۈملۈك خەلقە ئىچ ئاغرىتىپ، ئۇلارنى تېزرەك ئويغىتىپ، ئىلىم ـ مەرىپەت دۇلدۇلىغا ئولتۇرغۇزۇپ جاھانىي سەيلى قىلدۇرغۇسى كېلىدۇ. شۇڭا ئۇ، تۇرلۇك ئىمكانىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، ھەر خىل سورۇنلاردا چەت ئەللەردە بولۇۋاتقان يېڭى ئۆزگىرىشلەرنى، سوۋېت ئۆكتەبر ئىنقىلابى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن سوۋېت ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بەخت ـ سائادەتلىك تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقانلىقىنى، مەملىكىتىمىزدىمۇ فېئودال ئەكسىيەتچىلەرنىڭ زۇلۇمىغا قارشى كۈرەشلەر بولۇۋاتقانلىقىنى توختىماي تەشۋىق قىلىدۇ.

ھاجى قىز ماخۇسەن قوشۇنلىرى خوتەندىن قوغلاپ چىقىرىلىپ، شېڭ شىسەينىڭ «ئالتە بۇيۇك سىياسىتى» يولغا قويۇلۇشقا باشلىغان تارىخىي شارائىتتىن پايدىلىنىپ، چەت ئەللەردىكى ئۆزگىرىشلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن، دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ تەقدىرىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغان تەرەققىپەرۋەر زات ئەمەت ھاجىم (يېڭىدىن قۇرۇلماقچى بولۇۋاتقان خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىغا تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتىنىڭ مۇدىرى) ۋە مەتمىمن ئىلىيوۋ قاتارلىق ئىلغار زىيالىلارنىڭ ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن ھەر تەرەپلىمە مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا، تارىخىي ئەھمىيەتلىك ئىككى مۆجىزە يارىتىدۇ. ئۇنىڭ بىرى — 1937 ـ يىلى خوتەن شەھىرىنىڭ غوجامكۆل بېشىدىكى «ئەمەت ھاجىم مەدرىسى»نى تۇنجى پەنىي مەكتەپكە ئۆزگەرتىپ چىقىدۇ. ئەمەت ھاجىم ئۆز مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان 350 نەپەر تالىپنى خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەندىن كېيىن، «غوجامكۆل مەدرىسى» ئاساسىدا ئىككى پەنىي باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى. بىرى — غوجامكۆل ئوغۇللار باشلانغۇچ مەكتىپى بولۇپ،

بۇ مەكتەپنىڭ مۇدىرلىقىنى قەشقەرلىك ئوسمان نىياز ھاجىم ئۆز ئۈستىگە ئالغان. يەنە بىرى — قىزلار باشلانغۇچ مەكتىپى بولۇپ، بۇ مەكتەپنىڭ مۇدىرلىقىنى ھاجى قىز ئۈستىگە ئالغان. قىزلار مەكتىپىنىڭ ئورنى ھازىرقى ئىلچى مېھمانخانىسىنىڭ غەرب تەرىپىگە توغرا كېلىدىغان «ئابلا ھاجىم مەدرىسى» ئىدى. «ھاجى قىز» شۇنىڭدىن باشلاپ «ھاجى خانىم» دەپ ئاتالغان

ھاجى خانىم ئىشنى ئاۋۋال ئوقۇتقۇچى يېتىشتۇرۇشتىن باشلايدۇ. ئۇ، غۇلامجان، مەتتۇرسۇن يۈسۈپ، سەيدى ۋاققاس، زەيتۇنەخان، تۇختىخان، ھىدايەتخان، رابىيە، نۇسرەت، بۇۋىسارا ھوشۇر... قاتارلىق ياشلارنى جەلپ قىلىپ، بىر تەرەپتىن ئۇلارنى مەدەنىيەت ۋە كەسپىي بىلىملەر بىلەن تەربىيىلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن مەكتەپنىڭ كۇندىلىك ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى راۋانلاشتۇرىدۇ. ئالتە سىنىپلىق بۇ مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىلگىرى دىنىي مەكتەپتە تەلىم ئالغانلار بولۇپ، سەۋىيىسى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئۇلارنى يۇقىرى ـ تۆۋەن يىللىقلار دەپ ئايرىپ ئوقۇتقاندىن تاشقىرى، ياش چوكانلارنى ئايرىم بىر سىنىپ قىلىپ تەشكىللەپ، «ساۋات چىقىرىش كۇرسى» ئاچىدۇ. فېئودالىزىمنىڭ تۇزۇمنىڭ مۇستەبىتلىكى ئەڭگەكچى خەلقنىڭ بېڭىلىققا ئىنتىلىش رايىتى تەلۇلەرچە كونترول قىلۇاتقان تارىخىي شارائىتتا، ھاجى خانىم ياش ئۆسمۇرلەرنىڭ ئۇزۇن پەلتۇك (ئورۇندۇق) ئالدىدا يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇپ ساۋاق ئالسىمۇ خەت يازالمايدىغان، ھەر يىلى 48 قېتىم «پەيشەنبىلىك» تۆلىسىمۇ، ياشلىق باھارىنى نادانلىق ئىچىدە خازان قىلىدىغان مۇدھىش ئاقىۋەتكە ئۇزۇل ـ كېسىل خاتىمە بېرىپ، يېڭى شەكىل ۋە يېڭى مەزمۇن بويىچە پىلانلىق، باسقۇچلۇق ۋە مەقسەتلىك ئۆگىنىشتەك تارىخىي ئەھمىيەتلىك شارائىتنى يارىتىدۇ. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى كونكرېت پائالىيىتى تۆۋەندىكىچە:

1) يىل بويى يادلاپ ئۆگەنسىمۇ، ئاخىرقى ھېسابتا ساۋاتسىز

قالمىدىغان ئەرەب تىل ـ يېزىقىنىڭ ئورنىغا ئانا تىلى دەرسلىكىنى تەسىس قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى ئېلىپبەسى بويىچە تىل ـ يېزىق ئۆگىنىشىنى يولغا قويىدۇ.

2) ھېساب دەرسىدە، ئەرەب رەقەملىرىنى ئۆگىنىشىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇيغۇرچە رەقەم ئۆگىنىشىنى يولغا قويىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئوقۇغۇچىلار ھەر قانداق نەرسىنى تۆت ئەمەل بويىچە ھېسابلاپ چىقىرىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولىدۇ. يۇقىرى يىللىقلارنىڭ قوشۇمچە چوت ئۆگىنىشىنىمۇ يولغا قويىدۇ.

3) تەبىئەت ۋە جۇغراپىيە دەرسلىكلىرىنى ئۆتۈش ئارقىلىق دۇنيانىڭ ماھىيىتى، دۇنيادىكى ھەر خىل شەيئىلەرنىڭ تەرەققىيات ۋە ئىچكى باغلىنىشلىرى؛ يەر شارى، ئاي، كۈن، دەريا، دېڭىز، تاغلارنىڭ تۈزۈلۈشى ئىلمىي يوسۇندا سىستېمىلىق چۈشەندۈرۈلۈپ، تەبىئەت دۇنياسىغا بولغان خۇراپىلارچە قاراش دەسلەپكى قەدەمدە تۈگىتىلىدۇ.

4) تەنتەربىيە دەرسلىكىدە، ئەتىگەنلىك گىمناستىكىدىن باشقا يۈگۈرۈش، سەكرەش، ۋالىبول، ۋاسكېتبول ئويناش مەشق قىلدۇرۇلۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ روھلۇق، جۈشقۇن بولۇشى قولغا كەلتۈرۈلىدۇ.

5) رەسىم، ھۈسنىخەت دەرسلىكلىرىدە، ئوقۇغۇچىلارنىڭ يېڭىلىق يارىتىش روھىغا ئىلھام بېرىلىپ، ئۆلچەش، سىزىش ئىقتىدارى ئاشۇرۇلغان. مەكتەپ ئىچىدە سەنئەت كۇرۇژوكى تەشكىل قىلىنىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەدەنىي ھاياتىغا جانلاندۇرۇلغاندىن تاشقىرى، كوچىلارغا چىقىپ ئويۇن قويۇلۇپ، يېڭىلىقلار تەشۋىق قىلىنغان.

6) ئەمگەك دەرسىدە، دۇنيانى ئەمگەك يارىتقانلىقى، ئەمگەكنىڭ شەرەپلىك ئىكەنلىكى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە چۈشەندۈرۈلۈپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەمگەك سۆيۈش ئاڭلىقلىقى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن.

ھاجى خانىم ئۆزى بىۋاستە قول سېلىپ، قىز ئوقۇغۇچىلارغا كەشتە تىكىش، چىلتەك توقۇشنى ئۆگەتكەن؛ قول ئىلكىدە بار ئوقۇغۇچىلارغا رەخت ئالدۇرۇپ، «تاشلاق ياقا»، «پولنى كولوچ»، «ئالتە كولوچ» . . . دېگەنگە ئوخشاش چىرايلىق پاسوندىكى كۆڭلەكلەرنى تىكىپ كىيگۈزۈپ قويغان. كېيىنچە بۇ خىل يېڭىلىق ئومۇمىي كەيپىياتقا ئايلانغانلىقتىن، مەكتەپكە تىككۈچى تەكلىپ قىلىپ، قىز ئوقۇغۇچىلارغا يېڭى پاسوندىكى كىيىملەرنى تىككۈزۈپ، ئۇلارنىڭ ھۆسنىگە ھۆسۈن قوشقان.

7) سىياسەت دەرسىدە، «ئالتە بۇيۇك سىياسەت»نى سۆزلەش ئاساس قىلىنىپ، ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگونى بۆلۈشۈۋېلىپ يېرىم مۇستەملىكە ـ يېرىم فېئودالىق ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغانلىقى، ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ شەرقىي شىمالىنى بېسۋالغانلىقى، ياپونغا قارشى مىللىي بىرلىكسەپ تۈزۈپ ياپون ئالۋاستىلىرىغا ئورتاق قارشى تۇرۇش لازىملىقى چۈشەندۈرۈلۈپ، ئوقۇغۇچىلارغا ۋەتەننى مۇقەررەلىكتىن قوغدۇرۇپ يېڭى جۇڭگو قۇرۇشنىڭ زۆرۈرىيىتى توغرىسىدا تەربىيە ئېلىپ بېرىلغان.

يۇقىرىدىكىلەر ھازىرقى دەۋرىمىزدە ئادەتتىكى ئىشتەك بىلىنسىمۇ، ئەمما بۇنىڭدىن يېرىم ئەسىر بۇرۇنقى تارىخىي شارائىتتا دۇنيانى تۇرغۇنلۇق تۇقتىسىدىن چۈشەندۈرىدىغان تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە ئىجتىمائىي ۋەقەلەر توغرىسىدا ئىلمىي ئاڭقا ئىگە بولمىغان سەبى بالىلار ۋە ياشلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، كائىتا مۆجىزە ھېسابلىنىاتتى. ھاجى خانىم كامالەتكە يەتكەن ئوقۇتقۇچى بولۇپلا قالماي، پىشىپ يېتىشكەن ئىجتىمائىي پائالىيەتچىمۇ ئىدى. ئۇ، مەكتەپتە مەكتەپنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلغاچ سىنىپقا كىرىپ دەرس ئوتسە، يەنە ۋاقىت چىقىرىپ ئانا ـ ئانىلارنىڭ ئويلىرىگە بېرىپ ئۇلار بىلەن سىردىشاتتى؛ ئۇلارغا ئىلىم ـ مەرىپەت

ئۆگىنىشنىڭ ئەھمىيىتى، زورۇرىيىتى ئۈستىدە سۆزلەپ، پەرزەنتلىرىنى مەكتەپكە بېرىشكە دەۋەت قىلاتتى. بەزى كىشىلەر ئۇنىڭغا سىلىق مۇئامىلە قىلىپ بالىلىرىنى ئونىڭ بىلەن بىللە مەكتەپكە يولغا سېلىپ قويسا، بەزى كىشىلەر ھەر خىل باھانا - سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ قارشى تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ زاماندىكى ھۆكۈمران كۈچلەر خەلق ئاممىسىنىڭ ئىلىم - پەن ئۆگىنىپ كۆزىنى ئېچىشىنى خالىمىغاچقا، ھەر خىل يالغان - ياۋىداق پىتنە - ئىغۋالارنى تارقىتىپ، ئاممىنى قايمۇقتۇراتتى. ھاجى خانىم بۇ خىل ھالەتنى ئۆزگەرتىپ، ياش ئۆسمۈرلەرنى پەننىي مەكتەپكە جەلپ قىلىش ئۈچۈن، كوچىلارغا چىقىپ سەنئەت نومۇرلىرى كۆرسىتىش يولى بىلەن ئۆزى بىۋاسىتە تەشۋىق قىلىپ، ئاممىنىڭ يېڭىلىققا ئىنتىلىش روھىغا ئىلھام بېرەتتى.

1938 - يىلى بۇ مەكتەپنىڭ يۇقىرى يىللىقىدىكى ئىككى سىنىپ ئوقۇغۇچى بىلەن چوكانلار سىنىپى ئەلا دەرىجىدە ئوقۇش پۈتتۈرگەنىدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يېڭىدىن قۇرۇلماقچى بولغان ۋىلايەتلىك سانايىنەپىسە بىلەن بىرىنچى قارارلىق دارىلمۇئەللىمىن كۇرسىغا، يەنە بىر قىسمى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ھەرقايسى ناھىيىلىرىگە (ئۇ ۋاقىتتا قاغىلىق ناھىيىسىمۇ خوتەنگە قاراشلىق ئىدى) ئوقۇتقۇچىلىققا تەقسىم قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن، يېڭىدىن يېتىشىپ چىققان ياش مەرىپەتپەرۋەرلەرنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا، پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپلەر خۇددى باش باھاردىكى چېچەكلەردەك ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كېلىشكە باشلىدى.

ھاجى خانىم ياراتقان يەنە بىر مۆجىزە — خوتەن ۋىلايەتلىك سانايىنەپىسە. ھاجى خانىم 1937 - يىلى ئۆكتەبر كۈنلىرى، شىنجاڭدا بولىۋاتقان يېڭى ئۆزگىرىشلەرنىڭ تەسىرىدە ۋە خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ قوللاپ مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا، ئۆزى باش بولۇپ خوتەن ۋىلايەتلىك سانايىنەپىسەنى

قۇرۇپ، سانايىنەپىسەنىڭ بىرىنچى ئەۋلاد باشلىقلىقىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى.

فېئودال ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ مۇتەئەسسىپلىكى ئاستىدا، ئاياللارنىڭ جامائەت سورۇنلىرىغا ئوچۇق - ئاشكارا چىقىشى، ئەرلەر بىلەن ئوخشاش ھوقۇققا ئىگە بولۇشى قاتتىق چەكلەنگەن تارىخىي شارائىتتا، ھاجى خانىمدەك قەيسەر تالانت ئىگىسىنىڭ پەرەنجىنى تاشلاپ، سەھنىگە چىقىپ ئۇسسۇل ئوينىشى ۋە ناخشا ئېيتىشى بىر خىل يېڭىلىق بولۇپ، بۇ يېڭىلىق نەچچە ئەسىر مابەينىدە ئىنسانىيەت ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم قىلىنغان، ئاسارەت ئازابىدا دەرد چېكىپ كېلىۋاتقان خوتۇن - قىزلارنىڭ قەلبىگە نۇرلۇق چىراغ يېقىپ، ئۇلارنى فېئودال خۇراپاتلىقنىڭ كىشەنلىرىدىن قۇتۇلدۇرۇشتا تارىخىي ئەھمىيەتلىك مۆجىزە ياراتتى. خوتەن خەلقى قەدىمدىن مول مەزمۇنلۇق ۋە ھەرخىل شەكىلدىكى ئەدەبىي سەنئەتنى راۋاجلاندۇرغان، ناخشا ئۇسسۇلغا ماھىر، ئەقىل - پاراسەتلىك خەلق بولسىمۇ، لېكىن يېڭىدىن بىخ ئۇرۇپ چىققان سەنئەت شەكلى يەنى ئالاھىدە سەھنە ياساپ، ئۇنىڭغا ھەرخىل دىكراتسىيىلەرنى ئورنىتىپ، ئارىسىغا چىراغ يېقىپ، سەھنە ئالدىغا پەردە تارتىپ، بىر كىشى مەخسۇس ئېلانچىكلىك قىلىپ، ئارتىسلەر كونسېرت نومۇرلىرىنى ئورۇنلايدىغان مۇنداق شەكىل ئاجايىپ زور بىر يېڭىلىق بولغاچقا، جەمئىيەتتىكى ھەرساھە ئاممىسىنىڭ بولۇپمۇ ئاياللار ئاممىسىنىڭ قىزغىن قوللاپ ئاپىرىن ئوقۇشىغا مۇيەسسەر بولدى.

سانايىنەپىسە يېڭى قۇرۇلغان مەزگىلدە، ئارتىسلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بېرىشىغا ئورۇن بولمىغانلىقتىن، ھازىرقى ئىلچى يېزا مىللىي تىبابەت ئامبولاتورىيىسىنىڭ ئورنىدىكى بورىدا ياسالغان «چايخانا» دا ئويۇن قويغانىدى. مەلۇم ئىقتىسادىي ئاساسقا ئىگە بولىۋالغاندىن كېيىن، «پىل - پىل» كوچىسىنىڭ شىمالىدىكى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما قورۇسىدا قەرەللىك ئويۇن قويۇدىغان بولدى.

سانايىنەپىسەنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش - تۇرالماسلىقى، روناق تېپىش - تاپالماسلىقى ئارتىسلارنىڭ ئىقتىدارىغا ۋە كونسېرت نومۇرلىرىنىڭ سوپىتىگە باغلىق بولغاچقا، سانايىنەپىسەنىڭ قوشۇمچە دېرىكتورلۇقى ۋە رېژوسسورلىقىنى ئۈستىگە ئالغان ھاجى خانىم ئابدۇرېھىم لېتىپ، تالىپ ئاخۇن، زىياۋۇدۇن، ئابدۇرۇپجان، قاھارجان، ھاجى مۇھەممەت. . . قاتارلىق تۇنجى ئەۋلاد ئارتىس ۋە مۇزىكانتلارغا كەسپىي تەلىملەردىن دەرس ئۈتۈپ، ئۇلارنىڭ سەنئەت تالانتىنى يۇقىرى كۆتۈردى؛ سەھنە جابدۇقلىرىنى لايىھەلەش، سەھنە كىيىملىرىنى تىكتۇرۇش، چالغۇ ئەسۋابلىرىنى تولۇقلاش، كونسېرت نومۇرلىرى ئىجاد قىلىش، رولچىلارنى بەلگىلەشتىن تارتىپ رېپېتىتسىيە قىلىش ۋە ئويۇن قويۇشقىچە بولغان ئىشلارنىڭ ھەممىسىگە ئۆزى بىۋاستە رياسەتچىلىك قىلدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى قاھارجان ۋە ئەمەت ئۆمەرلەر تارقىلىق زىياۋۇدۇن، ئابدۇرۇپجان، روزى قارى، ئابلىز ھاجىملارنى تاخشا - ئۇسسۇل، كومپىدىيىلىك نومۇر ئويناشقا؛ ھاجى مۇھەممەت، ئابدۇرېھىم لېتىپ، يۇسۇپ زىيالار ئارقىلىق تاداركان، ھوشۇر ئەيسا، نۇسرەت، ئابدۇقادىر روزى، ئابلىز، ماخمۇتجان، تۇرسۇن توختى، غېنى ئاخۇن، ئىمىن ئاخۇن، ئوبۇل ئاخۇن، ئابدۇقادىر غوجىلارنى ئىسكىرىپكا، چاك، قالۇن، ساتار، تەمبۇر، دۇتار، زاۋاب، نەي، سۇناي، داپ، ناغرا چېلىشنى ئۆگىنىشكە تەشكىللەپ، ئارتىسلارنىڭ ساپاسىنى پەيدىنپەي يۇقىرى كۆتۈردى؛ ئايال ئارتىس بولماسلىقتەك ۋاقىتلىق قىيىنچىلىقنى يېڭىش ئۈچۈن ئەمەت ئۆمەر، زىياۋۇدۇن، يۇسۇپ زىيا قاتارلىق ئۈچ كىشىنى ئايالالار رولىنى ئېلىشقا بەلگىلىدى. ئۇلار بىرىنچى يىل تەييارلىق كۆرۈپ، 1938 - يىلى خوتەندە ئۆتكۈزۈلگەن تۇنجى قېتىملىق «ئاپرىل بايرىمى» دا نەچچە مىڭ ئاممىغا ئويۇن كۆرسىتىپ، ھەر ساھە ئاممىسىنىڭ يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشكەندىن كېيىن، قىزلار مەكتىپىدىن ئوقۇش پۈتتۈرگەن تونساخان،

ئالمىخان، ساۋىخان، ھاۋا ساقى. . . قاتارلىق قىزلارنى سانايىنەپىسەگە قوبۇل قىلىپ، ئايال ئارتىس بولماسلىقتەك قىيىنچىلىقنى ھەل قىلدى. ئۇلار بىر تەرەپتىن بۇ قىزلارغا «مۇشكىلات»، «دىلخىراج»، «جازائىل»، «مىرزى دۆلەت»، «ئوسمانىيە»، «مۇناجات»، «تەنەۋۋەر» قاتارلىق ئۇسسۇللارنى ئويناشنى ئۆگەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ھاجى خانىم بىلەن ئەمەت ئۆمەر «ياريار»، «رومالىم ئۇچۇپ كەتتى»، «سۇ بويىدا تۇرغان يىگىت» قاتارلىق لەپەرلەرنى ئويناپ چىقتى.

سانايىنەپىسەنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، 1939 - يىلى ئەمەت ئۆمەر بىلەن قاھارجان كەسپىي مۇناۋىن ئۆمەت باشلىقلىقى ۋە رېژىسسورلۇققا ئۆستۈرۈلدى؛ تۇرسۇن قادىر، ئابلىمىت روزى، ئابابەكرى ئاۋۇت، ياسىن ئەيسا، ئالىمجان، ئەمبەرنىسا، ھەدىيەخان. . . قاتارلىقلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئادەم سانى 30 نەچچىگە يېتىپ، ناخشا - ئۇسسۇل ئويناش ھەم مۇزىكىلىق دراما ئويناشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ھاجى خانىم يېزىپ چىققان مۇزىكىلىق دراما «ئۆگەي ئانا» مۇۋەپپەقىيەتلىك سەھنىلەشتۈرۈلۈپ، ئېكسپىلاتاتورلارنىڭ رەزىل ئەپتى - بەشىرىسى ئېچىپ تاشلىنىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىنقىلابىي ئىرادىسىگە ئىلھام بېرىلدى.

1940 - يىلى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ شىنجاڭدا خىزمەت قىلىۋاتقان كادىرلىرىدىن يولداش ماۋ زېمىن خوتەنگە بارغاندا، ھاجى خانىمنى ئالاھىدە يوقلاپ، ئۇنىڭ سەنئەت ئارقىلىق ئىلغار مەدەنىيەت ھاياتىنى، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىنقىلابىي روھىنى كەڭ تەشۋىق قىلىشتا قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قىزغىن تەبرىكلىگەن. ھاجى خانىم دۇتار بىلەن ئورۇنلىغان «ياشسۇن لېنىن يولى» ناملىق ناخشا:

ئىشچى قىزىمەن ئۆز قولۇمدا تۇتقان بۇ كۆلمەگىم،
چالىمەن دۇتار ھەمىشە، ياشىسۇن لېنىن يۆلەگىم.

دېگەن مىسرالار بىلەن ئاياقلاشقاندا، يولداش ماۋ زېمىن ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ: «ياخشى، ئىنتايىن ياخشى، ھەقىقەتەن يۈكسەك تالانتكىز بار ئىكەن؛ بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ تىرىشىپ ئىشلەپ، ئىلغار نومۇرلارنى كۆپلەپ سەھنىلەشتۇرۇشىكىزنى، بۇ ئارقىلىق كەڭ خەلق ئاممىسىغا ئىنقىلابىي ئوزۇق يەتكۈزۈپ بېرىشىكىزنى ئۈمىد قىلىمەن» دېگەن. بۇ، ھاجى خانىمنىڭ ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن بۇيان تۇنجى قېتىم تەقدىرلىنىشى ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، ئۇ يولداش ماۋ زېمىنىي ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ياد ئېتىپ يۈرگەن[1].

يولداش ماۋ زېمىنىنىڭ سەمىمىي غەمخورلۇقى ۋە ئىلھاملاندۇرۇشى ئارقىسىدا، خوتەن ۋىلايەتلىك سانائىتىنەپىسە چوڭ قەدەملەر بىلەن گۈللىنىش باسقۇچىغا كىرىپ، 1940 ـ يىلىدىن 1942 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە «چىمەنگۈل»، «غېرىپ ـ سەنەم»، «پەرھاد ـ شېرىن»، «ئارشىن ـ مال ئالان» قاتارلىق مۇزىكىلىق دراممىلارنى، خەلقنى ئازادلىق ۋە ئەركىنلىككە يېتەكلەيدىغان كونسېرتلارنى سەھنىلەشتۇرۇپ، خوتەن خەلقىنى يېڭى مەدەنىي تۇرمۇش ۋە ئىلغار روھىي ئوزۇق بىلەن تەمىنلەيدىغان ئوتلۇق ئىنقىلابىي دەرگاھقا ئايلانغان.

گومىنداڭ تۇرمىسىدە

① «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1986 ـ يىلى 2 ـ سان، 82 ـ بەت.

شېڭ شىسەي ئەسلى ماھىيىتىنى ئاشكارىلاپ، كوممۇنىستىك پارتىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يوز ئۆرۈپ، ھاكىمىيەتنى ۋۇ جۇڭشىنغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەندىن كېيىن، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ جاللاتلىرى خوتەنگە يېتىپ كېلىپ، كوممۇنىستىك پارتىيىنى ھمايە قىلغان ئىلغار زىيالىلار ۋە ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى تۇتقۇن قىلىپ تۇرمىگە تاشلىغاندا، 1942 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ھاجى خانىمنۇ «كوممۇنىزم ئىدىيىسىنى تەرغىپ قىلغۇچى، كوممۇنىستلارنىڭ غالچىسى» دېگەن بەدنام بىلەن قارىلىنىپ، پۈت ـ قوللىرىغا كويزا ـ كىشەن سېلىندى. گومىنداڭنىڭ قان ئىچەر جاللاتلىرى ئۇنى ھەركۈنى سوراققا تارتىپ ئىقرار قىلىشقا قىستىغان؛ ھەتتا ئىنسان قېلىپىدىن چىقىپ ھۇ ھامىلدار «مەھبۇس» نى كۆپ قېتىم قاتتىق ئۇرغاندىن تاشقىرى، گاڭزىغا بېسىپ قىينىغان. لېكىن، ھاجى خانىم ئېغىر زۇلۇم ئىچىدىنمۇ قىلچە تەۋرەنمەي، «مېنىڭ ھېچقانداق گۇناھىم يوق، ئېيتىڭلارچۇ، ياش ئۆسمۈرلەرنى ئىلىم ـ پەن بىلەن قوراللاندۇرغىنىم، خەلق ئاممىسىغا يېڭى مەدەنىي ھايات يەتكۈزگىنىم جىنايەتمۇ؟» ھېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر بىلەن رەددىيە بېرىپ، سوراقچىلارنىڭ يولسىزلىقىغا تاقابىل تۇرغان. ئەكسىيەتچىلەر ھەر خىل ۋاستىلەرنى ئىشلىتىپمۇ ئۇنۇمگە ئېرىشەلمىگەندىن كېيىن، ھاجى خانىمنى كۈن چۈشمەيدىغان بىر كىشىلىك كامىرغا سولاپ قويغان. ھاجى خانىم بۇ قاراڭغۇ كامىردا بىر قىز تۇغقان. ئۇ، ئاسمانىدىكى يۇلتۇزلارنى كۆرۈش ئارزۇسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، بوۋاقىغا «زۆھرە[1]» دەپ ئىسىم قويغان. ھاجى خانىم 1945 ـ يىلى ئىككى يېرىم ياشلىق زۆھرەنى يېتىلەپ تۇرمىدىن چىققان بولسىمۇ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۇنىڭدىن يەنە خاتىرجەم بولالمايى، ئۇنى

① «زۆھرە» ئەرەبچە «يۇلتۇز» دېگەن مەنىدە.

لوپ ناھىيىسىنىڭ يۇرۇڭقاش رايونى سولۋا كەنتىدىكى تۇغقانلىرىنىڭ كېپىللىكىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۇنىڭ كەينىگە مىسا (پايلاقچى) قويۇپ قويغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، ئۆز ئائىلىسىدىكى «تۈرمە» گە قامىلىپ، سۆزلەش، تۇغقان يوقلاش، جامائەتكە ئارىلىشىش ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم قىلىنغانلىقىدىن ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن دەرت ـ ئەلەم ئىچىدە خۇددىي بىر تۈپ قاقشال دەرەخكە ئوخشاپ قالغان.

«11 بىتىم» دىن كېيىن

1946 ـ يىلى 6 ـ ئايدا گومىنداڭ بىلەن ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ «11 بىتىم» ئىمزالىغاندىن كېيىن، ھاجى خانىمنىڭ چىرايىغا ئانچە ـ مۇنچە قان يۈگۈرۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەنجاندىن قايتقان ئېرىنىڭ ئىنىسى قاسىمجان قەمبىرى يازغان ئىككى پارچە خەتنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ھاياتىدىن ئۈمىدۋار بولۇشقا باشلىدى.

1946 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ ئاخىرى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بۇرھان شەھىدى بىلەن مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى سەيپىدىن ئەزىزى «سايلام» ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن خوتەنگە كەلگەندە، ھاجى خانىمنى سۈرۈشتۈرۈپ تېپىپ، ئۇنىڭدىن ھال سورىدى ۋە ئۇنىڭ تۈرمىدىن چىققاندىن كېيىنمۇ داۋاملىق رىجىم ئاستىدا تۇرۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، خوتەندىكى ئالاقىدار خادىملارغا ھاجى خانىمنى كېپىللىككە بېرىشتىن ئازاد قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي يەنى 1947 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ئەخمەتجان قاسىمى، جاڭ جۇجۇڭ، رەھىمجان سابىرھاجى قاتارلىقلار «11 بىتىم» نىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن خوتەنگە كەلگەندىمۇ، ھاجى خانىمنى يوقلاپ، ئۇنىڭ ئەھۋالىنى سۈرۈشتۈردى. ئەخمەتجان

قاسىمى ئۇنى رىغبەتلەندۈرۈپ، قايتىدىن يۈرەكلىك ئىشلەشكە دەۋەت قىلغاندا، ھاجى خانىم ئەخمەتجان قاسىمىغا مەنىلىك قىلىپ: «مەن ئىشلەيدىغان بولسام، خوتەننىڭ ئىشلىرىغا ئۆزىڭىز بىۋاسىتە رىياسەتچىلىك قىلىشىڭىز كېرەك» دېگەن. ھاجى خانىم ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن مۇئاۋىن نازىر رەھىمجان سابىر ھاجى سورىغان ئەھۋاللارغا بىر قۇر جاۋاب بەرگەندىن كېيىن، غەزىپىنى باسالمىغان ھالدا: «مەن ھاياتلا بولىدىكەنمەن، سۆزلەيمەن. ۋەتەنداشلىرىم ئۈچۈن كۆپرەك ياخشى ئىش قىلىپ بېرىشىم كېرەك ئىدى، لېكىن بۇلار (ئۇدۇلدىكى دىۋاندا بىر نېمىلەرنى يېزىپ ئولتۇرغان قورچاق ۋالى نۇر بەگنى كۆرسىتىپ) مېنى رىجىم ئاستىدا قاق سېلىپ ئۆلتۈرمەكچى بولۇۋاتىدۇ، مېنىڭ بۇگۈنكى كۈنۈم تۈرمە ھاياتىمدىنمۇ ئېغىر» دېگەن. ئەخمەتجان قاسىمى بۇنى ئاڭلاپ ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىپ، نۇر بەگكە قاراپ: «ئېيتىڭلارچۇ؟ پەرزەنتىڭلارنى ئىلىم ـ پەن بىلەن قوراللاندۇرۇشتا تەر تۆكۈپ ئىشلىگەن، خوتەن خەلقىنى ئاقارتىش يولىدا پىداكارلىق كۆرسەتكەن كىشىگە مۇشۇنداق مۇئامىلىدە بولۇش دۇرۇسمۇ؟ تېخى باياتىن «ھاجى قىز ئەركىن، خاتىرجەم ياشاۋاتىدۇ...» دېمىگەنمىدىڭىز؟ سىلەرنىڭ سۆزۈڭلار بىلەن ھەرىكىتىڭلارنىڭ بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى ئىكەنلىكى ناھايىتى كۆپ ئىسپاتلىنىۋاتىدۇ. سىلەر ھاجى خانىمنىڭ گۇناھسىزلىقىنى ھەقىقىي ئېتىراپ قىلىپ، ئۇنىڭ سىياسىي ئەركىنلىكى بىلەن بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشىڭلار كېرەك» دېگەن. ئاندىن ھاجى خانىمنىڭ ئالدىغا كېلىپ: «ھەدە، سىز ئېغىر زۇلۇم چەكتىڭىز، مەن سىزدىن ھال سورايمەن. ئۇلار سىزدىن ئەپۇ سورىشى لازىم. ئۆتكەندىكىسى تارىخ بولۇپ قالسۇن، كەلگۈسىمىزگە نەزەر تاشلىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمەن. مۇندىن كېيىن ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىسىڭىز، ئەلۋەتتە بىزگە خەت يېزىشىڭىز كېرەك» دېگەن.

قاقشال دەرەخنىڭ قايتا كۆكلىشى

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تەرىپىدىن ئېغىر دەرد ـ ئەلەم چېكىپ، قۇرۇق قاقشال بولۇپ قالغان ھاجى خانىم شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن 1950 ـ يىلى باھار ئېكىنزارلىقى بىلەن تەڭ قايتىدىن كۆكىرىپ ياپراق چىقىرىشقا، يېڭىدىن چېچەكلەپ مېۋە بېرىشكە باشلىدى.

ھاجى خانىم كۆلدى! مىڭلىغان ـ ئونمىڭلىغان مېھرىبان ئانىلىرىمىز قاتارىدا ئازادلىققا چىقتى، ھۆرلۈككە ئېرىشتى. ھاجى خانىم خۇددى ياش قىزلاردەك لەرزان غۇلاچ تاشلاپ، شوخ ئۇسسۇل ئويناشقا، نەچچە يىلدىن بېرى تاشلىنىپ قالغان دۇتىرىنى قايتا قولىغا ئېلىپ ياڭراق ئاۋازى بىلەن ناخشا ئېيتىشقا باشلىدى:

كومپارتىيە ھەم ماۋجۇشى،
كۆتۈردى خەلقىم قەددىنى.
ئۇنتۇماسمىز ئەسلاكى،
پاسىبانلىق قەدرىنى.

بولمىغان بولسا كومپارتىيە،
كېلۈرمىدى مېنىڭ بەختىم.
ئازاد زامان قويىنىدا...
ھۆرلۈكتۈر مېنىڭ تەختىم.

ھاجى خانىم ھەرخىل جامائەت سورۇنلىرىغا بېرىپ: «يۇرتداشلار، تۇغقانلار، جەبرى ـ زۇلۇم ۋە جاھالەتكە خاتىمە بېرىلدى. بىز ئارزۇ قىلغان بەختلىك كۈنلەر ئاخىر يېتىپ كەلدى. ھەممىمىز ئازادلىققا ئېرىشتۇق. نىجات يۇلتۇزىمىز كوممۇنىستىك

پارتىيە ۋە ماۋجۇشىنىڭ ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشۇپ، بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشكەنلىكىمىزنى تەنتەنە قىلىشىمىز، خوجايىنلىق روھىمىزنى جارى قىلدۇرۇپ يېڭى جۇڭگو قۇرۇشىمىز كېرەك...» دەپ توختىماي تەشۋىق قىلدى.

1950 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ زاكىروۋ باشچىلىقىدىكى ھال سورىشى ئۆمىكى خوتەنگە كېلىپ، دەرد تارتقان ھەرمىللەت خەلقىدىن ھال سورىغاندا، ھاجى خانىم بىلەنمۇ كۆرۈشۈپ، ئۇنى قايتىدىن خىزمەت قىلىشقا، دۆلىتىمىزنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، سوتسىيالىستىك يېڭى جۇڭگو قۇرۇشقا تۆھپە قوشۇشقا رىغبەتلەندۈردى. ئازادلىقتىن شادلىققا چۆمگەن بۇ پېشقەدەم زىيالى يېشىنىڭ چوڭىيىپ قالغانلىقى، سالامەتلىكىنىڭ ناچارلىقىغا قارىماي، تەكلىپنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، قېيقالغان ئىسسىقلىقنى يېڭى زامانىنىڭ ياش ئەۋلادلىرىنى تەربىيىلەشكە سەرپ قىلىشقا باشلىدى.

1950 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئۆزبېكىستان سەنئەت دىلىگاتسىيىسى خوتەنگە ھال سوراپ ئويۇن قويغىلى كەلگەندە، ساۋاقدىشى ھەلىمە ناسىرئۇا ھاجى خانىمنىڭ كىيىمىگە ۋە چىرايىغا قاراپ ئېچ ئاغرىتقانىدى. ھاجى خانىم ئۇنىڭغا خۇشاللىق بىلەن: «سەن مېنىڭ كىيىۋالغانلىرىمغا قارىماي، يۈرۈكۈمگە قارا، بىز ئازادلىققا ئېرىشتۇق» دەپ جاۋاب بەرگەنىدى. يېڭى ئىنقىلابقا قاتناشقىنىغا ئەمدىلا ئون ئاي بولغان ھاجى خانىم شۇ كۈنلەردە، لوپ ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى ۋاڭ بىنچاڭ ۋە ھاكىم تۇردى ئابدۇرېھىملەرنىڭ رەھبەرلىكىدە، خەلق ھاكىمىيىتىنىڭ ئاساسىي قاتلام ئورگانلىرىنى قۇرۇش، شىزاڭنى ئازاد قىلىشقا يۈرۈش قىلىۋاتقان خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە ئوزۇق ـ تۈلۈك يەتكۈزۈپ بېرىش ۋە ئامبىرىكىغا قارشى تۇرۇپ چاۋشىيەنگە يارەدەم بېرىش توغرىسىدىكى تەشۋىقات خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. ھاجى خانىم يەنە لوپ ناھىيىلىك 1ـ،

2 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، 3ـ، 4 ـ نۆۋەتلىك ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ناھىيىلىك 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالدى؛ لوپ ناھىيىسىنىڭ ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، مەكتەپ ئىچىدە «چوكانلار سىنىپى» ئېچىپ 30 نەچچە پاش ئايال ئوقۇتقۇچىنى ماۋارىپ سېپىگە قوشۇپ بەردى؛ سېلىق ۋە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى قاتارلىق ئىجتىمائىي ئىسلاھاتلارغا ئاكتىپ قاتناشتى؛ لوپ ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىنى تەشكىللەپ، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ شەپقىتىنى ھەر مىللەت خەلقىگە يەتكۈزدى. ئۇ، بۇقىرقى نەتىجىلىرى بىلەن لوپ ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى ۋە خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكوم، ۋالىي مەھكىمىسى تەرىپىدىن كۆپ قېتىم ماددىي ۋە مەنىۋى مۇكاپات، تەقدىرلەشلەرگە ئېرىشكەندىن تاشقىرى، 1953 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىپ، يولداش ۋاڭ جېن، بورھان شەھىدى، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. لېكىن ئۇ، ئائىلىسىدىن ئايرىلىپ يالغۇز ئىشلەپ، تۇرمۇشتا قىيىنلىپ قالغانلىقتىن، تەشكىل ئۇنىڭغا غەمخورلۇق قىلىپ، ئائىلىسىگە يېقىن جايدىكى يۇرۇڭقاش مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ مۇدىرلىقىغا يۆتكەپ قويغاندىن كېيىنمۇ، پاش ئوقۇتقۇچىلار بىلەن بىللە مۇرىنى مۆرىگە تىرەپ تىرىشىپ ئىشلەپ، دۆلەتنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئۈچۈن نۇرغۇن ئىز باسارلارنى تەرىبىلەپ بەرگەنىدى.

كۆتۈلمىگەن كۈلپەت

ھاجى خانىم بېشى بىر يەرگە بېرىپ قالغانلىقى ۋە كېسەللىك سەۋەبىدىن، 1964 ـ يىلى پېنسىيىگە چىققانىدى. ئۇ، ئاخىرقى ئۆمرىنى دەم ئېلىپ داۋالانغاچ، خۇشال ـ خۇرام ئۆتكۈزۈشنى ئارزۇ قىلاتتى. لېكىن، ئۇنىڭ بۇ خىل ئارزۇسى ئۇزۇن ئۆتمەي كۆپۈككە ئايلاندى. دۆلەتكە بالا ـ قازا، خەلقە ئاپەت ئېلىپ كەلگەن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئۆزىنىڭ زەھەرلىك نەشتىرىنى مەدەنىيەت ـ ماۋارىپ ساھەسىدە ئەڭ ئاۋۋال ھاجى خانىمغا سانجىدى: پۈتكۈل ئۆمىدىنى ۋەتەنگە ۋە خەلقىنىڭ ئېلىم ـ مەرىپەت ئىشلىرىغا بېغىشلاپ، شامدەك كۆيۈپ چاچلىرىنى ئاقارتقان ھاجى خانىم 70 كە يېقىنلاشقاندا، بوينىغا تاختاي ئېسىلىپ، يۈرتمۇ يۈرت، مەھەللىمۇ مەھەللە سازايى قىلىنىدى؛ سوراققا تارتىلىپ، قامىسۇن ـ قىستاققا ئېلىنىدى؛ بېشىغا قەھەز قالپاق كەيدۈرۈلۈپ، كۆرەش ۋە پىپەن قىلىنىدى؛ «ئۆگىنىش كۇرسى»لىرىغا يىغىۋېلىنىپ، مەجبۇرىي ئەمگەك قىلدۇرۇلدى. ئۆتمۈشتە ما خۇسەننىڭ «چالما ـ كېسەك قىلىش» تەھدىدى، گومىنداڭنىڭ كويزا ـ كىشەنلىرى بىلەن گاڭزىغا بېسىشى ۋەتەن خەلقى ئۈچۈن ئۆزىنى ئاتىغان بۇ قەيسەر ئايالنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىدىن ۋە ماركسىزم، لېنىنىزمغا بولغان ئېتىقادىدىن ۋاز كەچۈرەلمىگەن يەردە، ئالتە توك ـ توك «ئىسيانكار» نامى غەلۋىسى ئۇنى باش ئەگدۈرەلەيتتىمۇ؟ بەزى «ئىسيانكار» لار ئۇنى ھاقارەتلەپ قول تەگكۈزگەندە، ئۇ يەنىلا سەۋرچانلىق بىلەن: «مەن سىلەرنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرىڭلارنى ئوقۇتقان، ھەتتا سىلەرگىمۇ ئىلىم ئۆگەتكەن، ئەگەر ھېساب ئالماقچى بولساڭلار، بىلمىسىز، نادان كىشىلەرنى ئىلىم ـ مەرىپەتلىك قىلغانلىقىمدىن ھېساب بېرىشىمگە توغرا كېلىدۇ» دەپ رەددىيە بەرگەن. ئۇلار ھەرخىل ۋاستىلەرنى قوللىنىپ ھاجى خانىمنى تىز پۈكتۈرەلمىگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇل ـ قىزلىرىنى تارتىپ چىقىرىپ، «ئەكسىيەتچىلەر»، «چەت ئەلگە باغلانغان شىۋجىڭجۇيىچى

ئۇنسۇرلار» دېگەندەك قالپاقلارنى كەيدۇرۇپ، كۆرەش ۋە پىپەن قىلدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنىپ، ئاستىن - ئۈستىن قىلىۋېتىلگەن ئىشلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ھاجى خانىمنۇ ئاقلىنىپ، نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. گەرچە ئۇ قېرىپ مۈكچىيىپ قالغان بولسىمۇ، ئۆگىنىش، گېزىت - ژۇرنال ۋە كىتاب كۆرۈشنى بىر كۈنمۇ توختاتمىپ قويمىدى. ھاجى خانىم ئوغۇل - قىزلىرىغا دائىم: «كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتكە بېرىلىش بىلەن پەن - مەدەنىيەتكە ئىنتىلىش بىر - بىرىگە تۇپتىن ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل ئىش. سىلەر ئۇمۇر بويى كەمتەر ئوقۇغۇچى بولغاندىن تاشقىرى، نەۋرىلەر ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئەۋلادلىرىمنى پەن - مەدەنىيەت بىلەن قوراللاندۇرۇڭلار، مېنىڭ ھەرقانداق ئورۇق - ئەۋلادىم پەن - مەدەنىيەتسىز قالماسلىقى كېرەك» دەپ كەلگەن. 1987 - يىلى 8 - ئۆكتەبىر كۈنى شۇم ئەجەل ئۇنى بۇ دۇنيادىن ئايرىدى. نەپەس ئۈزگەن مىنۇتتىمۇ، ئۇنىڭ قولىدا «چولپان» ژۇرنىلى بار ئىكەن.

ھاجى خانىمنىڭ خىسلەتلىرى

ھەرقانداق كىشىدە ئۆزىگە خاس خىسلەتلەر بولغاندەك، ھاجى خانىمدىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە خىسلەتلەر بار ئىدى.

ھاجى خانىم پۈتكۈل ھاياتىدا كىچىك ئوقۇغۇچى بولۇپ ئۆتكەن ۋە ئۆگەنگەنلىرىنى تىرىشىپ ئەمەلدە كۆرسەتكەن. پېنسىيىگە چىققاندىن كېيىنمۇ، گېزىت - ژۇرنالغا مۇشتىرى بولۇشنى بىر ئايمۇ توختاتمىپ قويمىغان؛ ھەرۋاقىت رادىئو ئاڭلاش، تېلېۋىزور كۆرۈشنى كۈندىلىك تۇرمۇش ئادىتىگە ئايلاندۇرغان.

ھاجى خانىم ئوقۇتقۇچىلىق كەسپىنى ئىنتايىن قەدىرلەيتتى.

ئوقۇتۇش ئۇچۇن تارتقان جەبرى - جاپالاردىن زارلانمايتتى، بەلكى ئىشىنىك ئۈنۈمىگە ئەھمىيەت بېرىپ، گەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن باشقىلارنى يېتەكلەيتتى. پېنسىيىگە چىققاندىن كېيىنمۇ ئۆزلىكىدىن مەكتەپلەرگە بېرىپ، ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كەسپىي بىلىملىنىشى ئاشۇرۇشىغا ياردەملەشتى.

ھاجى خانىم ئاق كۆڭۈل، خۇش پېئىل ئىدى، كىشىلەرنىڭ ھالىغا ھال، مۇڭىغا مۇڭ بولۇپ، كۆڭۈل تارتىپ سازلايتتى؛ ھېكايە ۋە ماقال - تەمسىللەرنى دائىم تىلىغا ھالدا دەلىل كەلتۈرۈپ، توگۇچنى يېشىپ، كىشىلەر قەلبىنى شادلاندۇراتتى.

ھاجى خانىم كەڭ قورساق، سەۋرى - تاقەتلىك بولۇپ، كىشىلەرنى ئەدەپ - قائىدىلىك بولۇشقا ئۈندەيتتى؛ گەپ - سۆزىنى ئوچۇق - ئاشكارا قىلاتتى، غەيۋەت - شىكايەت قىلمايتتى؛ ئىچى تار، ھەسەتخورلارغا قىلچە يۇز خاتىرە قىلمايتتى.

ھاجى خانىم ھەرقانداق ۋاقىتتا خۇشامەتكۆيلۈق قىلمايتتى، باشقىلارنىڭ خۇشامەت قىلىشىنىمۇ راۋا كۆرمەيتتى، ئۇ، ئۆزىنى دائىم مۇۋاپىق ئورۇنغا قويۇپ، باشقىلاردىن ئورۇن، مەرتىۋە تالاشمايتتى؛ پاك - دىيانەتلىك بولۇشنى تەشەببۇس قىلىپ، نەپسانىيەتچىلىك قىلمايتتى.

ھاجى خانىم يەنە، تۇرمۇشتا ئاددىي - سادىدا، مېھماندوست ئىدى؛ بالىلىرىغا، ئورۇق - تۇغقانلىرىغا ھەرقانداق ئىشتا قاتتىق تەلەپ قويمايتتى.

ھاجى خانىمنىڭ ئۈمىد يۇلتۇزلىرى

ۋەتەن ئىشقى ئۇچۇن ئۆمۇر بويى جاپالىق ئەجر سىڭدۈرۈپ، ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئوتلۇق قەلبىدە ئۆچمەس ئىز، ئۆزۈلمەس

ریشته قالدۇرغان هاجی خانىم، هایاتىدا بىسىپ تۇگىتەلمىگەن شانلىق مۇساپىنىي ئۇزۇلدۇرمەي داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن ئۆز ۋۇجۇدىدىن تۆرەلگەن ۋە ئۆزىنىڭ بىۋاستە تەربىيىسىنىي ئالغان ئوغۇل - قىزلىرى، كېلىن - كۈيئوغۇللىرى ۋە نەۋرە - چەۋرىلىرىدىن بولۇپ 81 نەپەر ئۇمىد يۇلتۇزىنى قالدۇرۇپ كەتكەنىدى. هاجى خانىمنىڭ ئورۇق - ئەۋلادىدىن هازىرغىچە قاتارغا قوشۇلغانلىرى 49 نەپەر بولۇپ، بۇلاردىن خىزمەتكە چىققىنى 35 نەپەر (بۇنىڭ ئىچىدە ئۇنىۋېرسىتېت، ئىنستىتۇت ۋە ئوتتۇرا تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەنلەر 25 نەپەر، پارتىيە، ئىتتىپاق ئەزالىرى 19 نەپەر). بۇلارنىڭ ئون نەپىرى مەدەنىيەت - مائارىپ، بەش نەپىرى تىببىي - داۋالاش، تۆت نەپىرى سىياسىي - قانۇن، بەش نەپىرى مالىيە - سودا، 11 نەپىرى مەمۇرىي ۋە كەسپىي ئورۇنلاردا سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئۇلۇغۋار غەلىبىسى ئۈچۈن پىداكارلىق بىلەن كۈرەش قىلماقتا، كىچىكلىرى خۇشال - خۇرام ئۆسۈپ يېتىلمەكتە.

هاجى خانىم، ئۆچمەيدۇ نامىڭ، پارلايدۇ بەلكى،
يۇرىمىز هەرۋاقىت سەن باسقان پارلاق ئىز بىلەن.
ئىشەنگەن بىزگە، خاتىرجەم بول، سۆيۈملۈك ئانا،
ئۇمىد يۇلتۇزلىرىڭ، ياشايدۇ ئەبەد هامان بىز بىلەن.

(ئاپتورى: خوتەن ۋىلايەتلىك «يېڭى قاشتېشى» سەنئەت ئۆمىكىدىن)
جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرغۇن ئۆمەر

لوپنۇر ناهىيىسىنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى مائارىپى

ياسىن ئاسىم

1890 - يىللىدىن 1913 - يىلىغا قەدەر 23 يىل جەريانىدا، لوپنۇر ناهىيە مەركىزى چاڭقۇلى، دۇرال، ياڭ دارىن، قارقۇم قاتارلىق جايلارغا يۆتكىلىپ كۆچمەن هالەتتە بولغان، 1913 - يىلىغا كەلگەندە هازىرقى ئورنى (كۆنچى) غا ئورۇنلىشىپ مۇقىم ئورۇننى تىكلىگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ 1930 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، لوپنۇر ناهىيىسىنىڭ مائارىپى بەكمۇ ئاجىز ئىدى. بۇ ۋاقىتلاردا بازار، تىكەنلىك، دۆڭقوتان قاتارلىق جايدىلا، باشقا ناهىيىلەردىن كەلگەن ئۇلىمالارنىڭ يېتەكچىلىكىدە دىنىي مەكتەپ بار ئىدى. بۇ مەكتەپلەر مۇنتىزىم بولماستىن، دىنىي قائىدە - زۆرۈرىيەتلەرنى، هەپتىيەك، قۇرئان قاتارلىق پارسچە، ئەرەبچە كىتابلارنى ئۇقۇيالايدىغان ساۋاتقا ئىگە بولۇش بىلەن كۇپايىلىنەتتى، قۇرئاننى يادقا ئېلىپ قارى بولۇش يۇقىرى ئۇلچەم قىلىناتتى. شۇنداقلا شۇ ۋاقىتنىڭ هۆكۈمىتى قوللىغان شۇتاڭ (خەنزۇچە) مەكتەپلەر تىكەنلىك، بازار، چارا، دۆڭقوتاندا تەشكىل قىلىنىپ بىر نەچچە يىل داۋام قىلغان، بۇ مەكتەپلەردە ئوقۇغانلاردىن تاللاپ هۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا ئىشلىتەتتى.

1933 - يىللىرىدىن كېيىن، شىنجاڭدا شېڭ شىسەينىڭ هۆكۈمرانلىقى باشلىنىپ، ئۆزىنى «داهى» دېگەن ئۇنۋانغا كۆتۈرۈپ، شىنجاڭنى مۇستەقىل باشقۇردى، جۇملىدىن سوۋېت ئىتتىپاقى

كوممۇنىستلار پارتىيەسىنىڭ ياردىمى ھەم ئىلھام بېرىشى بىلەن «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، خىيانەتچىلىككە قارشى تۇرۇش، مىللەتلەر ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش، تىنچلىقنى ساقلاش، شىنجاڭنى ئىسلاھ قىلىش» دىن ئىبارەت ئالتە بۆيۈك سىياسەت ئارقىلىق ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن پەنىچە يېڭى مەكتەپلەر بارلىققا كېلىپ، ناھىيە، بازار ئىچى، تىكەنلىكتە مەرپىەتپەرۋەرلەرنىڭ تەشەببۇسكارلىقى بىلەن تۇرپان، قەشقەر... قاتارلىق جايلاردىن ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىندى، كېيىنرەك (1935 - يىلى) دۆڭقوتان رايوندىمۇ بۇگۇر، كۇچادىن ئەرشىدىن، ئەمەت ھۇسەين دېگەنلەرنى تەكلىپ قىلىپ يېڭى مەكتەپ تەشكىل قىلىندى. ئاساسىي دەرسلەر تۈرك تىلىدا گراماتىكا، تارىخ، جۇغراپىيە بولۇپ، دىنىي دەرسلىك بىرگە ئوقۇلاتتى، ھەر كۈنى رەتلىك تىزىلىپ رۇسچە، تۈركچە كوماندا بېرىلىپ شېئىر ئوقۇلاتتى.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلھاملاندۇرۇشى بىلەن شېڭ شىسەي 1935 - يىللىرىدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ بىر بۆلۈم ياشلىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا چىقاردى. ئوقۇش پۈتتۈرۈپ قايتقانلاردىن جەلىلوپ ناھىيىنىڭ ھاكىملىقىغا بەلگىلەندى. ئالدى بىلەن ناھىيىدە ئۇيغۇر ئۇيۇشما قۇرۇلۇپ، بۇنىڭ مەسئۇللۇقىنى ناسىر دامۇللام ئۇستىگە ئالدى، تىكەنلىكتە بەكرى قارىنىڭ يېتەكچىلىكىدە تارماق ئۇيۇشما قۇرۇلغاندى. ئۇيۇشما تەركىبىدە كاتىبات، تەشۋىقات، مالىيە، مائارىپ قاتارلىق بۆلۈمچىلەر قۇرۇلۇپ، ئۆشرە - زاكات جۇغلانمىسى بىلەن بازار ئىچى، تىكەنلىك... قاتارلىق ئورۇنلاردا ئۇيۇشما قارمىقىدا مەكتەپ ئاچقاندىن باشقا، ئۇيۇشمىنىڭ تەشكىللىشى بىلەن سانايىنەپسە قۇرۇلۇپ جانلىق تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرى جانلىنىشقا باشلىندى.

1937 - يىللىرىدىن باشلاپ ژىلايەت ئورنى قاراشەھەردە نۆۋەت بىلەن ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەش مەكتىپى، شۇنداقلا قاراشەھەر جەنىي سەۋىيە مەكتىپى قۇرۇلدى. بۇ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە چىن تەنچىۇ، ماۋ زېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق مۇنەۋۋەر كوممۇنىستلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ ئىنقىلابىي جەڭگىۋار ۋەزىپىگە ئاتلانغان مەزگىل ئىدى. 1940 - يىلى 8 - ئايدا لوپنۇرنىڭ ھاكىمى نىيۇ شاڭخەنىي دۆڭقوتانغا بېرىپ، ئۆزى مەسئۇل بولۇپ ھۆكۈمەت قارمىقىدا ئوچ سىنىپلىق بىر مەكتەپ سالدى. شۇ يىلى قاراشەھەر جەنىي سەۋىيە پۈتتۈرۈپ كېلىپ بۇ مەكتەپكە مەن مەسئۇل بولۇپ ئىشلىدىم.

1938 - يىللىرى ناھىيە بويىچە ئۇيۇشما قارمىقىدا ئون مەكتەپ، 12 سىنىپ، 14 ئوقۇتقۇچى، 240 دەك ئوقۇغۇچى بار ئىدى (شۇ ۋاقىتتا دۆڭقوتاندا ئىككى مەكتەپ، ئوچ سىنىپ، تۆت ئوقۇتقۇچى، 60 ئوقۇغۇچى بار ئىدى).

1940 يىلىغا كەلگەندە ناھىيە مائارىپى تەرەققىي قىلىپ، ھۆكۈمەت قارمىقىدا تۆت مەكتەپ (بىرى قىزلار مەكتىپى)، 13 سىنىپ، 17 ئوقۇتقۇچى، 325 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى؛ ئۇيۇشما قارمىقىدا 18 مەكتەپ، 30 سىنىپ، 34 ئوقۇتقۇچى، 770 ئەتراپىدا ئوقۇغۇچى (شۇ مەزگىلدە دۆڭقوتاندا ھۆكۈمەت قارمىقىدا بىر مەكتەپ، ئىككى سىنىپ، ئوچ ئوقۇتقۇچى، 60 ئوقۇغۇچى، ئۇيۇشما قارمىقىدا تۆت مەكتەپ، ئالتە سىنىپ، يەتتە ئوقۇتقۇچى، 130 ئوقۇغۇچى) بار ئىدى. ئومۇمەن ناھىيە بويىچە ھۆكۈمەت، ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدا 22 ئورۇندا مەكتەپ، 43 سىنىپ، 51 ئوقۇتقۇچى، 1100 ئەتراپىدا ئوقۇغۇچىغا يەتكەنىدى. مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى ئورۇمچى سەۋەن، قاراشەھەر سەۋەن، ژىلايەتلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسىدىن ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كەلگەنلەر ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەپ، تەلىم - تەربىيە خاراكتېرى پەنىي

ئاساستا، تەشكىلىي مۇنتىزىم ئىدى.

ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەر تۆت يىل ئوقۇش تۈزۈمى بىلەن يۈرگۈزۈلەتتى. ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپلەردە ئالتە يىللىق ئوقۇش تۈزۈمى بولۇپ، 5 ـ ، 6 ـ يىللىقى ئالىي باشلانغۇچ دەپ ئاتىلاتتى. ئالىي باشلانغۇچ سىنىپلاردا تەبىئىي پەن، ئىجتىمائىي پەن دەرسلىكلىرى تولۇق ئۆتۈلۈپ، بىلىم ئۆزلەشتۈرۈش دەرىجىسى ھازىرقى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا تەڭ كېلەتتى. شۇ مەزگىللەردە ئالىي باشلانغۇچ سىنىپىنى پۈتتۈرسىلا سىفەن ۋە بىلىم يۈرتلىرىغا بېرىپ ئوقۇيالايتتى. يۇقىرى مەكتەپلەرگە چىقىش پۈرسىتى بولمىغانلار خىزمەت قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىدى. 50 ـ يىلى خىزمەتكە قاتناشتۇرۇلغان، ئۆستۈرۈلگەنلەر شۇ ۋاقىتتىدىكى ماۋارىپنىڭ مەسئۇلىدۇر. 40 ـ يىللاردىكى مەكتەپلەر ماۋارىپى تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ چوڭلار ماۋارىپىمۇ چىڭ تۈتۈلغانىدى. ناھىيە بويىچە مەكتەپ بارلىكى جايلاردا ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش سىنىپلىرى بىرەدىن ئېچىلىپ، كۈندىلىك ئوقۇش ئىشلىرى تۈزۈمگە ئايلانغان.

ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنى مەكتەپكە قوبۇل قىلىش، يېغىپ بېرىش، ساۋات چىقىرىش سىنىپىدىكىلەرنى ئوقۇشقا جەلپ قىلىش ئۇچۇن شاگىرتلارنى قاتناشتۇرۇپ مەخسۇس بىر ھەيئەت (مەكتەپ باشقۇرۇش ھەيئىتى) قۇرۇلاتتى. بۇلار ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا ياردەم قىلاتتى.

(«لوپنۇر تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 1 ـ سانىدىن ئېلىندى)

جاۋابكار مۇھەررىرى: **ئابلىز مۇھەممەت سايرامى**

تاجىكلارنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي سەنئىتى توغرىسىدا

شېرىن قۇربان

تاجىك خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي سەنئىتى مەزمۇنىنىڭ مول‌لىقى، تۇرىنىڭ كۆپلىكى، شەكىلىنىڭ رەڭدارلىقى، ھېسسىياتىنىڭ چىنلىقى ۋە ئۆزگىچىلىكلىرى بىلەن شەرق سەنئىتىدە ئالاھىدە ئورۇن ۋە شۆھرەتكە ئىگە. تاجىك مىللىي سەنئىتى تاجىك خەلقىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ئۇزاق ئىجتىمائىي تارىخ سەرگۈزەشتىسى ۋە كەچۈرمىشلىرىنىڭ بەدىئىي ۋە سەنئەت خاتىرىسى. شۇڭا، مەلۇم مەنىدىن ئۇنى تاجىكلار ھاياتىنىڭ ئەينىكى دېيىشكە بولىدۇ. تاجىكلارنىڭ مىللىي سەنئىتى تېخى ئومۇمىيۈزلۈك تەتقىق قىلىنمىغان بىر ساھە، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ھەقتە مۇناسىپ تەتقىقات ئېلىپ بېرىش زۆرۈر، ئەلۋەتتە.

ئۇسسۇل

تاجىك خەلقى ئۇسسۇلى رەڭگا ـ رەڭ ھەرىكەت گۈزەللىكىگە باي بولۇپ، ئۇنىڭدا تاجىك خەلقىنىڭ پامىر ئېگىزلىكىدىكى چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق تۇرمۇشىنى مەزمۇن قىلغان ھالدا، ئۇلارنىڭ ئەركىن ۋە بەختلىك ھاياتقا بولغان ئىنتىلىشلىرى، باتۇرلۇق ۋە قەھرىمانلىققا بولغان مەدھىيە كۈيلىرى ھەمدە بۇيۇك تەبىئەتنىڭ يۈكسەك گۈزەللىكىنى سۆيۈش ھېسسىياتلىرى ئىپادىلىنىدۇ.

ئالايلۇق، تاجىك خەلقى ياقتۇرۇپ ئويناپدىغان «بۇركۇت ئۇسسۇلى» دا ئۇچار قاناتلارنىڭ سەركەردىسى بولغان بۇركۇتنىڭ مەغرۇرانە ۋە ئەركىن پەرۋازىنى تەقلىد قىلىش ئارقىلىق خەلقنىڭ بۇركۇت كەبى باتۇر - مەردانە بولۇش، بۇركۇتتەك ئەركىن ياشاش ئارزۇ - ئىستەكلىرى ئىپادىلەنگەن بولسا، ئەنئەنىۋى «قىلىچ ئۇسسۇلى» دا، ئىنچىكە، ئۆزگىرىشچان ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق جەڭگە ئاتلانغان پالۋاننىڭ يۈكسەك ماھارەتلىرى ۋە باتۇرلۇقلىرى ئىپادىلەنگەن. تاجىك خەلقىنىڭ ئات ئۇستىدىكى تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى مەزمۇن قىلغان «ئارغىماق ئۇسسۇلى» دا چەۋەندازلارنىڭ ئات ئۇستىدىكى تۇرلۇك چىۋىر ھەرىكەتلىرى ئىپادىلەنگەن. تاجىكلارنىڭ «ئارغىماق ئۇسسۇلى» ناھايىتى قىزغىنلىق بولۇپ، كىشىنى مەپتۇن قىلىدۇ (1980 - يىلى تاشقورغان ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى ئورۇنلىغان بۇ ئۇسسۇل مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ سەنئەت كۆرىكىدە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن).

تاجىك خەلق ئۇسسۇلى شوخ، لەرزان ھەم خىلمۇ خىل ھەرىكەت گۈزەللىكىگە ئىگە. مەيدانغا چۈشكەن ئۇسسۇلچى ئۆزىنىڭ ئىچكى ھېسسىيات ۋە خۇشاللىق ھاياجانىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، مۇزىكا تېمىسىغا ماس كېلىدىغان خىلمۇخىل ئۇسسۇل پوكىسلىرىنى چىقىرىدۇ. ئۇسسۇلچىنىڭ پۇتۇن بەدىنى — پۇتىدىن تارتىپ، بەل، مۈرىلىرى، كۆز، قاشلىرى ۋە ئېغىز - لەۋلىرىگىچە نەپىس ۋە بەلگىلىك رېتىم ئاساسىدا بىر پۈتۈن ئۇسسۇل ھەرىكەت تۈرىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئۇسسۇل پوكىسلىرى ۋە ئىپادىلىنىدىغان چىرايلىق ئالامەتلىرى ئۇسسۇل ئوينىغۇچىنىڭ ياش قورامىغا ۋە جىنسىغا قاراپ پەرقلىق بولىدۇ. ياشانغانلار قېرىلىق مىجەزىگە ماس ھالدا سىپتە، لەرزان ئۇسسۇل ئوينىسا، ياشلار ئۆزىنىڭ ياشلىق غۇرۇرى ۋە كەپىياتلىرىنى نامايىش قىلىپ، ئۇسسۇلنى شوخ

ھەم رەڭگا - رەڭ ھەرىكەتلىك قىلىپ ئويناشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئەرلەر ئۇسسۇل ئوينىغاندا، بىر بىلىكىنى ئالدىغا، بىر بىلىكىنى كەينىگە سوزۇپ ئۇسسۇل ئويناپدۇ ۋە ئالدىغا سوزغان بىلىكىنى ئېگىزرەك كۆتۈرۈپ، كەينىگە سوزغان بىلىكىنى سەل پەسكە چۈشۈرۈپ، قەدەمنى نىسبەتەن چاققان تاشلايدۇ. مۇزىكا تېمىسىغا ماس ھالدا ھەرىكىتى ئاستىلىغاندا، ئىككى مۈرىسىنى لىك - لىك ئېتىپ، ئۆزىنىڭ شاد - خۇراملىقى بىلەن مەردانىلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇسسۇلنى تېزلەتكەندە، خۇددى بۇركۇتنىڭ گاھ قانات قېقىپ كۆككە پەرۋاز قىلىۋاتقان، گاھ قانات قېقىپ پەسكە شۇڭغىغانلىق ھەرىكىتى كىشى كۆز ئالدىغا كېلىدۇ. ئاياللار ئۇسسۇل ئوينىغاندا، ئېگىز كۆتۈرگەن قوللىرىنى سازنىڭ ئاۋازىغا تەڭكەش قىلغان ھالدا ئېچىگە ۋە سىرتىغا سوزۇپ ۋە قايرىپ، سىرتقا قاراپ پىرقىراپ ئويناپدۇ. ئاياللار ئۇسسۇلنى ئەرلەرگە نىسبەتەن سىلىق ۋە تەكشى ئويناپدۇ. ئەمما ئۇسسۇل ئويناشتىكى ھېسسىيات مەزمۇنى بىلەن مەردانىلىقى ئېر بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. ئەرلەر بىلەن ئاياللىنىڭ بىرلىكتە ئوينىغان ئۇسسۇلى ھېسسىيات، مەزمۇن ۋە ھەرىكەت جەھەتتە تاجىك ئۇسسۇلىنىڭ ئەڭ سەلتەنەتلىك مەنزىرىسىنى نامايان قىلىدۇ.

ئورۇنلاش شەكلى جەھەتتىن، تاجىك خەلق ئۇسسۇلى يالغۇز كىشىلىك، جۈپ كىشىلىك ۋە كوللېكتىپ ئۇسسۇل دەپ بىرقانچە شەكىلگە بۆلۈنىدۇ.

تاجىك خەلق ئۇسسۇلى ئادەتتە «بۇركۇت ئۇسسۇلى» دەپ ئاتىلىدۇ. چۈنكى بۇ ئۇسسۇل نەۋقىران بۇركۇتنىڭ پەرۋاز ھەرىكىتىگە تەقلىد قىلىنغان. تاجىك خەلق ئۇسسۇلىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە تاجىكلار ئارىسىدا خىلمۇ خىل سيوژېتلىق رىۋايەتلەر ساقلانماقتا.

مۇزىكا

تاجىك خەلق مۇزىكىلىرى تاجىك خەلق ئۇسسۇلى ۋە ناخشا - قوشاقلىرى بىلەن زىچ بىرلەشكەن ھالدا تاجىك مۇزىكا سەنئىتىنى شەكىللەندۈرگەن. تاجىك خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى مۇزىكىلىرى ئۆزگىچە تېما، ئۇدار ۋە مىلودىيە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا تاجىك خەلقىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى ۋە ئىدىيىۋى ھېسسىياتلىرى روشەن ئىپادىلىنىدۇ. تاجىك كلاسسىك مۇزىكىلىرى ئىپادىلەيدىغان مەزمۇن ۋە قوللىنىش سورۇنىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن، چاپسۇز، مەيلىش، ۋەلۋەلەكىك ئەركەتلۇ، تەمباك ساز ۋە تەلقىن دەپ ئالتە خىلغا بۆلۈنىدۇ:

چاپسۇز: تاجىك خەلق كلاسسىك مۇزىكىلىرى ئىچىدە ئەڭ كۆپ قوللىنىدىغان مۇقام شەكىللىرىنىڭ بىرى بولۇپ، توي - تۆكۈن ۋە باشقا شاد - خۇرام مەرىكىلىرىدە چېلىنىدىغان ئۇسسۇل مۇزىكىلىرى ۋە ئوقۇلىدىغان ناخشىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى چاپسۇز تېمىسىغا چۈشۈرۈلىدۇ.

مەيلىش: بۇمۇ كۆپ قوللىنىلىدىغان مۇزىكا شەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، توي - تۆكۈن، بەزمە - مەشرەپ ۋە ئايال - قىزلارنىڭ ئۇسسۇل ئويناشلىرىدا قوللىنىلىدۇ.

تەمباك ساز: بۇ مۇقام مەخسۇس ئوغلاق تارتىشىش ۋە ئات بەيگىسى قاتارلىق كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىدە ئورۇنلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئىككى ئايال داپ، ئىككى ئەر كىشى نەي چالىدۇ. بۇ مۇزىكىنىڭ تېمىسى داغدۇغىلىق، ھەيۋەتلىك ۋە جىددىي بولۇپ، مىڭلىغان ئارغىماقلارنىڭ بەس - بەستە چېپىۋاتقانلىقىنى، مىڭلىغان جىگەرلىك مەرت - ئەزىمەتلەرنىڭ ئۆز ھۇنىرىنى كۆرسىتىپ، ماھارىتىنى نامايان قىلىۋاتقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. دېمەك، مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، تەمباك سازنى بىر خىل ئاممىۋى ئوغلاق تارتىش

ۋە بەيگە مۇسابىقىسىنىڭ زەپەر مارشى دېيىشكە بولىدۇ.

ۋەلۋەلەكىك: بۇمۇ تاجىكلارنىڭ ئوغلاق تارتىش ۋە باشقا ئوت ئۇستىدىكى پائالىيەتلەردە ئورۇنلىنىدۇ. مۇزىكا ھەيۋەتلىك بولۇپ، ئارغىماق ۋە چەۋەندازلارغا مەدەت ۋە ئىلھام بېرىدۇ.

ئەركەتلۇ: بۇ تاغ ناخشىسى بولۇپ، بۇنىڭدا غېرىپلىق، قايغۇ - ھەجران، سېغىنىش، ياد ئېتىش قاتارلىق ھېسسىياتلارنى ئىپادىلەيدۇ. تاجىكلار بۇ خىل ئاھاڭنى «فەلەك» دەپمۇ ئاتايدۇ.

تەلقىن: مەرسىيە ناخشىلىرىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىدا ئورۇنلىنىپ، ئۆلگۈچىگە بولغان قايغۇلۇق ھېسسىيات ئىپادىلىنىدۇ. «تەلقىن» نىڭ سۆز تېكىستى تۇراقلىق بولۇپ، «يانقان قەبرەڭ جەننەت بولسۇن، بۇيۇك روھىڭ ئاسايىش تاپسۇن» دەپ مەرھۇمگە ئاسايىشلىق ۋە خاتىرجەملىك تىلىنىدۇ.

قەسىدە (قەسىدە): بۇ دىنىي ناخشا بولۇپ، دىنىي پائالىيەتلەردە ياكى باشقا سورۇنلاردا دىنىي زاتلار تەرىپىدىن ئورۇنلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئەۋلىيا - ئەشىيالارنىڭ ياخشى سۈپەتلىرى، ئىسسلام پەزىلەتلىرى تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ خىل ناخشىلار بىر قەدەر جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە. قەسىدىلەر مەخسۇس «بۆلەرزىكام» دېگەن چالغۇ ئەسۋابنىڭ تەڭكشى بىلەن ئورۇنلىنىدۇ.

يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا، تاجىك مۇزىكىلىرى ئىچىدە ئەركىن تېمىدا ئوقۇلىدىغان تاغ كويلىرى ۋە نەي ئاھاڭلىرى بار. بۇلاردا تېما چەكلىمىسى ئۇقەدەر كۈچلۈك بولمىغاچقا، كىشى ئۆز ھېسسىياتىنى ئەركىن ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ.

تاجىك ناخشا - مۇزىكىلىرىنىڭ تېمىلىرى كۆپ ھاللاردا $\frac{2}{4}$، $\frac{5}{4}$، $\frac{5}{8}$، $\frac{6}{8}$، $\frac{7}{8}$ ۋە ئارىلاش تېمىلاردا بولىدۇ. ناخشىلارنىڭ ئاۋاز دائىرىسى كۆپرەك بەش دەرىجە، سەككىز دەرىجە، توققۇز دەرىجە ۋە بەزىدە ھەتتا 12 دەرىجىگىچە بولىدۇ. مەخسۇس مۇزىكىلاردا ياكى

ئۇسسۇل مۇزىكىلىرىدا ئاۋاز دائىرىسى بىر قەدەر كەڭرەك بولىدۇ. مۇزىكا شەكلى كۆپرەك تاق مۇزىكا مىسرالىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا، يۇقىرى - تۆۋەن ئىككى مىسرالىق مۇزىكا جۈملىسىدىن تۇزۇلىدۇ ياكى تۆت مىسرالىق مۇزىكا جۈملىسىدىن تۇزۇلىدۇ. ناخشا ئوقۇش كۆپىنچە كوللېكتىپ ئوقۇش، نۆۋەتلىشىپ ئوقۇش، ئېيتىشىش قاتارلىق شەكىللەردە بولىدۇ. ناجىكلارنىڭ ناخشا ئوقۇيدىغان سورۇنلىرى ئاساسەن توي - تۆكۈن، بەزمە - مەشرەپ بولغاچقا، بۇنداق سورۇنلاردا ناخشىچى ئۆزى داپ ياكى راۋاب چېلىپ ئوقۇيدۇ. ياكى ناخشىچى ناخشا ئوقۇيدۇ، باشقىلار ناخشىنىڭ بېشىدىكى بىرنەچە كۇپلېت ياكى مىسرانى تەكرارلاپ ياندۇرۇپ بېرىدۇ. ئېيتىشىش شەكلى كۆپىنچە تاغ - يايلاق ياكى باشقا خىلۋەت ئورۇنلادا ئەر - ئايال ياكى ئىككى ئەر بىر - بىرىگە ياندۇرۇپ ئوقۇش شەكلىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئاممۇي سورۇنلاردا بۇ خىل شەكىل ئىنتايىن ئاز قوللىنىلىدۇ.

چالغۇ ئەسۋابلىرى

تاجىك خەلقىنىڭ قەدىمدىن تارتىپ ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان ئۆزىگە خاس چالغۇ ئەسۋابلىرى كۆپ خىللىققا ئىگە بولۇپ، بىر قەدەر تىپىكلىرىدىن بۇركۇت نەي، سورنەي، راۋاب، داپ، سىتار، بۆلەرزىنكام قۇمرى، قوپۇز ۋە ياۋروپا ھەم باشقا مىللەتلەردىن قوبۇل قىلىنغان ئىسكىرىپكا، غىجەك قاتارلىقلار بار. بۇلار ئوخشىمىغان كۆكۈل ئېچىش ۋە باشقا سورۇنلاردا قوللىنىلىدۇ.

بۇركۇت نەي — تاجىكلارنىڭ مۇقەددەس نېيى شۇنداقلا تاجىكلارنىڭ ئوبرازى. ئۇ تاجىكلارنىڭ سەنئەت ھاياتىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

بۇركۇت نەي بۇركۇتنىڭ قانات سۆڭىكىدىن ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ

ئۇزۇنلۇقى 20 سانتىمېتر، دىئامېترى 1.5 سانتىمېتر ئەتراپىدا بولىدۇ. نەينىڭ تۆۋەن يېرىم تەرىپىدە ئۇچ ئاۋاز تۆشۈكى بولىدۇ، تىك تۇتۇپ چېلىنىدۇ. بۇركۇت نەينىڭ ئاۋازى زىل ھەم ئېگىز بولۇپ، تاجىك مۇزىكىلىرىغا ناھايىتى ماس كېلىدۇ.

بۇركۇت نەينىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە تاجىكلار ئارىسىدا خىلمۇ خىل سىيۇژىتلىق رىۋايەتلەر ساقلانماقتا. بۇ رىۋايەتلەرنىڭ ۋەقەلىكلىرى ھەرخىل بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى بىر. يەنى بۇركۇت تاجىكلار بىلەن ھايات - ماماتتا بىرلىكتە تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. تاجىكلار بېشىغا ئېغىر كۈنلەر چۈشكەندە، بۇركۇت مەردانىلىق بىلەن چىقىپ ئۆزىنى قۇربان قىلىپ، خەلقنى بەخت - سائادەت ۋە ئاسايىشلىق - خاتىرجەملىككە كەلتۈرىدۇ. بۇركۇتنىڭ ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردا تاجىكلارنىڭ توتېمى بولغان - بولمىغانلىقىغا كېسىپ بىرنېمە دېگىلى بولمايدۇ. ئەمما تاجىكلارنىڭ نەزەرىدە بۇركۇت باتۇرلۇق، جەسۇرلۇق ۋە مەرتلىكنىڭ سىمۋولى، قۇشلارنىڭ سەركەردىسىدۇر. شۇ سەۋەبلىك بۇركۇتنىڭ قانات سۆڭىكىدىن ياسىلىدىغان «بۇركۇت نەي» تاجىك چالغۇ ئەسۋابلىرى ئىچىدە ئەڭ ئەتىۋارلىق چالغۇ ھېسابلىنىدۇ. ئەسىر - ئەسىرلەردىن بۇيان، «دۇنيانىڭ ئۆگزىسى» دە ياشىغۇچى تاجىكلار مۇقەددەس «بۇركۇت نەي» ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇ - ئىستەكىنى ئىپادىلەپ كەلمەكتە.

سورنەي (قومۇش نەي) — تاجىكلارنىڭ ئەنئەنىۋى چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ بىرى. ئۇ قومۇش ياكى ياغاچتىن ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ ئوتتۇرىچە ئۇزۇنلۇقى 30 سانتىمېتر ئەتراپىدا، ئوتتۇرىسىدا يەتتە ئاۋاز تۆشۈكى، كەينى تەرىپىدە بىر ئاۋاز تۆشۈكى بولىدۇ. سورنەينىڭ ئاۋازى مۇڭلۇق، لەززان بولۇپ، بىر قەدەر مۇرەككەپ قورۇلمىلىق مۇزىكىلارنى چالغىلى بولىدۇ. سورنەينىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە تاجىكلار ئىچىدە «سورنەي رىۋايىتى» ساقلانماقتا. رىۋايەت

قىلىنىشىمچە، مۇھەببەت پاجىئەسىگە ئۇچرىغان بىر جۈپ ئاشىق - مەشۇقلار ئۆلگەندىن كېيىن، كىشىلەر ئۇلارنى بىر قەبرىگە يەرلىككە قويىدۇ. ئۇزۇن يىللاردىن كېيىن ئۇلارنىڭ قەبرىسىدىن ئىككى تال قومۇش ئۈنۈپ چىقىدۇ. ھەر قېتىمقى مەيىن تاغ شامىلىدا قومۇشلاردىن ئاجايىپ مۇڭلۇق ئاۋاز ئاڭلىنىدۇ. بىر تاجىك بوۋاي ئىككى تال قومۇشتىن ئىككى جۈپ نەي ياساپ چىقىدۇ ۋە ئۇلارغا «سۈرنەي» دەپ ئات قويىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن «سۈرنەي» بارلىققا كەلگەنىكەن.

راۋاب — تاجىكلاردا بىر قەدىر ئومۇملاشقان، ئىشلىتىلىش دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ بولغان چالغۇ ئەسۋابى. راۋاب ئۇرۇك ياكى جىگدە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. قارنى ئات ياكى ئېشەك تېرىسىدىن كېرىلىدۇ. ئۇنىڭ تۆۋەن قىسمى بۇركۇت قانىتىغا ئوخشايدۇ. تاجىك راۋابى ئالتە تارلىق بولۇپ، بىرسى ئاساسىي تار، قالغىنى ئەكس سادالىق تاردۇر. تارلار قوي، ئۆچكە ئۆچىيىدىن ياسىلىدۇ. پەدە بېكىتىلمەيدۇ. زەخمىكى ياغاچتىن ياسىلىدۇ. ئادەتتە سېرىپ، چېكىپ چېلىنىدۇ. تاجىك راۋابلىرى نىسبەتەن قىسقا، توم كېلىدۇ. ئادەتتە ئۇزۇنلۇقى 60 سانتىمېتر ئەتراپىدا بولىدۇ. بۇ خىل راۋابنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، تاجىك كلاسسىك مۇزىكىلىرىنى چېلىشقا ناھايىتى ماس كېلىدۇ.

سېتار — تاجىكلارنىڭ قەدىمكى چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ بىرى. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 80 سانتىمېتر بولۇپ، ئالتە تار تارتىلىدۇ. پەدە بېكىتىلىدۇ. سېتارنىڭ ئاۋازى ئېگىز، زىل، ياسىلىشى نەپىس، كۆركەم بولۇپ، ئۇنىڭ گەۋدە قىسمىغا گۈل نەقىشلىرى چىقىرىلغان، بەزى يەرلىرىگە دۇر - مارجانلار بېكىتىلگەن بولىدۇ.

بۆلەرزىكام — تاجىك خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ بىرى. ئۇنىڭ بىلەن ئاساسەن تاجىك كلاسسىك مۇقاملىرىدىن بىرى بولغان قەسىدە - مەرسىيە ئاھاڭلىرى

ئورۇنلىنىدۇ. بۆلەرزىكامنىڭ ماتېرىيالى، ياسىلىش تېخنىكىسى ۋە شەكىل قۇرۇلمىسى ئاساسەن تاجىك راۋابىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. لېكىن جۇغى راۋابتىن چوڭ، بېشى ھىلال ئاي شەكلىدە بولىدۇ. ئۇنىڭغا توققۇز تارا بېكىتىلىدۇ. پەدە بېكىتىلمەيدۇ. بۆلەرزىكامنىڭ كۆرۈنۈشى نەپىس، كۆركەم، ئاۋازى بوم، ھەيۋەتلىك بولىدۇ. تاجىكلارنىڭ نەزەردە بۆلەرزىكام ئالاھىدە بىر چالغۇ سانىلىدۇ. چۈنكى رولى جەھەتتىن قارىغاندا، باشقا چالغۇ ئەسۋابلار كىشىلەرنىڭ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىدە قوللىنىلسا، بۆلەرزىكام بىلەن قەسىدە - مەرسىيە ناخشا ئاھاڭلىرى ئورۇنلىنىدۇ. بۇ خىل ناخشىلاردا ھەسرەت - نادامەت، قايغۇ - ھەجران، سېغىنىش - ياد ئېتىش ھېسسىياتلىرى ئىپادىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ تەسىرلەندۈرۈش كۈچى بىر قەدەر زور بولىدۇ. دىنىي رىۋايەتلەردە تەسۋىرلىنىدىغان ئەۋلىيا - ئەنبىيالار ھەققىدىكى ئۇلۇغلاشلار قەسىدە ئاھاڭلىرى ئارقىلىق بۆلەرزىكامدا چېلىنىدۇ. شۇڭا، دىنىي ساھەسىدە ئۇنىڭ تەشۋىقات قوراللىق رولى بار. بۆلەرزىكامنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى، خاراكتېرى ۋە سورۇنى خاسلىققا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، خەلق ئىچىدە ئۇ راۋاب، سېتارلارغا ئوخشاش ئۇ دەرىجىدە ئومۇملىشىپ كەتمىگەن. شۇڭا، بۆلەرزىكامچىلار خەلق ئارىسىدا ھۆرمەتكە سازاۋەردۇر.

زامانىنىڭ تەرەققىياتى بۆلەرزىكامنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسىنى بارا - بارا كېڭەيتىپ، ئۇنىڭغا سەھنىدىن ئورۇن بېرىشكە باشلىدى. ھازىر سەھنىلەردە تاجىك كلاسسىك ئاھاڭلىرىنى ئورۇنلىغاندا ياكى تاجىك كلاسسىك مۇزىكىلىرىنى رەتلەپ تەرتىپكە سالغاندا، بۆلەرزىكام بىر قەدەر كۆپ قوللىنىلىدىغان بولۇپ قالدى.

داپ — تاجىك خەلقىنىڭ توي - تۆكۈن، بەزمە - مەشرەپ ۋە باشقا كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىدە ئەڭ كەڭ قوللىنىلىدىغان ئەنئەنىۋى مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ بىرى. تاجىك دېپىنىڭ

گەردىشى چوڭقۇر ۋە قبلىن، يۇزى بىر قەدەر چوڭ كېلىدۇ. گەردىشىنىڭ ئىچىگە تۆمۈر جىرىڭلاتقۇ بېكىتىلىدۇ. تاجىكلارنىڭ داپ چېلىشى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بولۇپمۇ كۆپ هاللاردا بىر تېمىغا ئىككى ئايال تەڭ چالىدۇ. ئۇلاردىن بىرى ئاساسىي تېمىنى چالسا، يەنە بىرى ئۇششاق چېكىشلەر ئارقىلىق ئاساسىي تېمىنى گۈزەللەشتۇرىدۇ. داپنىڭ گەردىشى ئۇرۇك، جىگدە ۋە باشقا ياغاچلاردىن، قارنى ئات، ئېشەك تېرىسىدىن ياسىلىدۇ.

داپنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقى توغرىسىدا تاجىكلار ئارىسىدا «داپ رىۋايىتى» ساقلانماقتا. ئۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە، ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردا پامىر تاغلىرى ئېتەكلىرىدە تاجىك قەبىلىلىرى ياشايدىكەن. ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى خۇشال - خۇرام، خاتىرجەم ۋە باياشات ئىكەن. لېكىن قاراڭغۇلۇق ۋە يامانلىق تەرەپدارلىرى ھەمىشە خەلقنە ئاسايىشسىزلىق ئېلىپ كېلىدىكەن. بىر قېتىم بىر يىرتقۇچ يىلان پەيدا بولۇپ، ئۇ تەبىئىي ئورمانزارلىق ئىچىگە كىرىپ، دەسلەپتە ئورمان ئىچىدىكى ياۋايى ھايۋانلار بىلەن ئۇچار - قاناتلارنى بىر بىرلەپ يۇتۇۋېلىپ يەيدىكەن. كېيىنچە زەھەرلىك يىلان زەھەرلىك تەشتىرنى ئىنسانلارغا قارىتىپ، كېچىلىرى كىشىلەر شىرىن ئۇيقۇغا كەتكەن چاغلاردا ئۆي - خانىلارغا كىرىپ، بۆشۈكتىكى بوۋاقلارنى بىر - بىرلەپ يۇتۇۋالىدىكەن. يىغا - زار ھەممە يەرنى قاپلاپ كېتىدىكەن. كىشىلەر نۆۋەت بىلەن كۆزەتچىلىك قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، يىلان يەنىلا كىشىلەرگە ئارام بەرمەپتۇ. ئەھۋال چىدىغۇسىز دەرىجىگە بېرىپ يېتىدىكەن. نۇرغۇن كىشىلەر يۇرتىنى تاشلاپ قېچىپ كېتىدىكەن. قانداق قىلىش كېرەك؟ داپ ئىسمىلىك بىر يىگىت كۆپ ئويلانغاندىن كېيىن، خەلق ئۈچۈن بالايى - ئاپەتنى يوقىتىش مەقسىتىدە جاڭگال ئىچىگە كىرىپ، يىلان بىلەن ئېلىشىش قارارىغا كەپتۇ. ئۇ قېرىنداشلىرى بىلەن خوشلىشىپ، دادىسىدىن مىراس قالغان ئۇۋ مىلتىقى بىلەن قىلىچىنى ئېلىپ، يىلان ئۇۋىسىغا

قاراپ يولغا چىقىپتۇ. كىشىلەر كۆز يېشى قىلىپ سۆيۈملۈك ئوغلانىنى ئۇزىتىپ قويىدىكەن. داپ جاڭگالغا بېرىپ، بىر تۈپ قارىغايلىقنى پاناھ قىلىپ، يىلاننىڭ قەيەردىن چىقىشىنى كۆزىتىپ ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ ئىككى كېچە - كۈندۈز كۆز يۇمماي قارىسىمۇ يىلان زادىلا كۆرۈنمەپتۇ. ئىچ - ئىچىدىن زېرىكىپ كەتكەن داپ قىلىچىنى ئېلىپ، جاڭگال ئىچىنى ئايلىنىپتۇ. بىر يەرگە كەلسە، يىلان يەپ ئولتۇرۇۋاتقان بىر ياۋايى ئېشەكنىڭ تېرىسى تۇرغۇدەك. ئۇ بۇ تېرىنى ئېلىپ، ئۆز جايىغا قايتىپ كېلىدىكەن. ئۇ بىر تال دەرەخ شېخىنى كېسىپ گەردىش قىلىپ، ھېلىقى ئېشەك تېرىسىدىن ئۇنىڭغا تارتىپ، ئاندىن ئاپتاپتا قاقلىتىدىكەن. ئارىلىقتىن يەنە بىر كۈن ئۆتىدىكەن. بىر كۈنى ئەتىگەن كۈن چىقىش بىلەن تەڭ يىلان تۆيۈقسىز چىقىپ شىددەت بىلەن داپقا ئېتىلىدىكەن. يىرتقۇچ يىلان بىلەن ئىنسان پالۋانى تۇتىشىپ قالىدىكەن. يىلان ئۆزىنى يېغىپ - يېغىپ، ئاندىن بىرلا ئېتىلىپ كېلىدىكەن. يىگىت چەبدەسلىك بىلەن ئۆزىنى يانغا ئېلىپ، قىلىچى بىلەن يىلاننى چېپىپ ئولتۇرۇشنىڭ ئوبدان پەيتىنى كۈتىدىكەن. بۇنداق ھۈجۇم — مۇداپىئە بىر كۈن داۋام قىلىپتۇ. ھەرئىككى تەرەپ قانغا مىلىنىپ، ماغدۇرسىزلىنىپتۇ. ھېچقايسىسى بىر - بىرىنى يېڭەلمەپتۇ. زەھەرلىك يىلان يەنە بىر قېتىم ئۆزىنى يېغىپ ئانقانىكەن، يىگىت يانغا قاچىمەن دەپ بىر دەرەخكە ئوسۇپ يېقىلىپ كېتىدىكەن، يىلان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، يىگىتنىڭ ئوڭ پۇتىنى چېقىۋالىدىكەن. يىلاننىڭ زەھىرى يىگىتنىڭ پۈتۈن بەدىنىگە تارقىلىشقا باشلاپتۇ. لېكىن، يىگىت كۈچىنى يېغىپ دەرھال قوپۇپ قىلىچىنى بىر ئېتىپتىكەن، يىلاننىڭ قۇيرۇقىغا تېگىدىكەن. يىلانمۇ زەخمىلىنىدىكەن، يىلان دەرغەزەپكە كېلىپ يەنە بىر قېتىم ئېتىلىپ يىگىتنىڭ سول پۇتىنىمۇ چېقىۋاپتۇ. يىگىت سەنتۇرۇلۇپ بېرىپ، ھېلىقى قاقلانغان داپ ئۈستىگە چۈشۈپتۇ. «داڭ» قىلغان ئاۋاز بىلەن

يىلان چۆچۈپ بەدەر تىكىۋېتىپتۇ. يىگىت داپنى ئېلىپ تاراڭشىتىشقا باشلاپتۇ. يىلان ئارقىسىغىمۇ قارىماي قېچىپتۇ. داپنىڭ ئاۋازى ئەتراپقا ئاڭلىنىپ، كىشىلەر نېمە بولغانلىقىنى بىلمەكچى بولۇپ، جاڭگالغا قاراپ يىغىلىپتۇ. ئۇلار جاڭگالنى قورشىۋېلىپ، ئاخىرى داپ ياسىغان داپنىڭ ئاۋازى بىلەن قۇيرۇقى زەخمىلەنگەن يىلاننى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىدىكەن. لېكىن زەھەرلىنىپ قالغان يىگىتمۇ جان ئۈزىدىكەن. كىشىلەر زەھەرلىك يىلاننىڭ يوقىتىلغانلىقىغا شادلىنىپ تەنتەنە قىلىشىدىكەن. لېكىن جەسۇر پالۋىنىدىن ئايرىلغىنىغا قايغۇرۇپ كۆز يېشى قىلىشىدىكەن. ئۇلار بىر مۆجىزە بولسۇن دەپ، تاختايدىن قاسقان ياساپ، يىلاننىڭ تېرىسىنى ئۇنىڭغا تارتىپ قويىدىكەن. ئېزىز پالۋاننى ئەسلەش ئۈچۈن ئۇنىڭغا پالۋاننىڭ نامى بىلەن «داپ» دەپ ئات قويۇشۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قەدىمكى زامانلاردا يىرتقۇچ ھايۋانلارغا قارشى بىر خىل قۇراللىق رولىنى ئوينىغان، بۈگۈنكى كۈندە نەغمە ـ ناۋا چالغۇلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان داپ ئادىمىزات ئارىسىدا پەيدا بوپتۇ...

تاجىك خەلق ئەلنەغمىسى

تاجىك خەلق ئەلنەغمىسى تاجىك سەنئىتىنىڭ ناھايىتى مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ، خەلق ئارىسىدا ئىنتايىن كەڭ تارقالغان ۋە ئومۇملاشقان. تاجىك ئەلنەغمىسى تاجىك ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەرخىل ئىتنوگرافىك شەكىللىرى بىلەن زىچ ماسلاشقان. ناخشا، مۇزىكا، ئۇسسۇل ۋە ھەرىكەتلەر ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۈرۈلگەن كومېدىك تۈسكە ئىگە ئەنئەنىۋى خەلق ئويۇنىدۇر. ئۇ خەلق ئەلنەغمىسى بولغاچقا، ئۇنىڭغا ھەشىمەتلىك سەھنە جاھازلىرى ۋە كىيىم ـ كېچەكلەرنى ھازىرلاش ھاجەتسىز. ئۇنى ھەرقانداق سورۇندا ئاددىغىنە كىيىم ـ كېچەك، چالغۇ ئەسۋابلىرى بىلەنلا ئورۇنلىغىلى

بولىدۇ. تاجىك خەلق ئەلنەغمىسى ئىپادىلەش شەكلى ۋە مەزمۇنىغا ئاساسەن، دراما، ئوپېرا ۋە قونچاق ئۇسسۇلى دەپ ئۈچكە بۆلۈنىدۇ.

دراما — تاجىك خەلق ئەلنەغمىلىرى ئىچىدە سيوژىتى قىزىقارلىق كۈچلۈك ھەجۋىيلىككە ئىگە قىسقا خەلق درامىلىرى بار. بۇ درامىلار قەدىمكى تاشقورغان تارىخىدىكى مەلۇم ۋەقە ياكى ھادىسىلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. مىسالى، توي ـ تۆكۈن ياكى باشقا خەلق يىغىلىشلىرىدا ئوينىلىدىغان «بەدەخشانلىق سودىگەر» نى ئالساق، ئۇنىڭدا بۇنىڭدىن بۇرۇنقى زامانلاردا بەدەخشاندىن تاشقورغانغا كەلگەن ھايانكەش سودىگەرلەرنىڭ دىنىي تونىغا ئورىنىۋېلىپ، خەلقنى قاقتى ـ سوقتى قىلغان قىلمىشلىرى، ئۇلارنىڭ نەپسانىيەتچىلىكى، رەزىللىكى ۋە دۆتلۈكى پاش قىلىنغان. ساتىرە قىلىنغان، درامىنىڭ تىلى يۇمۇرلۇق، ھەرىكىتى كۈلكىلىك، مەزمۇنى قىزىقارلىق بولۇپ، كىشىنى جەلپ قىلىدۇ. يىراق ئۆتمۈش جەمئىيەتتە تاجىكلار مۇشۇ خىلدىكى سەنئەت شەكلىدىن پايدىلىنىپ زۇلۇمغا، ھايانكەشلىككە قارشى كۈرەش قىلغان.

ئوپېرا — تاجىك ئەلنەغمىلىرى ئىچىدە قىزىقارلىق ۋە كومېدىيىلىك ئوپېرالارمۇ بار. بۇنىڭغا «ئاغىچا ـ ئەبىشقا» نى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بۇنىڭدا بىر قېرى باينىڭ بىر ياش قىزنى زورلۇق بىلەن خوتۇنلۇققا ئالغانلىقتىن ئىبارەت ۋەقەلىك بايان قىلىنىپ، فېئوداللىق نىكاھ تۈزۈمى قاتتىق ئەيىبلىنىدۇ ۋە قامچىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ نىكاھدا ئەركىن بولۇش ئارزۇ ـ ئارمىنى ۋە تەلىپى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بىزگە مەلۇم، تاجىك خەلقىمۇ باشقا مىللەت خەلقلىرىگە ئوخشاش فېئوداللىق قائىدە ـ تۈزۈمنىڭ قاتمۇقات زۇلۇمىنى بېشىدىن كەچۈرگەن. بولۇپمۇ يىگىت ـ قىزلارنىڭ توي ۋە نىكاھتا ئىشى پۈتۈنلەي ئاتا ـ ئانىنىڭ رايى بىلەن بولۇپ كېتىپ، ياشلارنىڭ پاك ـ ساپ مۇھەببىتى ئېغىر توسقۇنلۇققا ئۇچرايتتى. بىر ـ بىرىگە ئاشىق بولغان

يىگىت - قىزلار ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىغا يېتەلمەي ۋىسال يولىدا تراگىدىيىلىك هالدا قۇربان بولاتتى. شۇڭا، مۇهەببەت ئەركىنلىكىنىڭ سىمۋولى بولۇش سۈپىتى بىلەن خەلق ئەلنەغمىلىرىدىن تېگىشلىك ئورۇن ئالغان هەم فېئودالىق قائىدە - تۈزۈمگە ئېتىلغان ئوق سۈپىتىدە خەلقنىڭ ئىرادىسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. مۇشۇنداق ئىجتىمائىي هادىسىلەر مەزمۇن قىلىنغان تاجىك خەلق ئوپېراسى — «ئەبىشقا - ئاغىچا» دا گۈزەل قىز قېرى باينىڭ خىلمۇخىل بېسىم ۋە قاتمۇقات توسقۇنلۇقلىرىنى يېڭىپ، ئۆزىنىڭ كۆڭلىگە ياققان جۈرىسىنى تېپىش ئۈچۈن هەرىكەت قىلىدۇ. يىگىتلەر بەس - بەستە مەيدانغا چۈشۈپ، قىز بىلەن ئۇسسۇل ئويناپ، ئۇنىڭغا ئۆزلىرىنىڭ مۇهەببىتىنى ئىزهار قىلىشىدۇ. هېلىقى قىز نۇرغۇن يىگىتلەر ئىچىدىن ئۆزى ياخشى كۆرگەن يىگىتنى تاللاپ چىقىدۇ. قېرى باي بولسا، تۇرلۇك چارىلەر بىلەن ئۇلارغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ. ئاخىرى قىز ئۆزى ياخشى كۆرگەن يىگىت بىلەن يىراق يەرگە قاچىدۇ. دەل مۇشۇ چاغدا، مەيداندا تەنتەنە ساداسى كۆتۈرۈلىدۇ. ياش قىزنى خوتۇنلۇققا ئېلىپ، خەلقى ئالەم ئالدىدا مەسخىرىگە قالغان قېرى باي مەيداندىكى تاماشىبىنلارنىڭ قورشاۋىدا قالىدۇ. ئويۇننىڭ ئاخىرلىشىشى قىزىقارلىق. «ئەبىشقا» (قېرى باي) رولىنى ئېلىپ چىققان ئارتىس كۆپچىلىككە قاراپ: «بۇرادەرلەر، مېنى هەرگىز دورىمىڭلار، قېرى كىشىنىڭ ياش قىزغا ئۆيلىنىشى ئەخلاققا ئۇيغۇن كەلمەيدىغان پەسكەش ئىش!» دەيدۇ. قويۇق دراماتىك تۇس ئالغان بۇ ئوپېرا قاچان، قەيەردە، كىم تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغانلىقى هازىرغىچە مەلۇم ئەمەس. بۇ هەقتە داۋاملىق ئىزدىنىش توغرا كېلىدۇ. لېكىن شۇنى گەپ ئارىسىدا كۆرسىتىپ ئۆتمەكچىمىزكى، بۇنىڭدىن بىرقانچە ئەسىرلەر ئىلگىرى فېئودالىق قائىدە - تۈزۈم ۋە دىنىي تەقىپ ئاستىدىمۇ ئەركىن مۇهەببەت ۋە نىكاه تەلەپ قىلىنغان، ئەزگۈچى سىنىپلار

ئاشكارا ئەيىبلەنگەن «ئەبىشقا - ئاغىچا» نىڭ بارلىققا كەلگەنلىكى ۋە خەلق ئارىسىدا ئاشكارا ئوينالغانلىقى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ بۇگۈنكى دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلىپ، هېلىهەم ئۆزىنىڭ هاياتى كۈچى ۋە تەربىيىۋى رولىنى جارى قىلدۇرۇۋاتقانلىقى هەقىقەتەنمۇ كاتتا ئىش!

«ئەبىشقا - ئاغىچا» نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ساغلام، تىلى يۇمۇرىستىك، هەرىكىتى قىزىقارلىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا ۋەقەلىكلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى بىرى ئاددى، بىرى رەتسىز. ئۇنى تىرىشىپ ئۆزگەرتىشكە، ئۇزلۇكسىز يېڭى مەزمۇنلار بىلەن مۇكەممەللەشتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

قورچاق ئوسسۇلى — تاجىك خەلق ئەلنەغمىلىرى ئىچىدە قورچاق ئوسسۇللۇق ئويۇنلار بىر قەدەر كۆپ. بۇ خىل قورچاق ئوسسۇللۇق ئويۇنلاردا رېئال تارىخىي ۋەقەلىكلەرنى ماتېرىيال قىلىپ بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، «دەڭگەن بەچچە» (بالىنى ئوينىتىش)، «ئاققۇ بىلەن تۇلكە»، «سودىگەر بىلەن ئات»، «قۇش سەيلىسى» قاتارلىقلار بار. بۇلارنىڭ مەزمۇنلىرى چوڭقۇر، ئوسسۇللۇق هەرىكىتى قىزىقارلىق بولۇپ، توي - تۆكۈنلەردە ئوينىلىدۇ. «دەڭگەن بەچچە» دېگەن بۇ ئوسسۇللۇق ئويۇن بۇنىڭدىن خېلى بۇرۇنلا بارلىققا كەلگەنكەن. هېكايە قىلىنىشچە، بىر باي بولۇپ، ئۇ هەر قېتىم توي - تۆكۈن بولغاندا بالىسىنى ئەكېلىپ، باشقىلارغا تۇنۇقۇرۇپ ئوسسۇل ئوينىتۇرىدىكەن. كىشىلەر پۈل ۋە باشقا ماددىي بۇيۇملارنى چىقىرىپ، بايۇەچچىگە تەقدىم قىلىدىكەن هەم بايۇەچچىنى نۆۋەت بىلەن قوچاقلاپ ئوسسۇل ئوينايدىكەن. بۇنىڭدىن باي ناهايىتى مەمنۇنلۇق هېس قىلىدىكەن. بۇ ئىش خېلى ئۇزاق داۋام قىلىپتۇ. ئەمما كىشىلەر بىزار بولغانلىقتىن كېيىنرەك باشقىچە يول تۇتۇپتۇ. ئۇلار تويغا كەلگەندە، بىر تال كالتەكنى چاپانغا يۆگەپ قورچاق قىلىپ، ئاندىن ئۇنى سول قولىدا تۇتۇپ ئوسسۇل ئوينايدىغان

بوپتۇ. ئۇلار باينىڭ قىلىقلىرىنى دوراپ، قورچاقنى خىلمۇ خىل
ھەرىكەتلەندۈرۈپتۇ ھەم باينى قاتتىق ھەجۋى قىپتۇ. جامائەت ئالدىدا
ئابرويى تۆكۈلگەن باي ئىزا ـ تومۇس قىلىپ مەيداندىن چىقىپ
كېتىپتۇ. بۇ ئويۇن خەلق ئارىسىدا ئويىنىلىپ، مۇشۇ يەرگە كەلگەندە،
مەيداندا ئىنتايىن قىزغىن كەيپىيات كۆتۈرۈلۈپتۇ ـ دە. تاماشىبىنلار
قىزغىنلىق بىلەن ئالقىش ياڭرىتىپتۇ. بۇنىڭدىن باشقا، «سودىگەر
بىلەن ئات» دېگەن ئوسمۇللۇق ئويۇنمۇ قىزىقارلىق. ئۇنىڭدىمۇ
بەدەخشانلىق بىر سودىگەرنىڭ تاشقورغان رايونىغا كېلىپ
زورلۇق ـ زومبۇلۇق ۋە قاقتى ـ سوقتى قىلغانلىقى پاش
قىلىنىدۇ. ئويۇن باشلىنىش بىلەن تەڭلا، بەدەخشانلىق
سودىگەرنىڭ رولىنى ئالغان ئارتىس ياغاچ ئات مىنگەن ھالدا مەيدانغا
چۈشىدۇ. ئۇ ئات ئوستىدە تۇرۇپ، سودىگەرنىڭ تۇرلۇك
ھەرىكەتلىرىنى دورىغاندىن كېيىن، ئاتتىن چۈشىدۇ. ئۇ ئېتىغا
يۇقىرى باھا قويۇپ، ئۇنى بىر تاجىك خېرىدارغا ساتماقچى
بولىدۇ. ئاتنىڭ باھاسى بەك قىممەت بولغانلىقى ئۈچۈن
خېرىدار ئۇنى ئالالمايدۇ. لېكىن مۇتەھەم سودىگەر ئېتىنى
زورلۇق بىلەن خېرىدارغا تېڭىپ، ئۇنىڭ بارلىق مالۇ ـ ۋەجىنى
سۇپۇرۇپ كېتىدۇ. ئويۇن داۋاملىشىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە،
تاماشىبىنلارنىڭ قاتتىق غەزەپ ـ نەپرىتى قوزغىلىدۇ.

تاجىك قورچاق ئوسمۇللۇق ئويۇنىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى،
ئۇنىڭدا تەقلىدىي ـ تەسۋىرى شەكىلنىڭ بارلىقىنى كۆرگىلى
بولىدۇ. بۇ خىل ئوسمۇللۇق ئويۇنلاردا، ئوسمۇل شەكلى بىلەن
ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ تۇرلۇك قىلىقلىرىنى دوراش ئارقىلىق، بىرەر
ماھىيەتلىك مەزمۇن ياكى بىرەر مەركىزىي پىكىر يورۇتۇلىدۇ.
بۇنىڭغا «ئاققۇ بىلەن تۇلكە» مىسال بولالايدۇ. بۇنىڭدا ئاققۇنىڭ
ئەمگەكچان، ئاق كۆڭۈل، ھالال مېھنەتى بىلەن تىرىكچىلىك
قىلىدىغانلىقى، تۇلكىنىڭ بولسا ھىيلىگەر، قۇۋ، تەييارتاپ

كېلىدىغانلىقى، گەپ ـ سۆز ياكى باشقا ۋاستە ئارقىلىق ئەمەس
بەلكى قىزىقارلىق ئوسمۇل ھەرىكىتى ئارقىلىق كۆرسىتىپ
بېرىلگەن. ئاققۇ رولىنى ئالغان ئارتىس بىر جۈۋىنى تەتۇر
كىيىپ، بىر يېڭگە كالتەكنى ئۆتكۈزگەندە، ئاققۇنىڭ بوينى
ھاسىل بولىدۇ ـ دە، بەدەينى ئاققۇ شەكلىگە كىرىدۇ. ئۇ ئاققۇنىڭ
بوينىنى سوزۇپ بېلىق ۋە باشقا جانۋارلارنى تۇتقان چاغدىكى
ھەرىكىتىنى دوراپ ئوسمۇل ئويناپدۇ. تۇلكىنىڭ رولىنى پاكار
بويلۇق ئادەم ئېلىپ چىقىدۇ. ئۇ دومبىسىگە كىچىك بالىنىڭ
چاپىنىنى قاتلاپ تېڭىۋالغاندا، تۇلكىنىڭ قۇيرۇقى ھاسىل
بولىدۇ. ئىككى كىچىك تۇماقتىن تۇلكىنىڭ ئىككى قۇلىقى
شەكىللىنىدۇ. ئاققۇ بىلەن تۇلكە مەيداندا تەڭ ئوسمۇل
ئويناۋاتقاندا، ئاجايىپ چىرايلىق مەنزىرە ھاسىل بولىدۇ.
تاماشىبىنلارنىڭ قىزغىن ئالقىشى، قىقاس ـ چۇقان ساداسى
پەلەككە كۆتۈرۈلىدۇ.

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، تاجىك ئەلنەغمىسىدە
خەلق ھەققانىيەتلىك، ياخشىلىق، يورۇقلۇق ۋە ئادىللىقنىڭ ۋەكىلى
سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، گەرچە نۇرغۇن ئەگرى ـ توقايلىقلار ۋە
ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىسىمۇ، لېكىن ئاخىرقى ھېسابتا
ھەققانىيەتسىزلىك، يامانلىق، قاراڭغۇلۇق ۋە ناھەقچىلىك ئوستىدىن
غەلىبە قىلىدۇ. ئىلغارلىق ئالغا سۈرۈلۈپ، قالاقلىق، جاھالەت
ئەيىبلىنىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، تاجىك خەلق ئەلنەغمىسى تاجىك
خەلقىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە ئىجادچانلىقىنى نامايان قىلغان
ھالدا ئۆزگىچە ئوسلۇب ۋە شەكىلگە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا تاجىكلارنىڭ
ئىجتىمائىي ھاياتى، مەدەنىيىتى، ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ۋە باشقا
مىللىي ئالاھىدىلىكلىرى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەن. شۇڭا، ئۇ
تارىخىي ۋە بەدىئىي قىممىتى بىلەن تاجىك مەدەنىيەت تارىخىدا

مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

5. گۈزەل ھۈنەر — سەنئەت

تاجىكلارنىڭ ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى كۆركەم، نەپىس ۋە چىرايلىق بولۇپ، ئۇ تاجىك ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى بىلەن ئۇلارنىڭ گۈزەللىك قارىشىنى نامايان قىلىدۇ.

كەشتىچىلىك — تاجىك ئايال - قىزلىرىنىڭ ئەڭ داڭدار ھۈنەر - سەنئىتى كەشتىچىلىكتۇر. كەشتىچىلىك تاجىك ھاياتىدا ناھايىتى ئومۇملاشقان، كىيىم - كېچەك جاھەتتە، ئەر - ئاياللارنىڭ باش كىيىمى بولغان تۇماق، كۆلتا، دوپپا، كۆڭلەك، كۆڭلەكلەرنىڭ ياقا - ئېتەكلىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرىدىن قول ياغلىق، ھەميان، چاي قېپى، موخۇركا خالتىسى، مۆھۈر قېپى، جىراب (پايپاق)، ئىشتانبېغى، چورۇق بوغقۇشلىرى، يوتقان - كۆرپە، ياستۇق قاتارلىقلار ۋە ئات سەرەمجانلىرى رەڭگا - رەڭ مەشۇت يىپلار بىلەن كەشتىلىنىدۇ. كەشتىلەرنىڭ نۇسخىلىرىنى ئايال - قىزلار ئۆزى لايىھىلەپ چىقىدۇ. كەشتىلەرگە تۇرلۇك گۈل - گىياھ ۋە ھەرخىل گېئومېتىرىيىلىك گۈل نۇسخىلىرى كەشتىلىنىدۇ. تاجىك ئايال - قىزلىرىنىڭ باش كىيىمى بولغان كۆلتىنى ئالساق، ئۇنىڭ كەڭلىكى بىر سۇغدىن ئاشمايدىغان، ئۇزۇنلۇقى ئون نەچچە سانتىمېتر كېلىدىغان جىيەك كەشتىلا بىر پۈتۈن چىمەنزارلىقنىڭ مەنزىرىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ چۈھرە قوللىرىدىن چىققان بۇنداق گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرىغا ھەرقانداق ئىنسان ئاپىرىن ئوقۇماي قالمايدۇ. قىزلارنى كېچىكمىدە تەربىيىلەشتە ئاننىڭ بىر مۇھىم ۋەزىپىسى قىزىغا كەشتە ئۆگىتىپ قويۇشتۇر. شۇڭا، كەشتە تىكىش مەنزىرىسى تاجىك دىيارلىرىدا ئەڭ كۆپ كۆزگە چېلىقىدۇ. قىزلارمۇ ئۆزى ياخشى كۆرگەن يىگىتكە ئالدى بىلەن ئەڭ كۆركەم كەشتىلەنگەن قول

ياغلىق، موخۇركا خالتىسى ياكى مۆھۈر قېپىنى تەقدىم قىلىدۇ.

تاجىكلار ئاننىڭ سەرەمجانلىرىنى ناھايىتى چىرايلىق بېزەپ ياسايدۇ. قامچىنىڭ دەستىسىنى ئىنچىكە كۈمۈش سىملار بىلەن ئورап، ئۈستىگە ناھايىتى چىرايلىق گۈللەرنى چېقىرىدۇ. توقۇملىرىنىمۇ كەشتىلەپ چىرايلىق ياسايدۇ. تورلۇك يۇڭ، يىپەك يىپلاردىن كۆركەم توقۇلغان ئاننىڭ شالچە (ئىگەر ئاستىغا سېلىنىدۇ) سى كىشى زوقىنى تېخىمۇ كەلتۈرىدۇ.

رەسساملىق — رەسساملىق تاجىكلار تۇرمۇشىدا بەك تەرەققىي قىلغان ۋە ئومۇملاشقان ئەمەس. لېكىن ئۇ يەنە بەزى ساھەلەردە مەۋجۇت. بولۇپمۇ مەقبىرە - گۇمبەزلەرنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان سۈرەتلەر ئۆلگۈچىنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى قىزىقىشلىرى بىلەن پائالىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. مەقبىرە - گۇمبەز تاملىرىغا كۆپرەك مىلتىق، كېپىنەك، ئات، ئىگەر، مەرگەن ئىت قاتارلىقلارنىڭ رەسىملىرى سىزىلغان، كىشىلەر مۇشۇ رەسىملەرگە قاراپ، ئۆلگۈچىنىڭ ھايات چېغىدىكى پائالىيەتلىرىنى تەسەۋۋۇر قىلالايدۇ. رېئالىستىك تۇسكە ئىگە قەبرە سۈرەتلىرى تاجىكلارنىڭ رەسساملىق سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۆينىڭ تاملىرىغا، ئىشىك - دېرىزىلەرگە ئىگەر ۋە باشقا جابدۇقلارغا ئويۇلغان رەسىملەرمۇ بىر قەدەر كۆركەم بولۇپ، كەشتە نۇسخىلىرىدەك كىشىگە ئىستېتىك زوقىنى بېرىدۇ.

ھەيكەلتىراشلىق — 1980 - يىلى تاشقورغان ناھىيە بازىرىدىن لايدىن ياسالغان قوي ھەيكىلى تېپىلغان. بۇ تاجىكلاردا ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتىنىڭ ئىلگىرى مەلۇم دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىدىن مەلۇمات بېرىدۇ. بۇ ھەيكەل ناھايىتى نەپىس ياسالغان، ئۇنىڭ گەۋدە قىسىملىرىغا گۈل چېقىرىلغان، قورچاق ياساش تاجىكلارda ئومۇمىي ئادەت. ئانىلار بالىلىرىغا لاتا ۋە رەخت پارچىلىرىدىن كىچىك بالىلارنىڭ قونچىقىنى ياساپ بېرىدۇ. بەزىدە

چوڭلار كىچىك بالىلارغا توشقان، ئات، ئىت قاتارلىق هايۋانلارنىڭ قورچاقلىرىنى ياساپ بېرىدۇ. بۇلار گەرچە ئاددىي بولسىمۇ، يەنىلا بىر خىل ئەل سەنئىتى جۇملىسىگە كىرىدۇ.

يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا، تاجىكلاردا ياغاچتىن ھەرخىل ئويىمىلارنى ئويۇش ۋە ياساش ئادەتلىرى بار. بۇنىڭغا ئارغىماق مودېلى، تۇگمەن مودېلى، ئىمارەت - ئۆي مودېلى قاتارلىقلارنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن.

تاشچىلىق سەنئىتىمۇ تاجىكلاردا مەلۇم دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان. ھەرخىل بىلەيلەرنى ياساش، تۇگمەن تاشلىرىنى ياساش ئادەتتىكى سەنئەتكە ئايلانغان.

تۇرلۇك رەڭدىكى پالاز، خۇرجۇن توقۇش، يىپ ئىگرىش، پوپايكا ۋە پايپاق توقۇش، چىغ توقۇش قاتارلىق ھۇنەرلەرمۇ تاجىكلار تۇرمۇشىدا بىر قەدەر ئومۇملىشىپ كەتكەن.

تاجىكلارنىڭ مىللىي سەنئىتىدە خىلمۇ خىل دەۋر ۋە دىنلارنىڭ ئىزنالىرى بەلگىلىك دەرىجىدە ئەكس ئېتىلىدۇ. تەتقىقاتتا بۇ تولىمۇ مۇھىم يىپ ئۇچى ھېسابلىنىدۇ. ئەلۋەتتە.

(ئاپتورى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن)
جاۋابكار مۇھەررىرى: **ئابلىز مۇھەممەت سايرامى**

«ئۇن ئىككى مۇقام»نى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن سازەندىلەر توغرىسىدا ئەسلىمە

ئىلى ئىزىز

ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىلىرىنىڭ گۈل تاجىسى بولغان «ئۇن ئىككى مۇقام» غەربىي دىيار مەدەنىيىتىدە مەركىزىي ئورۇننى ئىگىلەپلا قالماستىن، بەلكى ۋەتەن مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى بىباھا گۆھەر ھېسابلىنىدۇ.

«ئۇن ئىككى مۇقام» ئۇزاق تارىختىن بۇيانقى ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدىكى بەدىئى دىتى ۋە ئەقىل پاراسىتى، ئىستېتىك تۇيغۇسى ۋە ئوبرازلىق تەپەككۇرلىرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ، ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقى، ئۇسسۇللىرى، ناخشىلىرى، تېياتىرلىرى، ھېيت - بايرام، نۇرۇزلىرى، توي - تۆكۈن، مەرىكە - مەشرەپ، بەزمىلىرى، نەغمە - ناۋالىرى، بالىلار سەنئىتى، جەڭ مۇزىكىلىرى - مارشلىرى، ئەمگەك ناخشىلىرى... قاتارلىق ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە سىڭىشىپ، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كەلگەن. خەلقىمىزنىڭ ئەنە شۇ نادىر «مۇقام» نى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن مۇزىكانتلار، خەلقىمىزنى مەنئۇي ئوزۇق بىلەن تەمىنلەپ، كۆپلىگەن شاگىرت - ئىزباسارلىرىنى يېتىشتۈرۈپ، بۈگۈنكى زامانىمىزغا يەتكۈزۈپ كەلگەن ئاتاغلىق مۇقام پىشىۋالىرىدىن بىر نەچچىنى ئەسلەپ ئۆتىمەن.

ئاتاغلىق مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن
(1956 — 1881)

«ئون ئىككى مۇقام» ئۇيغۇر ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېتنىك هاياتىدا بارلىققا كەلگەن چوڭ هەجمدىكى ناخشا مۇزىكىلىق قامۇس. ئۇنى ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنلەردىن خەلق سازەندىسى، مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇندۇر.

تۇردى ئاخۇن 1952 - يىلىدىن 1954 - يىلىغىچە ئۇرۇمچىدە «ئون ئىككى مۇقام» نى ئۇنئالغۇغا هەم نوتىغا ئالدۇرغاندىن كېيىن، 1964 - يىل بېيجىڭدا ئىككى تومىلۇق كىتابى نەشر قىلىندى. «ئون ئىككى مۇقام» كىتابى 365 ئاهاڭ (مەرغۇللىرى بىلەن) 2526 مىسرا بېيىتتىن تەركىپ تاپقان چوڭ هەجمدىكى قامۇس بولۇپ ئۇ ئۆزا مەشھۇر كلاسسىكلىرىمىزدىن: ئالىم ۋە شائىر ناۋائىنىڭ سۇبورى، پۇزۇلى، هۇۋەيدا ۋە شاه مەشرەپ قاتارلىقلارنىڭ بېيىتلىرى هەم ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك داستانلىرىدىن «غېرىپ - سەنەم»، «دىلئارام»، «هۆرلىقا - هەمراجان»، «يۈسۈپ - زۇلەيخا» قاتارلىق داستانلارنىڭ مۇزىكىلىق ناخشىلىرى ۋە خەلق قوشاقلىرى تاللاپ كىرگۈزۈلگەن. بۇ بېيىتلەردە ئۆتمۈشتىكى ئەۋلادلارنىڭ مۇڭ - زارلىرى، غايە - ئىستەكلىرى، مۇهەببەت ۋە نەپرەتلىرى، ئەقىل - پاراسەتلىرى ئىپادىلەنگەن.

تۇردى ئاكا «ئون ئىككى مۇقام»نى مۇزىكا بىلەن ئىجرا قىلغانىدا مۇقام تېكىستلىرىنى ئالدى بىلەن ئاهاڭلىق يادقا ئالغانلىقتىن، مۇقاملاردىكى 2600 مىسرا بېيىتنىمۇ ئاهاڭنى بىر ۋاقىتدا كىتابقا قارىماي مۇزىكا بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئىجرا قىلغانلىقى، ئىنتايىن ئىخلاس بىلەن مۇقاملار ئەدەبىياتىنى بىرلىكتە چوڭقۇر ئۆزلەشتۈرگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى.

تۇردى ئاخۇن 1881 - يىلى قەشقەر كونىشەهەر ناهىيىسىنىڭ بۇلاقسۇ رايونى بارىن يېزىسى ئۆتكۆل كەنتىدە مۇقامشۇناس سازەندە تەۋەككۇل مۇقام ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ سەككىز يېشىدىن تارتىپ 20 ياشقىچە ئاتىسىدىن داپ ئۇرۇش، تەمبۇر چېلىش ۋە مەشرەپ - نەغمىچىلىكىنى ئۆگەنگەن. كېيىن دادىسى تەۋەككۇل ئاكا ئاكىسى غېنى ئاخۇنلارغا قوشۇلۇپ ئەلنەغمىلەرگە، مەهەللىۋى خەلق مەشرەپلىرىگە قاتنىشىپ ئەلنەغمىچىلىكتە ماهارەت كۆرسىتىپ، جامائەتچىلىككە تونۇلغان.

كېيىنچە تۇردى ئاخۇن ئاكىسى غېنى ئاخۇن بىلەن چوڭ - كىچىك سورۇنلاردا مۇقام - نەغمىلىرىنى بىمالال ئىجرا قىلالايدىغان بولۇپ، خەلقنىڭ ۋە دادىسى تەۋەككۇل ئاكىنىڭ ئىمتىهانىسىدىن ئۆتكەن مەزگىللەردە يۈرت بېگى تەرىپىدىن يوق ياهانە، ئېغىر ئالۋان - ياساقلا مەجبۇر قىلىنغانلىقتىن تەۋەككۇل ئاكا بېكىسار ناهىيىسىگە كۆچۈپ بېرىپ، «ئون ئىككى مۇقام»نى خەلق ئىچىدە داۋاملاشتۇرىدۇ ۋە بىر قانچە ياش سازەندىلەرنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرىدۇ.

تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ دادىسى تەۋەككۇل ئاخۇنۇم ياش چېغىدا قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە ئوقۇغان. ساۋاتى چىققاندىن كېيىن شەرق كلاسسىكلىرى ئەسەرلىرىنى پىششىق ئۆگەنگەن. مۇزىكا ساهەسىدە مەمەت مۇللام (كاۋرۇشاڭ ئاخۇنۇن)*[1] قەشقەر شەهەر ئىچىدىن موللاخۇن ئاكا ئەلنەغمىچى، هېلىم - سېلىملار بىلەن مەدرىستە بىرگە تەلىم ئالغان چاغلىرىدا ئون مۇقام توغرۇلۇق كۆپ قېتىم بەس - مۇنازىرىلەر ئېلىپ بارغان. بۇ جەريانىدا 13 - ئەسىر يەكەندە قىدىرخان ۋە خانىش ئاماننىساخانىملار رەتلەپ قېلىپلاشتۇرغان ئون ئىككى

① تەۋەككۇل ئاكا ئۆز بالىلىرى غېنى ئاخۇن، تۇردى ئاخۇن ئاكىلارنى تەربىيىلەپ مۇقام ۋارىسى قىلىپ يېتىشتۈرۈشتە ئائىلىق بۇرچىنى ياخشى ئادا قىلغان غېنى ئاخۇن ۋە تۇردى ئاخۇن ئاكىلار مۇزىكانتلىقتا كامالەتكە يېتىپلا قالماي كىشىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە مۇئامىلىدە سىلىقلىقى بىلەنمۇ ياخشى تەسىر قالدۇرغان.

مۇقام كېيىن خەلق سازەندىلىرى ئىچىگە تارقىلىپ ئىجرا قىلىشتا بەزى ئۇسۇلۇبى ئوخشاش بولمىغان، بەزى تېكىستلىرى ئېغىر - ئاھاڭغا تەسىر يەتكۈزگەن ياكى چۈشىنىكسىز تېكىستلىرىنى كلاسسىكلارنىڭ بېيتلىرى بىلەن تولۇقلاش قاتارلىق ئىشلارنى قىلغان.

تەۋەككۈل ئاكا 88 يېشىدا يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ لاۋا يېزىسىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. تۇردى ئاخۇن ئاكا ئاكىسى غېنى ئاخۇن، ئوغلى هوشۇر ئاخۇنلار بىلەن يەكەنگە كېلىپ يەكەندىكى سازەندىلەر بىلەن ئۇچرىشىپ بىر مەزگىل «ئون ئىككى مۇقام» نى ئىجرا قىلىش، ماهارەت كۆرسىتىش ئارقىلىق ئەسلىگە هۇرمەت قىلىش بىلەن بىرگە ئون ئىككى مۇقامنى ئۆزئارا تولۇقلاش ئىشىنى ئېلىپ بارغان.

تۇردى ئاخۇن ئاكا بىلەن غېنى ئاخۇن، هوشۇر ئاخۇنلار يەكەندە بىر نەچچە ئاي تۇرغاندىن كېيىن، قاغىلىق ناھىيىسىگە بېرىپ قاغىلىقتا مۇقام كەسپىنى ئەل ئىچىدە داۋاملاشتۇرۇپ، بىر قانچە ياشلارغا مۇقام مۇزىكىلىرىنى ئۆگىتىپ تەربىيىلەيدۇ.

1945 - يىل، تاشقورغان، قاغىلىق تەۋەسىگە كەلگەن ئۇچ ۋىلايەت قىسىملىرى قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، قاغىلىقتا تۇرۇشلۇق گومىنداڭ تەرەپ: «ئوغرىلارنى ساز چېلىپ قارشى ئالدىڭ» دېگەن باهانا بىلەن يەرلىك مۇتەئەسسىپلەرنى كۇشكۇرتۇپ غېنى ئاخۇننى ئۇردۇرىدۇ. غېنى ئاخۇن تاياق زەربىسىدىن ياخشى بولالماي ئۆلۈپ كېتىدۇ.

تۇردى ئاخۇنىڭ ئەجدادلىرى

تۇردى ئاخۇن ئاكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بەش ئەۋلاد ئاتا - بوۋىلىرى هەم ئاكىسى غېنى ئاخۇن، بالىسى هوشۇر ئاخۇن، قاۋۇل ئاخۇنچاڭلار قوشۇلۇپ سەككىز نەپەر ئەۋلادلار ئۇچ ئەسىر داۋامىدا

ئون ئىككى مۇقامنى ئۆگىنىپ، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ، كەڭ دائىرىدە تارقىتىپ كەلدى.

تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ بىرىنچى چوڭ بوۋىسى مۇقام ئۇستازى ئىبراهىم ئاخۇن (ئىبراهىم قالۇن)، ئىككىنچى بوۋىسى (ئىبراهىم قالۇننىڭ ئوغلى) هاشىم ئاخۇن ساتار، بۇ كىشى ئەينى زامانداا ئەڭ مەشهۇر خەلق مۇقامچىلىرىدىن بولۇپ، مۇزىكا بىلەن ئون ئىككى مۇقامنى ئىجرا قىلىشتا نامى مەشهۇر بولغان كۆپ شاگىرت يېتىشتۇرگەن. تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ ئۈچىنچى بوۋىسى قاۋۇل ئاخۇن ئۇ، هاشىم ئاخۇنىنىڭ ئوغلى بولۇپ قالۇن بىلەن مۇقام ئىجرا قىلىشتا ئالتىقى چىققان ئۇستا ئىكەن. ئۇ قالۇننى چېلىپ تۇرۇپ، مۇقام ئېيتىشتا كامالغا يەتكۈزەر ئىكەن.

شائىر - مۇزىكانت سابىت هاجىم
(1859 — 1934)

سابىت هاجىم كۇچا ناھىيىسىدە مەرىپەتپەرۋەر دېهقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، كىچىك چېغىدىلا كۇچا شەهىرىدە دىنىي مەكتەپتە ئوقۇيدۇ، 1868 - يىلى ئاتا - ئانىسى بىلەن ئاۋات ناھىيىسىنىڭ هازىرقى يېڭىئېرىق يېزىسى تۇڭمەن بېشى كەنتىگە كۆچۈپ كېلىپ ئۆمرىنى شۇ يېزىدا ئۆتكۈزىدۇ.

سابىت هاجى ئاقسۇ كونىشەهەر مەدرىسىدە هەم قەشقەر خانلىق مەدرىسىتە ئوقۇپ ئەرەپ، پارس، تۈرك تىل - يېزىقلىرى، ئەدەبىيات تارىخىنى مۇكەممەل ئىگىلەپ، ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام» نى ساتار، تەمبۇر بىلەن ئىجرا قىلىشنى ئۆگىنىدۇ.

ئۇ، ئۆمرىدە ئۇچ قېتىم هەج قىلغان بولۇپ، ئۇچىنچىسى قېتىملىق هەج سەپىرىدە كاراچى، بومباي، يېڭى دېهلى، مەككە - مەدىنە، قاهىرە، دەمەشىق هەمدە تاشكەنت، سەمەرقەنت،

بۇخارا. . . قاتارلىق جايلاردا ساياھەت قىلىش جەريانىدا «ئون ئىككى مۇقام» نى تونىتىدۇ.

سابىت ھاجىم ھەج سەپىرىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بىر مەزگىل باشلانغۇچ مەكتەپ ئېچىپ، ئۆز بالىلىرىنى ھەم دېھقانلارنىڭ بالىلىرىنى ئوقۇتقان ـ مەرىپەت ۋە سازەندىلىك بىلەن تەربىيىلەيدۇ.

سابىت ھاجىم ئۆز دەۋرىنىڭ داڭدار غەزەلخانىسى ۋە ئۇستا سازەندىسى بولۇپ، دۇتار، تەمبۇر، ساتار چېلىش بىلەن غەزەلخانلىق (مۇقامچىلىق) نى پەرزەنتلىرىگە ئۆگىتىدۇ.

سابىت ھاجىنىڭ كەنجى ئوغلى مىجىت سابىت دادىسىدىن تېخى بالا چېغىدىلا تەمبۇر، ساتار چېلىشنى ياخشى ئۆگەنگەن بولۇپ، 1951 ـ يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ مۇزىكانتلىقىغا قوبۇل قىلىنغان، كېيىن ئاقسۇ 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە مۇزىكا ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلىگەن.

سابىت ھاجىم ئۆز ئۆمرىدە مۇزىكانت ۋە غەزەلخانلىقتىن باشقا قورۇلۇش (تامچىلىق)، سىرچىلىق (نەققاشچىلىق)، ياغاچچىلىق، تىككۈچىلىك قاتارلىق ھۈنەرلەرنى ئۆزلىكىدىن پىششىق ئۆگىنىش بىلەن، تىببىي ئىلىم جەھەتتە، ئالاھىدە شۆھرەت قازانغان.

سابىت ھاجىم مۇزىكانت، ئارخىتېكتور، نەققاش، تېۋىپ بولۇپلا قالماي، ئۇ، يەنە شائىر ئىدى. ئۇنىڭ «باھار» توغرىسىدا يازغان شېئىرىدە:

ھەر دەرەخ ياپراق چىقارسا بەرگىلەر ئۆزرە چېچەك،
نەچچە تۈرلۈك جانىۋارلار بۇلبۇلكى داستان كېرەك.
يېگى ئۆسكەن ياش يىگىتلەر كۆڭلىدە يۇزمىڭ ھەۋەس،
ياز ئەييامىدا تەمبۇر، داپ بىلەن بوستان كېرەك.

. . . . . .

دېگەن مىسرالار ئۇچرايدۇ.

سابىت ھاجىم 1934 ـ يىلى 75 يېشىدا ئاقسۇدە ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئاتاقلىق سەنئەتكار ھاشىم ھاجىم
(1869 ـ 1952)

ھاشىم ھاجىم خوتەن قاراقاش ناھىيە، تاناپ بېشى[1] يېزىسىدا مەشھۇر خەلق سەنئەتكارى ھەمدۇللا ئاخۇنۇم ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ھاشىم ھاجىنىڭ دادىسى ھەمدۇللا ئاخۇنۇم مۇزىكانت ھەم داڭدار بولۇپ، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى نۇرھاجىم داڭدار ناتىق، ۋائىز (مەددا ھ) ئىدى. ھاشىم ھاجىنىڭ سىڭلىسى ئايىمخان ھاجىمۇ مەشھۇر مۇزىكانت ۋە غەزەلخان بولۇپ، بۇ سەنئەت ئائىلىسى تەخمىنەن ئىككى ئەسىرگە يېقىن بىرىنىڭ ئىزىنى بىرسى بېسىپ، مۇزىكا ـ مۇقامچىلىق، سىرنىك ـ دارۋازلىق، چانبازلىق، مەددا ھلىق ساھەلىرىدە ئۆچمەس خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن، ھەمدە نۇرغۇن شاگىرتلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن.

ھاشىم ھاجىم ئۆز زامانىسىنىڭ كاتتا مەرىپەتپەرۋەرلىرى بولۇپلا قالماي، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئەرەپ يېرىم ئارىلى قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلاردا ئۇيغۇر سەنئىتىنى نامايان قىلغان مەشھۇر زاتتۇر. بولۇپمۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھاشىم ھاجىم قەدىمكى مەدەنىيەت ـ سەنئەت ئوچاقلىرىدىن بىرى بولغان كۇسەن دىيارىدا ئولتۇراقلىشىپ، كۇسەن مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىدۇ، ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ ۋە داۋاملاشتۇرۇشتا شۇنداقلا قەشقەر مۇقاملىرى بىلەن كۇسەن مۇقاملىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە مۇقامچىلارنى تەربىيىلەشتە كۆپ ئەجىر سىڭدۈرگەن.

---

① «تاناپ بېشى» ياقۇپ بەگ تۇنجى «يەر ئۆلچەش» ئىلىپ بارغان يەر نامى.

ئۇ، سەنئەتخۇمار كۇچا خەلقىنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان.

هاشىم هاجىنىڭ كۆپ هاياتى «ئون ئىككى مۇقام» نى تولۇقلاش، جارى قىلىش، شاگىرت يېتىشتۇرۇش، تىياتىر تەشكىل قىلىش، مۇزىكا قوراللىرىنى ياساش بىلەن ئۆتكەن.

هاشىم هاجىنىڭ سەنئەت ئالاھىدىلىكى: سېرىك، سېھرىگەرلىك، دارۋازلىقلا بولۇپ قالماي، ئاساسلىقى مۇزىكانتلىق-مۇقامچىلىقتىن ئىبارەت. ئۇ هەر كۈنى كۇچادىكى داڭلىق ئاشخانىدا مۇقام ئورۇنلايدۇ.

هاشىم هاجى «ئون ئىككى مۇقام» نى دادىسى هەمدۇللا ئاخۇنۇمدىن ئۆگەنگەن، كېيىن قەشقەردە تۇردى ئاخۇن ئاكىمدىن، قاسىم ئاخۇن ئەلنەغمەبايدىن، بايىز ئاخۇن ئاكائەلنە، كۇچادا ئىسلام تەمبۇرنىڭ ئوغلى ئىبراهىم قارى. . . قاتارلىقلار بىلەن ئۇچرىشىپ، مۇقام مۇزىكىلىرى ۋە بېيتلىرىنى تولۇقلىغان.

هاشىم هاجىم سەنئەت ماكانىنىڭ ئوقۇغۇچىسى هەم ئوقۇتقۇچىسى ئىدى. ئۇ، ئۆز ئەۋلادلىرىنى - ئوغلى شېرئىلى، هەيدەر ئىلى، سىدىق ئاخۇن، نەۋرىسى تۇرسۇن ئىلى، ئايشەم، خەلچەم سىدىق. . . قاتارلىقلارنى سەنئەتكار قىلىپ يېتىشتۇرۇپ جەمئىيەتكە يوزلەندۇرگەن. ئۇ، كۇچانى مەركەز قىلىپ ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ هەر بىر ناهىيىلىرىدە مۇزىكا كۇرسى ئېچىپ، يۇزگە يېقىن مۇزىكانتلارنى يېتىشتۇرگەن.

ئۇنىڭ هازىرقى دارۋازلىقتىكى ئوقۇغۇچىلىرىدىن نۇرئاخۇن دارۋاز، سىدىق ئاخۇن دارۋازلار سەنئەتكارلارنى يېتىشتۇرۇپ چىقىشتا، هاشىم هاجىنىڭ سەنئەتچىلەرنى يېتىشتۇرۇش روهىنى جارى قىلدۇرماقتا.

هاشىم هاجىم شىنجاڭدا ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن ئاقارتىش مەزگىللىرىدە، مىللىي مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا «ئون ئىككى مۇقام»

مۇزىكىسى ئارقىلىق جانلىق خىزمەت قىلىپ قالماي دارۋازلىق، سېرىك، سېھرىگەرلىك - تەنتەربىيە، تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىدا قىزغىنلىق بىلەن ئىشلەيدۇ.

ئۇ، 1934 - يىلى هەرەمدىن قايتىش سەپىرىدە سۇرىيە (دەمەشق) ئىران، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان، قازاقىستانىنى ئايلىنىپ قاراقول ئارقىلىق ئۇچتۇرپان بىلەن ئاقسۇغا كەلگەندە، «ئاقسۇ ئۆلكىلىك سىفەن مەكتەپ» دە مۇزىكىلىق مارشى تەييارلاشقا قاتنىشىپ، پەننى يېڭى ماكارىپنىڭ چوڭ داغدۇغىسى ئۇچۇن يورۇش مۇزىكىسى بىلەن تەنتەنە پەيدا قىلغان.

ئۇ، كۇچاغا كېلىپلا ئۇرۇنلاشقان يىللىرى كومپارتىيىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزاسى لىن جىلۇ هاكىملىق ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان كۇنلەر بولۇپ، «ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئالدىنقى سەپ جەڭچىلىرى ئۇچۇن ياردەم توپلاش ئايروپىلان تەقدىم قىلىش» پائالىيىتىدە هاشىم هاجى شىنجاڭنىڭ شەرقىي - شىمال ۋە جەنۇبىي شەهەر - ناهىيىلەرگە بېرىپ، سەييارە ئويۇن قويۇپ قىلغان كىرىمىدىن 1000 سەر كۇموش تەڭگە توپلاپ لىن جىلۇ هاكىمغا «ئالدىنقى سەپتىكى قەهرىمان ئازادلىق جەڭچىلىرىگە ئايروپىلان تەقدىم قىلىش» زاۋۇنىدىن ئىلىپ كەلگەن پۇلۇمنى قوبۇل قىلسا» دېگەن. لىن جىلۇ كۇلۇپ: «بۇ پۇلىڭىزغا بىر ئايروپىلان كېلىدىكەن. مەن يەنئەنگە سىزنىڭ نامىڭىزنى مەلۇم قىلىمەن» دېگەن. بۇنى چوڭ يىغىندا ئېلان قىلغان.

هاشىم هاجىم 1949 - يىلى ئازادلىق هارپىسىدا بىر قېتىم جاهىل گومىنداڭ ئەكسىيەتچى قاچقۇنلىرى: «ئالتۇن - كۇموش بېرىسەن» دەپ قاتتىق ئازابلاپ تەن جازاسى بەرگەن. كېيىن ئورنىدىن تۇرالماي كېسەل ئازابى بىلەن 1952 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

هاشىم هاجىمنىڭ بالىلىرى سىدىق هاشىم، شېرئىلى، هەيدەر ئىلى نەۋرىلىرى تۇرسۇن ئىلى، ئايشەم سىدىق، خەلچەم سىدىق قاتارلىقلار ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۇمىكىگە قوبۇل قىلىنغان.

بۇلارنىڭ هايات قالغانلىرى سەنئەت ئورگانلىرىدا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرماقتا.

ئاتاقلىق مۇقامشۇناس سۇلايمان قالۇن
(1891 ـ 1963)

سۇلايمان قالۇن[1] 1891 ـيىلى خوتەن چىرىيە ناھىيىسىدە مۇزىكانت ئاخۇن خوجىكام ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. يەتتە ـ سەككىز يېشىدىلا ئاتىسى ئاخۇن غوجىكام تەربىيىسىدە خەت ـ ساۋاتى چىققان، ئون يېشىدىن 20 ياشلىرىغىچە خوتەن خانلىق مەدرىسە ئوقۇيدۇ. بۇ جەريانداا شەرق كلاسسىكلىرىدىن ناۋائى، پۇزۇلى، زەلىلى، شاھ مەشرەپ قاتارلىق مەشھۇر ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىنى قىزىقىپ ئوقۇيدۇ. سۇلايمان ئاكا دادىسى ئاخۇن غوجىكام تەربىيىسىدە قالۇن بىلەن مۇقامنى ئىجرا قىلىشنى ئىلكىگە ئالغاندىن كېيىن، ئاتىسىغا ھەمدەم بولۇپ، ئۇلىمالار بەزمىسىنىڭ مۇزىكىلىق ئولتۇرۇشلىرىغا قاتنىشىپ، قالۇننى تىلغا كىرگۈزۈپ مۇقامنى ئىجرا قىلىشنىڭ ئاساسىنى تىكلىگەن.

سۇلايمان ئاخۇن ئاكا 25 ياشلارغا كەلگەندە، ئەلنەغمىچىلىك كەسپى بىلەن خەلق ئىچىدە «سۇلايمان ئاخۇنۇم قالۇن» دېگەن نامى بىلەن تونۇلغان. لېكىن ئۇ بۇنىڭغا قانائەت قىلماي «مۇقامچىلار ماكانى» دەپ ئاتالغان كىرىيە ناھىيىسىگە بېرىپ، «مەشھۇر مۇقام پىشۋاسى» دەپ ئاتالغان ئالىم، مۇقامچى مۇھەممەت تېيىز ئاخۇنۇم، ھاجى ئاخۇنۇم قالۇن، توختى مۇقام، موللا كېرىم ساتار قاتارلىقلاردىن كىچىك پېئىللىك بىلەن ئوگىنىپ مۇقامنىڭ بىنيتىنى

① «سۇلايمان قالۇن» دېگەن نام سۇلايمان ئاكامنىڭ بالا چېغىدىلا قالۇن بىلەن مۇقام مۇزىكىسىنى ئىجرا قىلىپ، پۈتۈن ئۆمرىنى مۇقامچىلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن بۇ خەلق سازەندىسىگە خەلق تەرىپىدىن بېرىلگەن نام.

ۋە ئاھاڭلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. سۇلايمان ئاكا ئۇلاردىن قالۇن مۇزىكىسىدىن باشقا ساتار، تەمبۇر، دۇتار، چالغۇلىرى بىلەن مۇقام ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى ئۇسلۇبىنى ئۆگىنىدۇ. ئىككىنچى قېتىمدا چىرىيە ناھىيىسىدىكى نۇرمۇھەممەت ئاكا، ساتارچى نۇرۇللا قارى، يۇنۇس ئاخۇن ساتار، يۇسۇپ ئاخۇن داپ قاتارلىقلارنىڭ ئويۇشتۇرۇپ، سۇلايمان ئاخۇن ئاكا ۋە ئۇنىڭ دادىسى موللا غوجىكام قالۇنلار باشچىلىقىدا «ئون ئىككى مۇقام» نى ئىجرا قىلىش ماھارىتىنى ئۆستۈرۈش ـ تەتقىق قىلىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ.

سۇلايمان ئاخۇن ئاكا مۇقامچىلىق ماھارىتىنى يەنمۇ ياخشىلاش مەقسىتىدە خوتەن قاراقاش ناھىيىلىرىنى كېزىپ، قاراقاشتىكى مەشھۇر سازەندە ئوقۇمۇشلۇق سەنئەتكار ھەمدۇللا ئاخۇنۇم (سەنئەتكار ھاشىم ھاجىمنىڭ دادىسى) دىن بىر مەزگىل مۇقامچىلىقنى ئۆگىنىدۇ. كېيىن يەكەن، قەشقەرغىچە بېرىپ نۇرغۇن داڭدار مۇقام پىشۋالىرى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. شۇ مەزگىلدە مەشھۇر مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن ئاكا ۋە ئۇنىڭ دادىسى تەۋەككۇل ئاخۇنۇم بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇلارنىڭ مۇقامچىلىق ئولتۇرۇشلىرىغا قاتنىشىشقا مۇيەسسەر بولۇپ، تەۋەككۇل ئاكىنىڭ ساتارسىغا سۇلايمان ئاخۇن ئاكا قالۇننى تەڭكەش قىلىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرىدۇ. ئۇ خوتەنگە قايتقاندىن كېيىن، بىر نەچچە ياشلارنى تەربىيىلىگەن. ئۇلار چىرىيىدىن ئاتاقلىق مۇقامچى مۇزىكانت سالى غوجا، خوتەن شەھىرىدىن ئاتاغلىق نەي، بالىمانچى رىمىن ئىمىن، نادىرخان ئابدۇۋەلى ئوغلى، قەشقەردىن ئۆمەر ئېلى، تۇرسۇن چاڭچى، تالىپ ئابدۇللا، مۇھەممەت ھېيت، تۇردى روزى قاتارلىقلاردۇر.

سۇلايمان ئاخۇن ئاكا ئازادلىقتىن كېيىن خوتەن، يەكەن قەشقەر ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمەكلىرىدە ئىشلىگەن. «ئون ئىككى مۇقام» داستان مەشرەپ ـ مەرغۇللىرىدىن پايدىلىنىپ نومۇر ئىشلەپ بەرگەن.

«ئون ئىككى مۇقام»نى ئۇنىڭلىغۇغا ۋە نوتىغا ئېلىش ۋاقتىدا تۇردى ئاخۇن ئاكىغا يېقىندىن ھەمكارلىشىدۇ.

ئۇ 1952 ـ يىلى شىنجاڭ بويىچە قەشقەر رايونىدا ئۆتكۈزۈلگەن تۇنجى سەنئەت مۇسابىقىسىدە قالۇن بىلەن مۇقام مۇزىكىسىدا ماھارەت كۆرسىتىپ مۇكاپاتلانغان. 1953 ـ يىلى «جەنۇبىي شىنجاڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئۆمىكى»گە يۆتكىلىپ كېلىپ، تۇردى ئاخۇن ئاكا ئۆمىكىدە، مۇقامچى روزى ھوشۇر ۋە تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ چوڭ ئوغلى ھوشۇر ئاخۇن، تالىپ ئابدۇللا، ئا. رازى قاتارلىقلار بىلەن «ئوشاق»، «راك» مۇقاملىرىدىن «قەشقەر سەنەمى»، «ئۇششاق» مۇقامىدىن ئاريە، «راك مۇقام مەشرەپى» قاتارلىق ئۇسسۇللۇق ناخشا نومۇرىنى ئىشلەيدۇ.

سۇلايمان ئاكا 1957 ـ يىلى خوتەن ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىگە يۆتكىلىپ، 1963 ـ يىلى 72 يېشىدا ئالامدىن ئۆتتى.

جامى زاكىرجان ئوغلى
(1878 ـ 1958)

جامىكام 1878 ـ يىلى ئىلى (غۇلجا) شەھىرى سۇ دەرۋازا مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن. جامى مەكتەپ يېشىدىكى چاغلىرىدىلا تەڭتۇشلىرى مەسۇم (توقۇم) موسا، نىياز قاتارلىق بالا سازەندىلەر بىلەن ساز ئۆگىنىشكە قىزىقىپ، ئۇلاردىن دۇتار چېلىشنى ۋە بىر قانچە ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى ئۆگىنىپ، ياش سازەندىلەر ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھالەتكە كەلگەندە، جامىنىڭ دادىسى زاكىرجان ئاكا ئوغلىنىڭ سازەندە بولۇپ قېلىشىنى ياقتۇرماي، ئۇنى ئىنىسى ئۆمەرجانغا قوشۇپ بىر مۇنچە يەرلىك ماللار يىلەن ئېنجانغا (سودىگەرچىلىك قىلىش مەقسىتىدە) يولغا سالىدۇ. جامى ئېنجانغا بارغاندىن كېيىن، ساماۋەرخانە (چايخانە) لەردىكى ئۆزبېك

مەغمىچىلەردىن بىر نەچچە ناخشا ـ مۇزىكىلارنى چېلىش ـ ئورۇنلاشنى ئۆگىنىۋالىدۇ. بۇ چاغدا جامىنىڭ تاغىسى سودا ـ سېتىقىنى توگىتىپ، جامىنى ئىزدەپ تاپالمايلا غۇلجىغا قايتىپ كېتىدۇ.

جامى ئەنجاندا تۇرمۇش قورۇپ بىر نەچچە ۋاقىت تۇرۇپ قېلىش جەريانىدا مۇزىكانتلىق كەسپىنى مۇكەممەل ئىگىلەيدۇ.

جامى ئۆزبېك خەلق ناخشا (ئوسسۇل) لىرىنى ھەم دۇتار، تەمبۇر ماھارىتىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ـ پىششىق ئۆگىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى ئۇلارغا ئۆگىتىدۇ ۋە ساماۋەرخانىلاردا ھەم توي ـ مەشرەپلەردە ماھارەت كۆرسىتىپ، ئۇ يەرلەردىكى ئۆزبېك، ئۇيغۇر قاتارلىق خەلقلەر ئىچىدە تونۇلىدۇ.

جامى ئۆزبېك خەلقىنىڭ ئىچىدە مەشھۇر بولغان «بايار»، «مىسكىن»، «بايات»، «رەجەبى»، «ئەشەۋى»، «كۇرت»، «سۆزىنى»، «ھەربۇى»، «گۇلۇستانى»... قاتارلىق ناخشا، مۇقام مۇزىكىلىرىنى پىششىق ئۆگىنىپ ئانا ماكانى غۇلجا شەھىرىگە قايتىپ كېلىدۇ. بۇ 1913 ـ يىللىرى روسىيىدە ئاق پادىشاھ تەۋرەپ قالغان، تەختىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، خەلق ئىچىدىن ئەسكەر ئېلىش مەجبۇرىيىتىنى خەلققە تاڭغان تېنچسىز ھالەت بولۇپ، بۇ چاغدا جامى غۇلجىغا قايتقان.

جامى غۇلجىغا كېلىپلا مۇھەممەد موللام (كارۇشاك) ئاخۇنۇمنى تاپىدۇ. كارۇشاك ئاخۇنۇمدىن ئۆگىنىۋاتقان ھەسەن ئاكا، ئابلا دۇمباق، ھۆسىين تەمبۇر، روزى تەمبۇر... قاتارلىقلار بىلەن مۇھەممەت موللامدىن سەككىز مۇقامنى تولۇق ئۆگەنگەن. بۇ مەزگىللەردە روزى تەمبۇر مۇھەممەت دامۇللامدىن «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ توي مەشرەپلەردە ئېيتىلىدىغان مەشرەپ قىسمى بىلەن داستان ناغىلىرىنى ئۆگىنىدۇ.

جامىكامنىڭ بىرىنچى ئوغلى ھوسەينجان جامى، ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇراخمان جامىلارنى كىچىكىدىنلا ئۆزى تەربىيىلەپ ـ

يېتىشتۇرگەن. ھۈسەينجان جامى ئاتىسىنىڭ تەمبۇرى بىلەن مەرھۇم تۇردى ئاخۇنئاكا قالدۇرۇپ كەتكەن «ئون ئىككى مۇقام»نى داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە ۋە «ئون ئىككى مۇمام» ـ مىلودىيىلىرىنى خېمىرتۇرۇش قىلىپ «ئازاد زامان»، «ۋەتىنىم»، «ئەجەم مۇقامى»، «ئەجەم سىمپونىيىسى»، «باھار» مۇزىكىسى قاتارلىق يېڭى ئىجادىي ئەسەرلىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ناخشا ـ ئۇسسۇلچىلىقىنىڭ شۆھرىتىنى ئاشۇرغان. ھۈسەينجان جامىنىڭ ناخشا ـ مۇزىكا توپلامى (ئۇيغۇر نۇسخىسى) نەشر قىلىندى.

جامىكام 1958 ـ يىلى 80 يېشىدا ئۇرۇمچىدە ئالەمدىن ئۆتتى.

ئاتاقلىق مۇقامشۇناس مۇھەممەت مۇللام (1853 ـ 1927)

مۇھەممەت دامۇللام 1853 ـ يىلى قەشقەر كونىشەھەر خام (ماتا) بازىرى چاسا مەدرىس كوچىسىدا ئەمەت ئاخۇن ئاكىنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

مۇھەممەت موللام بالىلىق دەۋرىدە باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپتە، كېيىن چاسا مەدرىستە ئوقۇغان. ئۇ، تالىپلىق مەزگىللىرىدە راۋاپ ـ تەمبۇر چېلىشنى ئۆگەنگەن. كېيىن تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ دادىسى مەشھۇر مۇقامشۇناس تەۋەككۈلغا شاگىرت بولۇپ مۇقاملارنى ئۆگەنگەن.

مۇھەممەت موللامنىڭ شاگىرتلىرىدىن بولغان مۇھەممەت ئىمىن ئاخۇن، ھەسەن تەمبۇر، ھۈسەيىن تەمبۇر، بارات تەمبۇر، جامىكام، ئابدۇللا تەمبۇر (دۇمباق)، روزى تەمبۇر قاتارلىقلار مۇقام ئاھاڭلىرىنى ئۆگىنىپ مۇزىكىلىق ئىجرا قىلىشتا ئۇنىڭغا ئىلمى ناخشىلىرىنىڭ پۇراقلىرىنى سىڭدۈرۈپ يېڭى تۈس كىرگۈزگەن.

مۇھەممەت دامۇللام قەشقەردىكى چاغلىرىدا 16 ـ ئەسىردە يەكەندە ئابدۇرىشىتخان، قىدىرخان ۋە خانىش ئاماننىساخانىملار تەرىپىدىن قېلىپلاشتۇرۇلغان «ئون ئىككى مۇقام» 18 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ئىككىنچى قېتىم قەشقەردە تەۋەككۈل ئاكا، جومى كەشمىر ۋە ئۇنىڭ بالىلىرى ھىلىم ـ سىلىم، موللاخۇن ئاكا، مۇھەممەد موللام، بايىز ئاخۇن ئاكا قاتارلىقلار باشچىلىقىدا ئون ئىككى مۇقامنىڭ بەزى مۇزىكىلىق قىسىملىرى بىلەن تېكىستلىرىنى تولۇقلىغاندا مۇقام كۈيلىرىگە خەلق ناخشىلىرى ۋە خەلق داستانلىرىنىڭ مۇزىكىلىق بېيىتلىرىنى، شۇنىڭدەك شاھ مەشرەپ، زەلىلى قاتارلىقلارنىڭ بېيىت ـ شېئىرلىرىنى قوشقان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ياش روزى تەمبۇر مۇھەممەت موللامغا شاگىرت بولۇپ (كۆپ سورۇنلاردا بىرگە بولۇپ) تەربىيىلىنىدۇ. ھەسەن ئاكا، ئابدۇللا دۇمباق، جامىكام، ھۈسەن تەمبۇر، مۇھەممەت غېنى ئاخۇن، بارات تەمبۇر... قاتارلىق مۇستەقىيونلار ئىلمى خەلق كلاسسىك ناخشىلىرىنى، مۇزىكا ـ كۈي يۇرۇشلىرىنى ھەرقايسى مۇقام قاتلاملىرىغا كىرگۈزۈپ «ئىلمى ئون ئىككى مۇقام» گەۋدىسىنى تۇرغۇزغان.

شۇ مەزگىللەردە قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئوغلى موسا گوڭنى ئىلمى (غۇلجا) غا ھاكىم قىلىپ بېكىتكەندە، موسا گوڭ قۇمۇلدىن موللا گايىت دېگەن قۇمۇل خەلق مۇقامچىسىنىمۇ بىرگە غۇلجىغا ئېلىپ كەلگەن. موللا گايىت سازەندىنىڭمۇ ئىلمى مۇقام ـ ناخشىلىرىغا تەسىرى بولغان.

مۇھەممەت موللام (كاۋرۇشاك ئاخۇنۇم) 1927 ـ يىلى 75 يېشىدا غۇلجا شەھىرىدە ئالەمدىن ئۆتكەن.

مۇقامشۇناس موللا ئاخۇن ساتار

موللاخۇن ئاكا 1813 ـ يىلى قەشقەر شەھەر ئىچىدە

ئوقۇموشلۇق ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ 1889 - يىلى چوڭ ئوغلى ئەھمەتخان (1844 - يىلى دۇنياغا كېلىپ 1928 - يىلى قەشقەردە مۇزىكا - مۇقامچىلىق بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن) بىلەن ئىككىنچى ئوغلى روزىدىن ئاخۇن (1850 - يىلى دۇنياغا كېلىپ «ئون ئىككى مۇقام» ۋە دولان مۇقاملىرىنى ئۆمۈر بويى داۋاملىق ئىجرا قىلىپ 1931 - يىلى ئاقسۇ رايوندا ئالەمدىن ئۆتكەن) بىلەن قەشقەردىن ئەركەشتام يولى ئارقىلىق ئەنجان، سەمەرقەند، بۇخارا، پىشكەنت قاتارلىق جايلارنى سەييارە قىلىپ «ئون ئىككى مۇقام»نى كەڭ تارقاتقان. ئۇ يەرلەردە ئۆزىگە خەلقىنىڭ «شەش مۇقام»نى ھەم خەلق ناخشا - سازلىرىنى كۆپ ئۆزلەشتۇرگەن. ھەم شۇ جەريانداً ئۇغۇللىرى ئەھمەتخان ۋە روزىدىن ئاخۇنلارنى تولۇق تېكىستلىرى بىلەن «ئون ئىككى مۇقام»نى ئىجرا قىلالايدىغان دەرىجىگە يەتكۈزگەن.

موللاخۇن ئاكا بالىلىرىنى ئېلىپ ئانا ماكانى قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇزۇن ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئاۋۇت ئاخۇن ئەلنەغمە

خەلق ئەلنەغمىچىسى ئاۋۇت ئاخۇن راۋاپ 1896 - يىلى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسى توققۇزاق رايونى تېتىر يېزىسىدە مۇزىكانت داۋۇت ئاخۇن ئاكا ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئاۋۇت ئاكا كىچىكىدىن تارتىپلا دادىسى ئاۋۇت ئاخۇن تەربىيىسىدە راۋاپ چېلىش، قوشاقچىلىق بىلەن كۆزگە كۆرۈنگەن. ئۇ دادىسى بىلەن 40 يىل ئەلنەغمىچىلىك قىلىش جەريانىدا، خەلق داستانلىرىدىن «غېرىپ - سەنەم»، «يۈسۈپ - ئەخمەت»، «ھورلىقا - ھەمراجان»، «رابىيە - سەئىدىن»، «سىيت نوچى»، «ئابدۇراخمان خان غوجا»... قاتارلىق خەلق داستانلىرىنى مۇزىكا چېلىپ ھەم ناخشىنى

مۇزىكا ئاھاڭى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ ئۇرۇنلاش ماھارىتىنى ئىگىلەپ، ئەلنەغمىچىلىكنى چوڭ - كىچىك سورۇنلاردا ئىجرا قىلالايدىغان ھالەتكە يەتكەندە، ئاۋۇت ئاكامنىڭ دادىسى داۋۇت ئەلنەغمە 1936 - يىلى ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

ئاۋۇت ئاخۇن دادا كەسپىنى داۋاملاشتۇرۇش ئارقىلىق قەشقەر يېڭىسار، يەكەن، قاغىلىق، مەكىت، مارالبېشى، خوتەن، ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەردە بىر تەرەپتىن خەلق داستانلىرىنى ئاساس قىلغان نەغمىچىلىكنى داۋاملاشتۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ يەرلەردىكى سازەندە - مۇقامچىلاردىن ئۆگىنىدۇ. ئۇ خوتەنگە بارغاندا مۇقامچىلاردىن «ئابدۇراخمان خان غوجا» داستانىنى ئاھاڭى بىلەن ئۆگىنىدۇ («ئابدۇراخمان خان غوجا» بەدەۋلەت - ياقۇپ بەگ تەرىپىدىن پاجىئەلىك قەتلە قىلىنغانلىقى بايان قىلىنىدىغان تراگىدىيىلىك داستان). ئاۋۇن ئاخۇن خوتەن قاراقاش ناھىيىسىدىن «ئات قىسسىسى» (نەزەرمۇپتىغا ھەشقاللا) ھەجۋى قىسمىنى ئۆگىنىپ، ئۇنى مۇقام ئاھاڭىغا سېلىپ كۆپ سورۇنلاردا ئىجرا قىلغان. شۇنىڭدەك ماتىتەينىڭ زالىملىقىنى پاش قىلىدىغان ھەجۋى قوشاقلىرى ئارقىلىق زۇلۇمخورلارنى جەمئىيەتتىكى ناچار ئىللەتلەرنى پاش قىلىش، ساپ مۇھەببەتنى، ساداقەتلىكنى بىر ئۆمۈر كۈيلەپ كەلگەن ئاۋۇت ئاخۇن دادىسى داۋۇت ئاخۇن ئەلنەغمە ژاپات بولغان يىلى دۇنياغا كەلگەن ئوغلىنىڭ ئىسمىنى «داۋۇت» قويۇپ، ئايىقى چىققاندىن باشلاپ ئەگەشتۇرۇپ، 20 ياشلارغا كەلگىچە راۋاپ چېلىش تېخنىكىسى بىلەن داستانچىلىق - غەزەلخان كەسپىنى ئۆگەتكەن. 1955 - يىللىرى ياش داۋۇت ئاۋۇت ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن سەنئەت كۆرىكىگە قاتنىشىپ، مەملىكەتلىك خەلق سەنئەتچىلەر قاتاردا تاللىنىپ، 6 - قېتىملىق موسكۋا خەلقئارا ياشلار فىستىۋالىغا قاتنىشىپ، ماھارەت كۆرسەتكەن. ئۇ 1955 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق سەنئەت ئۆمىكىگە قوبۇل قىلىنغان. ھازىر داۋۇت ئاۋۇت، دادىسى

ئاۋۇت ئاخۇندىن مىراس قالغان راۋابى بىلەن «ئون ئىككى مۇقام» نى تولۇق ئۆگىنىپ مۇستەقىل ئىجرا قىلالايدىغان ئىقتىدارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۇرگەندىن تاشقىرى، «ئون ئىككى مۇقام» مۇزىكىسى قېلىپلاشتۇرۇلغاندىن بۇيانقى 300 دىن ئارتۇق خەلق مۇزىكا - ناخشىلىرىنى مەشق قىلغان ۋە قىلماقتا.

ئۇ «مېنىڭ راۋابىم»، «كونا تاشۋاي»، «گۈندىپاي»، «شادىيانە»، قاتارلىق ئۇمۇمىي مۇزىكىلاردا راۋابنى ماھىرلىق بىلەن تەڭكەش قىلىپ ئۆز تالانتىنى نامايەن قىلدى.

داۋۇت ئاۋۇت جۇڭگو - شىنجاڭ سەنئەتچىلەر ۋەكىلى قاتاردا چەت دۆلەتلەرگە بېرىپ كۆپ قېتىم ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكا سەنئىتىنى تونۇشتۇردى.

(ئاپتورى: مەدەنىيەت نازارىتىدىن)

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇرېھىم مۇھەممەت

شىنجاڭنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى چارۋا نەسلىنى ياخشىلاش ئەھۋالى ھەققىدە ئەسلىمە

1930 - يىللاردا شىنجاڭدا خەلق ئىگىلىكى ئاساسەن قالاق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقتىن ئىبارەت ئىدى. سانائەت يوق دېيەرلىك، ئۇششاق ھۈنەرۋەنچىلىكمۇ قالاق قول ھۈنەرۋەنچىلىكنى ئاساس قىلغان بولۇپ، سودا - سېتىق ئىشلىرى تەرەققى قىلمىغانىدى.

1933 - يىلى 12 - ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ قوللىشى ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يېقىندىن يارەدەم بېرىشى بىلەن شىنجاڭنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق تەرەققى قىلدۇرۇش يولىغا سالدى، يەنى خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەممە ساھەسى بويىچە قالاق، كونا تۈزۈملەرنى پاچاقلاپ تاشلاپ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يېگى، ئىلغار تەجرىبىلىرىدىن پايدىلىنىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئۆچ يىللىق تەرەققىيات پىلانىنى تۈزۈپ، پىلانلىق ئىگىلىكنى يولغا قويدى. شۇ جۈملىدىن خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسىدىن بىرى بولغان چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە 1935 - يىلىدىن باشلاپ، چارۋا - مال نەسلىنى ياخشىلاش ئىشى ئېلىپ بېرىلدى.

چارۋا - مال نەسلىنى ياخشىلاشتا دەسلەپ ئورۇمچى، ئىلى، تارباغاتاي، قاراشەھەر قاتارلىق جايلاردا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى، كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى ئاممىۋى تەشكىلاتلار، مەسىلەن، ئۇيغۇشمىلار قارمىقىدىكى، دىنىي مۇئەسسەسە لاما بۇتخانىسى

قارمىقىدىكى ۋە شەخسلەر ئىگىدارچىلىقىدىكى چارۋا ـ ماللارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش نىشان قىلىنىدى. يىلقا، سىيىر، قوي، چوشقا قاتارلىق ماللارنىڭ نەسىللىك ئەركەكلىرى، مەسىلەن، ئايغىر، قوچقار، بۇقا، خېرەك (چوشقىنىڭ بۇقىسى) ۋە بۇ ساھەنىڭ تېخنىك ـ مۇتەخەسسىسلىرى توختام بويىچە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلۈپ، دېھقانچىلىق، كانچىلىق نازارىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئېلىپ بېرىلدى.

1935 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ھاسىل قىلىنغان كېلىشىمگە ئاساسەن، شىنجاڭغا تەكلىپ قىلىنغان چارۋىچىلىق مۇتەخەسسىسلىرى: ۋېرمىنشوۋ، ساستىكىن، باتراكوۋ، چولكوۋ، سوتسكوۋ، تۇرويۇسكىلار؛ مال دوختۇرلۇق مۇتەخەسسىسلىرى: مالچانوۋ، كارىلكوۋلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ مۇتەخەسسىسلەر بىلەن بىللە نەسىللىك ئاتلاردىن ئارلوۋ، ئانگىلىدون، ئارلوۋ ئامېركان ناملىق ئوچ خىل نەسىللىك ئايغىر؛ كالا نەسلىدىن مول گۆش ۋە مول سۈت بېرىدىغان شوۋېت نەسىللىك بۇقىسى، يېڭا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشقا لازىملىق قوش ئۆكۈزى — ئاقباش قىزىل (قىزىل موڭغۇلىسكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بۇقىسى، قوي نەسلىدىن تالالىق ئىنچىكە يۇڭ بېرىدىغان ئىككى خىل نەسىللىك قوچقار (بېرى — رامبولىيە مېرىنوس نەسلى، يەنە بېرى — مۇڭگۇزسىز پېرىكىس نەسلى)؛ نەسىللىك توخۇدىن ئىككى خىل خوراز ھەم مىكىيان (بېرى — كۆپ تۇخۇم بېرىدىغان لىككوۋرىن ناملىق ئاق توخۇ نەسلى، يەنە بېرى، مول گۆش بېرىدىغان رونت ئايلانت ناملىق قىزىل توخۇ نەسلى) كىرگۈزۈلدى. بۇ نەسىللىك چارۋىلار ۋە ئۇلارنىڭ تېخنىك ـ مۇتەخەسسىسلىرى كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، شىنجاڭ دېھقانچىلىق، كانچىلىق نازارىتى قارمىقىدا قىسقا مۇددەتلىك تېخنىك خادىملار يېتىشتۈرۈش كۇرسى بەرپا قىلىپ، بۇ ساھەنىڭ تېخنىك خادىملىرى كۆپلەپ يېتىشتۈرۈلدى.

بىرىنچى قارارلىق كۇرس 1935 ـ يىلى ئېچىلىپ، مۇددىتى ئالتە ئايلىق بولدى. بۇ كۇرستا چارۋىچىلىق كەسپىنى ئۆگەنگەنلەر ئەلى داۋۇت، مۇيدىن، بەرمەش (قازاق)، ئارۇيجان قاتارلىقلار؛ مال دوختۇرلۇق كەسپىنى ئۆگەنگەنلەر: يۇداشىن (خەنزۇ)، قابدۇئاش (قازاق، كۇنەس ئاققوي خوجىلىقىنىڭ مال دوختۇرى بولۇپ ئۇزاق ئىشلىگەن، ھازىر شۇ يەردە دەم ئېلىشقا چىقتى) قاتارلىقلار.

ئىككىنچى قارارلىق كۇرس (تېخنىكۇم دەرىجىلىك) 1936 ـ يىلى ئېچىلىپ، مۇددىتى ئىككى يىللىق بولغان. ئۇنىڭدىن 60 نەپەر تېخنىك تەربىيىلەندى. بۇ كۇرستا چارۋىچىلىق كەسپىنى ئۆگەنگەنلەر: رېشاد ھېكمى، مۇيدىن راخمان، جالالىدىن، تۇرغۇن شاھىت، خەمىدۇللا مەخسۇم، بارى زىپەر، توخسۇن ھاجىنىياز، قاجىمان (قازاق)، كاكىم توختى، داۋۇغان (قازاق)، ئىبراھىم ھاجى ئەخمەت، ئابدۇرېھىم قوشماق، ئىبراھىم يولۋاس، مەنسۇر ناسىر، ئابدۇراخمان (لەقمى شۇ دەررۇ)، نىغمەت نەجىب (تاتار)، ساۋۇرجان (ئۆزبېك)، ئابدىۋاھىت روزى، ھاجى ئەخمەت، باقەم ئۆمەر قاتالىقلار. مال دوختۇرلۇق كەسپىنى ئۆگەنگەنلەر: تۇرسۇن ئاتاۋۇللا، سادىق نۇر، مەھەممەت ھەببى، ھاكى، مەمتىمىن نۇر ھاجى، مەھەممەت ئەيۇبى، مەھەممەت تۇردى، ھوشۇر ئاخۇن، ئابدۇكېرىم، ئابلاجان، ئىبراھىم (خۇيزۇ)، ئابدۇقادىر (لەقمى ئۇيغۇر) قاتارلىقلار.

1935 ـ يىلدىن باشلاپ ئۇرۇمچى، غۇلجا، ئالتاي، چۆچەك، قاراشەھەر قاتارلىق جايلاردىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىدارىلىرى قارمىقىدا دېھقانچىلىق ماشىنا سايمانلىرى پونكىتى، چارۋىچىلىق پونكىتى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى، ئۇقتىلىق ناھىيىلەردە ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتلىرى تەسىس قىلىنىپ، كەسپىي ئىشلاردىن باشقا، چارۋا مال نەسلىنى ياخشىلاش بويىچە ئۇرۇقلاندۇرۇش ئېلىپ بېرىلغانىدى. نەسىللىك ماللاردىن ئايغىر، بۇقا، قوچقارلارنى چىشى

مالليرى بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇش ئىشى دەسلەپ ئىككى خىل ئۇسۇلدا ئېلىپ بېرىلدى. ئۇنىڭ بىرى — دائىملىق ئۇرۇقلاندۇرۇش بولۇپ، بۇنىڭدا جايلاردىكى چارۋا مالليرىنىڭ ئاز - كۆپلىكىگە قاراپ تەسىس قىلىنغان ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتلىرىغا نەسىللىك ئەركەك مال (ئايغىر، بۇقا، قوشقار) تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. شەھەر ئېچى، شەھەر ئەتراپى ۋە يېزىلاردىكى خەلقنىڭ چىشى مالليرى كۆيلىگەن ۋاقىتتا شۇ پونكىتقا ئاپىرىپ، ئۇرۇقلاندۇرۇپ تۇردى. يەنە بىرى — ۋاقىتلىق ئۇرۇقلاندۇرۇش بولۇپ، بۇنىڭدا ھەر خىل چارۋا مالليرىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن، ئۇرۇقلاندۇرۇش مەزگىللىرىدە چارۋىلار جۇغلانغان جايلاردا ۋە چارۋىدارلارنىڭ ئاۋۇللىرىدا ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتلىرى قۇرۇلۇپ، 4 - ئايدا نەسىللىك ئەركەك مالىلار شۇ جايلارغا توشۇپ بېرىلدى ۋە مەخسۇس تېخنىك خادىملارنىڭ يارىدىمى بىلەن مال نەسىلىندۇرۇش ئېلىپ بېرىلدى. چارۋا مال نەسلىنى ئومۇميۈزلۈك ياخشىلاش خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك ۋە ئۇزاق مۇددەتلىك ئىش بولغاچقا، چارۋىچىلارنى ۋە دېھقانلارنى چارۋا مال نەسلىنى ياخشىلاشقا رىغبەتلەندۇرۇش ئۈچۈن مەيلى دائىملىق پونكىتتا بولسۇن ياكى ۋاقىتلىق پونكىتتا بولسۇن، ئۇرۇقلاندۇرۇش پۈلسىز ئېلىپ بېرىلدى.

چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشقا رىغبەتلەندۇرۇشنىڭ يەنە بىر ئۇسۇلى: ھۆكۈمەت ئىگىدارچىلىقىدىكى چارۋا مالليرىنى بولۇپمۇ قوي پادىلىرىنى بېقىشنى خالىغۇچىلارغا تۆمۇر مال (ئەسلىدىكى سان كېمەيمەيدۇ، بېقىپ - باشقۇرۇش جەريانىدا ئۆلگەن، يوقالغان، يىرتقۇچ ھايۋانلار يەپ كەتكەنلىرىنى تۆلەيدۇ) نامىدا بىر قورۇ (300 تۇياق) ياكى ئىككى قورۇ (600 تۇياق) دىن ساغلىق بېرىلدى. ئۇنىڭ مۇددىتى ئۇچ يىل بولۇپ، مۇددىتى توشقاندا ئەسلىدىكى سانى ۋە يېشى بويىچە قايتۇرۇۋېلىنىدى، كۆپەيگەن سانى باققۇچىغا قالدى. شەخسلەرنىڭ تۆمۇر مال كۆتۈرە ئېلىش شەرتى مۇنداق ئىدى: (1)

باققۇچى كۆتۈرە ئالغان چارۋىدىن تۇرلۇك سەۋەبلەر بىلەن ئۆلگەن، يوتكەنلىرىنى تۆلەش؛ (2) كۆتۈرە ئالغان ساغلىقلارنى پەقەت نەسىللىك قوچقار بىلەنلا ئۇرۇقلاندۇرۇش، يەرلىك ئادەتى قوچقار بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇشقا رۇخسەت قىلماسلىق؛ (3) كۆتۈرە ئالغان چىشى مالليرنى بېقىش - باشقۇرۇشنا بولۇشىغا قويۇۋېتىپ بېقىشتەك كونا قالاق ئۇسۇل ۋە ئادەتلەرگە خاتىمە بېرىپ، چوڭ قوي ۋە قوزىلار ئۇچۇن سوغۇقتىن، بوران - چاپقۇن ۋە ھۆل - يېغىنلاردىن ساقلىنالايدىغان ئايرىم قۇتان ياكى قورۇلارنى سېلىپ، قىشلىق ئوت - چۆپ، يەم - خەشەك تەييارلىقى (قىشتىن ئۆتكۈزۈش ئۇزۇق - تۇلۇكى) نى ياخشى ئىشلەپ قىشتىن ئامان چىقىرىش؛ (4) ئەتىيازلىق تۆل ئېلىشنى پۇختا ۋە ئوبدان ئىشلەپ، تۆللەرنىڭ ئەي بولۇش نىسبىتىنى ئاشۇرۇش (يۇز ساغلىقتىن توقسان قوزا ئېلىشنى نىشان قىلىش)؛ (5) چاۋا مال داۋالاش ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، مۇداپىئە ئوكۇللىرىنى ۋاقتىدا ئىشلىتىپ، مالىلاردا بولىدىغان ھەر خىل كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، كېسەل سەۋەبىدىن بولىدىغان زىيانىنى ئازايتىش؛ (6) چوڭ - كىچىك مالىلارنى دورىلاغان سۈغا پات - پات چۆمۈلدۈرۈپ (ۋاننىلاپ) تۇرۇش. يۇقىرىدىكى شەرتلەرگە ماقۇل بولغان شەخسلەر ياكى كوللېكتىپ كارخانىلار توختام تۈزۈشۈپ، ھۆكۈمەت مېلىنى (ساغلىقلارنى) تۆمۇر مال تەرىقىسىدە قورۇلاپ كۆتۈرە ئېلىپ، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدى. بۇ تۆمۇر مالىلار يىلدا بىر قېتىم ھېساب - كىتاب قىلىنىپ، قوي ۋە قوزىدىن ئېلىنغان يۇڭ، تېرە - تېرسەك، قاتارغا قوشۇلغان تۆللەر قاتارلىق يىللىق چارۋا مەھسۇلاتلىرى باققۇچىغا تەئەللۇق بولدى؛ ئۇچ يىل توشقاندا ئەسلىدىكى ساغلىقلار سانى ۋە يېشى بويىچە قايتۇرۇۋېلىنىدى. ئەگەر باققۇچى داۋاملىق بېقىشنى خالىسا، داۋاملىق كۆتۈرە بېرىلدى.

تۆمۇر مالنى بېقىپ - باشقۇرۇشى ياخشى بولغان ئورگان ۋە شەخسىي چارۋىچىلار ئىش ئۇنۇمىنىڭ سالمىقىغا قاراپ

مۇكاپاتلىناتتى. مۇكاپاتلاشنىڭ كونكرېت چارىسى يىلدا بىر قېتىم ئېلىنىدىغان تۇياق بېجىدىن ئازاد قىلىش ئىدى.

چارۋا مال نەسلىنى ياخشىلاشقا ئولگە كۆرسىتىش مەقسىتىدە، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى قۇيدىن 60 مىڭ تۇياق ساغلىق كوللېكتىپ كارخانا ۋە شەخسلەرگە تۆمۈر مال سۈپىتىدە تەقسىم قىلىپ بېرىلگەنىدى. چاۋا مالىلارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش ۋە شەخسلەرنىمۇ بېيىتىشتا بۇ ئۇسۇل زور رول ئويناندى. مەسىلەن، غۇلجىدا مامۇت تاران، تۇرپاندا ياقوپ ئاخۇن، توقسۇندا ئىبراھىم ئاخۇن، تۇرپاندا ياقۇپ ئاخۇنلار، كوللېكتىپتىن ئۆلكىلىك رۇس ئۇيۇشمىسى قاتارلىقلار تۆمۈر مال بېقىپ ـ باشقۇرۇش ئارقىلىق 6000 ـ 7000 تۇياق قۇيغا ئىگە بولۇپ كۆپ بېيىدى.

شىنجاڭ چارۋىچىلىقىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش چارۋىچى خەلقىمىزنىڭ يەتكۈزۈشتەك ئەمەلىي خىزمەتلەرنى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق شىنجاڭ چارۋىچىلىقىدا ئىلگىرى دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان ئاپەت خاراكتېرلىك ھەر خىل كېسەللىكلەر ۋە ئۇنىڭ زىياندائىلىقىنى ئازايتىپ، چارۋا مالىلارنىڭ نەسلى تەدرىجى ھالدا ياخشىلىنىشقا يۈزلەندى؛ چارۋا مالىلار سان ۋە ساپا جەھەتتىن تەرەققىي قىلىپ، چارۋىچى قېرىنداشلارنىڭ تۇرمۇشى ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن دەۋرىدىكىدىن زور دەرىجىدە ياخشىلاندى. مەسىلەن، نىلقا ناھىيىسىدە كۆرە بۇتخانىسىنىڭ ۋەخپى مېلى، قاراشەھەر لاما بۇتخانىسىنىڭ ۋەخپى مېلى، نىلقا ناھىيىسىنىڭ قاراسۇ دېگەن يېرىدىكى چوڭ چارۋىدار چىڭ باۋنىڭ شەخسىي چوڭ مالىلىرىنىڭ نەسلى ئوبدان ياخشىلاندى. 1938 ـ يىلىغا كەلگەندە شىنجاڭنىڭ ھەممە ئىلايەتلىرىدە، چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئاساس قىلىنىدىغان ناھىيىلەردىمۇ چارۋا نەسلىنى ياخشىلاش ـ ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتلىرى تەسىس قىلىنىپ، سىرتتىن كىرگۈزۈلىدىغان نەسىللىك ئەركەك مالىلارنىڭ سانى ئاشۇرۇلۇپ، يىلقا، كالا، قوي، چوشقا

قاتارلىق چارۋىلارنىڭ نەسلى ياخشىلاندى. چوشقا نەسلىنى ياخشىلاشتا، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئوكرائىن پاروسى بىلەن بىلاروس پاروسىنىڭ (ھەر ئىككىسى ئاق چوشقا) بۇقا ۋە چىشلىرى كىرگۈزۈلۈپ، ئۆزىمىزدە نەسىللەندۈرۈلدى ۋە كۆپەيتىلدى.

چارۋا مال نەسلىنى ياخشىلاش ئىشىنىڭ قانات يېيىشى بىلەن تېخنىك خادىملارغا بولغان تەلەپمۇ ئېشىپ باردى. 1939 ـ 1938 ـ يىللىرى ئۇرۇمچىدە ئاگرونوم، چارۋىچىلىق، مال دوختۇرلۇق، سۇچىلىق كەسپىلىرى بويىچە ئۇچ يىللىق ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكۇم قۇرۇلۇپ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ھەر مىللەت ياشلىرىدىن بىر نەچچە يۈز ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. ھەرقايسى ئىلايەتلەردىمۇ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىدارىلىرى قارمىقىدا دېھقانچىلىق، ماشىنىسازلىق، چارۋىچىلىق، مال دوختۇرلۇق، ھاۋارايى كەسپىلىرى بويىچە قىسقا مۇددەتلىك (ئۈچ ئايلىق ياكى ئالتە ئايلىق) كۇرسلار ئېچىلىپ، تېخنىك خادىملار يېتىشتۈرۈلدى؛ شۇنىڭدەك دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانلىرى بار ئىلايەتلەردە، مەيدان قارمىقىدا ياشلانغۇچ تېخنىكۇم بىلىمىگە ئىگە پىراكتىكانت خادىملارنى يېتىشتۈرۈشكە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، ئەمەلىي خىزمەتكە بىرلەشتۈرۈلۈپ ئۆگىنىش (يېرىم كۈن ئىشلەپ، يېرىم كۈن ئوقۇش) ئۇسۇلى ئارقىلىق تېخنىك خادىملارغا بولغان ئېھتىياج ھەل قىلىندى.

ئۇرۇمچى، ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي، قۇمۇل، قاراشەھەر قاتارلىق ئىلايەتلەردە ۋە چارۋىچىلىقى ئاساس قىلغان نۇقتىلىق ناھىيىلەردە چارۋا مال نەسلىنى ياخشىلايدىغان مەخسۇس ئورگانلار قۇرۇلغاندا، تېخنىكا جەھەتتىن ياشلانغۇچ سەۋىيىگە ئىگە كەسپىي خادىملار ۋە مەلۇم ساندا تېخنىكۇم پۈتتۈرگەن كەسپىي خادىملار تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈلۈپ، چارۋا مالنىڭ نەسلىنى ياخشىلاشقا ئاساس يارىتىلدى.

1936 ـ يىلى ئۇرۇمچى ئەنسەندە، 1939 ـ يىلى كۈنەستە ئاققوي خوجىلىقلىرى قۇرۇلۇپ، بۇ ئىككى خوجىلىقتا يېتىشتۈرۈلگەن ئۇرۇقلۇق قوچقارلار بىلەن جايلارنىڭ ئەسىللىك قوچقارغا بولغان ئېھتىياجى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل قىلىپ بېرىلدى. 1938 ـ يىلى ئاقسۇ ۋە قەشقەر ۋىلايەتلىرىدىمۇ ئاققوي خوجىلىقلىرى قۇرۇلۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا چارۋا مال ئەسلىنى ياخشىلاشقا ئېھتىياجلىق ئەسىللىك قوچقار مەسلىسى ھەل قىلىندى. ئۇرۇمچى ئاققوي خوجىلىقىدا يېتىشتۈرۈلگەن ئەسىللىك قوچقارلاردىن بىر قېتىمدىلا ئاقسۇ ۋىلايىتىگە 300 تۇياق، بارىكۆل ناھىيىسىگە 100 تۇياق يەتكۈزۈپ بېرىلدى.

1941 ـ يىلى سۇنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش ئۇسۇلى يولغا قويۇلدى. سۇنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇشنى يولغا قويۇشتىن ئىلگىرى بىرىنچى قېتىم بىر ئايلىق مۇددەت بىلەن «سۇنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇشنى ئۆگىنىش كۇرسى» ئېچىلىپ، بۇرۇن تەربىيىلىنىپ چىققان تېخنىك خادىملاردىن 30 نەپىرى جايلاردىن يىغىپ ئېلىپ كېلىندى. ئۇلار سۇنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش تېخنىكىسىنى ئۆگەنگەندىن كېيىن، ئۇلار ئارقىلىق سۇنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش ئومۇملاشتۇرۇلدى. كېيىن ھەر يىلى چارۋا ئۇرۇقلاندۇرۇش مەزگىلىدە، جايلار ئۆزى يېرىم ئايلىق ھەتتا 20 كۈنلۈك ئۆگىنىش كۇرسلىرىنى ئېچىپ، سۇنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش خادىملىرىنى يېتىشتۈرۈپ، ئىش ئېلىپ بارىدى.

قۇشچىلىق جەھەتتە: ئەسىللىك توخۇ، كۆركە (رۇس توخۇسى) يېتىشتۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى. بۇنىڭدا كۆپ تۇخۇم بېرىدىغان لېگگورن ناملىق ئاق توخۇ (بۇ توخۇ يىلىغا 300 — 320 تۇخۇم بېرىدۇ)، مول گۆش بېرىدىغان رونت ئايلانت ناملىق قىزىل توخۇ (بۇنىڭ چۆچىسى بىر يىلغا توشقاندا ئېغىرلىقى بىر يېرىم كىلودىن ئېشىپ، ساپ گۆشلا بىر يېرىم كىلو كېلىدۇ) ئىڭ خوراز، مىكىيانلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلۈپ، ئۇلارنىڭ ئۆزگىچە

خىسلىتىگە ئاساسەن ئۆزىمىزدە بېقىپ ئۆستۈرۈلدى. ئۇلارنىڭ توخۇمىدىن سۇنئىي ئۇسۇلدا چۆچە چىقىرىش يولغا قويۇلۇپ، دەسلەپ ئېنكۇباتور ناملىق چۆچە چىقىرىش ماشىنىسى ئارقىلىق بىر قېتىمدىلا كۆپلەپ چۆچە چىقىرىلدى. بۇ چۆچىلەر تېخنىكۇي ئۇسۇل بىلەن بېقىپ ـ باشقۇرۇلۇپ، تۇخۇچىلىق راۋاجلاندۇرۇلدى. ئاندىن مۇشۇ تەجرىبىلەرگە ئاساسەن «كاڭدا چۆچە چىقىرىش» ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، بۇنىڭدا ئاۋۇال كاڭلىق ئۆي سېلىنىپ، كاڭنىڭ ئۈستىگە ئېنكۇباتور نىڭ جازىسى شەكلىدە جازا قۇرۇپ، جازىنىڭ ئۈستىگە بىرقانچە يۇز ھەتتا مىڭلىغان تۇخۇم قويۇلدى، ئاندىن ئوچاق ئارقىلىق كاڭغا ئوت يېقىپ، ئۆينىڭ ئىسسىقلىق تېمپېراتۇرىسى 38 ℃ ـ 37 ℃غا يەتكۈزۈلۈپ، ئىسسىقلىق گرادۇسى مۇقىملاشتۇرۇلدى. تۇخۇملار ھەر تۆت سائەتتە بىر قېتىم ئۆرۈپ تۇرۇلدى. 19 كۈندە چۆچىلەر چىقىشقا باشلاپ، 21 ـ كۈنگىچە تولۇق چىقىپ بولدى.

چارۋا مالنىڭ ئەسلىنى ياخشىلاپ شىنجاڭ چارۋىچىلىقىنى سۈپەت ۋە سان جەھەتتىن تەرەققىي ئەتكۈزۈش تۈز سىزىق بويىچە ئەمەس، بەلكى خېلى بىر مەزگىل نۇرغۇن ئەگرى ـ توقاي يوللار بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. تارىخىي ئادەت كۈچىنىڭ ۋە مۇتەئەسسىپلىكنىڭ ھەر خىل ھەر شەكىلدىكى قارشىلىقلىرىغا قارشى سەۋرچانلىق بىلەن تەشۋىق ـ تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ، تېخنىك خادىملارنىڭ جاپالىق خىزمەت ئىشلىشى ۋە كەڭ دېھقانلار، چارۋىچىلار ئاممىسىنىڭ قوللىشى، شۇنىڭدەك جايلاردىكى مەخسۇس ئاپپاراتلارنىڭ بۇ بىر يېڭى كەسىپنى مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن ئىلگىرى سۈرۈشى ئارقىسىدا، 1935 ـ يىلىدىن 1943 ـ يىلىغىچە سەككىز يىل ئېلىپ بېرىلغان چارۋا مال ئەسلىنى ياخشىلاش ئىشىنىڭ ئۇنۇملۇك نەتىجىسى كۆرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىنىڭ بىرى بولغان شىنجاڭ چارۋىچىلىقىنىڭ ئەسلى مەلۇم

نسبەتتە ياخشىلىنىپ، سان ـ ساپاسى ئۆسۈپ، ئازادلىقتىن كېيىنكى چارۋىچىلىق تەرەققىياتى ئۈچۈن مەلۇم ئاساس يارالتتى.

(ئېيتىپ بەرگۈچى: چارۋىچىلىق ئىنژېنېرى: رېشات ھېكمى
رەتلەپ چىققۇچى: مەھەممەتقۇربان ئەزىز يارى)
جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇرېھىم مۇھەممەت

مەكىت ناھىيىسىدە كىنونىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى

ئادىل مۇھەممەت

1933 ـ يىلىدىكى «12 ئاپرىل ئۆزگىرىشى» دە جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى تىكلەنگەندىن كېيىن، «ئالتە بۇيۇك سىياسەت» ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، يېڭىچە پەن ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن يول ئېچىلدى. شۇنىڭ بىلەن يېڭى پىكىر ئېقىمى ۋە مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، بىر قىسىم تەرەققىيپەرۋەر ۋە مەرىپەتپەرۋەر زاتلار ئوتتۇرىغا چىقىپ، خەلقنى جاھالەتكە قارشى ئىلىم ـ مەرىپەت ۋە پەن ـ مەدەنىيەت ئۆگىنىشكە چاقىردى.

30 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 40 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا شەرق مەدەنىيىتىنى ئۆگەنگەن بىر تۈركۈم ئىلغار زاتلار سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئۆكتەبر ئىنقىلابىدىن كېيىن زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن كىنوچىلىقنى شىنجاڭغا ئېلىپ كېلىشكە باشلىدى. جۈملىدىن قەشقەرلىك تەرەققىيپەرۋەر سودا ـ سانائەتچىلەردىن مەتنىياز مەخسۇم، ھۈسەينخان ھاجىم قاتارلىق كىشىلەر سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئاۋازسىز كىنو ئاپپاراتى سېتىۋېلىپ كېلىپ قەشقەردە كىنو قويۇشقا باشلىدى. ئۇلار دەسلەپ 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشى، ئۆكتەبر ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسى ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشلار تەسۋىرلەنگەن «فرونتتىكى سولدات»، «چاپايۇف» ۋە «بىز كرونشتاتتىن» دېگەن فىلىملەرنى قويدى. ئاندىن جۈڭگو

كوممۇنستىك پارتىيىسىنىڭ يەنئەندىكى پائالىيەتلىرى سۈرەتكە ئېلىنغان «جۇڭگودا» قاتارلىق فىلىملەرنى ئېلىپ كېلىپ، قەشقەر، ئاقسۇ، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلارغا بېرىپ قويدى.

مەكتەپ ناھىيىسى چەت - ياقىغا جايلاشقان، قاتنىشى قولايسىز ناھىيە بولغاچقا، قەشقەردە تەرەققىي قىلغان كىنوچىلىق مەكتىكە 30 - يىللارنىڭ ئاخىرى (38 -، 39 - يىللىرى) ئاران يېتىپ كېلەلىدى. مەكتەتە تۇنجى بولۇپ قەشقەردىن ھازۇا بىلەن ئېلىپ كېلىنگەن «چاپايۇف»، «جۇڭگودا» قاتارلىق بىرقانچە فىلىملەر قويۇلدى. ئۇ چاغدا كىنو ئاپپاراتى قول بىلەن ئايلاندۇرۇپ توك چىقىرىدىغان دۈڭگاتال بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلەتتى. قاتناش قولايسىزلىقى تۈپەيلىدىن سىرتقى جايلار بىلەن كەمدىن - كەم ئالاقە قىلىدىغان مەكتەتە خۇراپاتلىققا قارشى كۈرەش ئەمدىلا باشلانغان بولۇپ، قۇرۇلغىنىغا ئۇزاق بولمىغان ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى فېئودال - مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ ھەرخىل باھانە - سەۋەبلەر بىلەن توسقۇنلۇق قىلىشىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، بۇ توسقۇنلۇقلارنى يېڭىپ، يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنى تېز راۋاجلاندۇرۇشقا يۈزلەنگەنىدى. لېكىن، جەمئىيەتتە ئاز ساندىكى زىيالىلاردىن باشقا، مۇتلەق كۆپ سانلىكى مەدەنىيەت ئېڭى تۆۋەن كىشىلەر مەدەنىيەت سىمۇۋولى بولغان كىنوغا بىر تەرەپتىن ھەيران قالسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنى «دىنسىزلىق»، «شەيتان سۈرىتى» دەپ يەكلىدى.

مەكتەپ ناھىيىسىنىڭ كىنوچىلىق ئىشلىرى 40 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىمۇ ئانچە تەرەققىي قىلالمايۋ، پەقەت قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردىن ئارىلاپ - ئارىلاپ كىنو فىلىمى ئەكېلىپ قويۇپ تۇرغانىدى. 1947 - يىلىغا كەلگەندە، يەكەندە كىنو مخانىكى ئابدۇسېلىم سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «تاجىك ئوغلى» ناملىق فىلىمىنى مەكتەكە ئەكېلىپ ئۇچ مەيدان قويدى. شۇنىڭدىن كېيىن مەكتەك

يەكەندىن كىنو ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇردى.

ئازادلىقتىن كېيىن، مەكتەپ خەلقنىڭ تۇرمۇشىدىمۇ زور ئۆزگىرىشلەر بولۇپ، مەدەنىي تۇرمۇشى جانلىنىشقا باشلىدى. 1951 - يىلى شىنجاڭ كىنو فىلىمى تارقىتىش شىركىتى يەكەنگە 6 - كىنو قويۇش ئەترىتىنى ئەۋەتكەنىدى، ئۇلار يەكەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق پوسكام، قاغىلىق، مەكتەپ ناھىيىلىرىگىمۇ بېرىپ كىنو قويدى. 1952 - يىلى مۇشۇ ئەترەتتىن ھاشىم ئىبراھىم (ھازىر مەكتەپ ناھىيىلىك كىنو فىلىم تارقىتىش - قويۇش شىركىتىدىن دەم ئېلىشقا چىقتى) مەكتەكە كېلىپ كىنو قويغان چاغدا، بۇ ئەترەت ناھىيىلەرگە پەسىل بويىچە بېرىپ كىنو قويۇپ تۇرغانىدى، ئۇلار مەكتەپ ناھىيىسىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا ئىككى قېتىم كەلگەن. شۇ ۋاقىتتا ئۇلار «ئاق چاچلىق قىز»، «ئاۋ يىمەن»، «لىيۇ خۇلەن»، «پولاتتەك جەڭچى» قاتارلىق ئازادلىق ئۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى تەسۋىرلەنگەن فىلىملەرنى قويغان.

1954 - يىلى 6 - ئايدا، مەكتەپ ناھىيىسىدە يەكەن خەلق كىنوخانىسىنىڭ شۆبىسى سۈپىتىدە بىر كىنو قويۇش ئەترىتى قۇرۇلۇپ، بۇ ئەترەتكە يەكەندىن مەسئۇل بولغان زۇنۇن زىيا ئۆزى بىلەن بىللە تۇراپ داۋۇت (مەكتەپ ناھىيىلىك كىنو فىلىم تارقىتىش - قويۇش شىركىتىنىڭ سابىق دىرېكتورى)، ئابدۇكېرىم يۈسۈپ قاتارلىق كىشىلەرنى ئېلىپ كەلگەن. ئاندىن يېرىم يىلچە ئۆتكەندىن كېيىن، 1955 - يىلىنىڭ باشلىرىدا، زۇنۇن زىيا يەكەنگە قايتىپ كېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىسھاقجان تۆرە (ئۆزبېك) مەسئۇل بولۇپ كەلدى. ئۇ چاغلاردا مەخسۇس كىنو كۆلۇبى بولمىغاچقا، كىنونى ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ ئوغۇللار مەكتىپى (ھازىرقى يېمەكلىكلەر شىركىتى) دە قويغانىدى. ئۇلارنىڭ كىنو قويۇش ئۇسكۇنىلىرى ۋە تېخنىك خادىملىرىنى يەكەن خەلق كىنوخانىسى باشقۇراتتى. شۇ چاغدا ئۇلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن 35مم

لىق (K112) بىر كىنو ئاپپاراتى ۋە بىر دانە ماتور بار ئىدى. ئۇلار «تاھىر ـ زوھرە»، «چىلابىك سالاھىدىن» ناملىق كىنو فىلىملىرىنى قويۇپ، خەلقنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن.

1956 ـ يىلى 9 ـ ئايغا كەلگەندە، مەكىت ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھاكىمى ئىبراھىم سايىمىنىڭ تەشەببۇسى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن يەكەندىن بىر يۈرۈش كىنو ئوسكۇنىلىرى سېتىۋېلىنىپ، مەكىت ناھىيىسىدە مۇستەقىل كىنو ئەترىتى قۇرۇلدى. لېكىن، كىنو قويىدىغان مەخسۇس بىر كىنوخانا يوق ئىدى. شۇڭا، 1957 ـ يىلى مەخسۇس كىنوخانا قۇرۇش باشلاندى. كىنوخانا پوتكىچە، كونا جۇۋا (ئاشلىق بازىرى، ھازىرقى سوت مەھكىمىسى بىلەن گۆش بازىرى) ئورنىدا تۆت ئەتراپى خام كېسەك بىلەن توسۇلغان «يازلىق كۇلۇب» تا كىنو قويۇپ تۇرۇلدى. ئۇ يەردە دەسلەپ ئۇرۇندۇقمۇ يوق ئىدى، كېيىنچە ياغاچتىن قاقما ئورۇندۇق ئورنىتىلدى. بۇ چاغدا «لېنىن ئۆكتەبرىدە»، «سوخا باتۇر»، «ئاق چىلىق قىز» قاتارلىق كىنولار قويۇلدى.

1958 ـ يىلى ناھىيىلىك كىنو ـ تىياتىرخانا ئوچۇن قىشلىق ۋە يازلىق كۇلۇبلار (ھازىرقى ناھىيىلىك پارتكوم ۋە تەپتىش مەھكىمىسى ئورنى) سېلىنىپ، قىشلىق كۇلۇبقا 1200 كىشىلىك، يازلىق كۇلۇبقا 1400 كىشىلىك ئورۇندۇق ئورنىتىلدى ۋە شۇ يىلى 1 ـ ئۆكتەبرە رەسمىي كىنو قويۇش باشلاندى. بۇ، مەكىت ناھىيىسىدە تۇنجى مۇكەممەل كىنو ـ تىياتىر كۇلۇبىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىدى. ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن خەلق ھۆكۈمىتى كىنوچىلىقنى يەنمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش ئوچۇن بىر يۈرۈش يېڭى كىنو ئاپپاراتى، چىراغ ۋە ئاۋاز ئوسكۇنىلىرى، سەھنە ئوسكۇنىلىرى سېتىۋېلىپ، كىنو قويۇش سۇرئىتىنى تېزلەتتى. 1960 ـ يىلىغا كەلگەندە، قويۇلغان كىنو 450 مەيدانغا، كىنو كۆرگۈچىلەر سانى 190 مىڭغا، ئىقتىسادىي كىرىم 39 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

مەكىت ناھىيىسىدە يازلىق ۋە قىشلىق كۇلۇبلار سېلىنغاندىن باشقا، 1958 ـ يىلى قۇرۇلغان 16مم لىق ئاپپاراتقا ئىگە ئىككى كىنو ئەترىتى (بىرى دۆلەت ئىگىلىكىدە بولۇپ، ياشلىقى پەتتار زۇنۇن ئىدى؛ يەنە بىرى قىزىل ئاۋات يېزىسى مەبلەغ سالغان كىنو ئەترىتى بولۇپ، قوش رەھبەرلىككە ئىگە، باشلىقى روزى ھېكىم ئىدى) مۇنتىزىم تەرەققىي قىلدى. ئۇلار ھارۋا بىلەن يەكەن ۋە قەشقەرلەرگە بېرىپ ئۆز ئالدىغا كىنو فىلىمى ئالماشتۇراتتى ۋە يېزىلارغا بېرىپ سەييارە كىنو قويىاتتى. بۇ چاغلاردا «لېنىن ئۆكتەبرىدە»، «چىلابىك سالاھىدىن»، «سوخا باتۇر»، «ئەزىمەت»، «تراكتورىسكى»، «قەسەن ـ جەمىلە»، «تاھىر ـ زوھرە»، «ۋاسىلىسا»، «لېۋ خۇلەن»، «ئاق چاچلىق قىز» قاتارلىق كىنو فىلىملىرى قويۇلدى.

1966 ـ يىلىغا كەلگەندە يۇقىرى ئورۇنلىك ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە 8.75 مم لىق كىنو ئاپپاراتى كۆپەيتىلىپ، ناھىيە بويىچە يەتتە يېزا 8.75 مم لىق كىنو ئاپپاراتى سېتىۋالدى. يەنە ناھىيە بويىچە ھەرمىللەت ياشلىرىدىن ئون نەچچە كىشى تەربىيىلىنىپ، 35مم لىق ۋە 8.75 لىق كىنو ئاپپاراتىنى ۋە ئوسكۇنىلىرىنى بىمالال باشقۇرالايدىغان سەۋىيىگە يەتكۈزۈلدى. 1970 ـ يىلى قەشقەر ئىلايەتلىك كىنو فىلىمى تارقىتىش شىركىتىنى مەكىت ناھىيىسىنىڭ ساقلاپ ئىشلىتىشىگە 8.75 مم لىق فىلىم كۇپىيىلىرىدىن «قەھرىمان ئوغۇل ـ قىزلار»، «تۆمۈر يول ساقچىلىرى»، «جاي ـ جايلاردا ئورۇش قىلىش»، «سەپداش» قاتارلىق ھېكايە فىلىملەرنى بەردى.

1972 ـ يىلىغا كەلگەندە، ناھىيىلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى خەلقنىڭ كىنو ـ تىياتىر كۆرۈشكە بولغان ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، يازلىق كۇلۇبنى قايتا رەتلەپ، ئەسلىدىكى 1400 كىشىلىك ئورۇندۇقنى 1600 كىشىلىك ئورۇندۇققا يەتكۈزدى.

1976 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، كىنو قويۇش ۋە فىلىم تارقىتىشنى

كۆچەيتىش ئۈچۈن ناھىيىلىك كىنو فىلىمى تارقىتىشنى باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلۇپ، تۇراپ داۋۇت پونكىت باشلىقى بولدى. بۇ پونكىتنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن كىنو فىلىملىرىنى ناھىيىدىكى كىنو ـ تىياتىرخانا ۋە ھەرقايسى كىنو ئەترەتلىرى ئۆزى مەسئۇل بولۇپ يەكەن، قەشقەرلەردىن ئىلىپ كېلىدىغان، كىنو فىلىمىنى ئىجارىگە ئېلىش ۋاقتى 20 كۈندىن 30 كۈنگىچە بولۇپ، ئامما يېڭى فىلىملەرنى ۋاقتىدا كۆرەلمەيدىغان ئەھۋاللارغا خاتىمە بېرىلىپ، كىنو فىلىمى تارقىتىش ۋە قويۇش بىر تۇتاش باشقۇرۇلدى. 1977 ـ يىلى يەنە، ئەسلىدىكى 8.75 مم لىق كىنو ئاپپاراتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېزىلاردىكى كىنو ئەترەتلىرى 16 مم لىق يېڭى تىپتىكى كىنو ئاپپاراتىنى سېتىۋالدى. شۇنىڭدەك قەشقەر ۋىلايەتلىك فىلىم تارقىتىش شىركىتى مەكىت ناھىيىسىنىڭ ساقلاپ ئىشلىتىشىگە 16 مم لىق فىلىم كۆپەيتىلىرىدىن «مىنا ئۇرۇشى»، «تۆزلەڭلىكتىكى پارتىزانلار»، «قەھرىمان ئوغۇل ـ قىزلار»، «مەخپىي خەرىتە»، «گۈل سانقۇچى قىز» قاتارلىق 17 كىنو فىلىمىنى بەردى. 1980 ـ يىلى ناھىيىلىك كىنو فىلىمى تارقىتىش ۋە باشقۇرۇش پونكىتى «ناھىيىلىك كىنو فىلىمى تارقىتىش شىركىتى» گە ئۆزگەرتىلىپ، فىلىم تارقىتىش، قويۇش، رېمونت قىلىش ۋە كىنو ئۈسكۈنىلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى. ھەمدە ناھىيە بويىچە يەتتە كىنوخانىنى ھەرئايدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 41 دىن 45 كىچە فىلىم بىلەن تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلدى. 1981 ـ يىلى ناھىيە مالىيىسىدىن 850 مىڭ يۈەن مەبلەغ ئاجرىتىلىپ، زامانىۋى قىشلىق كىنو ـ تىياتىرخانا سېلىندى ۋە زامانىۋى كىنو ئاپپاراتى، ئۈسكۈنىلىرى سېتىۋېلىندى.

دېمەك، مەكىت ناھىيىسىنىڭ كىنوچىلىق ئىشلىرى يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، تەرەققىي قىلغىچە ناھايىتى ئۇزۇن جەريانىنى بېشىدىن كەچۈردى. يېقىنقى ئون يىللىق (1980 — 1990 ـ يىللار)

تەرەققىيات جەريانىدا، ناھىيە بازىرىدىلا ئەمەس، يېزىلاردىمۇ كىنوخانىلار قۇرۇلدى. يەنە ناھىيە بويىچە 16 سەييارە كىنو قويۇش ئەترىتى قۇرۇلۇپ، بىرمۇ يېزا ـ كەنت كىنوسىز قالمىدى. ناھىيە بويىچە كىنو قويۇش قېتىم سانى 70 مىڭ 598 مەيدانغا، كىنو كۆرگۈچىلەر سانى 53 مىليون 604 مىڭ 387 ئادەم قېتىمغا، كىنو قويۇش كىرىمى 2 مىليون 398 مىڭ 930 يۈەنگە، كىنو فىلىمى تارقىتىش كىرىمى 939 مىڭ 694 يۈەنگە يەتتى.

(ئاپتورى: مەكىت ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىدىن)
جاۋابكار مۇھەررىرى: ئى. ئەسقەرى

كۇچادا كارىزنىڭ بەرپا ۋە بەربات بولۇشى

نىياز مەخمۇت

1914 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەيىنلىشى بىلەن كۇچا ياموللىغا قادىر ھاجى ئىسىملىك بىر كىشى «تۆڭلىك» ناملىق ھەربىي ئەمەل بىلەن كەلگەن بولۇپ، ئوردىدا ۋە جەمئىيەتتە كىشىلەر ئۇنى «خانتۆڭلىك» دەپ ئاتاشقان. ئۇ، ياموللىنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرى خىزمەتىنى ئىشلىگەندىن باشقا، كۇچانىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى بىلەن جۇملىدىن يېزا ئىگىلىكى جەھەتتىكى ئەھۋالى بىلەنمۇ تونۇشقان.

كۇچا ئەزەلدىن دېھقانچىلىق ناھىيىسى بولۇپ، ئۆگەن دەريا‌سى بىلەن كۇچا دەريا‌سىنىڭ سۇيىگە تايىنىپ دېھقانچىلىق قىلىپ كەلگەن. ھۆل ـ يېغىن ئاز بولغان چاغلاردا، بۇ ئىككى دەريانىڭ سۇيى تارتىلىپ كېتىپ، سۇ قىس بولۇپ قالاتتى. مۇشۇنداق چاغلاردا دېھقانلار تاغ ئۇستىدىكى سۇغا مۇئەككەل مازار قۇربان ئايام مازارلىقىغا بېرىپ، كالا ـ قوي ئۆلتۈرۈپ، زاراخەتمە، نەزىر ـ چىراق ئۆتكۈزۈپ، دۇئا ـ تالاۋەت قىلىپ، خۇدادىن سۇ ياكى يامغۇر تىلىشەتتى. بۇ ھال خانتۆڭلىكىغا تەسىر قىلغان بولسا كېرەك، بۇ توقسۇنلۇق كىشى توقسۇن ـ تۇرپاندىكىگە ئوخشاش كۇچادىمۇ سايغا كارىز كولاپ، يەر ئاستى سۇيىدىن پايدىلانغىلى بولامدۇ يوق؟ دېگەن ئويغا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن كۇچانىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى قۇمئىبرىق كەنتىنىڭ شەرقىي جەنۇبى قىسمى بىلەن ساقاغۇ كەنتىنىڭ شىمالى قىسمى ئارىلىقىدىكى سايلىقنىڭ يانتۇلۇقىنى تەكشۈرۈپ

كۆرۈپ، شۇ جايغا كارىز كولاشنى قارارلاشتۇرغان. ئاندىن كارىز كولاش تېخنىكىلىرىنى تەكلىپ قىلىپ، دېھقانلارغا ھاشا سېلىپ، سايىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى بويىچە يۇقىرىدىن ساقاغۇ مەھەللىسى تەرەپكە قارىتىپ بىرنەچچە قۇدۇق قازدۇرغان. قۇدۇقلارنىڭ چوڭقۇرلۇقى سۇ قاتلىمىغا يەتكەندە، بىر قۇدۇقتىن يەنە بىر قۇدۇققا تېشىپ ئۆتكەن. ئاخىرقى قۇدۇققا يەتكەندە، سۇ كىچىك ھالىنىڭ بىلىكىدەك ئېقىپ چىقىشقا باشلىغان. بۇ، كۇچا تارىخىدا كارىز سۇيىنىڭ تۇنجى قېتىم ئېقىپ چىقىشى بولۇپ، خاسىيەتلىك بىر ئىش ئىدى.

خانتۆڭلىك بۇ كارىز سۇيىدىن قانداق پايدىلىنىش مەسىلىسى ئۈستىدە ئويلىنىپ، كارىز قۇدۇقلىرىنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسىدىن خەلقلەر شەھەرگە ئۆتىدىغان ئارقا يولنى ئاساس قىلىپ، شۇ يەرگە چوڭ بازار ۋە كەڭرى باغ بىنا قىلىشنى بەلگىلىگەن. ئاندىن دېھقانلارغا ھاشار سېلىپ، شۇ ئارقا يولنى ئىككى كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا، 40 مېتر كەڭلىكتە ياسىتىپ؛ شەھەردىن بىر تۈركۈم ئاھالە ۋە ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلارنى يۆتكەپ چىقىپ، يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئائىلە ئۆيلىرى، دۇكان، ئاشخانا، ناۋايخانا، سامسىخانا ۋە دەڭلەرنى سېلىشنى بۇيرۇغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەردە بىر بازار شەكىللەنگەن؛ ئۇنىڭدىن كېيىن، بۇ ئۆيلەرنىڭ ئارقا تەرىپىگە (بازارنىڭ ئۇزۇنلۇقىغا توغرىلاپ) كەڭرى بىر ئۇرۇكلۇك باغ بىنا قىلدۇرغان. مۇشۇنداق شارائىتتا، ئۇ يەردە بازار بىنا بولغاندىن تاشقىرى، يەنە باغ سەيلىسى بولىدىغان بولغان. بۇ سەيلىنى كىشىلەر «كارىز سەيلىسى» دەپ ئاتىغان. بۇ سەيلىدە ھەر خىل تىجارەت ۋە نەغمە ـ ناۋالىق ئويۇن ـ تاماشا بولۇپ تۇرغان؛ ھەتتا قىمار ئويناش، ئەيش ـ ئىشرەت قىلىشلارغىمۇ يول قويۇلغان. ياموللا ۋە ۋالى ئوردىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، كەيپ ـ ساپا بىلەن شۇغۇللانغان، تىجارەت ۋە سەيلە سورۇنلىرىدىن يىغىۋالغان ھەر خىل سېلىقلار ۋە قىمارۋازلاردىن ئالغان چوتالارنى ئۆزلىرى

قاقتى ـ سوقتى قىلغاندىن تاشقىرى، خاتۇڭلىڭغىمۇ ھەدىيە قىلىشقان. شۇنداق قىلىپ «كارىز سەيلىسى» بىر مەزگىل خېلى راۋاج تاپقان. لېكىن، مۇھىمى مۇشۇ كارىز سۈيى بىلەن كارىز بازىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇش تىرىكچىلىكى كاپالەتكە ئېرىشىش بىلەنلا قالماي، نۇرغۇن باغ ۋە دەل ـ دەرەخلەرمۇ سۇ ئىچىپ كۆكلەپ، كارىز بازىرىغا گۈزەللىك بەخىش ئەتكەن، بۇرۇنقى قاقاسلىق جاي كىشىگە ھۇزۇر بېغىشلايدىغان مەنزىرىلىك جايلارغا ئايلانغان.

شۇ سەيلە كۈنلىرىنىڭ بىرىدە ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئەمەلدارى زۇڭگەن غۇجا (مەقسۇت غوجا)، مامۇت مىراپ ۋە سەلەي بەگلەر بىلەن بىللە كارىز سەيلىسىگە چىقىپ، ھاراق ئىچىپ مەست بولۇپ، ئات چاپتۇرۇپ ئويناۋاتقاندا، ئاتتىن يىقىلىپ بىر پۇتى ئۆزەڭگىگە كىرىپ قالغاچقا، پاجىئەلىك ھالدا ئۆلگەن. خەلق قوشاقچىسى ۋە ئۇستا تەمبۇرچى ھېلىماخۇن خەلپەت زۇڭگەن غوجىنى مەسخىرە قىلىپ مۇنداق قۇشاق تۈزگەن:

ئالتە شەگە داڭ كەتتى،
بۇ يىل كارىز سەيلىسى.
بىر تەرەپتە نەغمىسى،
ياش بالىلارنىڭ غەلۋىسى.

زۇڭگەن غوجام بىلجىرلاپ،
كارىزىغا چىقتى ئالدىراپ.
غوجىنى دەيدەيگە سالغان،
سەلەي ۋە مامۇت مىراپ.

زۇڭگەن غوجام ئۆي ساپتۇ،

تۆت بۇرجىكىگە گۈل قويۇپ.
بىر بۇرجىكى قالغاندا،
ئاخىرەتكە يول ئاپتۇ.

كارىز يولى ئۆي لەڭزە،
ئەتراپى قۇمۇش لەڭزە.
زۇڭگەن غوجىنى يوقاتقان،
بەش جىڭ ھاراق خوخەنزە.

بۇ قوشاقنى خەلق سەنئەتچىسى نىساخان مەشرەپ ناخشىلىرى ئاساسىدا ئاھاڭغا سالغان ۋە ھېلىماخۇن خەلپەت بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، «ئالتۇن بالىخان مادارىم يوق، سېنىڭدىن باشقا يارىم يوق» دېگەن نېقراتنى قوشقان. بۇ قوشاقنى ئۇزاق ئۆتمەي جەمئىيەتكە تارقىتىپ، «كارىز ناخشىسى» دېگەن نام بىلەن كۇچا خەلق ناخشىلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالغان.

خاتۇڭلىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا، ئۆز قەبرىسىنىڭ كۇچادا بولۇپ قالىدىغانلىقىنى ئويلاپ، كارىز بازىرىنىڭ غەربىي چېتىگە قىزىل رېشاتكىلىق ۋە بەش ـ ئالتە كىشىنىڭ جەسىتى سىغقۇدەك بىر مەقبەرە سالدۇرغان، كىشىلەر ئۇنى «تۇڭلىڭ زاراتلىقى» دەپ ئاتىغان. لېكىن خاتۇڭلىڭ 1930 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىپ كېتىپ، بۇ زاراتلىق ئۇنىڭغا نىسىپ بولمىغان. ئۇ كېتىپ بىرقانچە يىلدىن كېيىن، كارىز بازىرى ۋە ئۇنىڭ سەيلىسىمۇ ئاستا ـ ئاستا سۇسلىشىپ قالغان؛ كارىز ئەتراپىدىكى كىشىلەر ئاۋۋالقى جايلىرىغا بىر ـ بىرلەپ كۆچۈپ كېتىپ، كارىز بازىرى تارقىلىپ كەتكەن. لېكىن، كارىزنىڭ سۈيىگە كارىزدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ ئىگىدارچىلىق قىلىپ كەلگەن. 1939 ـ يىلى لىن جىلۇ كۇچاغا ھاكىم بولۇپ كەلگەندە، مەكتەپلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن

كارىز باشلانغۇچ مەكتىپىگە چىقىپ، كارىز سۇيىنىڭ مەكتەپ ئىلكىدە ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن مەكتەپ مۇدىرى غاپپار غۇپۇرغا: «كارىز سۇيىگە مەكتەپنىڭ ئىگىدارچىلىق قىلغىنى ياخشى بوپتۇ. شۇنداقتىمۇ بۇ كارىز سۇيىدىن دېھقانلارمۇ پايدىلانسۇن» دەپ يوليورۇق بەرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، كارىز سۇيىدىن مەكتەپمۇ مۇۋاپىق پايدىلانغان؛ كارىزلارنى رېمونت قىلىپ سۇيىدىن پايدىلىنىشقا ئىگدارچىلىق قىلىش هوقۇقى ساقاغۇ كەنتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن.

گومىنداڭ دەۋرىگە كەلگەندە، گومىنداڭنىڭ «چىبىكتۇەن» ئاتلىق پولك ناملىق بىر پولك ئەسكىرىمۇ شۇ كارىزغا (كارىز بازىرىنىڭ ئورنىغا) ئورۇنلىشىپ گازارما سېلىپ ۋە باغنى هەربىي مەشق مەيدانىغا ئايلاندۇرۇپ، بۇ جاينى قورقۇنچلۇق جاي قىلىپ قويغان. ئۇ يەردىكى مەكتەپمۇ ساقاغۇ كەنتىگە كۆچۈپ كەتكەن. كارىزلار تاشلىنىپ قالغاچقا، سۇيىمۇ توختاپ كەتكەن. خۇددى «هەرە ئۆلىدىغان چېغىدا بەك چاقىدۇ» دېگەندەك، جېنى تۇمشۇقىغا كېلىپ قالغان گومىنداڭ «چىبىكتۇەنى» 1949 - يىل 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى شەهەر ئىچىدىكى «ۋەنما تۇەنى» بىلەن بىرلىشىپ، كۈچا خەلقىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان، هەتتا شەهەرگە ئوت قويۇپ قىرغىنچىلىق قىلغانىدى. بۇ قاراقچىلار بۇلغان نەرسە - كېرەكلىرىنى ئاشۇ كارىزدىكى گازارمىلىرىغا باسقان. لېكىن، ئۇزاق ئۆتمەي خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى يېتىپ كېلىپ ئۇلارنىڭ جاجىسىنى بەردى.

1958 - يىل 8 - ئاينىڭ 13 - كۈنى كۈچادا ئېغىر سۇ ئاپىتى بولۇپ، شەهەر خاراپ بولغاندا، كۈچا شەهىرىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى قاغىدۇڭ دېگەن ئۇنۇمسىز يەرگە ۋە سايلىققا يېڭىشەهەر سېلىش پىلانلانغان ۋە يۇقىرىدا ئېيتىلغان كارىز بازىرىنىڭ ئورنىمۇ يېڭىشەهەر پىلانى (خەرىتىسى) ئىچىگە كىرگۈزۈلگەنىدى. شۇ بۇرۇنقى كارىز بازىرىنىڭ ئورنىدا هازىرقى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 17 -

دوختۇرخانىسى، نېفىت پەررىزەنتلەر ئوتتۇرا مەكتىپى، جەنۇبىي شىنجاڭ بىناكارلىق شىركىتى، سۇت فىرمىسى قاتارلىق 20 گە يېقىن ئىدارە - ئورگان ۋە ئاهالىلەرنىڭ قەۋەتلىك ئولتۇراق ئۆيلىرى قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا، بۇ رايوننىڭ ئاسفالىتلىق كەڭرى ۋە ئازادە يوللىرىدا قاتناش ئىشلىرى ناهايىتى راۋان بولماقتا.

(ئاپتورى: ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت باشقارمىسىدىن)
جاۋابكار مۇهەررىرى: **ئى. ئەسقەرى**

يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى بويىچە ئالىي پروفېسسور تۇجۇز توغرىسىدا

شىرىپ خۇشتار

پروفېسسور تۇجۇز 1903 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى خۇبېي ئۆلكىسى خۇاڭېبې ناھىيىسى دۇڭشياڭ يېزىسىنىڭ تۇخاۋەن دېگەن يېرىدىكى ئوقۇمۇشلۇق بىر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ دۆلىتىمىزنىڭ ئاتاقلىق ھازىرقى زامان يېزا ئىگىلىك ئالىمى، سادىق پرولېتارىيات ئىنقىلابچىسى بولۇپ، بارلىق زېھنىي كۈچىنى ۋەتەن خەلقى جۈملىدىن شىنجاڭ خەلقى ئۈچۈن سەرپ قىلغان، پۈتۈن ھاياتى ۋە كۈچ ـ قۇۋۋىتىنى ئاخىرقى نەپەسگىچە شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا بېغىشلىغانىدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىغا 18 يىل بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ياخشى ئاۋازى ۋە خۇش خۇي چىرايى، باشقىلارنى ئىزچىل تۇرغا ئالغا يېتەكلەپ ئۆگىتىدىغان روھى، ھارماي ـ تالماي تىرىشىپ ئىشلەشتەك خىزمەت ئىستىلى قەلبىمىزدە داۋاملىق ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ئۇنىڭ بۇ ئىسىم تۇ داۋيۇك چىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدىكى زىيالىيلاردىن بولۇپ، خۇسۇسىي مەكتەپ ئېچىشنى كەسىپ قىلغان، غەرب ئىلمىنى ئۆگىنىشنى تەشەببۇس قىلغان، ئۆز ناھىيىسىدىكى «مۇلەن» قىزلار باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ مۇدىرى بولغان. دادىسى تۇخېڭفۇ سودا ـ تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، بىر سودا فېرمىسىنىڭ ھېسابات‌ىنى باشقۇرغان. ئۇنىڭ بىر نەۋرە ئاكا ـ ئۈكىلىرىنىڭ ھەممىسى ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەردىن ئىدى. تۇجىز

بالىلىق چېغىدىن تارتىپلا كىتاب ئوقۇشنى ياخشى كۆرەتتى، ئۇنىڭ قولىدىن كىتاب چۈشمەيتتى. ئۇ، ئادەتتە كەم سۆز بولۇپ، باشقىلار بىلەن ئانچە ئارىلاشمايتتى. كىتاب ئىنگىلىز تىلىدا «بۇك» دېيىلىدىغان بولغاچقا، ئۇ ئۆزىگە «بۇك» (波克) دېگەن تەخەللۇسنى قوللانغان.

تۇجۇز يەتتە يېشىدا باشلانغۇچ مەكتەپكە كىرگەن، ئوقۇشتا تولىمۇ تىرىشچان بولۇپ، بوران ـ چاپقۇنلۇق ۋە يامغۇرلۇق كۈنلەردىمۇ دەرستىن قالمايتتى، دەرستە ئەلاچى، ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى ئوقۇغۇچىلاردىن ئىدى. ئۇ، 1916 ـ يىلى 8 ـ ئايدا 13 ياشقا تولغاندا، ئۆز ناھىيىسىدىكى تولۇق باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، بېيجىڭ «چىڭخۇا» مەكتىپىگە ئەلا نەتىجە بىلەن ئىمتىھان بېرىپ، يېرىم ھۆكۈمەت راسخودى بىلەن ئوقۇشقا كىرگەن ۋە ئاتا ـ ئانا، يۇرت ـ بۇرادەرلىرىدىن ئايرىلىپ، مەكتەپتە يېتىپ ئوقۇشقا باشلىغان. «چىڭخۇا» مەكتىپى ئەينى ۋاقىتتا، ئامېرىكىغا چىقىپ ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەييارلىق مەكتىپى بولغاچقا، ئامېرىكا بۇرژۇئازىيە مائارىپىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغان. مەكتەپ رەھبەرلىكى خۇشىنىڭ «مەسلەكنى ئاز سۆزلەپ، مەسىلىنى كۆپرەك تەنقىد قىلىش» دېگەن سەپسەتىسىنى جېنىنىڭ بارچە كۈككە كۆتۈرۈپ، ئۆلۈك ھالدا كىتاب ئوقۇش، ۋاقتى ئۆتكەن كىتابلارنى ئوقۇشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك سىياسىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشىغا قارشى تۇراتتى. تۇجۇز ۋەتەننى قىينىچىلىقتىن قۇتقۇزۇشنى مەقسەت قىلىپ، ئىلىم ـ پەننى تىرىشىپ ئۆگەندى.

1919ـ يىلى 5 ئايدا، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن «4 ـ ماي» ھەرىكىتى پارتلاپ، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ سەھىپىسى ئېچىلغاندا، تۇجۇز مەكتەپ دائىرىلىرىنىڭ توسۇشىغا قارىماي، مەكتەپتىن بۆسۈپ چىقىپ، تولۇپ ـ تاشقان

ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقى بىلەن نامايىشقا قاتناشتى. بۇنى ئۇ «لەپىلدىگەن بايراقلارغا ئەگىشىپ چوقان سالدىم» دېگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بىر قېتىملىق ئۇلۇغ ھەربىكەتنىڭ سىنىقىغا دۇچ كەلگەنىدى.

تۇجىڭ 1924 - يىلى 6 - ئايدا «چىڭخۇا» مەكتىپىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ، ساۋاقدىشى جۇ پېيىۋەن قاتارلىقلار بىلەن بىللە، ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن ئامېرىكىغا بېرىپ ئوقۇدى. ئۇ، مىننېسوتا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتى ۋە ئىلمىي تەتقىقات مەھكىمىسىدە ئۆسۈملۈك كېسەللىكلىرى ئىلمى ۋە ئۆسۈملۈك ئۇرۇقچىلىقى ئىلمىنى ئۆگىنىپ، دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشتى. 1929 - يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، گۋاڭجۇدىكى لىڭنەن ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ، قوشۇمچە ئۆسۈملۈك كېسەللىكلىرى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇ، ئۆگەنگەنلىرىنىڭ بارلىقىنى ۋەتەنگە بېغىشلاش ئۈچۈن پۈتۈن زېھنىنى ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات ئىشىغا سەرپ قىلدى.

ئۇ، 1931 - يىلى يازلىق تەتىلدە، تۇغقان يوقلاش ئۈچۈن ئائىلىسىگە قايتقاندا، چاڭجىياڭ ئېقىندىكى چوڭ كەلكۈننىڭ ئەھۋالىنى، كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچراپ باش - پاناسىز قالغان خەلقنىڭ ھەر يەردە سەرگەردان بولۇپ تىلەمچىلىك قىلىپ يۈرگەنلىكىنى، يېزا ئىقتىسادىنىڭ خاراپلاشقانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن، بولۇپمۇ ياپون باسقۇنچىلىرى «18 - سېنتەبر» ۋەقەسىنى قوزغىغاندىن كېيىن، مىللىي مۇنقەرزلىكنىڭ نەقەدەر ئېغىرلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ، «ئامېرىكىچە مەكتەپتە ئوقۇنتۇچىلىق قىلغان، ئىشكىنى تاقۇۋېلىپ مەكتەپ ئاچقانىنىڭ، تەجرىبىخانىغا بېكىنىۋېلىپ تەتقىقات قىلغانىنىڭ دېھقانلارغا ھېچقانداق يارىمى، دۆلەتكە ھېچقانداق پايدىسى يوق ئىكەن» دەپ ئويلىغان. شۇنىڭ بىلەن لىڭنەن ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى

ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىدىن ئىستىپا بېرىپ، تەكلىپ بىلەن كەيفىڭدىكى خېنەن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىدا پروفېسسور، قوشۇمچە يۇمۇشچاق بولغان. ئۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتىگە كۆپرەك چۆكۈش ئۈچۈن دائىم يېزىلارغا بېرىپ تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلغان؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە دېھقانلارنىڭ سورتلۇق ئۇرۇقلۇق تاللاش، يەرگە توجۇپىلەپ ئىشلەش، زىياندىش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش مول ھوسۇل ئېلىشقا يېتەكچىلىك قىلغان.

تۇجىڭ 1934 - يىلىنىڭ باشلىرىدا، ۋۇخەن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، يۇرتىغا قايتىپ يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىنى قۇرۇشنىڭ تەييارلىق ئىشلىرىغا ياردەملەشكەن ۋە قوشۇمچە پاختىكارلىق بويىچە تەجرىبە مەيدانى ئاچقان. بۇ مەزگىلدە ئۇ، دۆلەت ئىشلىرىدىكى ناھەقچىلىقنى، يېزا ئىقتىسادىنىڭ بارغانسېرى ۋەيران بولۇۋاتقانلىقىنى؛ گومىنداڭ سىياسىي ئېقىمىدىكىلەرنىڭ جۇملىدىن خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى جاڭ چۈننىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا ئوچۇق - ئاشكارا خۇشامەت قىلىۋاتقانلىقى، ۋۇخەن ئۇنىۋېرسىتېتىنى بىر تۈركۈم مۇشتۇمزورلار چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىپ، بىر - بىرى بىلەن پۇت تېپىشىپ، بىر - بىرىگە ئورا كولاۋاتقانلىقىنى؛ پاختىكارلىق تەجرىبە مەيدانىنىڭ كاپىتالىستلارنىڭ كونتروللۇقى ئاستىغا كىرىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، چوڭقۇر ئويغا پاتىدۇ ۋە رەزىل كۈچلەر بىلەن بىر ئېقىمدا بولغىنىنى خالىمايدۇ. شۇ ۋاقىتتا ئۇ، جۇگگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئېلان قىلغان «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قوتقۇزۇش ھەققىدە پۈتۈن مەملىكەتتىكى قېرىنداشلارغا مۇراجىئەتنامە»نى كۆرۈپ چوڭقۇر تەسىرلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىشقا قەتئىي ئىرادە باغلاپ، ۋەتىنىمىزنىڭ چوڭ غەربىي شىمالىغا كېلىپ، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ۋۇگۇڭ دېگەن يېرىدىكى «غەربىي شىمال دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق

تېخنىكۇمىنىڭ پروفېسسورى ۋە ئىلمىي مۇدىرى بولىدۇ. ئۇ يەر بىلەن يەنئەننىڭ ئارىلىقى يېقىن بولغاچقا، ئۇ يەردە بىر قىسىم ماركسىزم - لېنىنىزم ئەسەرلىرى ۋە ماۋجۇشى ئەسەرلىرىنى ئوقۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كوممۇنىزمنى ۋە كوممۇنىستىك پارتىيىنى بىر قەدەر چوڭقۇر چۈشىنىپ، ئۆزىنىڭ «دۆلەتنى دۈشمەن ئىشغالىيىتىدىن ۋە نامراتلىقتىن ئىلىم - پەن بىلەن قۇتقۇزۇش» ئىدىيىسىنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى، پەقەت كوممۇنىستىك پارتىيىلا مەملىكەت خەلقىغە رەھبەرلىك قىلىپ ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرەلەيدىغانلىقىنى ۋە جۇڭگونى پەقەت سوتسىيالىزملا قۇتقۇزالايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ، ئەمەلىي كۆرەشكە ئاتلىنىدۇ ۋە بارلىقىنى ئىنقىلابىي ئىشلارغا بېغىشلايدۇ.

پروفېسسور تۇجىڭ غەربىي شىمال دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق تېخنىكۇمىدا تۇرۇۋاتقان مەزگىلدە، جېنەن ئۇنۇۋېرسىتېتىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىدىكى خىزمەتدىشى، كومپارتىيە ئەزاسى يولداش لى تەييۇنى يولۇقتۇرىدۇ. ئۇ، شەنشىدىكى ئورمانچىلىق مەيدانلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك مەكتەپلىرىدە كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ يەر ئاستى خىزمىتىنى ئىشلەۋاتقانلىكەن. ئۇنىڭ بىلەن قويۇق ئالاقىدە بولۇپ، دائىم ئۇچرىشىپ ۋە سۆھبەتلىشىپ تۇرىدۇ. لى تەييۇ ئىلگىرى يەنئەنگە بارغاندا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى تۇجىڭغا سۆزلەپ بېرىدۇ، تۇجىڭ بۇنىڭدىن چوڭقۇر ئىلهاملىنىدۇ. ئۇلار يەنە يەنئەنگە بىللە بېرىشنى مەسلىھەتلىشىدۇ. «7 - ئىيۇل» ۋەقەسى پارتلىغاندىن كېيىن، ئۇ، تېخنىكۇمدىكى ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلارنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى مۇنقەرىزلىكتىن قۇتقۇزۇش ھەرىكىتىگە قاتنىشىشقا پائال تەشكىللەيدۇ ۋە نۇتۇق سۆزلەپ، تەشۋىقات ئېلىپ بارىدۇ؛ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مەخپى ئەزاسى يولداش لى داۋشۇەننىڭ ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرىنى قىزغىن قوللايدۇ، ئىلغار ئوقۇغۇچىلارنى يەنئەنگە بېرىپ كوممۇنىستىك

پارتىيىنى تېپىشقا رىغبەتلەندۈرىدۇ؛ يەنئەنگە بارماقچى بولغان بەزى ئوقۇغۇچىلارغا پاختىلىق كىيىملەرنى سۇۋغا قىلىپ، ئۇلارنى يولغا سېلىپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ يانىغا يەنئەنگە بارماقچى بولغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ مېھمانخانىسىغا ئايلىنىپ قالىدۇ؛ مەكتەپنىڭ ئەكسىيەتچى دائىرىلىرى ئۇنىڭ بۇ ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرىگە قورقۇش ھەم ئۆچمەنلىك بىلەن قارىغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئىلمىي مۇدىرلىق ۋەزىپىسى ئېلىپ تاشلىنىدۇ.

1938 - يىلى 1 - ئايدا، بېيجىڭ ئۇنۋېرسىتېتىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتى بىلەن غەربىي شىمال دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق تېخنىكۇمى بىرلەشتۈرۈلۈپ، غەربىي شىمال يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىغا ئۆزگەرتىلىدۇ. گومىنداڭنىڭ بىر ئۆچۈم ئەكسىيەتچىلىرى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مەكتەپكە خىزمەتكە كىرىۋالىدۇ. مەكتەپنىڭ ۋەزىيىتى ئىنتايىن قالايمىقانلىشىپ كەتكەنلىكتىن، ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىش ئامالسىزلىققا چۈشۈپ قالىدۇ. پروفېسسور تۇجىڭ بۇ ئەكسىيەتچىلەر بىلەن زادى چىقىشالمىغانلىقتىن، غەزەپلەنگەن ھالدا يېزا ئىگىلىك فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرلىقىدىن ئىستىپا بېرىپ، دېھقانچىلىق تەجرىبە مەيدانىنىڭ مۇدىرلىقىنىلا ئۆتەيدۇ ۋە مەيدانغا كۆچۈپ بېرىپ، پۈتۈن زېھنى بىلەن ماركسىزم - لېنىنىزم ئەسەرلىرىنى ئوقۇيدۇ، رۇس تىلىدىن بىلىم ئاشۇرىدۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى تونۇشتۇرۇلغان بىر قىسىم ماقالىلەرنى تەرجىمە قىلىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن يەنئەنگە بېرىشقا تەييارلىق كۆرىدۇ. دەل شۇ مەزگىلدە، ۋەتەن قۇتقۇزۇش جەمئىيىتىنىڭ مەسئۇللىرىدىن ئاتاقلىق ۋەتەنپەرۋەر، شىنجاڭ دارىلفونونىنىڭ يېڭىدىن تەيىنلەنگەن مۇدىرى دۇ جۇڭيۈەن ئەپەندى مۇتەخەسسىس ۋە ئالىملارنى شىنجاڭغا بېرىپ ئىشلەشكە تەكلىپ قىلىش ئۈچۈن شەنشىگە بارىدۇ. دۇجۇڭيۈەن ئەپەندى تۇجىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭغا شىنجاڭنىڭ گومىنداڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولمىغان، جۇشقۇن

هاياتي كۆچكه ئگه ئۆلكه ئىكه‌نلىكىنى، بىلىم ئگىلىرىنىڭ ئۆز ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن كەڭ زېمىن ئىكه‌نلىكى هەمده سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوستانه مۇناسىۋىتى بولغاچقا، زور تۈركۈمدىكى سوۋېت مۇته‌خه‌سسىسلىرىنىڭ شىنجاڭدا بولۇم ئۆگىتىۋاتقانلىقى ۋه دېهقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا يېته‌كچىلىك قىلىۋاتقانلىقىنى ئېيتىدۇ؛ تۇجۇنى شىنجاڭغا بېرىپ شىنجاڭ دارىلفونونىنى كەلگۈسىده شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قىلىپ قۇرۇش ئىشىغا ياردەملىشىشكه ۋه شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈشكه تەكلىپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە تۇجۇ دۇ جۇڭيۇەننىڭ «تەڭرىتاغدىن ئۈچ قېتىم ئۆتۈش». «شېڭ شىسەي ۋه يېڭى شىنجاڭ» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى ئوقۇغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدا شىنجاڭغا زور قىزىقىش ۋه چەكسىز ئىنتىلىش پەيدا بولدۇ. ئۇ، دۇ جۇڭيۇەننىڭ تەكلىپىنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، 1938 - يىلى 10 - ئايدا غەربىي شىمال يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىدىن ئايرىلىپ شىنجاڭغا بېرىشقا هازىرلىق كۆرىدۇ.

پروفېسسور تۇجۇ 1939 - يىلى ئەتىيازدا، ئامېرىكىدا بىللە ئوقۇغان ساۋاقدىشى، چارۋىچىلىق مۇته‌خه‌سسىسى جۇ يۈنشاۋ ۋه ئۇنىڭ ئائىلىسى بىلەن بىللە لەنجۇدىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ هەربىي ئەشيالارنى توشۇۋاتقان ئاپتوموبىلى بىلەن ئۈرۈمچىگه كېلىپ، دۇ جۇڭيۇەننىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولىدۇ. كېيىن شىنجاڭ دارىلفونونىنى ئۇنىۋېرسىتېتى قىلىپ كېڭەيتىپ قۇرۇش پىلانى ئەملدىن قالدۇرۇلدى. شىنجاڭ تەمىرات نازارىتى تولۇق يېزا ئىگىلىك تېخنىكۇمى قۇرغانلىقتىن، تۇجۇ ئۇنىڭغا ئىلمىي مۇدىر بولۇپ تەيىنلەندى. 1941 - يىلى 1 - ئايغا كەلگەنده، تولۇق يېزا ئىگىلىك تېخنىكۇمى شىنجاڭ دارىلفونونىغا قوشۇۋېتىلىپ، يېزا ئىگىلىك فاكۇلتېتىغا ئۆزگەرتىلدى؛ تۇجۇ

ئۇنىڭ ئىلمىي مۇدىرى، قوشۇمچه فاكۇلتېت مۇدىرلىقىغا تەيىنلەندى.

ئۇ چاغلاردا شىنجاڭ دارىلفونونى شىنجاڭ بويىچه بىردىنبىر ئالىي مەكتەپ بولۇپ، مەكتەپ ئىستىلى بىر قەدەر ئاچىق ئىدى. 1938 - يىلى كومپارتىيه ئەزاسى بولماش لېن جىلۇ ئىلمىي مۇدىر بولغاندىن كېيىن، مەكتەپ ئىستىلىنى تەرتىپكه سېلىپ، «ئوقۇش بىلەن ئىشلىتىشنى بىرلەشتۈرۈش، تەزەرىيه بىلەن ئەمەلىيەتنى بىرلەشتۈرۈش» تىن ئىبارەت ئوقۇش فاكۇلتېتىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن مەكتەپنىڭ قىياپىتى يېڭى تۈسكه كىرىپ، شىنجاڭدىكى هەر مىللەت ياشلىرى تەلپۈنىدىغان ئىنقىلاب بۇشۇكىگه ئايلاندى. تۇجۇ شىنجاڭ دارىلفونونىغا كەلگەندىن كېيىن، ماۋ زېمىن قاتارلىق پارتىيه رەهبەرلىرى بىلەن يېقىنلىشىپ، ماركسىزم - لېنىنىزم ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش ۋه ئەملىي كۈرەشلەرگه قاتنىشىش ئارقىلىق سىياسىي نوقتىئىنەزەر ۋه مائارىپ كۆز قارىشى جەهەتته زور ئىلگىرىلەشلەر هاسىل قىلدى.

يۇقىرىدا ئېيتىلغانده‌ك، تۇجۇ كىتاب ئوقۇشنى بەك ياخشى كۆرگەنلىكى ئۈچۈن كىتاب سېتىۋېلىش ۋه ساقلاشنىمۇ ناهايىتى ياخشى كۆرەتتى. ئۇ شىنجاڭغا كېلەر چاغدا، باشقا يۈك - تاقىسىنىڭ تايىنى بولمىسمۇ، يەتته چوڭ ياغاچ يەشىكته كىتاب ئېلىپ كەلگەنىدى. ئۈرۈمچىگه كەلگەندىن كېيىن، ئۇ شىنجاڭ دارىلفونونىغا ئانچه يېراق بولمىغان جايدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خەلقئارا كىتابخانىسى بارلىقىنى كۆرۈپ، ئۇزاق ئۆتمەيلا بۇ كىتابخانىنىڭ دائىملىق خېرىدارى بولۇپ قالدى. ئۇ، هەر قېتىم بارغاندا، ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى ۋه تۈرلۈك ئىلغار كىتاب - ژۇرناللارنى سېتىۋالاتتى، ئۇنىڭ ياتقى شىنجاڭ دارىلفونونى قىزىل بىناسىنىڭ 2 - قەۋىتىدىكى بىر ئۆيده بولۇپ، بۇ ئۆي كارىۋات ۋه يېزىق ئۈستىلىدىن باشقا پۈتۈنلەي كىتاب جازىلىرى بىلەن توشۇپ كەتكەن، هەتتا ئۇستەل ۋه كارىۋاتقىمۇ كىتابلار دۆۋىلەنگەن بولۇپ،

كىتابنىڭ جىلىقىدىن، گويا كىتابخانىغا ئوخشايتتى. شۇ چاغدىكى ئوقۇغۇچىلار ئۇنى ئەسلەپ: «تۇجىڭ پروفېسسورنىڭ كەسپىي كىتابلىرى مەكتەپ كۇتۇپخانىسىدىكىدىنمۇ كۆپ ئىدى، كۇتۇپخانىدىن تاپالمىغان كىتابلارنى ئۇنىڭ ياتقىدىن تاپقىلى بولاتتى» دەيىشتى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك پەنلىرى پونكىتى كۇچادا تەجرىبە پونكىتى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈۋاتقاندا، تۇجىڭ بۇ پونكىتقا مىڭ پارچىغا يېقىن يېزا ئىگىلىكىگە ئائىت كىتاب تەقدىم قىلغان.

پروفېسسور تۇجىڭ رۇس يېزىقىدا نەشر قىلىنغان ماركس، ئېنگېلس، لېنىن ئەسەرلىرىنى كۆپلەپ ئوقۇغاندىن تاشقىرى، كوممۇنىستلاردىنمۇ كەمتەرلىك بىلەن ئۆگەنگەن. يولداش لېن جىلۇدىن كېيىن شىنجاڭ دارىلفونونىنىڭ ئىلمىي مۇدىرلىقىغا تەيىنلەنگەن يولداش گو جىنشىيەن يەنىدە نەشر قىلىنغان «دۇنيا ئىنقىلابى تارىخى» دىن دەرس بېرەتتى. پروفېسسور تۇجىڭ ئۇنىڭ ھەر قېتىملىق دەرسىگە سىرتتىن قاتنىشىپ، ئەستايىدىل خاتىرە قالدۇرۇپ ماڭدى. يولداش گو جىنشىيەن تەشكىلدىن تارقىتىپ بەرگەن «سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ تارىخى» نى تۇجىڭغا ئالاھىدە سوۋغا قىلىپ، ئۇنىڭ ئىنقىلاب نەزەرىيىلىرىنى ئۆگىنىشىگە يارەدەم بەردى. يولداش تۇجىڭنىڭ بىر قىسىم كومپارتىيە ئەزالىرى بىلەن قويۇق دوستلۇق مۇناسىۋەتتە بولۇش بىلەن بىللە، ماركسىزم - لېنىنىزم ئەسەرلىرىنى ۋە ئىنقىلابىي كىتابلارنى قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەنلىكى ئۈنىڭ كوممۇنىستىك پارتىيىگە بولغان تونۇشىنى يەنمۇ ئۆستۈردى. ئۇ، بىلىملىك ۋە تونۇلغان ئالىم بولۇپلا قالماي، ئىدىيىدە ئىلغار، ئىنقىلابىي ئىرادىلىك پروفېسسور بولغاچقا، ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئارىسىدا يۇقىرى ئىززەت - ئابرويغا ئىگە ئىدى. يولداش گو جىنشىيەن ئۆز ئەسلىمىسىدە: «يولداش تۇجىڭغا ئىنتايىن قايىل ئىدىم. ئۇ، بىلىم

دائىرىسى كەڭ، رېئاللىققا سادىق، كەم سۆز ئىدى. بىلىملىك بولۇشنىڭ قارىماي، باشقىلار ئالدىدا ئۆزىنى ناھايىتى كەمتەر تۇتاتتى» دەپ يازغان. يولداش تۇجىڭنىڭ چەت ئەل تىلىنى ئۆگىنىش روھى كىشىنى ئىنتايىن قايىل قىلاتتى. ئۇ چەت ئەل تىلىنى دائىم كېچىلىك ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ ئۆگىنەتتى، ئۇ ئوقۇغان گېزىت - ژۇرناللارنىڭ چەت - چۆرىسى خاتىرىلەۋېلىش ئۈچۈن يېزىپ قويغان خام سۆزلەر بىلەن تولۇپ كېتەتتى. ئۇ، ئىنگلىزچە ۋە رۇسچىنى پىششىق بىلگەندىن تاشقىرى، نېمىس ۋە فرانسۇز تىلىدىكى كەسپىي كىتابلارنىمۇ كۆرەلەيتتى. ئۇ، چەت ئەل تىلىدا چىقىدىغان بىر نەچچە خىل مەملىكەتلىك ژۇرنالنىڭ تەھرىر ھەيئىتى ئەزالىقىغا ياكى مەسلىھەتچىلىكىگە تەكلىپ قىلىنغان؛ يېزا ئىگىلىك ئىلمىگە ئائىت چەت ئەل تىلىدىكى نەچچە ئون مىڭ خەتلىك ئەسەرلەرنى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇلار ئاساسەن ئىرسىيەت قانۇنى، سورتلىق ئۇرۇق يېتىشتۇرۇش، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ باسقۇچلۇق يېتىلىشى، يېزا ئىگىلىكى ۋە كارخانىلارنىڭ باشقۇرۇلۇشى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇ يەنە، چەت ئەللەرنىڭ دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق كەسىپلىرى بىرلەشتۇرۇلگەن نۆۋەتلىشىپ تېرىش ئۈسۈلىنى مەملىكىتىمىزگە بىرىنچى بولۇپ تونۇشتۇردى؛ شۇنىڭدەك ئۇنى شىنجاڭنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۇرۇپ پائال كېڭەيتىپ، شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى تەرەققى قىلدۇرۇشتا يېتەكچىلىك رول ئوينىدى.

پروفېسسور تۇجىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردە ئون يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش جەريانىدا، شاڭخەي «فۇدەن» ئۇنىۋېرسىتېتى بىئولوگىيە فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرى ۋە ئۆسۈملۈك پاتولوگىيىسى ئالىمى بولۇپ يېتىشكەن ۋاڭ مىڭچى، غەربىي شىمال يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى، ئاتاقلىق سورتلىق بۇغداي ئۇرۇقى ئۆستۈرۈش مۇتەخەسسىسى بولۇپ يېتىشكەن جاۋ خۇنجاڭ قاتارلىق يېزا ئىگىلىك

ئىلمى بويىچە بىر تۈركۈم ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىپ، دۆلىتىمىزنىڭ يېزا ئىگىلىك مائارىنى ۋە پەن ـ تېخنىكا ئىشلىرىنى تەرەققى قىلدۇرۇشقا قىممەتلىك تۆھپىلەرنى قوشقاندى. شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىنمۇ يېزا ئىگىلىك ئىلمى جەھەتتە ھەر مىللەت ياشلىرىنى تەربىيىلەشكە جاپالىق ئەجىر سىڭدۈردى. ئۇ خىزمەتكە چىن دىلىدىن بېرىلگەچكە، ئۆگىنىش بىلەن ئىشلىتىشنى بىرلەشتۈرۈش، نەزەرىيىنى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈش پرىنسىپى بويىچە ئەستايىدىل دەرس تەييارلاپ دەرس ئۆتكەندىن تاشقىرى، ئوقۇغۇچىلارنى ماشىنىسازلىق رېمونت زاۋۇتى ۋە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا باشلاپ بېرىپ پىراكتىكا قىلدۇراتتى. ئۇنىڭ ئېتىزدا تراكتور ھەيدەشنى ئۆگەتكەن ۋە قوش ھەيدەشنى ئۆگەنگىنىدەك تەسىرلىك ئىشلىرىنى ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ھېلىمۇ ئۇنتۇپ قالغىنى يوق. بولۇپمۇ ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئاز سانلىق مىللەت ياشلىرىدىن بولۇپ، تۇجۇز ئۇلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە چەكسىز غەمخورلۇق قىلاتتى.

تۇجۇز تۇرمۇشتا تەنھا بولسىمۇ، لېكىن ئىنتايىن ئاددى ـ سادىدا ئىدى. ئۇ، دائىم توق كۇلرەك تېرىكىدىن تىكىلگەن «جۇڭسەنفۇ» كېيىم كىيىپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ شىمىدا خىمىيىۋى سۇيۇقلۇق دورىلىرى چاچراپ تېشىلگەن بىرنەچچە تۆشۈكلەر كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇ، ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن بىللە چوڭ ئاشخانىدا تاماقلىناتتى؛ مائاشىنىڭ تاماق ۋە كىتاب سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىپ قالغىنىنى قىيىنچىلىقى بار ھەر مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىغا ياردەم قىلاتتى. شىنجاڭ تولۇق يېزا ئىگىلىك تېخنىكۇمىدىكى ئوقۇغۇچىلار ئەسلىدە ھۆكۈمەت تەمىناتى بىلەن ئوقۇيتتى. بۇ تېخنىكۇم شىنجاڭ دارىلفونونىغا قوشۇۋېتىلگەندىن كېيىن، شېڭ شىسەي «مالىيە قىيىنچىلىقى» نى باھانا قىلىپ، ھۆكۈمەت تەمىناتىنى ئەمەلدىن قالدۇردى ۋە ھەر يېرىم يىلدا بىر قېتىم ئىمتىھان ئېلىپ،

بىرنىچىلىكتىن ئۇچىنچىلىككە ئېرىشكەنلەرگە پۇتۇن تەمىنات، تۆتىنچىلىكتىن ئالتىنچىلىككە ئېرىشكەنلەرگە يېرىم تەمىنات بېرىش، ئالتىنچىلىكتىن كېيىنكىلەر ئۆز خراجىتى بىلەن ئوقۇشنى بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئائىلىسى نامرات ئوقۇغۇچىلار تاماق راسخودىنى تۆلىيەلمەي، مەكتەپتىن چېكىنىشكە ياكى تۇجۇزدىن يارەم سوراشقا مەجبۇر بولدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، تۇجۇز بىرنەچچە نامرات ئوقۇغۇچىنىڭ تاماق راسخودىنى ئۆزىنىڭ مائاشىدىن تۆلەيدىغانلىقىنى خوجىلىق بۆلۈمىگە ئوقتۇرۇپ قويدى. تۇجۇزنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەنلەر ئارىسىدا قېرىنداش مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىمۇ بار ئىدى. خۇيزۇ ئوقۇغۇچىلاردىن گاۋ ژېنشياڭ كان ئىشچىسىنىڭ ئوغلى بولۇپ، دادىسى كېسەل سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولۇپ كەتكەندىن كېيىن، ئىنتايىن قايغۇلۇق ھالدا تۇجۇزغا: «تۇ پروفېسسور، مېنىڭ تاماق راسخودىنى تاپشۇرۇشقا پۇلۇم يوق، مەكتەپتىن چېكىنىپ ئىشلىسەم» دېگەندە، تۇجۇز ئۇنىڭغا ئىنتايىن ھېسداشلىق بىلدۈرۈپ: «كۆڭلۈڭنى بۇزما، سېنىڭ تاماق راسخودىڭنى مەن تاپشۇرۇۋېتىمەن، سەن داۋاملىق ئوقۇۋەرگىن» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. بۇنىڭدىن تەسىرلەنگەن گاۋ ژېنشياڭ تېخىمۇ تىرىشىپ ئوقۇيدۇ. پروفېسسور تۇجۇز يەنە، كەچقۇرۇنلۇق ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ ئۇنىڭغا ھەرقايسى پەنلەرنى ئەستايىدىل تولۇقلاپ ئۆگەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭ ئۆگىنىش نەتىجىسى تېز يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئۇدا ئۇچ ئوقۇش مەۋسۇمىدە سىنىپ بويىچە بىرىنچى ياكى ئىككىنچىلىككە ئېرىشىپ، ھۆكۈمەت تەمىناتىدىن بەھرىمان بولدۇ.

1943 ـ يىلى جاللات شېڭ شىسەي «ئىلغار» لىق نىقابىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئۆزىنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قوينىغا ئېتىپ، شىنجاڭدا ئىشلەۋاتقان كومپارتىيە ئەزالىرى ۋە ۋەتەنپەرۋەر ياشلارغا رەھىمسىزلەرچە زىيانكەشلىك قىلدى؛ ئاتالمىش «توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى قەستلەش ئەنزىسى» نى ئۇيدۇرۇپ چىقىپ،

«تۇجىز ، شىنجاڭ گېزىتى، دە قۇتراتقۇلۇق مەزمۇنىدا ماقالە ئېلان قىلغان، ئۇنىڭ «بوك» ، «波克» دېگەن تەخەللۇسى (بولشېۋىك) دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىلمىسى» دېگەن باھانا بىلەن تۇجىزنى قەستەن مۇشۇ ئەنزىدىكى غوللۇق ئادەم قىلىپ قويىدى. شۇنىڭ بىلەن تۇجىز 1944 - يىلى 4 - مايدا تۇرمىگە ئېلىنىدى. ئىشپىيون ۋە چوماقچىلار ئۇنى قاتتىق قىيناپ، كوممۇنىستىك پارتىيە پىلانلىغان «توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى قەسلەش ئەنزىسى» نىڭ ئاساسلىق ئادەملىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى ئىقرار قىلىشقا، چېن تەنچىۋ، ماۋ زېمىنلار بىلەن قىلغان ئالاقىسىنى تاپشۇرۇشقا قىستىدى. تۇجىز تۇرمىدە ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىققان ھەر خىل جازالارغا، قاتتىق قىيناشلارغا بەرداشلىق بېرىپ، ئاخىرىغىچە باش ئەگمىدى. ئۇ، ئازاپلاشلاردا كۆپ قېتىم ھوشىدىن كەتكەن بولسىمۇ، ھەر قېتىمقى سوراقتا بېشىنى مەردانىلارچە ئېگىز كۆتۈرۈپ، چىشىنى چىشلەپ، سوراقچىلارغا غەزەپ بىلەن تاقابىل تۇردى. تۇرمىداشلىرى ئۇنى «پولاتتەك ئەزىمەت ئىكەن» دەپ ماختىشاتتى. شېڭ شىسەي تەختتىن چۈشكەندىن كېيىن، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى كىشىلەر قەلبىنى ئۆزىگە مايىل قىلىش ئۈچۈن بىرنەچچە ئالىم ۋە مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ھۆددىگە ئېلىشنى بىلەن تۇجىزنى تۇرمىدىن بوشاتتى. 1945 - يىلى 3 - ئايدا تۇجىز تۇرمىدىن چىققان كۈنى جۇيۇنشاۋنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر تۇرمە ئالدىغا ئۇنى كۆتۈۋېلىشقا بارغاندا، تۇجىزنى چاچلىرى پاخپايغان، بەدىنى ئورۇقلاپ ياغاچتەك بولۇپ كەتكەن، جۇل - جۇل كىيىملىرى بەدىنىنى يېپالماي قالغان، ئىككى پۇتى كۆپتەك ئىششىپ كەتكەن، ئىككى يوتىسىدىكى ئالقانەك يارا يىرىڭداپ گۆشى تىتىلىپ كەتكەن ھالدا كۆرگەن. ئۇنىڭ پۇتى قاتتىق زەخىملەنگەچكە، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ يول يۈرۈشى قىيىنلىشىپ كەتكەن.

پروفېسسور تۇجىز تۇرمىدىن چىقىپ ساقايغاندىن كېيىن، شىنجاڭ تەمىرات نازارىتىنىڭ تېخنىكا مەسلىھەتچىسى، قوشۇمچە قان

زەردابى ئىشلەش زاۋۇتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى. شۇ چاغدىكى تەمىرات نازارىتىنىڭ نازىرى تۇجىزنى گومىنداڭغا ئەزا بولۇشقا دەۋەت قىلغان. ئەمما، تۇجىز بۇنى قەتئىي رەت قىلغاچقا، گومىنداڭ دائىرىلىرى ئۇنىڭغا يەنە زىيانكەشلىك قىلماقچى بولغان. كومپارتىيە تەشكىلاتى بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيىسى بىلەن ئالاقىلەشكەن. سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى 1945 - يىلى 12 - ئايدا ئۇنى تاشكەنتكە بېرىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ 25 يىللىقىنى خاتىرىلەش يىغىنىغا قاتناشتۇرۇش ۋە يىغىندا ئىلمىي دوكلات بېرىشكە تەكلىپ قىلغان. گومىنداڭنىڭ پەۋقۇلئاددە خارىجى ئىشلار خادىمى مەھكىمىسى ئىنگلىز ۋە رۇس تىللىرىنى پىششىق بىلىدىغان بىر خادىمنى ئۇنىڭغا «ھەمراھ» قىلىپ سوۋېتكە ئەۋەتكەن ھەمدە تۇجىزنىڭ پەقەت ئىنگلىز تىلىدىلا سۆزلىشىنى بەلگىلەپ، رۇس تىلىدا سۆزلىشىشىنى مەنئىي قىلغان. تۇجىز 1946 - يىلى 5 - ئايدا شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، شىنجاڭ دارىلفونونىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا تەيىنلەندى. ماركسىزم - لېنىنىزمنى ئۆگەنگەن ۋە تۇرمىدە ئېغىر سىناقلارنى بېشىدىن كەچۈرگەن تۇجىزنىڭ كوممۇنىزمغا بولغان ئېتىقادى تېخىمۇ ئاشقانىدى. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇ، مەخپىي ئىلغار تەشكىلات «كۇرەش تەشكىلاتى» نىڭ پائالىيەتلىرىگە قاتناشتى. ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىسى يۈجەنلىن (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن مۇدىرى) «كۇرەش تەشكىلاتى» نىڭ مەسئۇللىرىدىن بىرى ئىدى. تۇجىز گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۇرەشنى قانداق ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا ئۇنىڭ بىلەن مەخپىي مەسلىھەتلىشىپ تۇردى. ئۇ چاغدا تۇجىز ئۇرۇمچىنىڭ نەنلياڭ مەھەللىسىدىكى خىلۋەت بىر ئارقا كوچىدىكى كىچىك بىر قورۇدا تۇراتتى. ئۇ، ھەر كۈنى كەچلىك تامىقىنى يەپ بولۇپ، ئازراق دەم ئېلىۋالغاندىن كېيىن، ئىشىك -

دەرىزىلەرنى چىڭ ئېتىپ، دەرىزە پەردىلىرىنى يېپىپ، كونىراپ كەتكەن رادىئو پرىيومنىكتىن تۇن يېرىمغىچە يەنئەندىكى شىنخۇا ئاگېنتلىقىدىن بېرىلگەن خەۋەرلەرنى خاتىرىلەيتتى. ئاندىن ئۇلارنى ئەتىسى سەھەردە «كۇرەش تەشكىلاتى» غا تاپشۇرۇپ بېرەتتى. «كۇرەش تەشكىلاتى» ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ژۇرنىلىدا ئېلان قىلاتتى ياكى تەشۋىق ۋەرىقىسى قىلىپ بېسىپ تارقىتاتتى. شۇ چاغدا بەزى مۇھىم خەۋەرلەر بولۇپمۇ لەنجۇنىڭ ئازاد قىلىنغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر بېسىپ تارقىتىلغاندىن كېيىن پۈتۈن ئورۇمچى شەھىرىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتكەن.

تۇجىڭ كومپارتىيىنىڭ فاڭجېن ـ سىياسەتلىرى ۋە ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىنىمۇ ئاكتىپ تەشۋىق قىلغان. 1949 ـ يىلى 1 ـ ئايدا شىنخۇا ئاگېنتلىقى «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ۋە ماۋ زېدۇڭنىڭ ۋەزىيەت توغرىسىدىكى باياناتى» نى، شۇ يىلى 4 ـ ئايدا «جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئېلانى» (سەككىز ماددىلىق ئاساسىي قانۇنى) نى ئاڭلاتقاندا، تۇجىڭ ئۇلارنى تولۇق تېكىستى بىلەن كۆچۈرۈۋېلىپ «كۇرەش تەشكىلاتى» غا تاپشۇرغان؛ تەشكىلات ئۇلارنى مىڭ نۇسخىدىن ئارتۇق بېسىپ تارقىتىپ، جەنۇبىيەتتە زور تەسىر قوزغىغان. 1949 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ماۋ زېدۇڭنىڭ «خەلق دېموكراتىيە دىكتاتۇرىسى ھەققىدە» دېگەن ئەسىرى ئېلان قىلىنغاندا، ئۇنىمۇ تولۇق تېكىستى بويىچە توغرا كۆچۈرۈۋېلىپ، «كۇرەش» ھەپتىلىك ژۇرنىلىدا بېسىشقا بەرگەن. «كۇرەش تەشكىلاتى» نىڭ شۇ ۋاقتىدىكى مەسئۇللىرىدىن بىرى ئۆز ۋاقتىدىكى ئەھۋاللارنى ئەسلەپ مۇنداق دېدى: «بولداش تۇجىڭ 1946 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە بولغان تۆت 365 كۈنىڭ ھەر كۈنى دېگۈدەك يەنئەن شىنخۇا ئاگېنتلىقىنىڭ رادىئودىن بەرگەن خەۋەرلىرىنى ئىخلاس بىلەن ئاڭلاپ، قىلچە بىخەستەلىك قىلماي كۆچۈرۈۋالاتتى. ئۇ، ئاناقلىق بىر ئالىم

بولۇشىغا قارىماي، بۇ شەرەپلىك ۋەزىپىنى جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ، ھاردىم ـ تالدىم دېمەي زىممىسىگە ئالغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىتىلغان نەچچە ئون مىڭ پارچە «كۇرەش» ھەپتىلىك ژۇرنىلى ئارقىلىق شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى جۇڭگو ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىلىرىدىن خەۋەردار قىلىش، كومپارتىيىنىڭ فاڭجېن ـ سىياسەتلىرىنى ئۇلارغا بىلدۈرۈش، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىش، گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى سەپلىرىنى پاراكەندە قىلىش ۋە دۇشمەن قوشۇنىنى پارچىلاش، ھەربىيلەر ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ھەقىقەتكە قايتىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، شىنجاڭنى تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىش چەھەتلەردە مەلۇم رول ئويناندى. بۇ — ھەقىقەتەن قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ. لېكىن ئۇ، خىزمەت كۆرسەتتىم دەپ ھەرگىز ئۆزىگە تەمەننا قويمايتتى، مەغرۇرلانمايتتى. ئۇ، بىر ئىنقىلابچىغا خاس ئېسىل پەزىلەتنى ساقلاپ كەلگەنىدى.»

1949 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، قۇدرەتتىڭ خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ پېڭ دېخۇەي قوماندانلىقىدىكى 1 ـ بىكتۇەن قوشۇنى شىنجاڭغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. يولداش تۇجىڭ بىر ئالىم ۋە شىنجاڭ دارىلفونونىنىڭ مۇدىرى بولۇش سالاھىتى بىلەن تۇرلۇك شەكىللەر ئارقىلىق، بىر تەرەپتىن گومىنداڭنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى ۋە ھەر مىللەت يۇقىرى قاتلام زاتلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇلارغا كومپارتىيىنىڭ فاڭجېن ـ سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، ۋەزىيەت تەرەققىياتىنىڭ يۇزلىنىشىنى ئېنىق كۆرسىتىپ، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرسە؛ يەنە بىر تەرەپتىن ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكا كونسۇللىرىنىڭ جاسۇسلۇق ھەرىكەتلىرىنى پىداكارلىق ۋە زىرەكلىك بىلەن كۆزىتىپ، ئۇلارنىڭ ۋە بىر ئۇچۇم بۆلگۈنچىلەرنىڭ ۋەتەننى پارچىلاش قەستىنى پاش قىلىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشقا مەلۇم ھەسسە

قوشتى.

يولداش تۇجۇز 1949 - يىلى 9 - ئايدا، ئالاهىده تەكلىپ قىلىنغان ۋەكىل سۈپىتىده، مەملىكەتلىك 1 - نۆۋەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ يىغىنىغا قاتناشتى. كوممۇنىستىك پارتىيە تەشكىلاتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، يېرىم كېچىده «شىڭلى» شەكلىده تېڭىلىپ ئورۇمچىدىن مەخپىي يۆتكەپ چىقىرىلغان تۇجۇز ئايرۇپلان بىلەن غۇلجىغا ئېلىپ بېرىلدى. ئاندىن ئۇ غۇلجىدىن پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئالاقىچىسى يولداش دېڭ لىچۈن بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭغا ئورۇمچىنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇردى ۋە شىنجاڭنى تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىشقا دائىر مەسىلىلەر ئۈستىده مەسلىھەتلەشتى. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئىككى نەپەر ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىلى بىلەن بىللە بېيجىڭغا ئۇچۇپ بېرىپ، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە ھەر ساھە ۋەكىللىرىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى. سىياسىي كېڭەشنىڭ يىغىنى مەزگىلىده، ماۋجۇشىنىڭ مۇھىم سۆزىنى ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىدى؛ ماۋجۇشى، لىيۇ شاۋچى، جۇ ئېنلەي، جۇ دې قاتارلىق مەركىزىي كومىتېت رەھبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. ماۋجۇشى تۇجۇزدىن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جەھەتلەردىكى ئەھۋالىنى سوراپ، ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بولغان ئىتتىپاقلىقى ۋە ھەمكارلىقىنى ماختىدى، ئۇنى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن تېخىمۇ ئوبدان ئىتتىپاقلىشىپ، سوتسىيالىستىك يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش ئۈچۈن تۆھپە يارىتىشقا رىغبەتلەندۈردى. يىغىن تۈگىگەندىن كېيىن، جۇ ئېنلەي زۇڭلى شىنجاڭ ۋەكىللىرىنى ئۆزىتىپ قويۇش ئۈچۈن شەخسەن ئۆزى ئايرودرومغا كەلدى ۋە ئايرودرومنىڭ كۈتۈش ئۆيىده تۇجۇز بىلەن سەممىي سۆھبەتلەشتى. بۇ ئونتۇلغۇسىز مەنزىرىنى شىنخۇا ئاگېنتلىقىنىڭ مۇخبىرى سۈرەتكە تارتقانىدى. يولداش تۇجۇز بۇ سۈرەتنىڭ ئۆزىگە بېرىلگەن نۇسخىسىنى باشتىن ئاخىر يېنىدا چىڭ

ساقلاپ، ئۆز ئەۋلادلىرىغا قالدۇردى ۋە ئۇلارغا پارتىيىگە قەتئىي ئەگىشىپ مېڭىش، شىنجاڭنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇشى ئۈچۈن تىرىشىپ خىزمەت قىلىش ھەققىده تەربىيە بەردى. ئۇ، بېيجىڭدىن شىنجاڭغا قايتىش سەپىرىده گەنسۇنىڭ جۇچۈەن دېگەن يېرىدىن ئۆتكەنده، يولداش پېڭ دېخۇەي ئۇنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تارىخىنى تونۇشتۇردى ۋە ئۇنى پارتىيىگە تىزراق كىرىشكە رىغبەتلەندۈردى.

1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى ھەربىي ۋە مەمۇرى باشلىقلىرى ھەقىقەتكە قايتقانلىقىنى ئېلان قىلغان، ئاندىن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى تېز سۈرئەت بىلەن شىنجاڭغا كىرگەن، شىنجاڭ خەلقى ئازادلىققا ئېرىشكەنىدى. يولداش تۇجۇز تولۇپ تاشقان ئىنقىلابىي ئىپتىخار بىلەن ئورۇمچىگە قايتىپ كەلگەنده، قوماندان ۋاڭ جېن ئۇنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن قىزغىن كۆرۈشتى ۋە گومىنداڭنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارىدىن غەنىمەت ئېلىنغان بىر پەلتۇنى ئۇنىڭغا كىيگۈزۈپ قويدى. ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، يولداش تۇجۇز غەربىي شىمال دالا ئارمىيىسى تەقدىم قىلغان «ماۋ زېدۇڭ ئوردىنى» ۋە «غەربىي شىمال ئازادلىق» خاتىرە ئىزنىكىگە ئېرىشتى. شۇ يىلنىڭ ئاخىردا «شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى» قۇرۇلۇپ، تۇجۇز ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، قوشۇمچە دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا تەينىلەندى؛ 1950 - يىل 1 - ئاينىڭ 23 كۈنى شەرەپ بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىنىپ، پرولېتارىيات ئاۋانگارت قوشۇنىنىڭ سادىق جەڭچىسى بولۇپ قالدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، يولداش تۇجۇز پارتىيە رەھبەرلىكىده، شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ۋە پەن - تېخنىكا، مائارىپ ئىشلىرىنى

راۋاجلاندۇرۇش يولىدا كۆپلىگەن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. يولداش ۋاڭ جېن تۇجىژنىڭ ئىقتىدارى، ئەقلىي، پەزىلىتىگە ئېنتايىن ئېتىبار بىلەن قارايتتى ۋە ئۇنى قەدىرلەيتتى. تۇجىژ يولداش ۋاڭ جېننىڭ كۈچلۈك مەسلىھەتچىسى ۋە يېقىن ياردەمچىسى بولۇپ قالغانىدى. ئۇ دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق نازارىتىنىڭ نازىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن يولداش ۋاڭ جېنغا داۋاملىق ھەمراھ بولۇپ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە بېرىپ، ھەربىي قوشۇنلارنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، چېگرا رايوننى قوغداش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتلەردىكى پىلان ۋە تەجرىبىلىرىنى بىرلىكتە كېڭىشىپ تۈزۈپ چىقاتتى. ئۇ دېھقانچىلىققا دائىر ئىلغار پەن - تېخنىكىلارنى كېڭەيتىش ئۈچۈن پۈتۈن شىنجاڭدىكى 80 نەچچە ناھىيىدە دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتلىرىنى تېزدىن قۇرۇپ چىقتى؛ ھەربىي قوشۇن بوز يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلىشتا، يېزا ئىگىلىكىگە دائىر پەن - تېخنىكا بىلىملىرىگە ئېھتىياجلىق بولغاچقا، دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق نازارىتىنىڭ پەن - تېخنىكا كادىرلىرىدىن بىرنەچچە خىزمەت ئەترىتى تەشكىللەپ، قوشۇننىڭ كەڭ كۆلەملىك ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتىگە ياردەم بەردى؛ شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئاچقان يېزا ئىگىلىك كۇرسىغا ئوقۇتقۇچى سەپلەپ بەردى ۋە ئوقۇتۇش خىزمىتىگە شەخسەن ئۆزى يېتەكچىلىك قىلدى. شۇنىڭدەك، ھەربىي قوشۇننىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش تەجرىبىلىرى كەمچىل بولغانلىقتىن، چەت ئەللەرنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشقا ۋە يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىغا ئائىت تۈرلۈك كىتاب - ماتېرىياللىرىنى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، قوشۇننىڭ پايدىلىنىشىغا بەردى.

ھەربىي قوشۇننىڭ ۋە يەرلىكنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشىغا كېرەكلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكلىرىنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن، يولداش ۋاڭ جېن پارتىيە مەركىزىي

كومىتېتىغا ۋە ماۋجۇشىغا دوكلات يازغانىدى. ماۋجۇشى شىنجاڭ ھەربىي رايوننىڭ «1 - ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتى قۇرۇشنى شەخسەن ئۆزى تەستىقلىدى ۋە يولداش تۇجىژنى مۇدىرلىققا تەيىنلىدى. تۇجىژ بۇ ئىنستىتۇتقا ئوقۇتقۇچى تاللاش ئۈچۈن يولداش ۋاڭ جېن بىلەن بىللە بېيجىڭ قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، مۇناسىۋەتلىك ئورگانلاردىن كۆپلىگەن مۇتەخەسسىس ۋە پروفېسسورلارنى تەكلىپ قىلىپ ئەكەلدى. بەزى پېشقەدەم مۇتەخەسسىسلەر يولداش تۇجىژنىڭ چوغدەك قەلبىدىن تەسىرلەنگەنلىكىدىن، تۇنجى كۈنى مەسلىھەتنى پىشۇرۇپ، ئەتىسىلا ئۇنىڭ بىلەن بىللە شىنجاڭغا قاراپ يولغا چىقتى. يولداش تۇجىژ «1 - ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتى پارتكومىدىكى يولداشلار بىلەن بىللە، ئىنستىتۇتتىكى بارلىق ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىللە ئىتتىپاقلىشىپ، «نەزەرىيىنى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈش، ئوقۇتۇش بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنى بىرلەشتۈرۈش» پرىنسىپىغا بىنائەن، مەكتەپنى كاڭدا[1] روھى بويىچە باشقۇرۇپ، پارتىيە ۋە ئارمىيىنىڭ شەرەپلىك ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇپ، كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشتى. ئۇنىڭ باشلامچىلىقىدا، مەكتەپتىكى بارلىق ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش - ئوقۇتۇشتىن باشقا، دائىم ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۈەنىنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى كوماندىر - جەڭچىلىرى بىلەن بىللە ئىلغار تېرىقچىلىق تېخنىكىلىرىنى كېڭەيتىپ، ئاشلىق ۋە كېۋەزدىن زور كۆلەمدە مول ھوسۇل ئېلىش تەجرىبىلىرىنى ياراتتى. يولداش تۇجىژ يازلىق تەتىل ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ پروفېسسور، دوتسېنت، لېكتور، ئاتسېنت ۋە يۇقىرى يىللىق سىنىپلارنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۈەنىنىڭ دىۋىزىيە، پولك، باتالىئون

---

① كاڭدا — يەنئەندە قۇرۇلغان «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ھەربىي - سىياسىي ئۇنىۋېرسىتېت».

ۋە روتىلىرىغا ئەۋەتىپ، دېھقانچىلىق ھەيئىتى ئەزاسى، ئۆگەتكۈچى، يېتەكچى ۋە تېخنىك قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە قويىدى. ئۇلار ۋەزىپىسىمۇ، ھوقۇقىمۇ بولغان ھالدا، ھەم ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىغا يېتەكچىلىك قىلىدى ھەم ئۆگىنىش، پراكتىكا قىلىش ئىشلىرىنى ئايدۇردى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، قوشۇنلارنىڭ دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىنى لايىھىلەش، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرىنى پىلانلاش، چارۋا ۋە ئۆي قۇشلىرى بېقىشنى راۋاجلاندۇرۇش، شامالدىن مۇداپىئە كۆرۈش، ئورمان ئەھىيا قىلىش قاتارلىق ئىشلىرىغا يارەم بېرىدى. بۇ پائالىيەتلەر ئارقىلىق قوشۇنلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ئىلگىرى سۈرۈلۈپ، زور كۆلەملىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانلىرىنىڭ قورۇلۇشىغا ئاساس يارىتىلدى؛ ئوقۇتۇش مەزمۇنىمۇ بېيىپ، نەزەرىيىنى ئەمەلىيەت بىلەن بىرلەشتۈرەلەيدىغان زور بىر تۈركۈم تېخنىك كادىرلار يېتىشىپ چىقتى. مەكتەپ باشقۇرۇشتىكى بۇ خىل ئۇسۇل مەركىزىي كومىتېتتىكى مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى، مەملىكەت بويىچە 20 نەچچە يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتى شىنجاڭغا ئېكسكۇرسىيە قىلىش ۋە «1 ـ ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىدا بىلىم ئاشۇرۇشقا ئادەم ئەۋەتتى. ئۇلار يولداش تۇجىزنىڭ نەتىجىلىرىنى ماختاشتى؛ ئىنستىتۇتتىكى بارلىق ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرمۇ يولداش تۇجىزدەك بىر مۇدىرنىڭ بولغانلىقىدىن پەخىرلەندى.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تېخنىكىسىنى يەنمۇ تەرەققى قىلدۇرۇش ئۈچۈن يولداش تۇجىزنىڭ تەشەببۇس قىلىشى ۋە پىلانلىشى بىلەن 1953 ـ يىلنىڭ ئالدى ـ كەينىدە تۇرپان، سانجى، غۇلجا، تارباغاتاي، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق نۇقتىلىق ئىشلەپچىقىرىش رايونلىرىدا ئارقا ـ ئارقىدىن بىر تۈركۈم يېزا ئىگىلىك تەجرىبە مەيدانلىرى، ھەربىيلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرىدا بىر قىسىم كەسپىي تەجرىبە پونكتلىرى قۇرۇلدى.

1955 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندا، شىنجاڭ دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق پەن تەتقىقاتى ئورنىمۇ قۇرۇلۇپ، تۇجىز تەتقىقات ئورنىنىڭ باشلىقلىقىنى قوشۇمچە ئۆتىدى. 50 ـ يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەت (ئوبلاست) لىرىدا يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقاتى ئورۇنلىرى ئومۇميۈزلۈك قۇرۇلدى؛ پۈتۈن شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقاتى ئىشلىرىغا بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلىش ئۈچۈن 1965 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئىلگىرىكى دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق پەن تەتقىقاتى ئورنى ئاساسىدا شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك پەنلىرى ئاكادېمىيىسى قۇرۇلۇپ، تۇجىز ئاكادېمىيىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى. مەركەزدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مىنىستىرلىقى قۇرۇلغاندا، مىنىستىر ۋاڭ جېننىڭ كۆرسىتىشى ۋە جۇ ئېنلەي زۇڭلىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تۇجىزنى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مىنىستىرلىقىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرلىقىغا يۆتكىمەكچى بولغاندى. ئەمما، ئاپتونوم رايونىنىڭ مەسئۇللىرى يولداش تۇجىزنىڭ شىنجاڭدا داۋاملىق قېلىپ پەن ـ تېخنىكا ۋە مائارىپ ساھەسىنىڭ خىزمەتلىرىگە رەھبەرلىك قىلىشىنى مەركەزدىن تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالغاچقا، يولداش تۇجىز بېيجىڭغا يۆتكەلمىدى. شۇ مەزگىلدە تۇجىز يەنە، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتېيىنىڭ ۋەكىلى، مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكادېمىكى، مەملىكەتلىك پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو يېزا ئىگىلىك پەنلىرى ئاكادېمىيىسى ئىلمىي مۇھاكىمە ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ سايلاندى؛ بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاپتونوم رايونلۇق پەن ـ تېخنىكا كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئاپتونوم رايونلۇق پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى قاتارلىق 20 نەچچە

ۋەزىپىنى ئۇستىگە ئالدى. يولداش تۇجۇرنىڭ قوشۇمچە ۋەزىپىلىرى كۆپ، خىزمىتى ئىنتايىن ئالدىراش بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىزمەتلەرنى ئەستايىدىل ۋە مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن باش چۆكۈرۈپ ئىشلەيتتى. خىزمەتتە قىلچە بىخەستەلىك قىلمايتتى. ئۇنىڭ ۋاقتىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى تۇرلۇك يىغىنلار بىلەن ئۆتسىمۇ، لېكىن خىزمەتلەرگە پەقەت كېچىكىپ قالمايتتى. ئۇ قايسى ئورۇنغا خىزمەتكە بارمىسۇن، چۇشلۇك دەم ئېلىش ۋاقتىدا ئۆيىگە ناھايىتى ئاز قايتاتتى (چۇشلۇك تامىقىنى تولا ۋاقىتلاردا بىللە ئېلىپ كېلەتتى). ئۇ، ماتېرىيال كۆرگەن، ھۇججەتلەرگە تەستىق سالغان ياكى «شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ ماقالىلىرىنى كۆرگەن (ئۇ، ژۇرنال تەھرىر ھەيئىتىنىڭ مۇدىرى ئىدى) چاغلاردىمۇ ئىشنى ئىنتايىن ئىنچىكە ۋە ئەستايىدىل قىلاتتى، ھەتتا ماقالىنىڭ تىنىش بەلگىلىرىنىمۇ بىرمۇ بىر تۇزىتەتتى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە مەكتەپ پارتكومى يولداش تۇجۇرنىڭ ئۇششاق ئىشلار تۇپەيلىدىن چارچاپ قالماسلىقى ئۈچۈن بەزى بەلگىلىمىلەرنى تۈزۈپ مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا ئۇقتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن قىينىچىلىقلارنى ھەل قىلىش توغرىسىدا ئۇنىڭدىن يارەدەم سورىغۇچىلار ياكى ئۇنىڭ تەھرىرلەپ بېرىشىگە ماقالە ئېلىپ كەلگۈچىلەر يەنىلا ئۇزۇلمەي كېلىپ تۇرغان. ئۇنىڭ كونا ساۋاقدىشى، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق پەن تەتقىقاتى ئورنىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، پروفېسسور خۇاڭ يىشىڭ بىر كۈنى ئىنتايىن ھاياجانلانغان ھالدا ئۇنىڭغا: «سېنىڭ قوشۇمچە ۋەزىپىلىرىڭ شۇنچە كۆپ، چارچاپ يىقىلىپ قالساڭ، يەنە قانداق قىلىپ خەلق ئۈچۈن ئىشلىيەلەيسەن» دېگەندە، تۇجۇز ئىنتايىن بىغەم ھالدا: «مەن پارتىيە ئەزاسى، پارتىيە نېمە قىل دېسە، شۇنى قىلىمەن. ئاۋادا راستىنلا چارچاپ ئۆلۈپ قالسام، بۇمۇ ئىنقىلاب ئۈچۈن ئاخىرغىچە كۈرەش قىلغانلىق ھېسابلانمامدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەن.

يولداش تۇجۇز ئوقۇتۇش، پەن تەتقىقاتى، ئىشلەپچىقىرىشنى

ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈشكە ئىزچىل ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى. ئۇنىڭ تەشەببۇسى ۋە رىياسەتچىلىكىدە، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق تەتقىقات ئورنىنىڭ ئىشخانا مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۆتەشكە يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىدىن ئوقۇتقۇچى ئەۋەتىلدى؛ يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىنىڭ فاكولتېت مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۆتەشكە تەتقىقات ئورنىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىرى ۋە تەتقىقاتچى خادىملىرى ئەۋەتىلدى؛ يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىنىڭ پۈتتۈرگەن مۇنەۋۋەر ئوقۇغۇچىلار تاللاپ چىقىلىپ، تەتقىقات ئورنىنىڭ كۈچى تولۇقلاندى؛ تەتقىقات ئورنىدىكى ياش پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىدا بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىلدى؛ مۇھىم تەتقىقات تېمىلىرى ئىككى تەرەپنىڭ پەن ـ تېخنىكا كۈچلىرى بىلەن بىرلىكتە تەتقىق قىلىنىپ، بىرلىكتە ھەل قىلىندى؛ ئىككى ئورۇننىڭ كىتاب، ماتېرىيال ۋە ئۇسكۇنىلىرىنى ئۆزئارا ئارىيەت بېرىپ بىرلىكتە پايدىلىنىش تەشەببۇس قىلىندى؛ بۇنىڭ بىلەن ئىككى ئورۇننىڭ ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى داۋاملىق ساقلاپ قېلىندى. يولداش تۇجۇز يەنە، پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ رەئىسلىك نامىدىن، بۇ ئىككى ئورۇننىڭ ئالاقىدار پەن ـ تېخنىكا خادىملىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىرىنچى سېپىگە بېرىپ، پەن ـ تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش، كۆزىتىشنى قانات يايدۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. ئۇلار بارغان يېرىدە يەنە، پەن ـ تېخنىكا بىلىملىرىنى ئۆگىتىشنى سەييارە ئېلىپ بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى.

ئىلىم ـ پەن تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىشتا ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلەش، ئىلمىي قانۇنىيەت بويىچە ئىش كۆرۈش يولداش تۇجۇرنىڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى ۋە ئىزچىل ئىستىلى ئىدى. ئىلمىي مۇھاكىمە مەسلىسىدە ئۇ، پارتىيىنىڭ «بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە بەس ـ بەستە سايراش» فاڭجېنىدا ئىزچىل

چاك تۇرۇپ، دېموكراتىك ئىستىل بولۇشنى جارى قىلدۇردى. ئۇ، بىر قېتىملىق ئىلمىي دوكلاتىدا، ئىرسىيەت ئىلمىدىكى ئىككى ئېقىمنىڭ مۇنازىرىسى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەن: «ئىلمىي مۇھاكىمە مەسىلىسىدىكى مۇنازىرىنى بۇيرۇقۇزالىق بىلەن ھەل قىلىشقا، باشقىلارنى ئۆزىنىڭ ئىلمىي كۆز قارىشىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇرلاشقا بولمايدۇ، پاكىت قويۇش، داۋالى سۆزلەش يولى بىلەن، دەلىل - ئىسپاتلار بىلەن قايىل قىلىش كېرەك. شۇنىڭدەك، مېنىدىلىپ - مورگان ئېقىمىدىكىلەرنى بېسىشقا، پىپەن قىلىشقا، كەلسە - كەلمەس قالپاق كىيگۈزۈشكە بولمايدۇ. بەزىبىر كىشىلەر باشقىلارنىڭ تەجرىبە تەشتەكلىرىنى چېقىپ، تەجرىبە ئېتىزلىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى، بۇ، ئۇلارنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلمەيدۇ. مۇنداق قوپال ھەرىكەتلەرگە يول قويغىلى بولمايدۇ، ئۇنى قەتئىي چەكلەش كېرەك.» ئۇ يەنە، جېجياڭ يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتىدىن شېن شۇسەننى شىنجاڭغا كېلىپ مورگاننىڭ ئىرسىيەت ئىلمى ھەققىدە لېكسىيە سۆزلەپ بېرىشكە ئالاھىدە تەكلىپ قىلىپ، كۆچىلىكىنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولغانىدى.

«يۇرتىمىڭ قاپىتەك بولسا، يەردىن تاغدەك ھوسۇل ئالسەن»، «مو بېشىغا 10 مىڭ جىڭدىن بۇغداي ئېلىشتەك ‹سۇنئىي ھەمرا، قويۇپ بېرەيلى!› دەيدىغان ئىنتايىن «سول» مۇبالىغىچىلىك شامىلى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتى ۋە يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقاتى ئورنىنىڭ تەجرىبە ئېتىزلىردىمۇ، يەرنى بىر يېرىم مېتىرچە چوڭقۇرلۇقتا ئاغدۇرۇپ، نەچچە ئون ھارۋا ئوغۇت تۆكۈلگەن، نەچچە يۈز جىڭ خىمىيىۋى ئوغۇت چېچىلغان «سۇنئىي ھەمرا ئېتىزلىرى» بىلەن شۇغۇللىنىش ئەۋج ئالغانىدى. يولداش تۇجىز بۇنىڭ كۆرگەندىن كېيىن، ناھايىتى بەك ئاچچىقلىنىپ، «بۇ — قارىغۇلارچە ئىش قىلغانلىق» دەپ تەنقىد قىلدى. بەزى يولداشلار بۇنى ۋاقتىنچە ئىدىيىسىدىن ئۆتكۈزەلمەي، ئۇنىڭ

«مۇتەئەسسىپلىق قىلدى» دەپ چوڭ خەتلىك گېزىت يازغانىدى. يولداش تۇجىز بىر تەرەپتىن، مۇنداق كىشىلەرگە سەۋرچانلىق بىلەن تەربىيە بېرىپ، «ھەممىگىلار ئىلىم - پەن بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئالىملار، يەرنى مۇنچىۋالا چوڭقۇر ئاغدۇرۇپ، مۇنچىۋالا كۆپ ئوغۇت تۆكۈپ، مۇنچىۋالا كۆپ ئۇرۇق سالساڭلار، پەن ھېسابلىنامدۇ؟ مۇنداق قىلىش مۇۋاپىقمۇ؟ مۇنداق قىلغاندا بۇغداي ياخشى ئۆسىلەمدۇ؟» دەپ سوئال قويۇپ، كۆپچىلىكنى قايىل قىلدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، «سۇنئىي ھەمرا ئېتىزى» غا يېقىن يەردىن ئايرىم بىر پارچە مول ھوسۇل ئېتىزى بەرپا قىلىپ، ئۇنى سېلىشتۇرۇپ، يولداشلارنى ئەمەلىيەت ئارقىلىق قايىل قىلدى. بۇ ئىش ئۆتۈپ 20 نەچچە يىلدىن كېيىنكى بىر قېتىملىق يىغىندا، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئىسمائىل ياسىنۇۋ: «ئەينى چاغدا پەقەت يولداش تۇجىزلا ئىلمىي ھەقىقەتتە چاك تۇرۇپ، تەتۇر شامالالارغا تاقابىل تۇرالىغان، بىز ئۇنداق قىلالمىدۇق!» دېگەن.

يولداش تۇجىز پەن - تېخنىكا جەھەتتىكى زور مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا ناھايىتى ئېھتىياتچان بولسىمۇ، ئەمما يېڭى شەيئىلەرنى ھامان قىزغىن قوللايتتى، ئۇلارغا تېخنىكىلارنى يولغا قويۇشتا ھەر يەرنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ ئىش كۆرەتتى. مەسىلەن، ئۇ، ئاتوم ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىدىغان تەتقىقات ئاپپاراتى قۇرۇشنى، يادرو نۇرى تارقىتىش ئارقىلىق يېڭى سورت يېتىشتۇرۇشنى پائال قوللىدى؛ ھەم شالغۇتلاشتۇرۇپ سۇپەتلىك ئۇرۇق يېتىشتۇرۇش، ھەم يەككە ھۈجەيرىلىك سورتلارنى يېتىشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى؛ شىنجاڭنىڭ قۇرغاق، سۇ كەمچىل بولۇشتەك ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتۇپ، پۇركۇپ سۇغىرىش ياكى تېمتېپ سۇغىرىشنى تەجرىبە قىلىشنى تەلەپ قىلدى؛ شىمالىي شىنجاڭنىڭ قىراۋسىز مەزگىلى قىسقا بولغاچقا، سۇلياۋ يوپۇقتا شال مايىسىنى يېتىشتۇرۇشنى كېڭەيتىش چاقىرىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى؛ شىنجاڭنىڭ يېرى كەڭ،

ئادەمى شالاڭلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش، ھەتتە كىچىك تەجرىبە رايونلىرىدىمۇ قول بىلەن مەشغۇلات ئېلىپ بېرىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشنى ئىزچىل تەشەببۇس قىلدى؛ يېزا ئىگىلىك تەتقىقاتى خىزمىتىدە، تەجرىبە قىلىش، ئولگە كۆرسىتىش ۋە كېڭەيتىشنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش، تەجرىبىخانا، تەجرىبە مەيدانى ۋە يېزا ئاساسىي نۇقتىلىرىدىكى تەتقىقات خىزمىتىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈشنى قايتا ـ قايتا تەكىتلىدى. ئۇ يەنە، ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىگە، شىنجاڭدا دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق بىرلەشتۈرۈلگەن سوتسىيالىستىك يېرىك يېزا ئىگىلىكى يولىدا مېڭىشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى.

يولداش تۇجىزىنىڭ پەن ـ تېخنىكا تالانتلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈش ۋە ئۇلارنى ئاسرىشى تېخىمۇ ئونتۇلغۇسىز ئىدى. ئۇ، پارتىيىنىڭ زىيالىلار سىياسىتىنى تەۋرەنمەي ئىزچىل ئىجرا قىلاتتى. ئومۇمەن ۋەتەننى قىزغىن سۆيىدىغان، بىرەر ئارتۇقچىلىققا ئىگە بىرەر تالانت ئىگىسىلا بولىدىكەن، مەيلى پېشقەدەم مۇتەخەسىس بولسۇن، پروفېسسور ياكى ياش تېخنىك بولسۇن ھەممىسىلا ئاسرايتتى. مەسىلەن، شۇېتسارىيىدە ئوقۇپ كەلگەن گېئولوگ ژاڭ خېڭشىڭ ئازادلىقتىن كېيىن غەربىي شىمال گېئولوگىيە ئىدارىسىدە باش ئىنژېنېر بولۇپ ئىشلىگەن. ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى بېسىقتۇرۇش ھەرىكىتىدە ئۇ، تارىخىي مەسىلىلەر تۇپەيلىدىن قاماقتا ھۆكۈم قىلىنغانىكەن. لېكىن، تۇجىزىنىڭ ھېچنېمىدىن قورقماس خالىس مەيدانىدا تۇرۇپ تەلەپ قىلىشى، قوماندان ژاڭ جېنىنىڭ جۇ ئېنلەي زۇڭلىدىن يولىيورۇق سوراپ ئىلتىماس قىلىشى بىلەن ئۇنىڭ قاماق جازاسى بىكار قىلىنغان ۋە تۇجىز ئۇنى تۇرمىدىن ئىززەت بىلەن ئېلىپ چىقىپ ئىشقا قويغان. ھازىر داۋاملىق قىزىلۋاتقان ئۇرۇمچى لىيۇداۋان ئوستى ئوچۇق كۆمۈر كانىنى دەل ژاڭ خېڭشىڭ ئەينى

يىللاردا قوماندان ژاڭ جېن بىلەن بىللە تەكشۈرۈپ، ئېچىشنى قارار قىلغان. بىر قېتىملىق يىغىندا يولداش ژاڭ جېن: «يەر ئوستىدە تۇرۇپ، يەر ئاستىدا چوڭ بىر كۆمۈر كانىنىڭ بارلىقىنى مۆئەييەنلەشتۈرۈش — ئالىمنىڭ ماھارىتى. ژاڭ خېڭشىڭنى تۇرمىدىن بوشىتىپ چىقىپ توغرا قىلغان ئىكەنمىز، زۇڭلىنىڭ ماختىشىغا مۇيەسسەر بولدۇق. بۇ، يولداش تۇجىزنىڭ تۆھپىسى» دېگەن.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، يولداش تۇجىز لىن بياۋ ۋە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ ۋەھشىيانە زەربىسىگە ئۇچراپ، ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم قىلىندى. ئۇ، مەنسۇبى ۋە جىسمانىي جەھەتتىن ئېغىر زەربىگە ئوچراش بىلەنلا قالماي، ئۆمۈر بويى توپلىغان نۇرغۇن قىممەتلىك كىتاب، ژۇرنال، ماقالىلىرىمۇ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىنىپ پۈتۈنلەي يوقىلىپ كەتتى. 1973 ـ يىلىغا كەلگەندىلا، جۇ ئېنلەي زۇڭلىنىڭ كۆڭۈل بۆلۈپ سۈرۈشتە قىلىشى بىلەن ئۇنىڭ ئەركىنلىكى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ياشلىق باھارى قايتىدىن ئۇرغۇدى. شۇ چاغدا ئۇ: «پارتىيە ماڭا ئىككىنچى قېتىم سىياسى ھايات بەردى. مەن پارتىيىگە يەنە ئون يىل ئىشلەپ بېرەلەيمەن» دېگەن. بەزى ياشلار ئۇنىڭغا «سىز ئىنگلىزچە ۋە رۇسچىنى ئوبدان بىلىدىكەنسىز، پىشىڭىزمۇ چوڭىيىپ قاپتۇ. مۇنداق مەمۇرىي ئىشلار بىلەن بەنت بولۇپ، جېنىڭىزنى قىينىغىچە، بېيجىڭغا بېرىپ تەرجىمانلىق بىلەن شۇغۇللانسىڭىز بولمامدۇ» دېگەندە، ئۇ: «بۇ ئىش پارتىيىنىڭ قارار قىلىشىغا باغلىق، پارتىيە نەگە بار دېسە مەن شۇ يەرگە بارىمەن» دەپ جاۋاب بەرگەن. كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئۇنى يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسى پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ۋە ئاكادېمىيە ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىغا تەيىنلىدى. ھەمدە يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە: «يولداش تۇجىز ياشىنىپ قالدى، سالامەتلىكى ياخشى ئەمەس، ئىشقا چۇشكەندىن كېيىن يېرىم كۈن ئىشلەپ، يېرىم كۈن

دەم ئالسۇن» دەپ ئۇقتۇرۇش قىلدى. لېكىن، يولداش تۇجۇز خىزمەتكە چۈشكەندىن كېيىن پارتىيە ئۇچۇن كۆپرەك ئىشلەپ بېرىش نىيىتىدە، ۋاقتىنى چاك تۇتۇپ، پۈتۈن كۈن ئىشلىدى. ھەتتا يەكشەنبە كۈنلىرى ۋە كەچلىك دەم ئېلىش ۋاقىتلىرىدىمۇ ھۇججەت كۆرۈپ، ماتېرىيال يازدى؛ ھەرقايسى تەنقىقات ئورۇنلىرىغا بېرىپ، ئەھۋال ئۇقۇشۇپ تۇردى؛ يېزىلارغىمۇ چۈشۈپ، ئېتىز ـ ئېرىقلارغا پىيادە بېرىپ، تەكشۈرۈپ ـ تەنقىق قىلدى. ئۇنىڭ پۈتى تۇرمىدىكى قېيىن ـ قىستاقتا قاتتىق ئەدەپ يېگەنلىكتىن، يول يۈرۈشتە ئىنتايىن قىينىلاتتى. لېكىن ئۇ، يەنىلىپ كەتسىمۇ ئورنىدىن دەس تۇرۇپ يەنە ماڭدى. يولداشلار ئۇنىڭغا: «كۆپ يول يۈرمەك، ئېتىزغا بارمىسىڭىزمۇ بولىدۇ» دېسە، ئۇ: «تەجرىبە ئەھۋالىنى ئۇقۇش ئۈچۈن يېزىغا كەلگەن تۇرسام، ئېتىزغا بارمىسام قانداق بولىدۇ؟» دەپ جاۋاب بەردى.

1975 ـ يىلى يولداش تۇجۇز 4 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىپ، قەدىرلىك جۇ ئېنلەي زۇڭلىنىڭ «سىياسىي خىزمەت دوكلاتى» نى ئاڭلىدى؛ قۇرۇلتايدا ماۋجۇشىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، جۇزۇڭلىنىڭ ئېلىمىزدە تۇنجى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدىغانلىقىنى جاكارلىغانلىقى ئۇنىڭغا زور ئىلھام بەخش ئەتتى. قۇرۇلتايدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، يولداش تۇجۇز شىنجاڭنىڭ سوتسىيالىستىك يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈستىدە ئەستايىدىل ئىزدىنىپ، خىزمەتنى تېخىمۇ قىزغىن ئىشلىدى. ئۇ، شۇ يىلى ئۆزىنىڭ 72 ياشقا كىرىپ قالغانلىقىغا قارىماي، كۆزلۈك بۇغداينىڭ ئۇششۇپ كېتىش ئەھۋالىنى ئىگىلەش ئۈچۈن، ئۇرۇمچىدىن ئىلى قاتارلىق جايلارغىچە بېرىپ، ھەربىر گۇڭشې ۋە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىكى كۆزلۈك بۇغدايلارنىڭ ئۇششۇپ كېتىش ئەھۋالىنى شەخسەن ئۆزى تەكشۈرۈپ كۆردى. ئانالىز قىلىش، يەكۈنلەش ئارقىلىق ئۇششۇكتىن ساقلىنىشنىڭ تۆت

تۈرلۈك تەدبىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ۋە كۆزلۈك بۇغداي مايسىلىرىنى قىشتىن ئۆتكۈزۈش، ساقلاپ قېلىش تەنقىقاتى بويىچە ھەمكارلىشىش گۇرۇپپىسىنى قۇرۇشقا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ؛ ئاندىن شىنجاڭنىڭ ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا زور تەسىر كۆرسىتىۋاتقان بۇ تېما ئۈستىدە ھەمكارلىق تەنقىقاتىنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرىدۇ. ئۇ، شىمالىي جۇڭگودىكى ئون ئۆلكە ۋە رايون بويىچە دېھقانچىلىق ئېتىزلىرى ئىھاتە ئورمانلىقى يىغىنىنىڭ رايونىمىزدا ئېچىلىشىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن، نەچچە مىڭ كىلومېتر يول بېسىپ، قەشقەردىكى نەق مەيدان يىغىنىغا قاتنىشىدۇ ھەمدە تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ چېتىدىكى يەكەن ناھىيىسىگە بېرىپ، ئىھاتە ئورمانلىقىنىڭ بىنا قىلىنىش ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرىدۇ. ئۇ، قايتىشىدا ئايروپىلانغا ئولتۇرماي، «مەن پارتىيىگە كىرگەندە، كوممۇنىزم ئىشلىرى ئۈچۈن ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىغىچە كۈرەش قىلىش، شەخسىي راھەت ـ پاراغەتكە ھەرگىز بېرىلمەسلىك توغرىسىدا قەسەم بەرگەن» دەپ، ئاپتوموبىلدا قايتىپ كېلىدۇ. ئۇ كېلىۋېتىپ، يول بويىدىكى ۋىلايەتلىك ۋە ئوبلاستلىق يېزا ئىگىلىك پەن تەنقىقاتى ئورۇنلىرىنىڭ تەجرىبە پونكىتلىرى ۋە ئاساسىي تەنقىقات نۇقتىلىرىغا بېرىپ، خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرىدۇ. ئۇ يەنە، ئاپتونوم ئۇيغۇر پارتكومىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش جېڭىنى ياخشى ئېلىپ بېرىش توغرىسىدىكى چاقىرىقىنى قوللاش ئۈچۈن، ئۆزى بۇاستە قول سېلىپ ماتېرىيال توپلايدۇ ۋە كېچە ـ كۈندۈز ئىشلەپ، «ئاپتونوم رايونىمىزدا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش جېڭىنى ياخشى ئېلىپ بېرىش توغرىسىدىكى بىرنەچچە پىكىر» دېگەن تېمىدا بىر ماقالە يېزىپ چىقىپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومغا سۇنىدۇ. بۇ ماقالە ئۇنىڭ شىنجاڭدا خىزمەت قىلغان 40 نەچچە يىل ئىچىدە، شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى تەرەققى قىلدۇرۇش جەھەتتە، ئېلىپ بارغان تەنقىقاتلىرىنىڭ ئىلمىي يەكۈنى ئىدى.

1976 ـ يىلى ئەتىياز، يولداش تۇجۇڑ سالامەتلىكى كۇندىن ـ كۇنگە ناچارلىشىپ كېتىۋاتقان ئەھۋالدىمۇ كۇننى تۇنگە ئۇلاپ، خىزمەتنى داۋاملاشتۇردى. ئىككى قېتىملىق يېغىندا خىزمەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇۋاتقاندا، ھەتتا كىچىك تەرتىنىمۇ كونترول قىلالماي قالغانىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن يولداشلار ھەم ئىنتايىن تەسىرلىنىپ، ھەم كۆز يېشى قىلىپ جىددىيلىشىپ، ئۇنىڭ دوختۇرخانىدا داۋالىنىشىنى تەۋسىيە قىلدى. لېكىن ئۇ: «ياشانغانلار ئاخىرقى ئۆمرىدىمۇ خىزمەتنى چىڭ تۇتۇپ ئىشلىشى لازىم» دەپ، دوختۇرخانىغا بارغىلى ئۇنىمىدى. بىر كۇنى ئىشقا كېتىۋاتقاندا، ئۇنىڭ قورسىقى ئاغرىپ چىدىيالماي قالدۇ. ماشىنىدا بىللە كېتىۋاتقان يولداش ئۇنى دەرھال دوختۇرخانىغا ئېلىپ بېرىپ تەكشۈرتىدۇ. دوختۇر تەكشۈرۈپ كۆرۈپ: «كېسەل ئېغىر، دەرھال دوختۇرخانىدا ياتسۇن» دەيدۇ. ئەمما ئۇ، يەنىلا دوختۇرخانىدا يېتىشنى خالىماي، قەيسەرلىك بىلەن: «قىلىشقا تېگىشلىك يەنە نۇرغۇن ئىشلار بار» دەيدۇ. بىراق، دوختۇر ئۇنى دوختۇرخانىدا مەجبۇرىي ئېلىپ قالىدۇ ۋە ئۇزاق ئۆتمەي، ئۇنىڭ كېسىلىنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ. ئاپتونوم رايوندىكى رەھبىرىي يولداشلار ئەھۋالنى ئۇقۇپ، دەرھال دوختۇرخانىغا بېرىپ ئۇنىڭ يوقلايدۇ ۋە جىددىي قۇتقۇزۇش مەسلىسى ئۇستىدە دوختۇرلار بىلەن مەسلىھەتلىشىدۇ. لېكىن، ئارقا ـ ئارقىدىن قىلىنغان نەچچە قېتىملىق ئوپېراتسىيە ئۇنۇم بەرمىگەچكە، تەلەپكە بىنائەن، تېزدىن بېيجىڭغا ئاپىرىپ جىددىي قۇتقۇزۇش ئۇچۇن، مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ باش سەنمۇبۇسى تەرىپىدىن تىڭ ئۇچار ئايروپىلان ئەۋەتىلگەن بولسىمۇ، بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىشقا ئۇلگۇرەلمەيدۇ.

1976 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۇنى سائەت 9 دىن 47 مىنۇت ئۇتكەندە، يولداش تۇجۇڑنىڭ يۇرىكى سوقۇشتىن توختىدى. شۇ يىلى

ئۇ 73 ياشتا ئىدى. ئۇنىڭ ۋاپاتى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر قايغۇ قوزغىدى؛ ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئۇنىڭ ئۇچۇن چوڭ ماتەم مۇراسىمى ئۇتكۇزدى. يولداش تۇجۇڑ پرولېتارىياتنىڭ سادىق، مۇنەۋۋەر، ئاۋانگارت جەڭچىسى، خىزمەتتە باشلامچىلىق بىلەن ئۇلگە كۆرسەتەلەيدىغان، مۇلايىم، قابىل رەھبىرىي كادىر، ئاتاقلىق يېزا ئىگىلىك ئالىمى ئىدى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومدىكى مەسئۇل يولداشلاردىن بىرى تەزىيە نۇتقىدا، كۆپچىلىكنى يولداش تۇجۇڑنىڭ ماركسىزم ـ لېنىنىزم ئەسەرلىرى ۋە ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسىنى تىرىشىپ ئۇگىنىپ ئىنقىلاب ئۇچۇن بارلىقىنى بېغىشلاش، چېگرا رايوندا كۆكۇل توختىتىپ پۇتۇن ۋۇجۇدى بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۇچۇن خىزمەت قىلىش، ئىزچىل تۇردە ئۇزىنى ئۇنتۇغان ھالدا ئىخلاس بىلەن تىرىشىپ ئىشلەش روھىدىن ئۇگىنىشكە؛ ئۇنىڭ قىلچە ئۇز مەنپەئىتىنى كۆزلىمەيدىغان. ئاق كۆڭۇل، كەمتەر ۋە ئېھتىياتچان بولۇپ، ئومۇملۇقنى نەزەردە تۇتىدىغان روھىدىن ئۇگىنىشكە، ئۇنىڭ پەن ـ تېخنىكا جەھەتتىكى بىلىملىرىنى يەنمۇ مۇكەممەلەشتۇرۇشكە تىرىشىپ، پەن ـ تېخنىكىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە شىجائەت بىلەن چىقىدىغان روھىدىن ئۇگىنىشكە؛ بۇ ئارقىلىق سوتسىيالىستىك يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۇچۇن يېڭى تۇھپىلەر قوشۇشقا چاقىردى.»

× × ×

ئاپتوردىن ئىزاھات: «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» تەھرىر ھەيئىتىنىڭ ھاۋالىسىگە بىنائەن، بۇ ئەسلىمىگە كېرەكلىك ماتېرىياللار ئۇچۇن ئۇزۇن يىل ئىزدىنىپ، پروفېسسور تۇجۇڑنىڭ ھايات ۋاقتىدا يازغان خاتىرىسى («مەدەنىيەت ئىنقىلابى» مەزگىلىدە

ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومغا يېزىپ بەرگەن ئۆمۈر تارىخى) غا، قىزى تۇنە ۋە كۈيئوغلى ئالىكسىلەر چەت ئەلدىن ئەۋەتكەن ماتېرىيالىغا، كۆپلىگەن ئىنقىلابىي كىشىلەرنىڭ ئۆز ۋاقتىدا سۆزلىگەن تەزىيە سۆزلىرىگە ۋە تۈجۈرنىڭ خىزمەتداشلىرى ئېيتقىپ بەرگەن ماتېرىياللارغا ئاساسەن بۇ ئەسلىمىنى يېزىپ چىقتىم. كەم قالغان يەرلىرى بولسا، ئەھۋالنى تېخىمۇ ئوبدان بىلىدىغان كىشىلەرنىڭ تولۇقلاپ كېتىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

(ئاپتورى: ش ئۇ ئا ر كىنو - فىلىم شىركىتىدىن)
جاۋابكار مۇھەررىرى: ئى. ئەسقەرى

مۇسا شاكىرۇك

ئابلا سايىت، باھاۋۇددۇن

مۇسا شاكىرۇك شىنجاڭ قەشقەر شەھىرىدىن. 1922 - يىلى كورلا شەھىرىدە تۇرۇپ قېلىپ، كورلىدا تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. كورلىغا كەلگەن كۇنلەرنىڭ دەسلىپىدە ئۇ ئۇششاق - چۇششەك ئېلىم - سېتىم بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، 1924 - يىلىغا كەلگەندە گەزمال، تاۋار - دورىدۇن (ئەتلەس) تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. كېيىن چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىپ، پىششىقلاپ ئىشلىگەندىن كېيىن سىرتقى جايلارغا ئاپىرىپ ساتىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئۇنىڭ 80 تۆگە، 20 قېچىر قاتارلىق تىرانسپورت قورالى ھەمدە تېرە - ئۇچەي مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسى بار ئىدى. ئۇ كورلا رايونىنىڭ سودا - سانائەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا كۆپلىگەن پايدىلىق ئىشلارنى قىلىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى سودا - سانائەت ساھەسىدىكىلەرنىڭ ھىمايىسى ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كورلا رايونىنىڭ سودا - سانائەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان شاكىرۇكلۇققا سايلىنىدۇ. گەرچە ئۇ سودىگەر ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن بىلىمگە ئىنتايىن ھۆرمەت قىلىپ، پائال تۇرمۇش مەكتەپ ئاچقانىدى. ئۇ شاكىرۇك بولغان مەزگىلدە، كورلىنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان. 1935 - يىلى، ئۇ ئۆزى مەبلەغ چىقىرىپ يېڭى مەھەللىدە بىرقانچە پەننىي مەكتەپ ئېچىپ، ياش - ئۆسمۈرلەر ئاقارتىش مائارىپى جەھەتتە بىر ئەمەلىي ئىش

قىلىپ، ھەر ساھە زاتلىرىنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتى، مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش يۈزىسىدىن، ھەرقايسى جايلاردا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلىدۇ، كورلىدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىشخانىسى بولمىغاچقا، خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرۇشقا ئامالسىز قالىدۇ. مۇسا شاكىرۇك يەنە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىشخانىسىنى سالدۇرۇشقا مەبلەغ چىقىرىدۇ. ئۇنىڭ ھەيدەكچىلىك قىلىشى ئارقىسىدا، ئىشخانا بىناسى تېز پۈتۈپ، ئىشقا كىرىشتۇرۇلىدۇ.

ئەينى ۋاقىتتا، كورلىدا بىنىلا چوڭ مەدرىس بولۇپ، مەدرىسلەرنىڭ يانىقى يوق، بىرنەچچە ئېغىزلىق كونا، تار ھەم قاراڭغۇ ئۆيلەردە قۇرئاندىن تەبسىر ئېيتىلەتتى. مۇسا شاكىرۇك مەدرىس سېلىشقا مەبلەغ چىقىرىشنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۈستىگە ئېلىپ، ئۆزى لايىھە تۈزۈپ، نەچچە مىڭ سەر كۈمۈش پۇل چىقىرىپ، ئۈسكۈنىلىرى تولۇق، سىلىپ، ياتاقلىرى ئازادە بىنا مەدرىس سالدۇرۇپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ پەرزەنتلىرىگە بىر قەدەر ياخشى ئۆگىنىش مۇھىتى يارىتىپ بېرىدۇ.

مۇسا شاكىرۇك كەمتەر، ۋە ئېھتىياتچان، چىقىشقاق بولۇپ، ساخاۋەتلىك ئىشلارنى كۆپ قىلاتتى. ھەر يىلى رامىزاندا ۋە قىشنىڭ قاتتىق سوغۇق پەسلىدە ناھرات دېھقان - چارۋىچىلارغا ئاشلىق، گەزمال يارەم قىلاتتى. ئۇنىڭ ئامما ئىچىدىكى ئىناۋىتى ئىنتايىن يۇقىرى ئىدى. مۇسا شاكىرۇك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئەھمىيەت بېرىپ، ھەر مىللەت، ھەر ساھەدىن بولغان زاتلار بىلەن چىقىشىپ ئۆتەتتى. 1930 - يىلىنىڭ ئالدىدا، تېمەنجىنلىق 15 ئائىلىلىك سودىگەر ئىچكىرىدىن ئەتلەس، گەزمال، چاي قاتارلىق تاۋارلارنى يۆتكەپ، دوڭخۇاڭ، چاقىلىق ئارقىلىق كورلىغا ئەكىلىپ ساتىدۇ. ئۇ، يىراقتىن كەلگەن بۇ مېھمانلارغا ياخشى مۇئامىلە قىلىپ، ئۇلارنى

چەتكە قاقمايدۇ. شۇڭا، خەنزۇ سودىگەرلەرمۇ ئۇنى ھۆرمەتلەپ «چوڭ ئاكا» دەيىشەتتى. ئۇلار ھەر قېتىم قىيىنچىلىققا يولۇققاندا مۇسا شاكىرۇكدىن يارەم تەلەپ قىلاتتى. مۇسا شاكىرۇك دائىم كىشىلەرگە نەسىھەت قىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ياخشىلايلى، بۇ خەنزۇ سودىگەرلەر ئۇزۇن يول بېسىپ، تاغ - داۋانلاردىن ئېشىپ بۇ يەرگە تىجارەت قىلغىلى كەلگەن، ئۇلار بىزگە مېھمان، ئۇلارنىڭ بىزگە پايدىسى تەگسە تېگىدۇكى، يامان نىيىتى يوق. ئۇلار ھىيانەتچى ئەمەلدارلارغا، زومىگەرلەرگە ئوخشىمايدۇ. ئۇلارنى يات ئادەم قاتاردا كۆرسەك بولمايدۇ، دەيتتى.

1933 - يىلى، پاراكەندىچىلىك بولدى. كورلا خەلقىنىڭ بېشىغا بالايى - ئاپەت، مالامەتلەر ياققان بىر يىل بولدى. مىلىتارىست ما جۈڭيىنىڭ شىنجاڭغا ئىككىنچى قېتىم كىرىدى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ مىلىتارىستلارنىڭ قالايمىقان ئۇرۇشلىرى ۋە مىللىي ئۆچەكىشىش ئېغىر بولۇشتەك پاجىئەلىك ئەھۋالغا دوچ كەلدى. ئۇرۇش، تالان - تاراج قىلىش، قىرغىنچىلىق ئاۋات شەھەر، رەستىلەر ۋە يېزا - قىشلاقلارنى خارابلىققا ئايلاندۇرۇۋەتتى. بىر ئۇچۇم قارا نىيەتچىلەر ئىسلام دىنىي بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، ھەممىلا جايدا زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ، قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىدى، كىشىلەرنىڭ كۆڭلى ئەنسىزلىككە تولدى. سەرسان - سەرگەردانلىقتا يۈرگەن مۇساپىرلارنى ھەممە جايدا ئۇچراتقىلى بولاتتى. قارا نىيەتچىلەر كورلىدا ئالدى بىلەن مۇسۇلمان بولمىغان ئاممىغا زىيانكەشلىك قىلدى. قانلىق قىرغىنچىلىق بولۇۋاتقان كۈنلەردە، مۇسا شاكىرۇك خەتەرگە پىسەنت قىلماي، بىر ئاخشىمى جاك يېرۇ، شۆ يىفاڭ، لۇ يۈباۋ قاتارلىق 15 ئائىلىلىك 30 دىن ئارتۇق خەنزۇ قېرىنداشنى قۇتۇلدۇرۇپ ئېچىقىپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ۋە تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيلىرىگە يوشۇرۇپ قويۇپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدىن خەۋەر ئالدى ۋە قوغدىدى؛ ئىككى ئايدىن كېيىن ئۇلار ئۆتكەلدىن

ئوگۇشلۇق ئۇتۇۋالدى. ۋەزىيەت تىنجىغاندىن كېيىن، خەنزۇ سودىگەرلەر مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن داقا ـ دۇمباق، ناغرا ـ سۇناي چېلىپ مۇسا شاگىرتىنىڭ ئۆيىگە كېلىپ، ئۇنىڭغا «شەپقەتچىمىز مۇسا ئاكا» دېگەن خەتلەر يېزىلغان لەۋھەنى ئىززەت ـ ئېكرام بىلەن سۇۋغا قىلىپ، مۇسا شاگىرتىغا باش ئۇرۇپ ھۇرمىتىنى ئىپادىلەشتى. مۇسا شاگىرتى ئۆز جېنىدىن كېچىپ، بېشىغا كۈن چۈشكەن خەنزۇ قېرىنداشلارنى قوغداشتەك ھەققانىي ھەرىكىتى بىلەن مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ زەپەر مارشىنى يېزىپ قالدۇردى.

1945 ـ يىلى مۇسا شاگىرتى كورلىدا ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئېسىل خىسلىتى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش يولىدىكى كىشىنى تەسىرلەندۈرىدىغان ئىش ـ ئىزلىرى ئامما ئارىسىدا قىزىق داستان بولۇپ تارقالدى.

(«بايىنغولىن تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 6 ـ سانىدىن ئېلىندى)

تۇرسۇن باقى تەرجىمىسى

جاۋابكار مۇھەررىرى: **ئابلىز مۇھەممەت سايرامى**

پېشقەدەم ئىنقىلابچى ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوپ

شىرىپ خۇشتار

ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوپنىڭ دادىسى مۇسا ئاكا ئىلى سۇلتانلىقى ئاغدۇرۇلۇش ھارپىسىدا، ئىلىدىن ئالمۇتاغا چىققان، ئۇ، ئۇ يەردە بىر مەزگىل باققاللىق قىلغاندىن كېيىن، يەرلىشىپ ئۆز كەسپى تۇماقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. كېيىن مۇسا ئاكا ئالمۇتادا ئۆيلىنىدۇ.

ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوپ مۇشۇ ئائىلىدە 1890 ـ يىللار ئىچىدە دۇنياغا كېلىدۇ. ئۇ، ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن، ئالمۇتادا باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقىرىدۇ.

1917 ـ يىلى ئۆكتەبر ئىنقىلابىنى پوتۇن سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش يەتتەسۇ ئۇيغۇرلىرىمۇ قىزغىن قوللاپ، ئەملىي ھەرىكىتى بىلەن قاتنىشىدۇ. بولۇپمۇ بۇ چاغدا ئۇيغۇرلاردىن (مۇسۇلمانلاردىن) بىرىنچى بولۇپ ئابدۇللا روزىباقىيوپ كوممۇنىست بولۇپ، 1922 — 1924 ـ يىلىدىكى روسىيە كومپارتىيىسى (6) ЯКП نىڭ 11 ـ 13 ـ سىزەلىرىغا قاتنىشىپ لېنىن بىلەن كۆرۈشىدۇ ھەم 1922 ـ يىلى يەتتە سۇ ئوبلاستىنىڭ ئىجرائىي كومىتېت رەئىسى ھەم تۈركىستان كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېت ئەزاسى بولىدۇ. بۇ چاغدا سوۋېت ئۇيغۇرلىرى سوۋېت ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش، قوغداشتا زور خىزمەت كورسىتىدۇ. سوۋېتتە 1918 ـ يىلىدىن 1924 ـ يىلىغىچە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئاق

باسمىچى باندىتلارنى تازىلاش كۆرۈشىدە ئابدۇللا روزىباقىيوپ، سوپى زارۇاتوپلارنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن باسمىچىلارغا قارشى ئۇيغۇرلاردىن قۇرۇلغان ئاتلىق پولك (ئا. روزىباقىيوپ پولك كومىسسارى) زور خىزمەت كۆرسەتتىدۇ. ئاق باندىت دوتوپنى تۇتۇشتىمۇ ئۇيغۇر پىدائىلىرى خىزمەت كۆرسەتتىدۇ. مانا بۇ پولكقىمۇ ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوپ قاتناشقان، كېيىن يەرلىك مەمۇرىي خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. مۇشۇ جەريانىدا ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوپنىڭ ئىدىيىۋى كۆز قارىشىدا زور ئۆزگىرىشلەر بولىدۇ. ئۇنىڭدا تەرەققىياتقا، يېڭىلىققا ئىنتىلىش كۈچىيىدۇ. يەتتەسۇ رايونىدا تىيىپ ھاجى قاتارلىق كۆپلىگەن ئىلغار كۆز قاراشتىكى ئادەملەر بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرىدۇ.

ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوپنىڭ ئائىلىسى 1924 - يىلى يۇرتى ئىلىغا كۆچۈپ كېلىدۇ. ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوپ ئىلىغا كەلگەندىن كېيىن، سودىگەرلەر دۆكىنىدا پىرىكازچىك، ھېسابچى، پرىيومچى بولۇپ ئىشلەيدۇ. بۇ جەريانىدا ئىلىدا ئۆيلىنىدۇ.

ئەينى يىللاردا، شىنجاڭدا ياڭ زىڭشىن ھۆكۈمرانلىقى بولۇپ، خەلق ئېغىر نادامەت، يوقسۇللۇق ۋە نادانلىق ئىچىدە ئۆتەتتى. دىنىي مەكتەپلەر غۇلجىدا خېلى كۆپ بولۇپ، پەقەتلا ھۈسەنباي ھاجى ئاچقان «ھۈسەينىيە مەكتىپى»، «ئىشچىلار تېخنىك مەكتىپى»، «ئايالار قول - ھۈنەرۋەن مەكتىپى» قاتارلىق بىرقانچە پەننىي مەكتەپلەر بولسىمۇ، بىر تەرەپتىن خەلق نادان بولغاچقا پەننىي مەكتەپتە ئوقۇشقا ئۇنمايتتى. يەنە بىر تەرەپتىن ياڭ زىڭشىن ھۆكۈمىتى بۇنىڭغا يول قويمايتتى.

ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوپ ئۆز بۇرادەرلىرىدىن تىيىپ ھاجى (تىيىپ ھاجىمۇ 1930 - يىلى غۇلجىغا كۆچۈپ كېلىدۇ)، نەسۇھا دامۇللا، سادىق قارى قاتارلىقلار بىلەن پەننىي مەكتەپ ئېچىشقا ھەرىكەتلىنىدۇ. بۇ چاغلاردا ئىلىدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كۆچۈپ

كەلگەن ۋە تۇركىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە ئوقۇپ كەلگەن كىشىلەر پەننىي بىلىملەرنى ئوقۇتىدىغان يېڭى مەكتەپلەر، دەرنەك مەكتەپلەرنى ئېچىشقا كىرىشكەنىدى.

بۇ بىر ئويغىنىش دەۋرى بولۇپ، خەلقنى يورۇقلۇققا يېتەكلەش تەشۋىقات قىلىناتتى. 1933 - يىلى ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، دەسلەپكى مەزگىلدە شىنجاڭدا جۇملىدىن ئىلىدىمۇ يېڭى تەرەققىيات باشلىنىدۇ. 1934 - يىلى 3 - ئايدا، ئىلىدا ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلىدۇ. تىيىپ ھاجى رەئىس، رەھىمجان سابىر ھاجىيوپ باش كاتىپ، قاسىمجان قەمبىرى تەشكىلات بۆلۈم باشلىقى، ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوپ ھەيئەت ئەزاسى بولىدۇ. بۇ ئۇيۇشما ئاساسەن مەدەنىي - مائارىپ، ئاقارتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوپ بۇ ئۇيۇشمىدا ئۇزۇن مەزگىل ئىشلەپ تاكى 1943 - يىللارغىچە ئۇيۇشمىنىڭ ئىجرائىي ھەيئەت ئەزاسى، مۇئاۋىن رەئىسى، رەئىسى بولۇپ كۆپ ئەجىر سىڭدۈرىدۇ.

ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوپ تەرەققىپەرۋەر ئىلغار كىشى بولۇش بىلەن بىللە خەلقنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش، ساۋاتسىزلىقىنى يۇيۇش ئىشلىرىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ كەلگەن كىشى ئىدى.

1943 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭدا گومىنداڭ پىرقىسى قۇرۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىزمغا، كوممۇنىزمغا قارشى ھەرىكەت باشلىنىپ، ئىلغار، تەرەققىپەرۋەر كىشىلەر تەقىپ ئاستىغا ئېلىنىدۇ ۋە چەتنەتىلىدۇ. ھىلىگەر جاللات شېڭ شىسەي ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوپتىن گۇمانلىنىپ، ئۇنى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسلىكىدىن چەتنەتىپ، غۇلجا خەلق باغچىسىغا باشلىق قىلىپ قويىدۇ. ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوپ شۇ كۈنلەردە ئىلىدىكى يەر ئاستى تەشكىلات ئەزالىرى ۋە پارتىزانلار بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ تۇرىدۇ.

1944 - يىلى 9 - ئايدا نىلقىدىن قوزغالغان قوزغىلاڭ

كۇچىيىپ، غۇلجا شەھىرىگە كېڭىيىدۇ. بۇ چاغدا ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوپ قولىغا قورال ئېلىپ، ئىنقىلابىي پارتىزانلار سېپىگە قاتنىشىدۇ. ئۇ دەسلەپ پارتىزانلار شتابى ۋە مىللىي ئارمىيە شتابىدا پولكوكنىك ئۇنۋانى بىلەن ئىشلەيدۇ. 1946 - يىلىدىن كېيىن، مىللىي ئارمىيىنىڭ باش سىياسىي بۆلۈمىگە رەھبەرلىك قىلىدۇ. ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوپ گېنېرال ئىسھاقبەگنىڭ بۇرۇندىن تارتىپ ئەڭ يېقىن سەپدىشى ئىدى. ئۇ سىياسىي ئىشلاردا گېنېرال ئىسھاقبەككە يېقىندىن ھەمكارلىشىدۇ. 1948 - يىلى «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىتتىپاقنىڭ مىللىي ئارمىيىدىكى كومىتېتنىڭ ئىجرائىي ھەيئىتى بولىدۇ. ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوپنىڭ مىللىي ئارمىيىدە بولسۇن، يەرلىكتە بولسۇن ئىناۋىتى، ھۆرمىتى يۇقىرى بولۇپ، ئاق كۆڭۈل، سەمىمىي، كىچىك پېئىل ئادەم ئىدى. ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوپ 1949 - يىلى 8 - ئايدا، ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى مەملىكەتلىك 1 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش يىغىنىغا ماڭغاندا، بىر مەزگىل مىللىي ئارمىيىنىڭ موۋەققەت قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن 1950 - يىلىدىن 1952 - يىلىغىچە شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن سەنمۇجاڭى، ئىلى ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1953 - يىلى كەسىپ ئالمىشىپ ئىلى ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىسى، قوشۇمچە غۇلجا شەھەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1955 - يىلىدىن كېيىن، ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، رەئىسى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ.

ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوپ 1950 - يىلى كاندىداتلىق مۇددىتىنى ئۆتىمەيلا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولغان بولۇپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرغىچە پارتىيىگە، خەلقە سادىق بولۇپ ئۆتكەن

ھەقىقىي كومۇنىزم جەڭچىسى.

مەرھۇم ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوپ ئاتالمىش مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا ئېغىر ھالدا سول لۇشيەننىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، ياشىنىپ قالغان ۋاقتىدا كۆپ ئازاپ - ئوقۇبەتلەرنى تارتقان بولسىمۇ، يەنىلا قەلبى پارتىيىگە، خەلقە تەلپۈنۈپ تۇردى. قەلبى پارتىيە، خەلقتىن ئايرىلمىدى. يولداش ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوپ 1973 - يىلى ۋاپات بولدى.

(ئاپتورى: ش ئۇ ئا ر كىنو - فىلىم شىركىتىدىن)
جاۋابكار مۇھەررىرى : جۇرئەت ئابلىمىت

دىنىي ئالىم، شائىر ۋە خەتتات
ئۆمەر ھاجى دامولا تۇغرىسىدا

مۇختەر مامۇت مۇھەممەدى

ئۆمەر ھاجى دامولا 1899 ـ يىلى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ بازار ئىچى تۇخۇم بازىرى (ھازىرقى قېتىق بازىرى) دىكى بويۇقچى ئوسمان ھاجىمنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۆمەر ھاجى دامولىلامنىڭ دادىسى ئوسمان ھاجىم تەرەققىيپەرۋەر، ئىلغار پىكىرلىك، ئاق كۆڭۈل كىشى ئىدى. ئۇ يالغۇز ئوغلى ئۆمەرنى ئوقۇتۇپ بىلىملىك ئادەم قىلىشنى ئارزۇ قىلىپ، دەسلەپتە ئۆز يۇرتىنىڭ ئۇلىمالىرىدا ئوقۇتىدۇ، كېيىن قەشقەر خانلىق مەدرىسىدىكى ۋەتەنپەرۋەر دىنىي ئالىم ئابدۇقادىر دامولىلامغا ئاپىرىپ بېرىدۇ. ئۆمەر ھاجى قەشقەردىكى مەزگىلىدە ئابدۇقادىر دامولىلامدىن باشقا، ھاجى ئىسلام دامولىلام، ساۋۇت ھاجى دامولىلام قاتارلىق ئالىملاردىنمۇ تەلىم ئالىدۇ. ئۇ، قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ، ئوقۇشنى ياخشى نەتىجە بىلەن تاماملىغاندىن كېيىن، بىر مەزگىل قەشقەردە تۇرۇپ، 1915 ـ يىلى قاغىلىققا قايتىپ كېلىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي، قاغىلىقتىكى مەرىكە سورۇنلىرىدا كىتاب ئوقۇپ، مۇنالىسىە قىلىپ، كەڭ جامائەتكە تونۇلۇشقا باشلايدۇ. بۇ ۋاقىتتا قاغىلىقنىڭ ئەڭ يۇقىرى بىلىملىك ئالىمى سەيدىنا ئەپەندىم ئوسمان ھاجىغا ئۆمەر مەخسۇمنى بالا قىلىۋېلىشنى ئېيتىدۇ، ئوسمان ھاجىم بۇنى خوشاللىق بىلەن ماقۇل كۆرىدۇ. ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، ئۆمەر ھاجىم سەيدىنا ئەپەندىمنىڭ چىرايلىق بىر قىزى بىلەن تويى قىلىدۇ.

ئىككى يىلدىن كېيىن، ئوسمان ھاجىم ئوغلىنىڭ ئىلىم تەھسىل قىلىشقا ناھايىتى قىزغىن ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنى تېخىمۇ يۇقىرى مەلۇماتلىق قىلىپ يېتىشتۇرۇش ئۈچۈن 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاسىيا بويىچە نام چىقارغان ئەڭ چوڭ بىلىم يۇرتىغا يەنى ھىندىستانىنىڭ بومباي شەھىرىدىكى مەلۇم بىر ئالىي بىلىم يۇرتىغا بىللە ئېلىپ بېرىپ ئوقۇتىدۇ. ئۆمەر ھاجىم قەشقەر، ھىندىستان قاتارلىق جايلاردا ئوقۇش جەريانىدا، مەلۇم تەرەققىيپەرۋەرلىك ئىدىيىنى ھاسىل قىلىدۇ ھەمدە ھىندى، ئەرەب، پارس، تۈرك تىللىرىنى ياخشى ئۆزلەشتۈرۈپ، شەرقنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن پىششىق تونۇشىدۇ؛ يەنى ھۆسنىخەت بېزىشنىمۇ مۇكەممەل ئۆگىنىۋالىدۇ.

ئۆمەر ھاجىمنىڭ ھىندىستاندا ئۇزۇن مۇددەت ئوقۇش ئارزۇسى بولسىمۇ، لېكىن شۇ مەزگىلدىكى شىنجاڭدا بولۇۋاتقان قالايمىقانچىلىقلارنى ئاڭلاپ، ئىككى يىللا ئوقۇپ قايتىدۇ. ئۇ، قايتىش سەپىرىدە ھەرەمگە بېرىپ ھەج قىلغاندىن كېيىن، مەككە، يېڭى دېھلى، كەشمىر، پاكىستان قاتارلىق جايلارنى سايا‌ھەت قىلىپ، 1918 ـ يىللىرى ئانا يۇرتى قاغىلىققا قايتىپ كېلىدۇ. ئۇ، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قاغىلىقتا قەشقەر، يەكەن، گۇما، خوتەن قاتارلىق جايلاردىن تالىپ قوبۇل قىلىپ ئوقۇتىدۇ؛ ئۆز زامانىسىدا ئوقۇمۇشلۇق مولا ئاتالغان نۇرغۇن كىشىلەرمۇ ئۆمەر ھاجىمدىن تەلىم ئالىدۇ.

ئۆمەر ھاجىم بۇ جەريانىدا، بىر تەرەپتىن تالىپلارغا دەرس ئوتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىمۇ قانتىق تەلەپ بىلەن تىرىشىپ ئۆگىنىدۇ. ئۇ يەنە، گۇمىدىكى شائىر ئىسمائىل ھاجى، ئابدۇجىلىل دامولا، قەشقەردىكى ئەڭ سۆيۈملۈك ئۇستازى ئابدۇقادىر دامولا، قاغىلىقتىكى ئالىم ۋە شائىر يۈسۈنخان (تەجەللى)؛ خەلقپەرۋەر زاتلاردىن راشىت مۇپتىھاجىم، ئىلاخۇن دامولا، يۈسۈپ ئاخۇن

داموللا قاتارلىق كىشىلەر بىلەن دوست بولىدۇ ۋە ئۇلارنى ئۇستاز تۇتىدۇ؛ ئۇلارنىڭ تەپەككۇر قىلىش ئۇسۇلى ۋە ئەدەبلىرى بىلەن پىششىق تونۇشۇپ، بىلىم سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرىدۇ. ئۆمەر ھاجى ئۆز زامانىسىدىكى ماھىر خەتتات بولغاچقا، قاغىلىقتىكى سىلىك ھەزرىتىم (ئەبەيدۇللاخان) نىڭ نۇرغۇنلىغان شوئار، لوزۇنكا ۋە ماتېرىياللىرىنى كۆچۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۆمەر ھاجىم شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى ئارىلاپ، فېئودالىق جاھالەت ئىسكەنجىسىدە ئېگىراپ يانقان خەلقنىڭ ئازاپ - ئوقۇبەتلىك تۇرمۇشىنى، چەكسىز زۇلۇم، تەڭسىزلىك ۋە خورلۇق ئىچىدە ياشاۋاتقانلىقىنى كۆرىدۇ. ئەنە شۇنداق شارائىتتا، 1921 - يىلى مەرىپەتپەرۋەر مەشھۇر دىنىي ئالىم ئابدۇقادىر داموللانىڭ خەلقئارا جاھانگىرلىكنىڭ سۈيىقەستىنى بىلەن يوشۇرۇن ئۇلتۇرۇلگەنلىكىنى ئاڭلاپ قەشقەرگە كېلىپ، ئۇستازىنىڭ قەبرىسىنى يوقلىغاندىن كېيىن، قاغىلىققا قايتىپ بېرىپ قاغىلىق مەدرىسلىرىدە مۇدەرىسلىك قىلىدۇ.

ئۆمەر ھاجى داموللا ئەينى ۋاقىتتا خوتەندىن قاغىلىققا ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن ما خۇسەن قوشۇنلىرىغا قارشى خەلقە باشلامچىلىق قىلىپ، قولىغا قورال ئېلىپ جەڭ قىلىدۇ، 1937 - يىلى 10 - ئايدا قولغا ئېلىنىپ، 11 - ئايدا 17 نەپەر كىشى بىلەن بىللە پاجىئەلىك ھالدا ئۆلتۈرۈلىدۇ.

ئۆمەر ھاجى داموللانىڭ باقما ئىنىسى مەرھۇم ئەبەي ھېيتنىڭ ئېيتىپ بېرىشچە، ئۆمەر ھاجى داموللانىڭ قول يازمىلىرى خېلى كۆپ ئىكەن. ئەپسۇسكى، يازغان ئەسەرلىرىنىڭ قانچىلىك ۋە نېمە مەزمۇندا ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىكەن؛ كۆپلىگەن قول يازمىلىرى كېيىنكى ئىچكى مالىمانچىلىق ۋە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» مەزگىلىدە كۆيدۈرۈۋېتىلگەن. ئۆمەر ھاجى داموللانىڭ يەنە ئەرەب، پارىس ۋە تۈرك تىللىرىدا يېزىلغان 220 كۆپلىتتىن ئارتۇق شېئىرىي

سالاملىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئابدۇجىلىل داموللامغا ۋە باشقا بۇرادەرلىرىگە يېزىلغانلىقى مەلۇم. بۇ شېئىرىي سالاملارنى ئابدۇجىلىل داموللانىڭ ئوغلى ئابدۇلھېكىم مەخسۇمغا قالدۇرغان، ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى قاغىلىقتىكى ئۇلىمالار ئابدۇلھېكىم مەخسۇمغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. 1986 - يىلى 5 - ئايلاردا ئابدۇلھېكىم مەخسۇم ھاجى ماڭا ئۆمەر ھاجى داموللا توغرىسىدا بىر ماقالە يېزىشىمنى ۋە ئۇنىڭ قاغىلىقتا ئەدەبىي ئىجادىيەت جەھەتتە تەجەللى ھەزرەتتىن قالسىلا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدىغانلىقىنى تاپىلىغانىدى. ئەمما، ئابدۇلھېكىم مەخسۇم ھاجىمنىڭ ئۇ شېئىرلارنى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ بېرىشكە ۋاقتى چىقمىغانلىقى ۋە مېنىڭ قەشقەردە بولۇپ قېلىشىم سەۋەبىلىك بۇنى ۋۇجۇتقا چىقىرالمىغانلىقىم بىر كۈنى ئابدۇلھېكىم مەخسۇم ھاجى بىلەن ئىككىمىز ئۆمەر ھاجى داموللانىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇغىنىمىزدا، ئۇنىڭ خېتىنىڭ چىرايلىق ئىكەنلىكى، شېئىرلىرىنىڭ تىلى گۈزەل، مەنتىقىلىق باغلىنىشى كۈچلۈك ۋە ئۆزگىچە ئۇسلۇبقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆردۇق.

مەرھۇم ئەبەي ھېيتنىڭ ئېيتىشچە، ئۆمەر ھاجى داموللا ئونتۇرا بوي، زىلۋا، قاڭشالىق، ئەگىمە قاش، سوقا يۈز، بۇغداي ئۆڭلۈك، كۆزى يوغان، تەپەككۇر نۇرلىرى جۇلالىنىپ تۇرىدىغان، توم قارا كەكە ساقاللىق، ئاددى - سادىدا كىيىنىدىغان، خۇش پېچىم كىشى ئىكەن. بۇ كىشى ھەققىدە خېلى ئۇزاق ئىزدىنىپ، بۇ ئاددىي ئەسلىمىنى يېزىپ چىقتىم. يۇرتۇمدىكى ۋە باشقا جايلاردىكى قەلەم ئىگىلىرىنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇر تەنقىق قىلىپ ببقىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

(ئاپتورى: قەشقەر شەھەرلىك مەدەنىيەت ئىدارىسى)
جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇرېھىم مۇھەممەت

يەكەننىڭ 1910 - يىللىرىدىن 1949 - يىلىغىچە بولغان يېرىم ئەسىرلىك تارىخىغا دائىر ئەھۋاللار

ئى. ئەسقەرى

1. يەكەننىڭ تەبىئىي تۈزۈلۈشى

تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، «يەكەن» ئەسلىدە «ياركەنت» دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇزۇن يىللار داۋامىدا تىلدىكى ئۆزگىرىش-سەۋەبى بىلەن «يەكەن» بولۇپ قالغان. «ياركەنت» دېگەن سۆز، بەزى رىۋايەتلەردە: «دوستلار توپلاشقان جاي» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، دېيىلسە؛ بەزى رىۋايەتلەردە: «يار ئوستىگە قۇرۇلغان شەھەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، دېيىلگەن. قانداقلا بولمىسۇن، بۇ دىيار 1930 - يىللاردىن بۇيان «يەكەن» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

يەكەن كونىلۇن تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ باغرىغا، تەكلىماكان قۇملۇقى بىلەن بىگىل قۇملۇقى ئوتتۇرىسىدىكى تىنما تۈزلەڭلىككە جايلاشقان بولۇپ، شىمال تەرىپى يوپۇرغا ۋە قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىرى بىلەن، جەنۇب تەرىپى پوسكام ۋە قاغىلىق ناھىيىلىرى بىلەن، شەرق تەرىپى مەكىت ۋە مارالبېشى ناھىيىلىرى بىلەن، غەرب تەرىپى يېڭىسار، ئاقتو ۋە تاشقورغان ناھىيىلىرىنىڭ بىر بۆلۈك جايلىرى ھەم پامىر ئېگىزلىكى بىلەن تۇتىشىدۇ. بۇ دىيارنىڭ ئوتتۇرىسىدىن يەكەن دەريا-

(زەرەپشان دەريا)، شەرق ئېتىكىدىن تىزناپ دەريا ئېقىپ ئۆتىدۇ. بۇ ئىككى دەريادىن باشقا، يەكەننىڭ يېزىلارنى ئارىلاپ قىشمۇ ياز توختىماي ئېقىپ تۇرىدىغان مىشا، ئوپا، زىلچاق، ئورداۋ ئۆستەڭ قاتارلىق بىرقانچە غول ئېقىنلىرى بار. يەكەننىڭ تۈزلەڭ يېرى كۆپ، سۇيى مول، ھاۋا كىلىماتى مۆتىدىل (ئىسسىق مەزگىلى ئۇزۇن، سوغۇق مەزگىلى قىسقا) بولغاچقا، تۈپرىقى مۇنبەت، دەل - دەرەخلىرى ئەلۋەك، ئېكىنزارلىقى كۆپ.

يەكەننىڭ مەمۇرىي يەر مەيدانى 8196 كۋادرات كىلومېتر، شىمالدىن جەنۇبقا ئۇزۇنلۇقى 190 كىلومېتر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 56 كىلومېتر كېلىدۇ. يەر تۈزۈلۈشىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 1231 مېتر، تاغلىق رايونلىرىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1800 مېتردىن 4550 مېترغىچە. يەكەننىڭ تۈزلەڭ يېرى 14. 60 پىرسەنتنى، تاغلىق يېرى 86. 39 پىرسەنتنى تەشكىل قىلىدۇ.

يەكەننىڭ ئاھالە نوپۇسى 1930 - يىللىدىن ئىلگىرى 200 مىڭ دەپ ئېلان قىلىنغان. 1940 - يىلى 317 مىڭ دەپ، 1947 - يىلى 400 مىڭ دەپ ئېلان قىلىندى؛ 1949 - يىلىغىچە تېز كۆپىيىپ 500 مىڭغا يەتتى. بۇ نوپۇسنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئۇيغۇرلار، قالغانلىرى خۇيزۇ، خەنزۇ، ئۆزبېك، تاجىك، قىرغىز ۋە باشقا مىللەتلەر بولۇپ ئۇيغۇرلار بىلەن ئۆزبېكلەر كونىشەھەر ناھىيىسىدە؛ خەنزۇلار يېڭىشەھەر ئەۋەسىدە؛ خۇيزۇلار يېڭىشەھەر بىلەن كونىشەھەر ئارىلىقىدىكى گەيشەڭدە؛ تاجىكلار قوزسال، قارىجاش، ياقا ئېرىق يېزىلىرىدا؛ قىرغىزلار نەزەر باغ ئەتراپىدا ۋە كورئاتنىڭ غەربىدىكى تاغ جىلغىلىرىدا ئولتۇراقلاشقان.

2. يەكەنتىك شەھەر تۈزۈلۈشى

تارىخىي ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، يەكەنده X V ئەسىردىن ئىلگىرى ھېچقانداق قورغان ياكى سېپىل بولمىغان. 1470 ـ يىلى چاغاتاي ئۇلادلىرىدىن بولغان مىرزا ئابابەكرى دەۋرىده، يەكەنتىك شەرق تەرىپىگە ئومۇمىي ئايلانما ئۇزۇنلۇقى مىڭ مېتر، ئېگىزلىكى سەككىز مېتر، ئۈستى كەڭلىكى ئالته مېتر كېلىدىغان سېپىل سېلىنىپ، ئۇنىڭ ئىچىده شەھەر شەكىللەندۈرۈلگەن؛ شەھەرنىڭ ئەتراپىغا بەش دەرۋازا قويۇلۇپ، بۇ دەرۋازىلار شەھەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش ئىشىكى قىلىنغان، بەش دەرۋازىنىڭ غەرب تەرەپتىكىسى «ئالتۇن دەرۋازىسى»، شەرق تەرەپتىكىسى «مەسخىره دەرۋازىسى»، شەرقىي شىمال تەرەپتىكىسى «قالغات دەرۋازىسى»، شىمال تەرەپتىكىسى «تېرەكباغ دەرۋازىسى»، جەنۇب تەرەپتىكىسى «خانىقا دەرۋازىسى» دەپ ئاتالغان (بۇ نامىلارنى 1950 ـ يىلىدىن كېيىن شەھەر سېپىلى ئېلىۋېتىلگەنگە قەدەر قوللىنىپ كەلگەن). 1885 ـ يىلىغا كەلگەنده، يەكەنتىك غەرب تەرىپىگە ئومۇمىي ئايلانما ئۇزۇنلۇقى ئۇچ مېتر، ئېگىزلىكى ئون مېتر، ئۈستى كەڭلىكى ئالته مېتر كېلىدىغان بىر سېپىل سېلىنىپ، يەنە بىر شەھەر شەكىللەندۈرۈلگەن؛ بۇ سېپىلغا «مەنچىك سېپىلى» دەپ نام بېرىلگەن. غەرب تەرەپتىكى بۇ شەھەر «ېگىزشەھەر»، شەرق تەرەپتىكى بۇرۇنقى شەھەر «كونىشەھەر» دەپ ئاتالغان. ېگىزشەھەرنىڭ ئىچى «ېگىزشەھەر كوچىسى»، «پوسكام كوچىسى» دېگەن ئىككىلا كوچىدىن ئىبارەت بولغان. بۇ شەھەرنىڭ سېپىلىغا ئىككى دەرۋازا قويۇلۇپ، ئۇنىڭ غەرب تەرەپتىكىسى «قەشقەر دەرۋازىسى»، شەرق تەرەپتىكىسى «ېگىزشەھەر دەرۋازىسى» دەپ ئاتالغان؛ بۇ دەرۋازىلار تۆمۈردىن ياسالغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككى شەھەرنىڭ ئارىلىقىدا ئۇزۇنلۇقى بىر كىلومېترچە كېلىدىغان بىر

كوچا شەكىللىنىپ، «گەيشەك» دەپ ئاتالغان. بۇ كوچىدا ئاساسەن خۇيزۇلار، ئاز ساندا ئۇيغۇر ۋە خەنزۇلار ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان. كېيىن گەيشەك بىلەن كونىشەھەرنىڭ چوڭ رەستە كوچىسىنىڭ ئوستى ياغاچ ۋە بورىلار بىلەن يېپىلغان.

يېگىشەھەر سېپىلىنىڭ شەرق ۋە غەرب تامىلىرىنىڭ ئوستىگە ئىككى راۋاق، ئىككى دەرۋازىسىنىڭ ئوستىگە ئىككى راۋاق جەمئىي تۆت راۋاق ياسالغان بولۇپ، جۈملىگو ئوسلۇبىدىكى بۇ راۋاقلارنىڭ ھەر بىرىگە پىششىق خىشتىن يۇمىلاق شەكىلده يەتته ئېغىزدىن توپ ئېتىش ئورنى ياسالغان، كىشىلەر ئۇلارنى «توپخانا» دەپ ئاتىغان؛ سېپىلنىڭ تۆت بۇرجىكىگە تۆت قاراۋۇلخانا سېلىنىپ، ئۇنىڭغا قاراۋۇللار قويۇلغان. كېيىن، يېگىشەھەرنىڭ مۇداپىئەسىنى تېخىمۇ كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئاۋۇالقى سېپىلنىڭ تېشىغا ئۆچ مېتر ئېگىزلىكته يەنه بىر سېپىل سېلىنغان؛ بۇ سېپىل «كالتا سېپىل» دەپ ئاتالغان. چوڭ سېپىل بىلەن كالتا سېپىلنىڭ ئارىلىقىدىن ئون مېترچه كەڭلىكته بوش ئورۇن قالدۇرۇلغان، ئاندىن كالتا سېپىلنىڭ تېشىغا سېپىلنى چۈرىدەپ ئالته مېتر چوڭقۇرلۇقتا، سەككىز مېتر كەڭلىكته خەندەك كولانغان. خەندەكنىڭ غەرب ۋە شەرق تەرەپلىرىگه (كالتا سېپىلغا تۇتاشتۇرۇپ) بىردىن ياغاچ كۆۋرۈك، كالتا سېپىلنىڭ ئىككى تەرىپىگه ئىككى ياغاچ دەرۋازا ئورنىتىلغان. يېگىشەھەرگه كىرگۈچىلەر ئاۋۋال خەندەك كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈپ، كالتا سېپىلنىڭ ياغاچ دەرۋازىسىدىن كىرىپ، ئىككى سېپىل ئارىلىقىدىكى بوشلۇقنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئاندىن چوڭ سېپىلنىڭ تۆمۈر دەرۋازىسىدىن كىرگەن. دېمەك، ئەگەر بىرەر كۈتۈلمىگەن ئەھۋال يۈز بېرىپ قالسا، تاسادىپى زىيان ـ زەخمەتتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، خەندەككه سۇ قويۇۋەتكىلى، خەندەك كۆۋرۈكىنى تارتىۋەتكىلى بولىدىغان قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. يېگىشەھەرنىڭ ئومۇمىي دائىرىسى 300 مو ئەتراپىدا بولۇپ، شەھەر ئىچىگه ئامبال

مەھكىمىسى، ئامبال باغچىسى، ھەربىي گازارما، مەشق مەيدانى، تۇرمە، ئاشلىق ئامبىرى، ھەربىي يەم ـ خەشەك ئامبىرى، بىر شۆتاك (خەنزۇچە مەكتەپ)، پوچتىخانا، بۇتخانا، ئاھالە ئۆيلىرى، كوچا يۇزىدىكى دۇكانلارنى مەركەز قىلغان بىرقانچە كىچىك بازار ئورۇنلاشقان.

كونىشەھەرنىڭ بەش دەرۋازىسى ياغاچتىن ياسىلىپ، دەرۋازىنىڭ ئىككى يۇزى تۆمۇر چەمبەرلەر بىلەن چەمبەرلەنگەن. بۇ دەرۋازىلارنىڭ ھەر بىرىگە بىرىدىن ئىككىنچە دەرۋازىۋەن قويۇلۇپ، دەرۋازىنىڭ يېنىغا ئولار ئۇچۇن ياتاق ئۆي سېلىنىپ بېرىلگەن. بۇ دەرۋازىۋەنلەر ھەر كۈنى ئاخشىمى سائەت ئونلاردا يېگىشەھەر سېپىلى تۆۋىدە ئېتىلغان توپنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاش بىلەنلا دەرۋازىنى ئېتىش؛ كېچىچە كالتەك ئۇرۇپ كۆزەتچىلىك قىلىش؛ ئەتىگەن سائەت تۆت ـ بەشلەردە دەرۋازىنى ئېچىش ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. شەھەر ئىچىنىڭ بۇ بەش دەرۋازىغا تۇتاشقان چوڭ يوللىرى مۇنداق ئايرىلغان: 1) ئالتۇن دەرۋازىسىدىن كىرىپ ئۆتۈك بازىرى، كىچىك ئالتۇن، گورباغ، قوچقار ئاتا، داڭدار، چارسۇكۆل، ياركوچا، تېرەكباغ، گۈزە كوچىلىرى ئارقىلىق قالغات دەرۋازىسىغا بارىدىغان چوڭ يول؛ 2) ئۆتۈك بازىرى ۋە خەندەك كۆل تەرەپتىن ئۆتۈپ غەدىگەرلىك، رەستە، چارسۇ، شەھدان كۆل كوچىلىرى ئارقىلىق قالغات دەرۋازىسىغا بارىدىغان يەنە بىر چوڭ يول؛ 3) ئالتۇن دەرۋازىسىدىن جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، ناشقىرىقى راۋاق، يېڭى مەھەللە، يېڭى بازار كوچىلىرى ئارقىلىق خانقا دەرۋازىسىغا بارىدىغان چوڭ يول؛ 4) ئالتۇن دەرۋازىسىدىن شەرققە قاراپ مېڭىپ، خەندەك كۆلبېشى، يېڭى مەھەللە، ئارا ئوردا كوچىلىرى بىلەن غەدىگەرلىككە كېلىپ، ئاندىن جەنۇبقا بۇرۇلۇپ نۇر تۆۋى، توغراق كۆلبېشى كوچىلىرى ئارقىلىق مەسچىرە دەرۋازىسىغا بارىدىغان چوڭ يول. كەڭلىكى بەش مېتردىن سەككىز مېتىرغىچە بولغان بۇ چوڭ يوللارنىڭ بىر ئۇچى شەھەر

دەرۋازىسىغا تاقالغان بولغاچقا، يەنە بىر ئۇچىغا ياغاچتىن رېشاتكىلىق دەرۋازا ئورنىتىلغان. بۇ دەرۋازىلار «ئەگۈن» دەپ ئاتالغان. بۇ ئەگۈنلەرنى بېقىش ۋە ئەتىگىنى ـ ئاخشىمى ئېچىش ـ يېپىشقا بىرىدىن «دىسەكچى» (دەرۋازا قاراۋۇلى) قويۇلغان. شەھەرنىڭ بۇ چوڭ يوللىرىدىن شاخ ئايرىلغان يەنە مەھەللە كوچىلىرى، مەسجىلەن، قاسساپلىق كوچىسى، شاخالى كوچىسى، تۆگمەنبېشى كوچىسى، شاھ مەنسۇر كوچىسى، يار كوچا، كەشمىرلەر كوچىسى، رېگىستان كوچىسى، دۆڭ كوچا، ھەيدەرباغ كوچىسى، ناۋاتمان كوچىسى، ئەۋرىشىمكارلار كوچىسى، ناغرىچىلار كوچىسى، گۈندىخانا كوچىسى، ئەلگەكچىلەر كوچىسى، جۇمبۇچىلار كوچىسى قاتارلىق 30 دىن ئارتۇق كوچىلىرى بولغان؛ بۇ كوچىلارنىڭ كەڭلىكى ئوچ مېتردىن بەش مېترغىچە بولغان. ئاندىن مۇشۇ كوچىلار بىلەن باريدىغان 100 دىن ئارتۇق مەھەللە بولۇپ، بۇ مەھەللىلەرنىڭ بەزىلىرى كوچا نامى بىلەن، بەزىلىرى مەسچىت نامى بىلەن ۋە بەزىلىرى كۆل نامى بىلەن ئاتالغان.

يەكەن كونىشەھەرنىڭ مەھەللىلىرىدە جەمئىي 60 تىن ئارتۇق كۆل بولۇپ، ئۇلارنىڭ چوڭراقلىرى: مانجۇكۆل، راۋاقكۆل، ئۆتۈك بازىرىكۆل، ئالتۇنكۆل، گورباغكۆل، داڭدار كۆل، چارسۇكۆل، كوچا ئاغزىكۆل، گۈلغۇنكۆل، ئوردا كۆل، كىچىككۆل، شەھدانكۆل، ساغرىچىكۆل، ئەنجانكۆل، ھاجىمالدار كۆل، ئاباباكرىكۆل، قىزىلكۆل، ناۋاتمانكۆل، تۆمۇرخوجاكۆل، ناسىرخوجاكۆل، جۇۋچىكۆل، سالىخانكۆل، سەرۋىنازكۆل، ياڭاقكۆل، لەڭگەيكۆل، خەندەككۆل، سارايكۆل، قۇرۇقكۆل، ھەشۇرراۋاقكۆل، ھەلەمداد كۆل، يېڭىبازار كۆل قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بىلىنىپ تۇرۇپتىكى، بۇ كۆللەرنىڭ بىر قىسمى شۇ كۆلنى چاپتۇرغان كىشىنىڭ نامى بىلەن، بىر قىسمى ئۆز زامانىسىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ نامى بىلەن، يەنە بىر قىسمى مەھەللە نامى بىلەن ئاتالغان. ئۆز ۋاقتىدا، بۇ

كۆللەرنىڭ ھەممىسگە شەھەر ئەتراپىدىن تارتىلغان مەخسۇس ئىرىقلار ئارقىلىق سۇ قويۇلۇپ، ئاھالىنىڭ سۇ بىلەن تەمىنلىنىش مەنبەيى قىلىنغان بولسىمۇ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا بەزى كۆللەرنىڭ سۇيى توختاپ قالغاچقا ياكى تازىلىقى ياخشى بولمىغاچقا، قايتا سۇ قويۇلماي تاشلاپ قويۇلغان. ئۇنداق كۆللەرنىڭ كۆپىنچىسى تىندۇرۇۋېتىلگەن (شۇڭا، نامى ئۆچكەن ئۇنداق كۆللەرنىڭ نامى يېزىلمىدى). شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى مەزگىلىدە شەھەر قۇرۇلۇشلىرى ئىلىپ بېرىلغاندا، يەكەن كونىشەھەرنىڭ رەستە بازىرى ۋە گەيشەك كوچىسى ئۇستىدىكى ياغاچ ۋە بوردىن قىلىنغان چەللىلەر، كونىشەھەردىكى بەش چوڭ يولنىڭ بېشىغا ئورنىتىلغان ئەگۈنلەر ئىلىپ تاشلىنىپ، شەھەر يوللىرى كېڭەيتىلگەنىدى. شۇ قاتاردا، رەستە كوچىسىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئىرىق چېپىلىپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان كۆللەرگە سۇ كىرىدىغان ۋە كۆللەرنىڭ سۇيى ئېقىدىغان ئىرىقلار رېمونت قىلىنىپ. كۆللەرگە سۇ تولدۇرۇش ۋە كۆل سۇيىنىڭ يېڭىلىنىپ تۇرۇشى راۋانلاشتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ھەممە كۆللەرنىڭ ئەتراپىغا ياغاچ رېشاتكىلار ئورنىتىلىپ، سۇنىڭ پاسكىنا بولۇپ كېتىشى، كۆلگە ئۇششاق بالىلار ياكى نەرسە - كېرەكلەر چۈشۈپ كېتىشىنىڭ ئالدى ئېلىنىدى. بۇ كۆللەرنىڭ بىر قىسمى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى ياغاچ رېشاتكىلار ھازىرمۇ بار.

يەكەن كونىشەھەرنىڭ «غەدىگەرلىك» دېگەن مەركىزىي بازىرىغا بەدۈلەت (ياقۇبېگ) زامانىسىدا چوڭ بىر «ھامام» (مۇنچا) سېلىنغان. بۇ ھامام ياغاچ ۋە پىششىق خىشتىن ئاجايىپ ھۈنەر بىلەن زور گۈمبەز شەكلىدە ياسالغان، ھاممامنىڭ ئۈستىگە پەلەمپەيى بىلەن چىقىدىغان مەسچىت ئورۇنلاشتۇرۇلغان ھاممامنىڭ ئېگىزلىكى يەتتە - سەككىز مېتر بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچى ئىككى بۆلەككە بۆلۈنگەن. تاشقىرقى بىرىنچى بۆلۈكىگە يۇيۇنغىلى كەلگەنلەر كېيىم قويۇدىغان ۋە دەم ئالىدىغان ئۆزۈن ئىككى سۇپا، سۇپىنىڭ

باش تەرىپىگە ناماز ئوقۇيدىغان بۆلۈمچە سېلىنغان. ئىچكىرىكى ئىككىنچى بۆلۈكى ئالتە خانىلىق ھاممام بولۇپ، خانىلار قاناتلىق ئىشىكلەر بىلەن ئەمەس، قاناتسىز ئەگمە ئىشىكلەر بىلەن بۆلۈنگەن. ھەممە خانىنىڭ تام تۈۋىنى بويلاپ ئېگىزلىكى بىر مېتر، كەڭلىكى يېرىم مېتر كېلىدىغان تۇتاش ئىرىقلار ياسالغان. يۇيۇنغۇچىلارغا كېرەكلىك ئىسسىق سۇ مۇشۇ ئىرىقلاردا توختىماي ئېقىپ تۇرغان. ھاممامنىڭ ئىچى (يەر، تام، تورۇس ۋە ئىرىقلارنىڭ ھەممىسى) سۇغا چىداملىق بىر خىل كۆكۈش لاي بىلەن سىلىق سۈۋالغان بولۇپ، ئىرىقلاردىكى ئىسسىق سۇدىن كۆتۈرۈلگەن پارنىڭ تەسىرى بىلەن خۇددى پارلىق مۇنچىدەك ئىسسىپ كەتكەن. ھەر بىر خانىنىڭ تورۇسىغا يۇمىلاق تۆشۈك قويۇلۇپ، ئۇنىڭغا ئاق ئەينەك بېكىتىلگەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ تۆشۈكلەردىن سۈس يورۇق چۈشۈپ تۇرغان. لېكىن، چىراغ بولمىغاچقا، پارنىڭ تەسىرىدە ئىككى - ئۈچ قەدەم نېرىدىكى ئادەمنى كۆرگىلى بولمىغان. بۇ شۇ زاماندىكى يەكەن تەۋەسىدىكى بىردىنبىر ھاممام ئىدى. ھاممامنى باشقۇرۇشقا، ئوت قالاشقا، ئىسسىق، سوغۇق سۇ بىلەن تەمىنلەپ تۇرۇشقا مەخسۇس ئادەملەر قويۇلغان. ھاممام ھەر كۈنى ئېچىلىپ تۇراتتى، يۇيۇنغۇچىلاردىن ئىككى نانىنىڭ پۇلىغا تەڭ ھەق ئېلىناتتى. ھاممامنىڭ ئەتراپىدىكى كوچىلاغا بەدۈلەت زامانىسىدىن قالغان ھوشۇر ھېكمىبەگ ئوردىسى[1]، بەگ ئىشخانىلىرى؛ تىللا ساربىي، ھاجخالدار ساربىي، سۆكەت ساربىي، مىرزا كېرىمھاجى ساربىي، ھىندى ساربىي قاتارلىق سارايلار ۋە بىرقانچە دەڭلەر ئورۇنلاشقان. شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى مەزگىلىگە كەلگەندە، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت شەھەر

① تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، شىنجاڭدا مەنچىڭ ھاكىمىيىتى تىكلەنگەندىن كېيىن، بۇ ھاكىمىيەتنىڭ قوللىغان ۋە مەلۇم بايلىق بىلەن تەمىنلىگەن بەزلىك بايلار ياكى قەبىلە باشلىقلىرىغا مەنسۇپ شىنجاڭدا «ھېكىم بەگ» ئۇنۋانى، شىمالىي شىنجاڭدا «ۋاڭ»، «گۇڭ» ئۇنۋانى بېرىلگەن. ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەت سىستېمىسىدىكى ئورنى «ئامبال» دىن تۆۋەن، ئادەتتىكى بەگلەردىن يۇقىرى بولغان. ئۇلار بەزلىك بەگلەرنى باشقۇرغان ۋە ئامبال يوق ئالاردا ئامبالنىڭ ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەن. ھوشۇر ھېكمىبەگ ئەنە شۇنداق بەگلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ مەخسۇس ئوردىسى بولغان.

كوچىلىرىنى كېڭەيتىش سەۋەبى بىلەن مەزكۇر هاممامنى (ئۈستىدىكى مەسچىت بىلەن قوشۇپ) ۋە هاممام ئەتراپىدىكى ساراي ـ دەڭلەرنىڭ بىر قىسمىنى چېقىۋەتكەن.

يەكەن كونىشەھەردە يەنە، خانلىق مەدرىسە[1]، ئالتۇن مەدرىسە، گورباغ مەدرىسە، يېشىل مەدرىسە، قوچقىرتا (قوچقار ئاتا) مەدرىسە قاتارلىق 48 مەدرىسە؛ جامە مەسچىت، ئالتۇن مەسچىت، ئازنا مەسچىت، چىلتەن مەسچىت، گەيشەڭ مەسچىت، ئاق مەسچىت قاتارلىق چوڭ ـ كىچىك 120 چە مەسچىت؛ بىرقانچە چوڭ خانىقا؛ چىلتەك مازار، ئالتۇن مازار، جاللات خېنىم مازىرى، قىچقىرتا مازىرى، يۈسۈپقادىرخان مازىرى، خۇيزۇلار مازىرى، ئۆزبېكلەر مازىرى، مۇساپىرلار مازىرى قاتارلىق ئون نەچچە داڭلىق مازار؛ هەيدەرباغ،[2]، چىناباغ، جاهانباغ، بېهشىتباغ، نەزەرباغ قاتارلىق چوڭ باغلار بار ئىدى. ئۆز زامانىسىدىكى مەشهۇر شەخسلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان بۇ ئاسارە ـ ئەتىقىلەر ۋە باغلارنىڭ تولىسى هېلىمۇ مەۋجۇت.

3. مەهكىمە شەرئىينىڭ پائالىيىتى

يەكەندە «مەهكىمە شەرئى» يەنى دىنىي هاكىمىيەت ئورگىنى 1910 ـ يىللىرى تەسىس قىلىنغان. بۇ ئورگاننىڭ تەركىبى ئەلەم، مۇپتى، قازى، رەئىس، مۇدەررىس، خاتىپ، مۇتىۋەللى، ئاشىرلاردىن ئىبارەت بولغان. ئەلەملىك ئاتىدىن بالىغا مىراس قېلىش، ئامبال تەستىلاش يولى بىلەن داۋاملاشقان. يەكەندە 1910 ـ يىلىدىن 1950 ـ يىلىغىچە ئىلگىرى ـ ئاخىر تۆت ئەۋلاد ئەلەم ئۆتكەن. ئۇلار ئابدىسادىق ئەلەم، ئابدىسابىق ئەلەم (1 ـ

① يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ زامانىسىدا سېلىنغان خانلىق تەۋەسىدىكى مەدرىسە.
② سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئوردىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىدىن مىرزا هەيدەرنىڭ نامىغا سېلىنغان باغ.

ئوغلى)، ئابدىقادىرخان خوجا (2 ـ ئوغلى)، ئابلىمىتخان خوجا (ئابدىقادىرخان خوجىنىڭ ئوغلى) لاردىن ئىبارەت (ئابدىسادىق ئەلەمنىڭ تۆت ئوغلى بولغان بولۇپ، 3 ـ ئوغلى ئابدىخالىقخان خوجا قاغىلىققا ئەلەم بولغان، 4 ـ ئوغلى مەهەممەت ئابدۇللاخان خوجا يەكەندە مائارىپ ـ مەرىپەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان). ئەلەمدىن كېيىن تۇرىدىغان مەهكىمە شەرئى ئەزالىرىنىڭ هەممىسىنى ئەلەم تەيىنلىگەن؛ مەسچىلەرنىڭ ئىماملىرى، مازارلارنىڭ شەيخلىرىمۇ مەهەللە خەلقنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن ئەلەم تەرىپىدىن تەستىقلانغان. مەهكىمە شەرئى تەركىبىدىكىلەرنىڭ ۋەزىپە هوقۇقلىرى مۇنداق بولغان:

ئەلەم — ناهىيە بويىچە ئەڭ يۇقىرى دىنىي باشلىق بولۇپ، هەممە دىنىي ئىشلارنى باشقۇرغان؛ دىنىي خادىملار (مەسىلەن، مەهكىمە شەرئىنىڭ خادىملىرى، مۇدەررىس، ئىمام ۋە باشقىلار) نى ۋەزىپىگە تەيىنلەش ياكى ۋەزىپىدىن قالدۇرۇش، دىنىي جەهەتتىكى ئىقتىسادىي ئىشلار ۋە دەۋا ـ دەستۇرلەرگە هۆكۈم قىلىش، جامائەت ئىچىدىكى چوڭ ـ چوڭ ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش، يېڭىدىن تەسىس قىلىنىدىغان دىنىي ئورۇنلارنى تەستىقلاش ئىشلىرىنى قىلغان. ئەلەم بەزى جايلاردا «قازى قۇززات» (قازىلا باشلىقى) دەپمۇ ئاتالغان.

مۇپتى — ئىككىنچى دەرىجىلىك دىنىي باشلىق بولۇپ، مەهكىمە شەرئىنىڭ ئالدىغا قويۇلغان مەسىلىلەرگە پەتىۋا چىقارغان؛ ئەلەم مۇشۇ پەتىۋاغا ئاساسەن هۆكۈم چىقىرىپ، مۆهۈر باسقان ۋە مۆهۈر هەققى ئالغان. مۇپتى يەنە، مەهكىمە شەرئىنىڭ باش كاتىپلىقىنى، ئەلەم بىلەن قازى ۋە باشقا دىنىي ئەمەلدارلار ئوتتۇرىسىدىكى ياكى مەهكىمە شەرئى بىلەن جەمئىيەت ئەربابلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ۋاسىتىلىقنى بېجىرگەن.

قازى — ئۈچىنچى دەرىجىلىك دىنىي باشلىق بولۇپ، قازىلار شەهەر ئىچىدە تۆتتىن ـ بەشكىچە، يېزىلارنىڭ هەر بىر بەگلىك

تەۋسىدە بىردىن - ئىككىگىچە بولغان. بۇلار ئاساسەن، ئىسلام دىنىنىڭ قائىدە - ئەھكاملىرى ھەققىدە تەرغىبات ئېلىپ بېرىش، يەر - زېمىن ۋە ئېلىم - سېتىم ھۇججەتلىرىگە مۆھۈر (تامغا) بېسىش، ئالدىغا كەلگەن دەۋا - دەستۇرلارنى سوراپ ھۆكۈم چىقىرىش، شەرىئەت قائىدىسىگە خىلاپ ئىش قىلغانلارنى جازالاش، بازار كۆنلىرى رەئىسلەر بىلەن بىللە كوچىغا چىقىپ نەرخى - ھاۋانى تەكشۈرۈش، باھانى قەستەن ئۆستۈرگەن ياكى يېمەكلىكلەرنى ئۆلچەمدىن كەم قىلىپ قويغانلارنى جازالاش ئىشلىرىنى قىلغان. ئۇلار ھۇججەتلەرگە مۆھۈر باسقاندا مۆھۈر ھەققى، دەۋا سوراپ ھۆكۈم چىقارغاندا دەۋا ھەققى، جازاغا ھۆكۈم قىلىنغانلاردىن جەرىمانە ئېلىپ ئۆزىگە كىرىم قىلغان. ئەلەم، مۇپتى، قازىلارنىڭ بىر نەچچىدىن دورغىلىرى بولۇپ، دورغىلار ئادەم چاقىرىش، ھۆكۈمنىڭ ئىجراسىنى سۈيلەش ئىشلىرىنى قىلغان.

رەئىس — شەھەر ئىچىدە بىرنەچچە رەئىس ئاخۇن بولغان. ئۇلار قازىلارغا پاردەملىشىپ مەھكىمە شەرئىنىڭ ھۆكۈملىرىنى، شەرىئەت قائىدىسىگە خىلاپ ئىش قىلغانلارغا بېرىلگەن جازانى ئىجرا قىلىش؛ بازار كۆنلىرى قازىلارغا ھەمراھ بولۇپ كوچىغا چىقىپ، نەرخى - ھاۋانى سۈرۈشتۈرۈش، جىك - تارازىلارنى ۋە يېمەكلىكلەرنىڭ ئۆلچەمگە مۇۋاپىق بولغان - بولمىغانلىقىنى تەكشۈرۈش، قائىدىگە خىلاپلىق قىلغانلارنى جازالاش؛ كوچىدا يۈزىنى ياپمىغان ئاياللارنى «نامەھرەم بولدۇڭ» دەپ دەررە[1] بىلەن ئۇرۇشنى بىجىرگەن. ئۇلار بۇ «خىزمىتى» ئۈچۈن بازاردىكى ھۈنەرۋەن - كاسىپلار ۋە تىجارەتچىلەردىن ھەق ئالغان.

مۇدەررىس — يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، مەدرىسىنىڭ باشلىقى، مەدرىسە ئوقۇيدىغان تالىپلارغا دەرس بەرگۈچى.

① ئۇزۇنلۇقى بىر مېتر، كەڭلىكى 10 سانتىمېتر كېلىدىغان ئۇچ - تۆت قەۋەتلىك كالا چەمدىن تىكىلگەن، ئىچىگە قۇم توشقۇزۇلغان، قىسقا ياغاچ ساپلىق پالاق، مەھكىمە شەرئىنىڭ جازا قورالى.

خاتىپ — جۈمە نامازلىرى ۋە ھېيت نامازلىرىدا جامە ياكى چوڭ مەسچىتلەردە خۇتبى ئوقۇغۇچى. خاتىپلارنىڭ خىراجىتى جامە ياكى چوڭ مەسچىتلەرنىڭ ۋەخپى يەرلىرىدىن بولىدىغان كىرىمدىن ئاجرىتىپ بېرىلگەن.

مۇتەۋەللى — دىنىي مۇئەسسەسىلەرنىڭ جۈملىدىن مەھكىمە شەرئى، مەدرىسە ۋە مەسچىتلەرنىڭ ۋەخپى يەرلىرىنى باشقۇرۇش بۇ ۋەخپى يەرلەردىن كەلگەن دارامەتلەرنى يەرگە تەئەللۇق مۇئەسسەسىلەرگە تەقسىم قىلىش، ئۇلارنىڭ مەنپەئەتلىرى (مۇلۇكلىرى) نى ساقلاش ۋە باشقۇرۇش ئىشلىرىنى قىلغان. مۇتەۋەللىلەرنىڭ خىراجەتلىرىمۇ ئاشۇ دارامەتلەردىن چىقىرىلغان.

ئاشىر (دۇژان بېگى) — دىنىي مۇئەسسەسىلەر ئۈچۈن ئۆشرە - زاكات يىغىدىغان كىشى. ئۇلار يىغىدىغان ئۆشرە - زاكات ئۈچ خىل بولغان: بىر خىلى — دېھقانلاردىن ئېلىنىدىغان ئۆشرە - زاكات بولۇپ، دېھقانلار كۆزدە يەردىن ئالغان ھوسۇلىنى خامانغا دۆۋىلىگەندىن كېيىن، ئەڭ ئاۋۋال (ھۆكۈمەتكە غەللە - پاراق تاپشۇرۇلماستا) دۇژان بېگى خامانغا بېرىپ، ھەر ئون چارەك ئاشلىقتىن بىر چارەكنى زاكات ئالغان ۋە بۇ زاكات ئاشلىقلارنى ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان ئامبارغا كىرىم قىلغان. ئىككىنچى خىلى، سودا - تىجارەتچىلەرنىڭ توپلىغان پۇلى ياكى مېلىنىڭ 40 تىن بىرىنى زاكات ئېلىپ، ئۇنى باش دۇژان بېگىگە تاپشۇرغان. ئۇچىنچى خىلى، چارۋىچىلار ياكى دېھقانلارنىڭ چارۋا مالىلىرىنىڭ ھەر 40 تۇياقتىن بىر تۇياقنى زاكات ئېلىپ، ئۇلارنى شۇ يېزىدىكى پادىچىلاردىن بىرىنىڭ تۇغۇلغان تۆللەردىن مەلۇم پىرسەنت بويىچە ھەق ئېلىش شەرتى بىلەن بېقىپ بېرىشىگە تاپشۇرۇپ بەرگەن. زاكاتلار يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن، دۇژان بەگلىرى ئۇلارنى ئۆزلىرى يازغان خاتىرە بويىچە مەھكىمە شەرئىگە ئەينەن سانى بىلەن تاپشۇرغان ياكى تىزىمغا ئالدۇرغان. مەھكىمە شەرئىنىڭ باشلىقى ئەلەم ئاخۇن بۇ ئوشرە -

زاكاتلارنىڭ بىر قىسمىنى مەھكىمە شەرئى خادىملىرىنىڭ خىراجىتى ۋە مەھكىمە شەرئىنىڭ چىقىملىرى ئۈچۈن ئاجرىتىپ بېرىپ، قالغىنىنى ئۆز ئىختىيارىغا ئالغان. يەكەندە مەھكىمە شەرئى ۋە ئەلەملىك تۇزۇمى 1950 ـ يىلىغىچە داۋاملاشتى.

1935 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيە بويىچە بارلىق ئۆشرە ـ زاكاتلار، ئاشلىق ئامبارلىرى ۋە چاۋا پادىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى، ئاشلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئۆشرە ـ زاكاتتىن كىرگەن ئاشلىق، چارۋا مال ۋە نەق پۇللارنى ئۇيۇشمىنىڭ ۋە ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەر، سانايىنەپسە ۋە ئاممۇۋى تەشۋىقات ئورۇنلىرىنىڭ خىراجەتلىرىگە سەرپ قىلغان. ناھىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى بۇرۇنقى ئاشلارنىڭ يارامليقلىرىنى خىزمەتتە داۋاملىق قالدۇرۇپ، يارامسىزلىرىنىڭ ئورنىغا ۋە يېڭى بىنا قىلىنغان ئامبارلارغا يېڭى ئاشىرلارنى تەينلىگەن. بۇ ئەھۋال 1951 ـ يىلى بارلىق ئۇيۇشمىلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» غا قوشۇۋېتىلگەنگە قەدەر داۋاملاشتى.

4. يەكەننىڭ مەمۇرىي تۈزۈلۈشى

تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، يەكەن مىلادى 1911 ـ يىلىدىن ئىلگىرى يەنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈلخانىي يىللىرىدا مەركەزگە بېۋاستە قارايدىغان ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغان؛ 1911 ـ يىلى ئۆلكە قارمىقىدىكى ۋىلايەت دەرىجىسىگە چۈشۈرۈلۈپ، ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە قۇرۇلغان، بۇ مەمۇرىي مەھكىمە پوسكام،

قاغىلىق، گۇما ناھىيىلىرىنىمۇ باشقۇرغان. 1918 ـ يىلى قاغىلىق بىلەن گۇما خوتەن تەۋەسىگە ئايرىۋېتىلىپ، يەكەن ئۆلكىگە بېۋاستە قارايدىغان. مەملىكەت بويىچە 1 ـ دەرىجىلىك ناھىيە قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن.

يەكەن ناھىيىسى ئومۇمىي دائىرىسى بويىچە تۆۋەندىكى 18 يەگلىككە (رايونغا تەڭ چوڭ 18 يېزىغا) ئايرىلغان: 1 ـ ئارال (ئوتۇنچىلىق)، 2 ـ تاغارچى، 3 ـ كامىرا، 4 ـ مىشا، 5 ـ يۇقىرى ئوپا (ئارسلانباغ)، 6 ـ ئوتتۇرا ئوپا (ئىشقول)، 7 ـ تۆۋەن ئوپا (ئېلىشقۇ)، 8 ـ ئودانلىق (راۋاتچى)، 9 ـ ئاۋات، 10 ـ قوشئاۋات (ئالمات)، 11 ـ كورىۋات، 12 ـ شىكلوچى، 13 ـ بۇرۇۋۇس، 14 ـ يۇقىرى خاكدى، 15 ـ تۆۋەن خاكدى، 16 ـ يۇقىرى بەشكەن (ئىگەچى)، 17 ـ تۆۋەن بەشكەن (ساق)، 18 ـ قوشراپ (كاچۇك). بۇ يەگلىكلەرنىڭ ھەر بىرى كەنتلەرگە، كەنتلەر مەھەللىلەرگە ئايرىلىپ، يەگلىكلەرگە يەگ، كەنتلەرگە يۈزبېشى، مەھەللىلەرگە ئونبېشى تەينىلەنگەن.

يەرلىك قەۋم جەھەتتىن ئېيتقاندا، يەكەن 1933 ـ يىلىغا قەدەر، دەريانىڭ شەرق تەرىپى بىر قەۋم (بىر گۇرۇھ)، غەرب تەرىپى بىر قەۋم بولۇپ ئايرىلىپ كەلگەن. شەرقىي قەۋمگە باي ھاجى، غەربىي قەۋمگە ئىمام ھاجى باشچىلىق قىلغان ۋە بۇ باشچىلىق ئاتىدىن بالىغا مىراس قىلىپ داۋاملاشقان، شۇڭا، يەكەن دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى ئودانلىق، شىكلوچى، بۇرۇۋۇس، ئىگەچى، بەشكەن، كامىرا قاتارلىق يېزىلارغا باي ھاجىنىڭ ئەۋلادلىرى يەگ بولغان؛ يەكەن دەرياسىنىڭ غەربىدىكى ئارال، تاغارچى، مىشا، ئارسلانباغ، ئىشقول، ئېلىشقۇ، ئاۋات، ئالمات، كورىۋات، خاكدى، قوشراپ قاتارلىق يېزىلارغا ئىمام ھاجىنىڭ ئەۋلادلىرى يەگ بولغان. مەسىلەن، باي ھاجىنىڭ مەھەممەت نىياز ھاجى، سەمەد يەگ ھاجى، يۈسۈپبەگ، ئابدۇكېرىم مەخسۇم ئىسىملىك ئوغۇللىرى،

ئوغۇللىرىدىن كېيىن نەۋرىلىرى؛ ئىمام ھاجىنىڭ زاكىرخانباي، ئابدۇقادىر بەگ (توكۇر) قاتارلىق يەتتە ـ سەككىز ئوغلى، ئوغۇللىرىدىن كېيىن نەۋرىلىرى بەگ بولۇپ ئۆتكەن. لېكىن، ئىمام ھاجىنىڭ 3 ـ ئوغلى قادىرخانباي بەگ بولماستىن، يۇرتنىڭ مەرىپەت ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، 1930 ـ يىلى يەكەننىڭ جاھانباغ دېگەن يېرىگە يەكەن بويىچە تۇنجى سەككىز سىنىپلىق مەكتەپ سالغان. ئۇلارنىڭ تەسىر دائىرىسى شۇ قەدەر چوڭ ۋە كۈچلۈك بولغانكى، تاكى 1934 ـ يىلى شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى تىكلەنگەنگە قەدەر، بۇ يۇرتلارغا باي ھاجى بىلەن ئىمام ھاجىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن باشقا كىشى زادى بەگ بولالمىغان. بولۇپمۇ ئىمام ھاجىنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادى ناھايىتى كۆپ بولغاچقا، يەكەن دەرياسىنىڭ غەربىدىكى ھەممە يۇرتنى شۇلار سورىغان. ئىمام ھاجىنىڭ تۆت خوتۇنىدىن سەككىز ئوغۇل، 12 قىز جەمئىي 20 بالىسى بولۇپ، 20 بالىدىن تۇغۇلغان نەۋرىلىرى 100 دىن ئېشىپ كەتكەن. ھېيت ـ ئايەم كۈنلىرى ئىمام ھاجى ھەممە ئوغۇل ـ قىزلىرىنى بالا ـ چاقىلىرى بىلەن قوشۇپ چاقىرتىپ، ئۈچ ـ تۆت مو كەلگۈدەك تۈزلەڭ يەرگە كاتتا سورۇن راسلىتىپ، 20 ئوغۇل ـ قىزىنى 20 ئائىلە بويىچە ئولتۇرغۇزۇپ مېھمان قىلغان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئوغۇل ـ قىزلىرى ۋە كېلىن ـ كۈيئوغۇللىرىدىن ھال ـ ئەھۋال سوراپ، نەۋرىلىرى بىلەن تونۇشقان؛ نەۋرىلىرىنىڭ چوڭراقلىرىغا بىردىن چوڭ قوي، كىچىكرەكلىرىگە بىردىن پاقلان ھېيتلىق بەرگەن.

يەكەننىڭ زېمىن دائىرىسى ناھايىتى كەڭ، ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇنى بىر ناھىيە سۈپىتىدە باشقۇرۇش قىيىن بولغاچقا، 1927 ـ يىلى يەكەننىڭ ئامبىلى لى ۋۇجۇنىڭ ئىلتىماس قىلىشى، ئۆلكە باشلىقى ياڭ زېڭشىننىڭ تەستىقلىشى بىلەن يەكەن «يېڭىشەھەر ناھىيىسى»، «كونىشەھەر

ناھىيىسى» دەپ ئىككى ناھىيىگە ئايرىلغان؛ يېڭىشەھەر ناھىيىسى 1 ـ دەرىجىلىك ناھىيە، كونىشەھەر ناھىيىسى 2 ـ دەرىجىلىك ناھىيە قىلىپ بېكىتىلگەن. 18 بەگلىكنىڭ توققۇزى يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە، توققۇزى كونىشەھەر ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلگەن. ھۆكۈمەت دېلوسىدا، يېڭىشەھەر «ساچى»، كونىشەھەر «يېئېرچاڭ» دەپ ئاتالغان. بۇ ئىككى ناھىيە تۈزۈمى 16 يىل داۋام قىلىپ، 1942 ـ يىلىغا كەلگەندە، يەكەن يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى يۇ يۈەنچىڭنىڭ ئىلتىماس قىلىشى، ئۆلكە باشلىقى شېڭ شىسەينىڭ تەستىقلىشى بىلەن ئىككى ناھىيە بىرلەشتۈرۈلۈپ يەنە بىر ناھىيە قىلىنغان؛ يېڭىشەھەر بىر بەگلىك ھېسابلىنىپ، ناھىيە دائىرىسى 19 بەگلىك بولغان.

1943 ـ يىلى شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنىڭ ئورنىغا گومىنداڭ ھاكىمىيىتى تىكلەنگەندىن كېيىن، يەكەن ناھىيىسى ۋىلايەتكە ئۆزگەرتىلىپ، يەكەن، قاغىلىق، پوسكام، مەكىت تۆت ناھىيىنى باشقۇرۇدىغان ۋىلايەتلىك ۋالىي مەھكىمىسى قۇرۇلدى. ۋىلايەتكە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ئەڭ ئاۋۋال، ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى قىلىپ تەشكىللەندى. ئاندىن ۋالىي مەھكىمىسى بىلەن بىللە گومىنداڭ پىرقە بۆلۈمى (شەنداڭبۇ)، ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى، ۋىلايەتلىك سوت مەھكىمىسى (فايۈەن) قاتارلىق ئورگانلار قۇرۇلدى. شۇ قاتاردا، ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىمۇ ۋىلايەتلىك ئۇيۇشمىغا ئۆزگەرتىلدى. ناھىيىلەردە گومىنداڭنىڭ «باۋ ـ جيا» تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، يېزىلار رايونلارغا، كەنتلەر «باۋ»غا، مەھەللىلەر «جيا»غا ئۆزگەرتىلدى؛ ناھىيە بازارلىرى «جىڭ» دەپ ئاتىلىپ، «جىڭلار»نىڭ ئاستىدا «باۋ»، «جيا» لار تەسىس قىلىندى؛ ئۇنىڭ باشلىقلىرى «جىڭجاڭ»، «باۋجاڭ»، «جياجاڭ» دەپ ئاتالدى. يېزىلادىمۇ رايون باشلىقىدىن قالسا، يۈزبېشىلەر «باۋجاڭ»، ئونبېشىلەر «جياجاڭ»

دەپ ئاتالدى. يەكەن ناھيىسىنىڭ يېڭىشەھەر ۋە كونىشەھەر بازارلىرى ئىككى «جىڭ» قىلىنىپ، ئۇلارغا بىردىن «جىڭجاڭ» قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن يەكەن ناھيىسى رايونغا تەڭ 20 بەگلىك قىلىپ تۈزۈلدى. يېڭىشەھەرنىڭ مەھەللە دائىرىسى كىچىكرەك بولغاچقا، ئۇنى بىر جىڭجاڭ باشقۇردى. لېكىن، كونىشەھەرنىڭ مەھەللە دائىرىسى كەڭ بولغاچقا، كونىشەھەردىكى مەھەللىلەر تۆت ئاساسىي كوچىغا («گەي» گە) ئايرىلىپ، ئۇلارغا بىردىن «گەيجاڭ» (كوچا باشلىقى) قويۇلدى؛ بۇ گەيجاڭلار جىڭجاڭنىڭ قارمىقىدا بولدى.

ناھيىنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇشىدا، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ ئەمەلدارلىرى، رايون باشلىقلىرى، شەھەر ۋە يېزىلارنىڭ باۋجاڭ - جياجاڭلىرىدىن باشقا، يەنە يېزىلارنىڭ سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مىراپلار، شەھەر ۋە يېزىلارنىڭ ئامانلىق ئىشلىرىنى باشقۇرۇدىغان پاششەپ[1]لەر بولغان. رايونىنىڭ سۇ باشقۇرغۇچىسى «باش مىراپ»، يېزىنىڭ سۇ باشقۇرغۇچىسى «مىراپ»، كەنتنىڭ سۇ باشقۇرغۇچىسى «كۆڭىبشى»، مەھەللىنىڭ سۇ باشقۇرغۇچىسى «داققال» دەپ ئاتالغان. پاششەپلەرنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئوغرى، يانچۇقچى، بۇلاڭچى، قىمارۋازلارنى تۇتۇپ سوراق قىلىش ۋە جىنايىتىگە قاراپ جازالاش، پۇقرالار ئارىسىدا يۈز بەرگەن جىدەل - ماجرالارنى سوراپ ھەل قىلىشتىن ئىبارەت بولۇپ، شەھەر ئىچىدە ۋە ھەر بىر يېزىدا بىردىن «پاششەپ بەگ»، ئۇلارنىڭ قول ئاستىدا بىرقانچىدىن دوغلار بولغان.

ناھيە دائىرىسىدىكى ھۆكۈمەت ئىدارىلىرىنىڭ ئەمەلدارلىرى، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى، ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭ

① پاششەپ — پارس تىلىدىكى «پادىشاھشەپ» (كىچىك پادىشاھ) دېگەن ئاتالغۇدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا «پاششەپ» بولۇپ ئۆزگىرىپ كەتكەن.

مۇئەللىم - خىزمەتچىلىرىگە ھۆكۈمەت خەزىنىسىدىن ئايلىق مائاش بېرىلەتتى. ئەمما، رايون - يېزا باشلىقلىرى، جىڭجاڭ - باۋجاڭلار، مىراپلار، پاششەپلەر ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى ئاساسىي قاتلام باشقۇرغۇچىلىرىغا ھۆكۈمەتتىن مائاش بېرىلمەيتتى، ئۇلار تۆۋەندىكى چارىلەر بىلەن تويۇپ ئاشقۇدەك تەمىنلىنەتتى: 1) ھۆكۈمەتتىن ئاجرىتىپ بېرىلگەن، يەر بېجى ۋە غەللە - پاراق ئېلىنمايدىغان مەلۇم ساندىكى تېرىلغۇ يەرلەرنى دېھقانلارغا ھەقسىز تېرىتىپ، ئۇنىڭ ھوسۇلىنى ئۆزلىرى ئالاتتى، 2) ناھيىلىك ھۆكۈمەتتىن بۇيرۇق بىلەن چۇشۇرۇلگەن تۇرلۇك ئالۋان - سېلىقلارنىڭ سانىنى مەلۇم پىرسەنتتە كۆپەيتىپ، ئۇنى پۇقرالاردىن يىغىۋالغاندىن كېيىن، ناھيىلىك ھۆكۈمەتكە تېگىشلىكىنى تاپشۇرۇپ، قالغىنىنى ئۆزلىرى كېرىم قىلاتتى، 3) تۇرلۇك دەۋا ھەققى، يەر ئېلىش - يەر سېتىش ھەققى، مۆھۈر ھەققى ۋە باشقا ھەقلەردىن نۇرغۇن پۇل ياكى نەرسە ئۇندۇرۇۋالاتتى، 4) ئالدىغا كەلگەن دەۋە - دەستۇرلاردىن پارا ئېلىش، سوۋغات قوبۇل قىلىش ياكى جاۋابكارلارغا گۇناھ ئارتىپ جەرىمانە قويۇش ئارقىلىقمۇ نۇرغۇن پايدىغا ئېرىشەتتى، 5) ناھيىدىن ئامبال، لوزۇڭ بەگ (باش بەگ)، توپ بېشى (ناھيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى) قاتارلىق ئەمەلدارلار بىر ئىش بىلەن يېزىلارغا چىقسا، ئۇلارنى كاتتا زىياپەت بىلەن كۈتۈۋالغاندىن تاشقىرى، شەھەرگە قايتار ۋاقتىدا ئۇلارغا ھەر خىل ئېسىل رەخت، تون ياكى قوي، كالىلارنى سوۋغات قىلاتتى - دە، بۇ زىياپەت ۋە سوۋغاتقا كەنتكەن چىقىملارنىڭ پۇلىنى پۇقرالارغا چېچىپ، ھەسسىلەپ ئاشۇرۇپ يىغىۋالاتتى. يۇقىرىدىكىدەك «باۋ - جيا تۇزۇمى» ۋە «ئالۋان - ياساق تۇزۇمى» 1949 - يىلى ئۆلكە ئازاد بولغانغا قەدەر داۋاملاشتى.

5. ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئەھۋالى

شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىكىگە ئوخشاش، يەكەندىمۇ 1933 - يىلىدىن ئىلگىرى بىرەر پەننىي مەكتەپ بولمىغان، شۇنىڭدەك ھۆكۈمەت تەمىناتىدىكى بىرەر مىللىي مەكتەپمۇ بولمىغان. پەقەت يېڭىشەھەر بىلەن كونىشەھەردە ھۆكۈمەت تەمىناتىدىكى ئىككى «شۆتاڭ» بولغان. لېكىن، بۇمۇ پەننىي مەكتەپ ئەمەس، كۆڭزى تەلىماتىنى ئۆگىنىدىغان خەنزۇچە مەكتەپ بولۇپ، مۇددىتى تۆت يىللىق بولغان. بۇ مەكتەپكە ساپ ئەمەلدارلار، بەگلەر ۋە بايلارنىڭ بالىلىرى قوبۇل قىلىنىدىغان بولسىمۇ، ئەمما بەزى بايلارنىڭ بالىلىرىغا نۆۋەت كەلگەندە ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرىنى سېتىۋېلىپ، ئۆز بالىلىرىنىڭ ئورنىغا كىرگۈزۈپ بەرگەن. مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش شارائىتى ناچار، تۇزۇمى قالاق بولغاچقا، ئوقۇغۇچىلارغا روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتلەردىن زور بېسىم بولغان. بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئوقۇشنى خەنزۇ تىلىدا پۈتتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، باجخانا، بەگلىك ئىدارە قاتارلىق ئورۇنلارغا تەقسىم قىلىنغان.

يەرلىك ئاۋامنىڭ بالىلىرى پۈتۈنلەي شەخسلەر تەرىپىدىن ئېچىلغان دىنىي مەكتەپلەردىلا ئوقۇشقا مۇيەسسەر بولالىغان. مۇنداق خۇسۇسىي مەكتەپلەر يەكەندىمۇ خېلى ئومۇملاشقان بولۇپ، ھەر بىر مەھەللىدە دېگۈدەك بىردىن ئېچىلغان. مەكتەپ ئاچقان دامۇللىلارنىڭ ئىجتىھات بىلەن باشقۇرۇشى ۋە ئوقۇتۇشى نەتىجىسىدە، بۇ مەكتەپلەر ئىپتىدائىي (باشلانغۇچ) مەكتەپ، قارىخانا، مەدرىسە دەپ ئۈچ دەرىجىگە بۆلۈنگەن. پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتۇشنى خالىغان ئاھالىلەر يەتتە ياشقا تولغان پەرزەنتلىرىنى (مەيلى ئوغۇل ياكى قىز بولسۇن) پەيشەنبە ياكى جۈمە كۈنلىكى بىر خون داستىخانلىق نان بىلەن

باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپكە ئاپىرىپ بەرگەن. «داستىخانلىق» نىڭ ئېچىگە، ھاللىق ياكى بايراق ئائىلىنىڭ بولسا، بەش - ئون نان، بىرەر كىيىملىك رەخت، بىر - ئىككى جىڭ قەنت - ناۋات سېلىنغان؛ ئەگەر كەمبەغەللەرنىڭ بولسا، بەش - ئالتە نان ۋە بىرنەچچە پوشكال سېلىنغان. ئاتا - ئانىلار داستىخاننى مەكتەپ ئاخۇنىنىڭ ئالدىغا قويۇپ، «پەرزەنتىمىزنىڭ جېنى ئاللادىن، ئۇستىخېنى ئاتا - ئانىدىن، بەخت - ئىمانى ئۇستازدىن» دەپ، بالىسىنى ئېھتىرام بىلەن ئاخۇنۇمنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرغان. بالىلار بۇ باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپتە بىرەر يىل ئوقۇپ خەت ساۋاتىنى چىقىرىپ، ئاندىن بىر - ئىككى يىلغىچە «ھەپتىيەك» (قۇرئانىنىڭ ئۇششاق سۈرىلىرى توپلىمى)، بەش پەرزىنىڭ ئەھكاملىرىنى يادقا ئېلىپ ئوقۇغان. ئۇلار ئون ياشتىن ئېشىپ ئىپتىدائىي مەكتەپتى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، كۆپ ساندىكى قىز ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى «قىز بالا دېگەن شۇنچىلىك ئوقۇسا بولدى» دەپ، ئاز ساندىكى ئوغۇل ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى «ئوغۇل بالا ساۋاتى چىققاندىن كېيىن ھۈنەر ئۆگەنگىنى ياخشى» دەپ بالىلىرىنى مەكتەپتىن توختىتىۋالغان. داۋاملىق ئوقۇشنى خالىغان ۋە شۇنداق ئىمكانىيىتى بار ئوغۇل ئوقۇغۇچىلار بىلەن ناھايىتى ئاز ساندىكى قىز ئوقۇغۇچىلار قارىخانىغا چىقىرىلىپ، قارىخانىدا قۇرئانىنىڭ چوڭراق سۈرىلىرىنى ۋە «سەپەلىيا»، «نامىھەق» قاتارلىق ئەدەبىي كىتابلارنى ئوقۇغان. قارىخانا ئوتتۇرا دەرىجىلىك دىنىي مەكتەپ بولغاچقا، ئۇ يەردىمۇ دەرسلەر ئاساسەن ياد ئالدۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن ئوقۇتۇلغان. ئوقۇغۇچىلار دەرسلىك كىتابلارنى ئوقۇنقۇچى ئاخۇنۇمدىن سېتىۋالغان.

بۇ دىنىي مەكتەپلەرنىڭ ھېچقاندىقىدا دوسكا، دەپتەر - قەلەم، پارتا - ئورۇندۇق بولمىغان. سىنىپ قىلىنغان ئۆينىڭ چۆرىسىگ ئام ياقىلاپ (تامدىن بىر مېترچە ئىچكىرى قىلىپ) ئىككى غېرىچچە

ئېگىزلىكتە سۇپا سېلىنغان. تام بىلەن سۇپىنىڭ ئارىلىقىدىكى يەرگە پاخال سېلىنىپ قويۇلغان بولۇپ، 40 — 50 نەپەر ئوقۇغۇچى پاخالنىڭ ئۈستىدە تام يانقلاپ ئولتۇرۇپ، كىتابنى سۇپىنىڭ ئۈستىگە قويۇپ ئوقۇغان. سىنىپ ئىچىنىڭ تازىلىقى ۋە ھاۋاسى ناچار ئىدى. ئاخۇنۇمنىڭ ئوقۇتۇش ھەققى ئوچۇن، ئوقۇغۇچىلار ھەر پەيشەنبە كۈنى «پەيشەنبىلىك» ئېلىپ بارغان؛ «پەيشەنبىلىك» ئائىلىلەرنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ، جىقراق بولغاندا بىر - ئىككى نان ۋە بىرنەچچە داچەن① پۇلدىن، ئەڭ ئاز بولغاندا بىر - ئىككى داچەن پۇلدىن ئىبارەت بولغان. ئوقۇغۇچىلار ھەپتىدە ئالتە كۈن ئوقۇتۇلۇپ، ھەر جۈمە كۈنى دەم ئېلىشقا قويۇپ بېرىلگەن، بۇ «ئازنا قويۇپ بېرىش» دەپ ئاتالغان. لېكىن، ئاخۇنۇمنىڭ ئىشى چىقىپ قالغان ياكى مەجەزى يوق بولۇپ قالغان كۈنلەردىمۇ ئوقۇغۇچىلار دەم ئېلىشقا قويۇپ بېرىلگەن.

بۇ مەكتەپلەرنىڭ مۇقىم ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇددىتى بولمىغان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياخشى ئوقۇيالمىغانلىرى يېرىم يولدا توختاپ قالغان؛ ياخشى ئوقۇيالىغانلىرى ئاشۇنداق شارائىتتا بىرقانچە يىل تىرىشىپ ئوقۇپ، قارىخانىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن يەنە قۇرئاننى يادقا ئوقۇيالايدىغان، ياشقا دىنىي كىتابلارنى راۋان ئوقۇيالايدىغان بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئوقۇشتىن توختاپ، ئائىلىسىنىڭ ئىشىنى قىلغان؛ ئوقۇش نەتىجىسى ئالاھىدە ياخشى ۋە يەنىمۇ داۋاملىق ئوقۇشنى (يۇقىرى مەلۇماتلىق بولۇشنى) خالايدىغان ئاز بىر قىسمى مەدرىسكە كىرىپ ئوقۇغان. ئۇلار ياشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك دىنىي مەكتەپلەردە «تەلەبە» دەپ ئاتالغان بولسا، يۇقىرى دەرىجىلىك دىنىي مەكتەپ — مەدرىسە «تالىپ» دەپ ئاتالغان. تالىپلار مەدرىسىدە يۇقىرى سەۋىيىلىك دىنىي كىتابلارنى

① چېيدۇك زامانىسىدا مىستېن ياسالغان، ئوتتۇرىسى تۆشۈك پۇل؛ شۇ زامانىدىكى پۇل قىممىتىنىڭ ئاز كىچىكى.

ئوقۇغان. بولۇپمۇ «خانلىق مەدرىسە»گە ئوقۇشقا كىرگەن تالىپلار قۇرئاننىڭ تەپسىرى ۋە باشقا دىنىي كىتابلارنى ئوقۇغاندىن تاشقىرى، ئەدەبىيات، تارىخ، ئىلمىي نۇجۇم (ئاستىرونومىيە)، ئىلمىي تىپ (تىبابەتچىلىك)، ئىلمىي غەيىپ (كانچىلىق)، ئىلمىي ھېساب (ماتېماتىكا) قاتارلىق پەننىي كىتابلارنىمۇ ئوقۇغان. لېكىن، بۇ كىتابلارمۇ ئەرەب تىلىدا يېزىلغان بولغاچقا، ئۇلارنى مۇدەررىسلەر يېشىپ چۈشەندۈرۈپ بەرگەن. تالىپلار مەدرىسىنىڭ دەرسخانىسىدا چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ مۇدەررىستىن دەرس ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ھوجرىلىرىغا چىقىپ، كىتابلىرىنى رىھىل①ئوستىگە يېيىپ قويۇپ دەرس تەكرارلىغان. مەدرىسە ئىچىدىكى ھوجرىلار (ياتاق ئۆيلەر) بەش - ئالتە تالىپقا بىردىن تەقسىم قىلىنىپ بېرىلگەن. تالىپلارنىڭ ئۆيى يىراقلىرى ئاشۇ ھوجرىدا قونغان؛ ئۆيى يېقىنلىرى ئاخشىمى ئۆيىگە كېتىپ، ئەتىگىنى كەلگەن. تالىپلار ئوقۇش خىراجىتىنى (تاماق، ياتاق، كىتاب پۇللىرىنى) ئۆزلىرى ھەل قىلغان، يەنە مەدرىسىنىڭ تازىلىقى ۋە مۇدەررىس ئاخۇنۇمنىڭ ئۆي ئىشلىرىنىمۇ قىلىشىپ بەرگەن. ھەر بىر مەدرىسىنىڭ ئىخلاسمەن كىشىلەر ۋەخپى قىلىپ بەرگەن (ھەقسىز ھەدىيە قىلغان) بىرنەچچە ئون مو، ھەتتا بىرەر يۈز مو تېرىلغۇ يېرى بولۇپ، بۇ يەرلەرنىڭ ھەممە دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى تالىپلار قىلغان، ئۇلارنىڭ يېتىشەلمىگەن يەرلىرىگە دېھقانلار يارەملەشكەن. كۈزدە ئېلىنغان ھوسۇلنىڭ ھەممىسى مۇدەررىسنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرۇلغان، مۇدەررىس ئۇنى ئۆزىنىڭ ۋە مەدرىسىنىڭ خىراجىتىگە ئىشلەتكەن. مەدرىسلەرنىڭمۇ مۇقىم ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇددىتى بولمىغان، تالىپلارنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈشى ئۇلارنىڭ دەرسلەرنى ئۆزلەشتۈرۈش سەۋىيىسىگە باغلىق بولغان. مەدرىسنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، بىلىم

① رىھىل — ياغاچتىن گىرەلەشتۈرۈپ ياسالغان جازا.

سەۋىبىسى يۇقىرى تالىپلار، مۇھەررىس ئاخۇنۇمنىڭ باھالاپ بېرىشى بىلەن كىچىك مەدرىسلەرگە مۇھەررىس قىلىپ تەيىنلەنگەن؛ سەۋىبىسى تۆۋەنرەكلىرى مەھەللە مەسچىتلىرىگە ئىمام ياكى مەھكىمە شەرئىگە ئادەدى خادىم، ھېچبولمىغاندا ئىپتىدائىي مەكتەپلەرگە خەلپەت قىلىپ تەيىنلەنگەن.

1933 ـ يىلى 9 ـ ئايدا مەھەممەت ئابدۇللاخان خوجا ئىسمىلنىڭ كىشى يەكەن بويىچە چوڭ مەسچىت — جامىنىڭ پېشىدىكى مەدرىسىدە بەش سىنىپلىق پەننىي مەكتەپ ئېچىپ، ئۇنىڭغا «مەتلەئۇل ئىرفان» (بىلىم تۇغۇلىدىغان جاي) دەپ نام بەرگەن. بۇ مەكتەپكە غۇلام مۇسىيىخان (لوندون ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان)، ھاجى مەھەممەت ئەن، ئابدۇللاخان خوجا، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم، مەھەممەت ئىمىن ئىسلامى قاتارلىق سەككىز كىشى ئوقۇتقۇچى بولغان. ئوقۇغۇچىلىققا ھەرقايسى مەھەللىلەردىكى باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلەر ۋە شۇ سەۋىبىدىكى بالىلار قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، سانى 150 كە يەكەن. بۇ مەكتەپتە جۇغراپىيە، ھېساب، ھۆسنىخەت ۋە ئىملا، ئۇيغۇر تىلى، ئىسلام تارىخى، قىرائەت (دىنىي دەرس)، غەزەل، تەنتەربىيە قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلگەن. شۇڭا، بۇ مەكتەپ يەكەن بويىچە تولۇقسىز ئوتتۇرا ھېسابىدىكى مەكتەپ بولۇپ قالغان.

1937 ـ يىلى 11 ـ ئايدا «مەتلەئۇل ئىرفان»نى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلاردىن راپىجان بابايوۋ، مەھەممەت ئىبراھىم، مۇمىن نەزەر، مەھەممەت شېرىپ، نىزامىدىن ئىبراھىم، ھاۋاز ھاجى قاتارلىق ئالتە ـ يەتتە كىشى قاغلىق ناھىيىسىگە؛ ئابلىكىم سالى، زايىت نەيچى قاتارلىق تۆت كىشى پوسكام ناھىيىسىگە بېرىپ پەننىي مەكتەپ ئېچىش ئىشى بىلەن شۇغۇللانغان. 1939 ـ يىلى راپىجان بابايوۋ، مەھەممەت شېرىپ، مامۇت نۇر، ھەمرا بەگ قاتارلىقلار ئۇرۇمچىدە ئوقۇشقا تاللىنىپ، «شىنجاڭ مەدەنىي كادىرلار كۇرسى»نى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئەكەلىنىڭ مائارىپ ساھەسىدە رەھبەرلىك

خىزمىتىنى ئىشلىگەن.

1934 ـ يىلى شېكى شىسەي ھاكىمىيىتى تىكلەنگەندىن كېيىن، 1935 ـ يىلىدىن باشلاپ، يەكەندىمۇ پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپلەر كۆپلەر قۇرۇلۇپ، ئۇلارغا ئەڭ ئاۋۋال دىنىي باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى، ئونىڭدىن قالسا مەھەللىلەردىن ئوقۇش يېشىغا يەتكەن بالىلار قوبۇل قىلىنغان. بۇرۇنقى ئىككى «شۆتاك» (خەنزۇچە مەكتەپ) مۇ پەننىي مەكتەپكە ئۆزگەرتىلگەن. شۇنىڭ بىلەن پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپلەر سانى سەككىزگە، سىنىپ سانى 27 گە، ئوقۇغۇچى سانى 570 كە يەتكەن. لېكىن، بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئوچىلا (ئىككى خەنزۇچە مەكتەپ، بىر ئۇيغۇرچە مەكتەپ) ھۆكۈمەت تەمىناتىدا، قالغانلىرى پۈتۈنلەي ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى تەمىناتىدا ئىدى (خەنزۇ ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قارمىقىدا مەكتەپ يوق ئىدى). سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1937 ـ يىلى يەكەندە ھۆكۈمەت تەمىناتىدىكى مەكتەپ تۆتكە، سىنىپ سانى 50 كە، ئوقۇغۇچى سانى 2000 غا؛ ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى تەمىناتىدىكى مەكتەپ 202 گە، سىنىپ سانى 612 گە، ئوقۇغۇچى سانى 21 مىڭغا يەتكەن. ئۇيۇشما تەمىناتىدىكى مەكتەپلەردىن شەھەر ئېچىدە ئىككى ئوغۇللار مەكتىپى، بىر قىزلار مەكتىپى بولغان. قىزلار مەكتىپىدە يەنە ئىككى سىنىپلىق كەچ كۇرس تەشكىل قىلىنىپ، ئونىڭدا مەخسۇس چوكانلارلا ئوقۇتۇلغان. بۇ كەچ كۇرسنىڭ ھەر بىر قارارىدا 60 نەپەر ئايال تولۇق ساۋاتلىق قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ سەۋىبىسى يۇقىرىلىرى باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە مۇئەللىم قىلىنغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئەرلەر ۋە ئايالار ئوچۇن ئېچىلغان مۇنداق كەچ كۇرسلار خېلى كۆپەيگەن، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ مۇئەللىملىرىگە ھۆكۈمەتتىن مائاش بېرىلگەن، قالغانلىرىنىڭ مۇئەللىملىرىگە ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدىن مائاش بېرىلگەن.

1943 ـ يىلى يەكەن ۋىلايەت بولغاندىن كېيىن، تولۇقسىز

ئوتتۇرا مەكتەپتىن باشقا، بىر ئاددى دارىلمۇئەللىمىن قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا قاغىلىق، پوسكام، مەكىت ناھىيىلىرىدىنمۇ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان. بۇ دارىلمۇئەللىمىندە ئالتە سىنىپ، ئالتە ئېغىزلىق ياتاق، ئىشخانا، ئاشخانا ۋە ئامبارلار بىنا قىلىنىپ، ئوقۇغۇچى سانى 260 قا، ئوقۇتقۇچى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر سانى 12 گە يەتكەن. ئوقۇش مۇددىتى ئۈچ يىل بولۇپ، ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، ئۇيغۇر تىلى، خەنزۇ تىلى، تارىخ، جۇغراپىيە، سىياسەت، تەنتەربىيە دەرسلىرى ئۆتۈلگەن. شۇنىڭ بىلەن باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە، ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئاددى دارىلمۇئەللىمنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار قەشقەر دارىلمۇئەللىمىگە، ھەتتا ئۇرۇمچىدىكى ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىگە بېرىپ ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن، ئۇرۇمچى دارىلمۇئەللىمىن ۋە «شىنجاڭ مەدەنىي كادىرلار كۇرسى» نى پۈتتۈرگەن بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار (مەيلى يەكەنلىك ياكى باشقا يەرلىك بولسۇن) يەكەنگە كېلىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغاندىن كېيىن، يەكەندىكى باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش سوپىتى بارغانسېرى ياخشىلاندى، سىنىپ سانىمۇ كۆپەيدى.

6. مەدەنىيەت - سەنئەت ئەھۋالى

يەكەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دۇنياغا تونۇلغان كلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئانا يۇرتى بولغاچقا، ئۇ مۇقام يۇرتى، ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى دېگەن نامى بىلەن مەشھۇر. ئون ئىككى مۇقام تىلغا ئېلىنسا، خەلقىمىز ئاۋۋال مۇقامنى رەتلەپ توپلاشتا ئۆچمەس تۆھپە ياراتقان مۇقامشۇناس ئامانىنساخان بىلەن يۈسۈپ قەدىرخاننى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ. ئامانىنساخانىڭ ئەنە شۇنداق ئۆچمەس تۆھپە يارىتىشىغا ھەر جەھەتتىن ياخشى شەرت -

شارائىت يارىتىپ بەرگەن يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى سۇلتان ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدىن ھازىرغا قەدەر تۆت ئەسىر ئۆتكەن بولسىمۇ، سەنئەت خۇمار يەكەن خەلقى ئۆزىنىڭ بۇ كلاسسىك بايلىقىنى زۇلمەتلىك يىللاردىمۇ ئۇنتۇپ قالماي، بەلكى بارغانسېرى بېيىتىپ، ھازىرغىچە ساقلاپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ كەلدى. ئون ئىككى مۇقامنىڭ شەكىللىنىش، رەتلىنىپ توپلىنىش ۋە راۋاجلىنىش جەريانى توغرىسىدا نۇرغۇن قىممەتلىك ماتېرىياللار يېزىلدى. شۇڭا، مەن بۇ ئەسلىمىدە يەكەننىڭ ھازىرقى زامان مەدەنىيەت - سەنئىتىگە دائىر ئەھۋاللار ئۈستىدىلا توختىلىمەن.

يەكەندە 1934 - يىلىغىچە ھازىرقى زامان (يېڭى زامان) مەدەنىيەت - سەنئىتى بارلىققا كەلمىگەن. 1935 - يىلىدىن باشلاپ ساناينەپىسە، كىنو، گېزىتلەر بارلىققا كېلىپ، سەھنە ئويۇنى، ئاۋازسىز كىنو قاتارلىقلار پەيدا بولغان. 1935 - يىلى 2 - ئايدا يەكەن ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيۇشمىنىڭ تەشەببۇس قىلىشى بىلەن يەكەندىكى يەرلىشىپ قالغان ئۆزبېكلەردىن زەينىلئابىدىن، زىياۋۇدۇن قارى، زاكىرجان مۇمىن، زاكىر يولداش، پازىلجان شاگىرت (سودىگەرلەر باشلىقى)، جۇرىۋاي، ھاجى نۇرۇللا، سوپىجان قاتارلىقلار[1] ۋە كۇچالىق ئۇيغۇرلاردىن ئەبەيدۇللاجان، يۈسۈپ زىيا[2] قاتارلىق كىشىلەر ئۆزلىكىدىن ھەۋەسكارلار سەنئەت گۇرۇپپىسى بولۇپ تەشكىللىنىپ، ئەبەيدۇللا قارى دېگەن كىشىنىڭ ھويلىسىدا (ھازىرقى ياغاچ پونكىتىنىڭ ئورنىدا) چايخانا ئاچقان. بۇ گۇرۇپپىغا زەينىلئابىدىن باشچىلىق قىلغان. ئۇلار بۇ چايخانىدا بىر تەرەپتىن چاي

① بۇ كىشىلەر 1944 - يىلىغىچە سەنئەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، يەكەننىڭ سەھنە سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇشقا زور تۆھپىلەرنى قوشقان. بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى يېقىنقى يىللارغىچە ياشاپ كەلدى؛ زاكىرجان مۇمىن بىلەن سوپىجان ھازىرمۇ خۇيۇسى تىجارەت بىلەن شۇغۇللانىماقتا.

② بۇ ئىككىيلەن كېيىن خوتەن ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆيىكىگە يۆتكىلىپ، ئۇزۇن يىللار ئىشلەپ، ئازادلىقتىن كېيىن مۇشۇ ئۆمەكتىن پېنسىيەگە چىققان.

ساتسا، يەنە بىر تەرەپتىن مۇزىكا چېلىپ ناخشا ئېيتىش، ئۇسسۇل ئويناش، كىچىك تېپتىكى لەپەر ۋە كومپەيىلەرنى ئويناش بىلەن بىللە سەنئەتنى نامايان قىلىپ، تاماشىبىنلارنى چايخانا پائالىيىتىگە جەلپ قىلغان. بۇ چايخانا پائالىيىتى تولاراق ئاخشىمى يەتتە سائەتلىك دەم ئېلىش ۋاقتىغا توغرىلاپ ئېلىپ بېرىلغاچقا، چايخانىغا كېلىپ ئويۇن كۆرىدىغان ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر، مۇئەللىملەر، ياش تىجارەتچىلەر بارغانسېرى كۆپەيگەن (چايخانىغا ئون ياشتىن تۆۋەن بالىلار كىرگۈزۈلمىگەن، ئايال ۋە قىزلارنىڭ كىرىشى چەكلەنمىگان). تاماشىبىنلار كۆپىنچە چايخانىغا پېتىشماي قالغاندىن كېيىن، چايخانىنى ئابدۇراخمان خوجام دېگەن كىشىنىڭ ھويلىسىغا (ھازىرقى ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ئورنىغا) يۆتكىگەن. ھەۋەسكارلار سەنئەت گۇرۇپپىسى بۇ يەردە بىرقانچە ناخشا ـ ئوسسۇل، مۇزىكا ۋە لەپەر نومۇرلىرىنى تەييارلاپ، 1935 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى شەھەرگە يېقىن پىلال يېزىسىدىكى جەرنەي ساھىب دېگەن ئافغانلىق بىغدا (ھازىرقى كۆكتاتچىلىق كەنتىدە) تۇنجى قېتىم ئەسمى ئويۇن قويغان. بۇ ئويۇنىنى كۆرۈشكە شەھەر ئىچىدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر، مۇئەللىملەر، چوڭ ياشتىكى ئوغۇل ئوقۇغۇچىلار، ئىدارە ـ جەمئىيەت باشلىقلىرى، شەھەر ئەتراپىدىكى يېزا ئاھالىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قاتناشقان. بۇ ئويۇنىنىڭ ئونۇمى ياخشى بولغاچقا، ئۇلار دەرھال يەنە بىر مەيدان ئويۇن تەييارلاپ، 2 ـ قېتىملىق ئويۇننى ناھىيىلىك 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ سەيناسىدا قويغان. بۇ سەينادا بىرنەچچە قېتىم ئويۇن قويۇلغاندىن كېيىن، ئويۇن كۆرگۈچىلەر تېخىمۇ كۆپىيىپ، بۇ سەينامۇ پاتمىغاچقا، ئورۇننى ھازىرقى ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئورنىغا يۆتكىگەن ۋە مۇشۇ ئورۇندا داۋاملىق ئويۇن قويغان. ئاممىا بۇ يەرنى «چايخانا» دەپ ئاتىغان. بۇ ۋاقىتتا، ھەۋەسكارلار سەنئەت گۇرۇپپىسى خېلى راۋاجلىنىپ،

ھەۋەسكارلارنىڭ سانىمۇ كۆپىيىپ، رەسمى بىر تەشكىل بولۇپ شەكىللىنىشكە ۋە مەلۇم ئىقتىسادىي يارەمگە مۇھتاج بولۇپ قالغانلىقتىن، 1936 ـ يىلىنىڭ بېشىدا بۇ گۇرۇپپىنى ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئۇنكۇزۇۋېلىپ، «سانايىنەپىسە» قىلىپ قۇرغان. شۇنىڭغا قەدەر ئۇلار ئويۇننى پۇلسىز قويغان، ئويۇن قويۇشقا كېرەكلىك كىيىم ـ كېچەكلەرنى ھەۋەسكارلار ئۆزلىرى ئېلىپ كەلگەن.

ناھىيىلىك سانايىنەپىسە قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ پۇل ئاجرىتىپ بېرىشى بىلەن بۇ ئورۇنغا قىشلىق كۇلۇب ۋە يازلىق سەھنە سېلىپ، بىلەت سېتىپ ئويۇن قويغان؛ ھەۋەسكار ئارتىسلارنىڭ بىر قىسمى رەسمىي ئارتىسلىككە تالالاپ شتاتلىق قىلىپ، قالغانلىرىنى ھەۋەسكارلار سۈپىتىدە قاتناشتۇرغان. سانايىنەپىسىنىڭ كىرىمى كۆپەيگەندىن كېيىن، ئويۇن قويۇشقا كېرەكلىك كىيىم ـ كېچەكلەرنى تېكتۇرگەن، دېكراتسىيە ۋە باشقا سەھنە جابدۇقلىرىنى ياساتقان، بىرنەچچە گازۇاي لامپا سېتىۋالغان؛ قورۇنىڭ بوش يېرىگە ئاشخانا سېلىپ ۋە مەخسۇس ئاشپەزلەرنى تەيىنلەپ تۇرلۇك تاماقلارنى سېتىپ، كىرىمنى تېخىمۇ كۆپەيتكەن (ئارتىسلارنى كۇندە چۈشتە بىر ۋاق تاماق بىلەن پۇلسىز تەمىنلىگەن). بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، سانايىنەپىسىنىڭ تەركىبىدە ئۆزگىرىش قىلىنىپ، سانايىنەپىسىگە زىياۋۇددۇن قارى مۇدىر، ھاجى نۇرۇللا مۇئاۋىن مۇدىر بولغان؛ ئىلگىرىكى زاكىرجان مۇمىن، زاكىر يولداش، سوپىجان، جۇرىۋاي قاتارلىق ئارتىسلار، تۇرسۇن تۇردى (چاڭچى)، ئىمىنجان ھوشۇر (ئىسكىرىپكىچى)، ئابدۇكېرىم روزى (دۇتارچى)، مىجىت بارات (داپچى) قاتارلىق مۇزىكانتلاردىن باشقا، قەشقەردىن ئارتىس ئابدۇقادىر ھاجى، ئابدۇقادىر مۇيدىن، يۇسۇپ زىيا، ئىسكىرىپكىچى ھاجى مەھەممەت (ئۆزبېك)، چاڭچى ئىبراھىم ئاخۇن قاتارلىق بىرنەچچە كىشى كېلىپ، سانايىنەپىسە تەركىبىگە

قوشۇلغان؛ ئىلگىرىكى ھەۋەسكار ئارتىسلاردىن باشقا، ھەرقايسى مەكتەپ، ئىدارە، جەمئىيەتلەردىن يەنە بىر قىسىم ھەۋەسكار ئارتىسلار قوبۇل قىلىنغان. شۇنداق قىلىپ، يەكەن ناھىيىلىك ساناينەپىسە ئادەم ۋە ماددى جەھەتلەردىن بىر قەدەر تولۇقلانغاندىن كېيىن، ناخشا ـ ئۇسسۇل، لەپەر ئويناشتىن باشقا، سوۋېت ئۆزبىكىستاندىكى ئىلغار يازغۇچىلارنىڭ سەھنە ئەسەرلىرىدىن «ئايخان»، «سەلىمە» قاتارلىق كومېدىيىلەرنى ئويناپ، فېئوداللىق نىكاھ تۈزۈمىگە رەددىيە بېرىش، نىكاھ ئەركىنلىكىنى تەشەببۇس قىلىش، خەلقنى ئويغىتىش جەھەتلەردە مەلۇم رول ئوينىغان.

1937 ـ يىلى 4 ـ ئايدا قەشقەردە تۇرۇشلۇق 6 ـ دىۋىزىيىنىڭ قوماندانى مەھمۇت سىجاڭنىڭ شېڭ شىسەيگە قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشى سەۋەبى بىلەن ئەمدىلا بىخ ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتقان ساناينەپىسە بىر مەزگىل پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ، 1939 ـ يىلىدىن باشلاپ يەكەن ھاكىمى باقىرجاننىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى ۋە بىۋاسىتە ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئۇيغۇر ئۇيۇشما بۇ ساناينەپىسىنى قايتىدىن جانلاندۇرغان. 1941 ـ يىلىغا كەلگەندە، ساناينەپىسە تېخىمۇ راۋاجلىنىپ، رەسمىي ئارتىسلارنىڭ سانى 15 كە، ھەۋەسكار ئارتىسلارنىڭ سانى 17 گە يەتكەن؛ كىنو قويۇش ئۈچۈن سېتىۋېلىنغان دىۋىگاتىلنىڭ توكى بىلەن سەھنىنىڭ چىراغ ۋە سىۋىت مەسىلىلىرىنى ھەل قىلغاندىن تاشقىرى، سەھنە ئەسىرىدىكى تەبىئەت مەنزىرىلىرىنى مەسىلەن، ئاي، كۈن، يۇلتۇزلارنىڭ ھالىتىنى ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىمۇ تۇغۇلغان. شۇ يىلى ئەتىيازدا ساناينەپىسە تەركىبىدىكى 32 ئادەم پائالىيەت دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىپ، يەكەندىن باشقا ھەرقايسى ناھىيە ۋە رايونلارغىمۇ بېرىپ ئويۇن قويۇش ئارقىلىق، بىر تەرەپتىن دېھقانلارنىڭ ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ئىشلىرىغا ئىلھام بەرسە؛ يەنە بىر تەرەپتىن شۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، «زايوم سېتىۋېلىش»،

«ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش»، «خەلق ئىچىدىكى قوراللارنى يىغىۋېلىش» نىڭ ئەھمىيىتى توغرىسىدا تەشۋىقاتلار ئېلىپ بارغان. ئۇلار يەنە، شۇ پۇرسەتتە خەلق ئارىسىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل، ئەلنەغمىلەرنى ئۆگىنىپ، ئويۇن نومۇرلىرىنىڭ تۈرىنى بېيىتقان. شۇ يىللاردا ساناينەپىسە خېلى بەك تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئىجتىمائىي شەرت ـ شارائىت تۈپەيلىدىن ئاياللارنىڭ سەھنىگە چىقىپ نومۇر ئورۇنلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا، ئاياللارنىڭ رولىنى ئەر ئارتىسلار ئالاتتى. مەسىلەن، يەكەن ساناينەپىسىدە شتاتلىق ئارتىسلاردىن رەھمۇتۇللا ياقۇپ، ئابلىز ھامۇتلار، ھەۋەسكار ئارتىسلاردىن ئابلىمىت ئىسمائىل بىرنەچچە يىلغىچە ئايال ئارتىسلارنىڭ رولىنى ئېلىپ چىققان.

1941 ـ يىلى كۈزدە قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە سەنئەت كۆرىكى بولغاندا، يەكەن ساناينەپىسىدىن بەش نەپەر ئارتىس تۆت تۈرلۈك نومۇر بىلەن قاتنىشىپ، ئاجايىپ ماھارەتلىرى بىلەن كۆرەك قاتناشچىلىرىنى ھەيران قالدۇرغان. بۇ كۆرەكتە، قەشقەر ساناينەپىسىدىن قالسا يەكەن ساناينەپىسە بىرىنچىلىكنى ئالغان؛ شەخسلەر بويىچە رەھىتىللا ياقۇپ 1 ـ دەرىجىلىك ئارتىس بولۇپ باھالىنىپ، پۇل ۋە ماددى نەرسىلەر بىلەن مۇكاپاتلانغان؛ ھەۋەسكار ئارتىسلاردىن خەيرىنىسا تۆلەندى، شەھرىنىسا ئارتۇق، رابىيە ئىمىنلار تەقدىرلەنگەن. 1943 ـ يىلى يەكەن ۋىلايەت بولغاندىن كېيىن، ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدىكى بۇ ساناينەپىسە شتات سانىنى يەنىمۇ كۆپەيتىپ، كەسىپنى راۋاجلاندۇرۇشتا جۈرئەتلىك بولۇپ، ھەۋەسكار ئارتىسلار ئارىسىدىن ۋە جەمئىيەتتىن بىرقانچە ئارتىسكىلارنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭدىن تارتىپ، مەيلى ناخشا ـ ئۇسسۇل، لەپەر بولسۇن ياكى كومېدىيە، درامىلار بولسۇن، ئاياللارنىڭ رولىغا پۈتۈنلەي ئارتىسكىلار چىقىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى، ۋىلايەتلىك باج ئىدارىسى

ۋە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتلەردىمۇ ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمەكلىرى قۇرۇلغاندى. بولۇپمۇ ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ ئۆز ئىچىدىكى ھەر مىللەت ھەۋەسكارلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان سەنئەت ئۆمىكى ھەر جەھەتتىن خېلى ئىقتىدارلىق ئىدى. ۋىلايەتلىك سانائىتىنى پۈتۈنلىدىكى سەنئەت ئۆمەكلىرى بىلەن ھەمكارلىشىپ، مەلۇم ۋاقىتتا پۈتۈنلىدىكى سەنئەت قىلغاندىن كېيىن، «غېرىپ - سەنەم»، «پەرھاد - شېرىن»، «رابىئە - سەئىدىن» قاتارلىق مۇزىكىلىق چوڭ دراما ۋە ئوپېرالارنى ئويناپ چىقتى. بولۇپمۇ ئابدۇقادىر ھاجى «غېرىپ» نىڭ رولىنى، خەيرىنىسا زۇنۇن «سەنەم» نىڭ رولىنى ئېلىپ چىققان، «شاھى ئابباس» سەھنىگە ئاق ئات بىلەن چىققان «غېرىپ - سەنەم» ئوپېراسىنىڭ داڭقى قوشنا ناھىيىلەرگىچە ئاڭلانغاچقا، بۇ ئوپېرانى كۆرۈشكە قەشقەر، پوسكاملاردىنمۇ تاماشىبىنلار كەلگەن. بۇ دراما ۋە ئوپېرالارغا كېرەكلىك كىيىم - كېچەك، دېكوراتسىيىلەردىن باشقا، ئات، قورال - ياراق قاتارلىق ئالاھىدە لازىمەتلىكلەرنى شۇ چاغدىكى 36 - ئاتلىق پولك (يەكەندە تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىم) ئارىيەت بەرگەن.

1943 - يىلىدىن كېيىن گومىنداڭ ھاكىمىيىتى تىكلىنىپ، سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتتە زور چېكىنىش بولغان بولسىمۇ، لېكىن يەكەن سانائىتىنىڭ ئۆز كەسپىنى ھەر ھالدا ئوڭۇشلۇق داۋاملاشتۇرۇپ، مىللىي سەنئەتنى راۋاجلاندۇرۇشتا يەنىلا مەلۇم نەتىجە قازاندى. بۇ ۋاقىتتا، سانائىتىنىڭ مۇدىرى ئابدۇقادىر ھاجى (قەشقەر سەنئەت ئۆمىكىدىن پېنسىيىگە چىققان)، مۇئاۋىن مۇدىرى ۋە مەسئۇل كاتىبى مەھەممەت پاتىھ (ھازىر يەكەن ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى) ئىدى. ئۇلار ئۇزاقتىن بىللە ئىشلەپ كېلىۋاتقان پىشقەدەم ئارتىسلارنىڭ يېتىشىدىن يار - يۆلەكتە بولۇشى، ياش ۋە ھەۋەسكار ئارتىس - ئارتىسكىلارنىڭ تېرىشچانلىقىنى غەيرەت بىلەن ئىشلىشى ئارقىسىدا، ئىگىرىكى ئوينالغان كانسېرت ۋە دراملارنى

ئاممىنىڭ تەلىپىگە قاراپ داۋاملىق ئويناشقا ئىگە بولدى. ئۇنىڭدىن باشقىمۇ ئەسەرلىرىمىز، مەسىلەن، شائىر ل. مۇتەللىپ يازغان «كۆرەش قىزى»، «چىمەنگۈل»، «ساماسىق ئاكاڭ قايتايدۇ» قاتارلىق كومپىدىيىلەرنى، يازغۇچى ئابدۇشۇكۇر يالقۇن يازغان «شاڭخەي كېچىسى»، يازغۇچى ئەخمەت زىيائى يازغان «رابىئە - سەئىدىن» قاتارلىق دراملارنى پىششىق رېپېتىتسىيە قىلىش بىلەن مۇزىكا پىيەسىلىرىنى ئورۇنلاپ، تاماشىبىنلارنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى. ئۇلار يەنە، سانائىتىنىڭ ساز چېلىرىنىڭ ئىقتىدارىنى تەلەپكە لايىق ئۆستۇرۇپ، يېڭى سەھنە ئەسەرلىرى ۋە ناخشا - ئۇسسۇللارنىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق قالاشتۇرۇش ئۈچۈن 1943 - يىلىدىن 1945 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئالتە ئايلىقتىن ئىككى قېتىم ساز كۇرۇزوكى ئېچىپ، سانائىتىنىڭ ياش مۇزىكانتلىرىنى ۋە جەمئىيەتتىكى بىرقانچە مۇزىكا ھەۋەسكارلىرىنى تەربىيىلىدى. بۇ كۇرۇزوكقا پىشقەدەم سازچىلاردىن تۇرسۇن تۇردى (1982 - يىلى 12 - ئايدا يەكەندە ۋاپات بولغان)، ئابدۇكېرىم روزى (1982 - يىلى 2 - ئايدا يەكەندە ۋاپات بولغان)، ئىمىنجان ھوشۇر، مىجىت بارات (ھازىرمۇ ھايات) قاتارلىقلار دەرس بەرگەن. بۇ كۇرۇزوكتا ئوقۇغانلار ئوبدان نەتىجە قازىنىپ، مىللىي مۇزىكىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھەتتا يېقىنقى ۋاقىتلارغىچە ئۇزۇنىڭ مۇزىكىسى بىلەن مەشھۇر بولۇپ كەلمەكتە. مەسىلەن، دۇلان راۋىبى چېلىشنى ئۆگەنگەن ئاۋۇت ئېزىز 1961 - يىلىغىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىدە دۇلان راۋىبى چالغان، ئۇ چالغان راۋاب ھازىرغىچە رادىئودا ئاڭلىتىلىپ كەلمەكتە؛ نەي چېلىشنى ئۆگەنگەن ئۆمەر ئابدۇللا يەكەن سەنئەت ئۆمىكىدە داۋاملىق نەي چېلىپ، ھازىر پېنسىيىگە چىققان، قالغان مۇزىكانتلار سانائىتىنىڭ كېيىنمۇ يەكەن سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئاساسىي مۇزىكانتلىرىدىن بولۇپ قالغان.

1939 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە يەكەنلىك سەھنە سەنئىتى ساھەسىدە داۋاملىق ئىشلەپ كەلگەن ئارتىس ـ ئارتىسكىلار ۋە مۇزىكانتلار: ئابدۇقادىر ھاجى، مەھەممەت پاتىھ، يۇسۇپ زىيا، رەھمىتۇللا ياقۇپ، ئابدۇقادىر مۇيدىن، خەيرىنىسا تۆلەندى، خەيرىنسا زۇنۇن، ئابلىز ھامۇت، ئايشەم قاسىم، داۋۇت ئابدۇرېھىم، تۇرسۇن تۇردى، ئىمىنجان ھوشۇر، ئابدۇكېرىم روزى، مىجىت بارات، ئاۋۇت ئېزىز، ئۆمەر ئابدۇللا قاتارلىق 35 كىشى بولۇپ، بۇلارنىڭ 24ى ئەر، 11ى ئايال؛ بۇلاردىن ياشقا، 15 نەپەر ئەر ـ ئايال ھەۋەسكار ئارتىسمۇ بولغان، بۇ پېشقەدەملەر يۇقىرىدا بايان قىلىنغان خىزمەت نەتىجىلىرى بىلەن يەكەن سەھنە سەنئىتىنىڭ ئازادلىقتىن كېيىنمۇ تېز ۋە ئوڭۇشلۇق راۋاجلىنىشىغا ياخشى ئاساس يارىتىپ بەرگەن.

يەكەندە كىنو قويۇشمۇ 1935 ـ يىلى باشلانغان. شۇ يىلى قەشقەردىن پورشىن ئىسىملىك بىر رۇس مېخانىك بىلەن تاش مەمەت ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر ياردەمچى مېخانىك بىر يۇرۇش سەييارە كىنو قويۇش ئۈسكۈنىلىرىنى ئېلىپ يەكەنگە كېلىپ، «چاپايۇف» قاتارلىق كىنو فىلىملىرىنى قويغان. بۇ فىلىملەر ئاۋازسىز بولسىمۇ، تۇنجى قېتىم قويۇلۇۋاتقان بولغاچقا، كۆرگۈچىلەرنى ھەيران قالدۇرغان. شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ سەييارە كىنو قويغۇچىلار يەكەندە ھەر ئايدا ئىككى قېتىم كىنو قويۇپ تۇرغان. 1938 ـ يىلىغا كەلگەندە، تەرەققىيپەرۋەر ناھىيە ھاكىمى باقىرجان ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىكى مەرىپەتپەرۋەر ئىلغار كىشىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، يەكەنگە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ پۇلى بىلەن بىر يۇرۇش كىنو قويۇش ئۈسكۈنىسى سېتىۋېلىشنى قارار قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ئۇيۇشما تۆت مىڭ سەر تەڭگە ئاجرىتىپ يىپەك سېتىۋېلىپ، بۇ يىپەككە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەر كونسۇلخانىسى ئارقىلىق «KPCM» تىپلىكى 35 مىللىمېتىرلىق كىنو قويۇش

ئاپپاراتى، Q3/2 تىپلىق 110V750W قۇۋۋەتكە ئىگە دىۋىگاتېل (توك چىقىرىدىغان موتور)، 2 ـ 90Y تىپلىق ئۈسلىتىل (ئاۋاز كۈچەيتكۈچ)، زۇۋۇك (كارناي) قاتارلىق بىر يۇرۇش كىنو ئۈسكۈنىلىرى سېتىۋالغان. بۇ ئۈسكۈنىلەر سېتىۋېلىنغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئەسلىدە سانايىنەپىسىنىڭ ئويۇن قويۇشى ئۈچۈن سېلىنماقچى بولغان 500 كىشىلىك قىشلىق كۈلۈبنىڭ قۇرۇلۇشىنى يەنە بىر ئاز مەبلەغ ئاجرىتىش بىلەن تىزلىتىپ ۋە دائىرىسىنىمۇ كېڭەيتىپ، سەھنە ئويۇنلىرى قويغىلىمۇ، كىنو قويغىلىمۇ بولىدىغان قىلىپ ياسىتىلغان. بۇ كۈلۈب (ھازىرقى ناھىيىلىك خەلق كىنوخانىسى) پۈتكەندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردىن كېلىپ تۇرىدىغان «گرانشىتات»، «گۈزەل ۋاسىلىسا»، «تاشكۆل»، «سادكو»، «سارتسن مۇداپىئەسى» قاتارلىق فىلىملىرىنى تەكرار قويۇپ تۇرغان. لېكىن، بۇ فىلىملەرنىڭمۇ بەزىلىرى ئاۋازسىز ئىدى، كېيىنكى يىللاردا پوتونلەي ئاۋازلىق فىلىملار قويۇلدى. ھەر قېتىم كىنو قويۇلىدىغان چاغدا، ئۇنىڭ تەشۋىقاتى ناھايىتى داغدۇغىلىق ئېلىپ بېرىلاتتى. تەشۋىق قىلىشقا ھەر دائىم ئۇيغۇر ئۇيۇشما تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ ئېلانچىسى ھاشىم ئاخۇن (ھاشىم ئىبراھىم) ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدىكى دارىلئېتام مەكتەپنىڭ تۆت نەپەر سۇنايچىسى ۋە ئىككى نەپەر ناغرىچىسىنى باشلاپ چىقاتتى. ئۇلار ناغرا ـ سۇنايى چېلىپ كوچىمۇ كوچا ئايلىنىپ يۇرۇپ، ئادەم توپلاشقاندا قويۇلىدىغان كىنونىڭ مەزمۇنى، ۋاقتى ـ سائىتىنى ھاشىم ئاخۇن قاتتىق ئاۋاز بىلەن سۆزلەيتتى. يەكەندە سانايىنەپىسە پەيدا بولغاندىن تارتىپ ئېلانچىلىق قىلىپ ئۇستا بولۇپ كەتكەن ھاشىم ئاخۇن كىنو ـ تىياتىرلارنىڭ ئېلانىنى شۇنداق قىزغىنلىق قىلىپ سۆزلەيتتىكى، كىنو ـ تىياتىرلارنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى شېئىرغا ئوخشاش قاپىيىلىك قىلىپ توزۇۋلىپ، ئۇنىڭغا يەنە قىزىق سۆزلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ، ئاڭلىغۇچىلارنى

كۆلدۇرۇۋېتەتتى. ھاشىم ئىبراھىم ياشىنىپ قېلىپ دەم ئېلىشقا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بۇ كەسپىگە ئۇنىڭ بىلەن كۆپ يىل بىللە ئىشلىگەن ھەسەن ئىمىن ۋاربسلىق قىلدى (ھاشىم ئىبراھىم 80 ـ يىللاردا ئالەمدىن ئۆتتى).

پارەمچى مېخانىك تاش مەمەت ئۇستازى پورشىنىڭ يېتەكلىشى ۋە يارەمى بىرىشى ئارقىسىدا تەدرىجى يېتىشىپ، ئۆزى مۇستەقىل كىنو قويالايدىغان بولغاندىن كېيىن، پورشىن قەشقەرگە قايتىپ كەتكەن. تاش مەمەت بىر مەزگىل ئىشلىگەندىن كېيىن، بالا ـ چاقىلىرىنىڭ قەشقەردە ئىكەنلىكى، ئۆزىنىڭ تۇرمۇشتا قىينىلىپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ، قەشقەرگە قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلغان. تەشكىل بىلەن مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن، رۇس تىل ـ يېزىقىنى بىلىدىغان كىشىدىن بىرنى تېپىپ بەرسە (كىنو ئاپپاراتى، ماشىنا ـ سايمانلار ۋە فىلىم چۈشەندۈرۈشلىرىنىڭ ھەممىسى رۇس يېزىقىدا ئىدى)، تاش مەمەت كىنو قويۇشنى شۇ كىشىگە ئۆگىتىپ قويۇپ ئاندىن كېتىشكە كېلىشكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشۋىقات بۆلۈمى يەكەن ناھىيىلىك باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ رۇس تىلىنى پىششىق بىلىدىغان، ياش ئوقۇتقۇچىسى ئابدۇسېلىمجاننى شاگىرتلىققا تاللايدۇ. ئابدۇسېلىمجانمۇ بۇ كەسىپنى سۆيىدىغان بولغاچقا تىرىشىپ ئۆگىنىپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە كىنو قويۇش تېخنىكىسىنى بىلىۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، يەكەن ناھىيىسىنىڭ تۇنجى ئەۋلاد كىنو مېخانىكى بولۇپ قالىدۇ. بۇ چاغلاردا مەكتەپ، پوسكام، قاغىلىق ناھىيىلىرىدە تېخى كىنو بولمىغاچقا، ئابدۇسېلىمجان يەكەندىكى كىنو قويۇش ۋەزىپىسىنى ئەتىجىلىك ئورۇنلىغاندىن تاشقىرى، تەشكىلنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئەتراپتىكى قوشنا ناھىيىلەرگىمۇ بېرىپ كىنو قويۇپ تۇرغان.

يەكەندە كىنوچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشقا مادەدى ۋە مەنسۇي جەھەتلەردىن خېلى زور كۈچ سەرپ قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن

ئامىنىڭ پەن ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسى تۆۋەن بولغاچقا، خۇراپاتلىق ئىدىيىسى كۈچلۈك مۇتەئەسسىپ ئادەملەرنىڭ «كىنو دېگەن شەيتاننىڭ ئويۇنى، شەيتاننىڭ ئويۇنىنى كۆرگەنلەر ئىمانىدىن كېتىدۇ، ئايال كىشى يۈزى ئوچۇق ئولتۇرۇپ كىنو كۆرسە نامەھرەم بولىدۇ، نامەھرەم بولغانلار دوزاققا كىرىدۇ» دەپ تەشۋىق قىلىشى بىلەن كىنو كۆرگۈچىلەر بارغانسېرى ئازلاپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى بارغانسېرى ئەۋج ئېلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى نېمىس فاشىستلىرىنىڭ تەھدىدى ئاستىدا قالغاندىن كېيىن، شېك شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆرۈپ، ئۇلار بىلەن ئىلگىرى توزگەن كېلىشىملەرنى بىكار قىلدى؛ جۈملىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردىكى سودا ۋاكالەت خادىملىرىنمۇ قايتىپ كېتىپ، كىنو فىلىملىرى ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى ئۈزۈلۈپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن كىنو قويۇش ئىشى تا 1946 ـ يىلىغىچە توختاپ قالغانىدى. 1946 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا «11 بىتىم» تۈزۈلگەندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن مال ئالماشتۇرۇش ئەسلىگە كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ توسقۇنلۇقى قىلىشى ئارقىسىدا، يەكەنگىمۇ ساپ ئامېرىكا بىلەن جۇڭگونىڭ دوستلۇقىغا دائىر بىرنەچچە فرونىكا فىلىملىرىلا كەلدى. پەقەت 1949 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىنلا، كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە يەكەننىڭ كىنوچىلىق كەسپىمۇ قايىدىن گۈللىنىش پۈرسىتىگە ئىگە بولدى.

يەكەندە ئەڭ دەسلەپ، ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى ئارتۇق دامۇللا ھاجىمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن 1935 ـ يىلى ئەتىيازدا «يەكەن دېۋازى» ناملىق ئاددىي گېزىت نەشر قىلىنغان. ئۇزۇنلۇقى 90 سانتىمېتر، كەڭلىكى 80 سانتىمېتر كېلىدىغان بۇ گېزىت بىر بەتلىك بولۇپ، گېزىتنىڭ ماقالىلىرىنى ئارتۇق دامۇللا

هاجىم ئۆزى تەھرىرلەپ تەييارلىغاندىن كېيىن، ئابدۇقادىر ھېكمى ئىسىملىك خەتتات قومۇش قەلەم بىلەن خوتەن قەغىزىگە گېزىت شەكلىدە خۇش خەت قىلىپ يېزىپ چىققان. بۇ گېزىت ھەر ئايدا بىر قېتىم جەمئىي ئون نۇسخا يېزىلىپ، يەكەنىنىڭ شەھەر كوچىلىرىغا چاپلانغان. گېزىتنىڭ باش تەرىپىگە «ئوقۇغۇچى، نادانلىق ۋە جاھالەت نومۇستۇر؛ نادانلىق ۋە جاھالەتتە ئۆتۈش ھايۋانغا خاستۇر» دېگەن شوئار يېزىلغان. گېزىتنىڭ ماقالىلىرىدا، ئىلىم ئۆگىنىش، جاھالەتكە خاتىمە بېرىش، ئويغىنىپ ۋە قەد كۆتۈرۈپ تەرەققىي قىلىش تەرغىپ قىلىنغان؛ نۆۋەتتە بولۇۋاتقان يېڭىلىقلار ۋە سىياسىي - ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر خەۋەر قىلىنغان؛ ياخشى ئىشلار مەدھىيىلىنىپ، يامان ئىشلار تەنقىد قىلىنغان. ئارتۇق دامۇللا ھاجىم ئۆزبېك بولۇپ، مەرىپەتپەرۋەر، خەلقپەرۋەر كىشى بولغاچقا، ئۆز ئالدىغا مەكتەپ ئېچىپ، نۇرغۇن بالىلارنى ساۋاتلىق قىلغان؛ ساۋاتلىق بولغان بالىلارغا دىنىي دەرستىن باشقا، پەننىي دەرسلەرنىمۇ ئۆگەتكەن؛ تەلەبەلەر (ئوقۇغۇچىلار) ئارىسىدىن خۇش خەتلىكلەرنى تاللاپ، نۇرغۇن خەتتارلارنى يېتىشتۇرگەن. مەكتەپنىڭ راسخوتىنى ئارتۇق دامۇللا ھاجىم ئۆزى چىقارغان؛ «يەكەن دىۋارى» گېزىتىنىڭ راسخوتىنى بولسا ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى چىقارغان. لېكىن، بۇ گېزىت 1936 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئىككى يىل نەشر قىلىنىپ تۇرلۇك سەۋەبلەر بىلەن توختاپ قالغان. ئارىلىقتا ئون يىلغىچە ھېچقانداق گېزىت نەشر قىلىنمايى، 1946 - يىلى يازدا يەنى «11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، يەكەندىكى دېموكراتىك زىتلار ۋە ئىنقىلابىي ياشلارنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن «بەخت يۇلتۇزى» نامىلق گېزىت نەشر قىلىنغان. بۇ گېزىتنىڭ ھەجمى سەككىز كەسلەملىك تۆت بەت بولۇپ، شاپىگرافتا بېسىلغان ۋە قەرەلسىز چىقىرىلغان؛ تىراژى 500 نۇسخا بولۇپ، يەكەن تەۋەسىگە پۇلسىز تارقىتىلغان. بۇ گېزىتنىڭ مەسئۇل

مۇھەررىرلىكىنى ئابدۇللاجان باي[1] قىلغان، راسخوتىنى يەنىلا ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بەرگەن. بۇ گېزىتتە «11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى» نى ۋە شۇ بىتىم ئاساسىدا قۇرۇلغان ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىش، دېموكراتىيىنى جارى قىلدۇرۇش تەشۋىق قىلىنغان؛ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ۋە يەرلىك فېئودال كۈچلەرنىڭ جىنايەتلىرى پاش قىلىنغان؛ خەلق ئاممىسىنى ئويغىنىشقا، ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيە تەلەپ قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىنغان. بۇ گېزىت 1947 - يىلى ئەتىيازغىچە نەشر قىلىنىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى «تىنچلىق بىتىمى» نى بۇزغاندىن كېيىن توختاپ قېلىشقا مەجبۇر بولغان.

1947 - يىلى ئەتىيازدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى خەلقچىل كۈچلەرنى باستۇرۇپ، «بەخت يۇلتۇزى» گېزىتىنى نەشر قىلىنىشتىن توختىتىپ قويغاندىن كېيىن، شىنجاڭ گارنىزون باش شتابىدىن يەكەنگە ئەۋەتىلگەن ھەربىي سىستېمىدىكى ئىشپىيون تۇراپبەگ[2] نىڭ باشچىلىقىدا «نۇرلۇق يول» نامىلق گېزىت نەشر قىلىنغان. بۇ گېزىتنىمۇ سەككىز كەسلەملىك تۆت بەت چوڭلۇقتا شاپىگرافتا بېسىلغان. بۇ گېزىت گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىش، كۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ۋە خەلقچىل كۈچلەرگە قارشى تۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. ئۇنىڭ تىراژى 500 دىن 1000 غىچە بولۇپ، يەكەن تەۋەسىگە ھەقسىز تارقىتىلغان. گېزىتنىڭ راسخوتىنى تۇراپبەگ دەسلەپ شىنجاڭ گارنىزون باش

① خەلقپەرۋەر دېموكراتىك زات بولۇپ، «11 بىتىم» ئاساسىدىكى ھاكىم سايلاشتا يەكەنگە ھاكىم بولۇپ سايلانغان؛ ئازادلىقتىن كېيىن يەكەن ۋالىسى مەھكىمىسىنىڭ تەمىرات بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن

② قەشقەر بېكىشەھەردە چوڭ بولغان خەنزۇ بولۇپ، خەنزۇچە ئىسمى «خوڭ جۇڭۇ». ئۇ، شىڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە يەكەندىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە خەنزۇ تىلى مۇئەللىمى بولغان، كېيىنكى مەزگىلدە يەكەن ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ دۇساجائى بولغان. شىڭ شىسەي ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇرۇمچىگە چېقىپ كېتىپ، 1947 - يىلى يەكەنگە «گاۋسەن» (يۇقىرى دەرىجىلىك مەسلىھەتچى) ئۇنۋانى بىلەن بارغان ۋە خەلقچىل كۈچلەرنى باستۇرۇشتا «تالاھسىز خىزمەت» كۆرسەتكەن، 1950 - يىلى باشقا ئەكسىيەتچىلەر بىلەن بىللە ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى.

شتابىدىن، كېيىن يەكەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بىلەن ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن ئېلىپ تۇرغان. 1948 ـ يىلى 8 ـ ئايدا گومىنداڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ تەشۋىقات ھەيئىتى ئەمەت مەنسۇر دېگەن ئىشەنچلىك ئادەمنىڭ باشچىلىقىدا يەكەنگە منىڭ مەتبەئە ئەۋەتكەندىن كېيىن، رەسمىي گېزىتخانا قۇرۇلۇپ، «يەكەن گېزىتى» نەشر قىلىنغان (تۇراپبەگنىڭ « نۇرلۇق يول» گېزىتى نەشردىن توختىتىلغان). منڭ مەتبەئەدە بېسىلغان بۇ گېزىتمۇ سەككىز كەسلەملىك تۆت بەت چوڭلۇقتا بولۇپ، 1949 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانغا قەدەر نەشر قىلىنغان ۋە يەكەندىن باشقا قوشنا ناھىيىلەرگىچە تارقىتىلغان. گېزىتخانىنىڭ باشلىقى ئەمەت مەنسۇر، مەسئۇل مۇھەررىرى ئابدۇراخمان بۇلاق، مۇھەررىرلىرى ئابدۇقادىر ھېيىت قاتارلىق بىرقانچە كىشى بولغان.

1949 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانلىقى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، گومىنداڭنىڭ «يەكەن گېزىتى» نەشردىن توختىتىلىپ، يەكەندىكى ئىنقىلابىي زىيالىي ياشلار تەرىپىدىن «بەخت يولى» ناملىق گېزىت نەشر قىلىنغان. بۇ گېزىتمۇ ئىلگىرىكى منڭ مەتبەئەدە سەككىز كەسلەملىك تۆت بەت قىلىپ بېسىلغان؛ تىراژى 2000 چە بولۇپ، ئەتراپتىكى قوشنا ناھىيىلەرگىمۇ تارقىتىلغان. بۇ گېزىت ئازادلىقنىڭ ئەھمىيىتىنى تەشۋىق قىلىش ۋە كۆيلەش، خەلقنى ئويغىتىش، ئەكسىيەتچى كۆچلەرنىڭ جىنايەتلىرىنى پاش قىلىش، ئەكسىيەتچىلەرنى خەلقلە باش ئېگىشكە ئاگاھلاندۇرۇش رولىنى ئويناغان. گېزىتنىڭ باش مۇھەررىرى مەمتىمىن توختىنىياز①، مۇھەررىرلىرى ئابدۇراخمان بۇلاق، ئابدۇقادىر ھېيىت، ②ئابدۇسەمەت خىلىل، ئابلىمىت

① پىشقەدەم شائىرلاردىن بولۇپ، ئەدەبىي تەخەللۇسى «سۇزۇك» ئىدى. ئۇزۇن يىل مۇھەررىرلىك ۋە ئەدەبىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، 1993 ـ يىلى ۋاپات بولۇپ كەتتى.

② بۇلار ئۇزۇن يىل مۇھەررىرلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا ۋاپات بولدى.

③ بۇلار تېخى ھايات، ھېلىمۇ مۇھەررىرلىك خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ.

ئابدۇللالار③ بولغان. 1949 ـ يىلى 11 ـ ئايدا يەكەنگە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بېتىپ كېلىپ، ھەربىي باشقۇرۇش ھەيئىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن «بەخت يولى» گېزىتى نەشردىن توختىتىپ قويۇلغان. 1950 ـ يىلىنىڭ بېشىدا يەكەن ۋىلايەتلىك پارتكوم قۇرۇلۇپ، ۋىلايەتلىك ۋالىي مەھكىمىسى قايتىدىن تەشكىل قىلىنغاندىن كېيىن « يەكەن گېزىتى» ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، قايتا نەشر قىلىنغان (ئاۋۇالقى ھەجىم، ئاۋۇالقى مەتبەئەدە بېسىلغان؛ باش مۇھەررىرلىرى ۋە مۇھەررىرلىرى ئاۋۇالقىلاردىن تەركىپ تاپقان). 1956 ـ يىلى يەكەن ۋىلايىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا «يەكەن گېزىتى» مۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، 1960 ـ يىلى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن (شۇنىڭدىن بۇيان داۋاملىق نەشر قىلىنىۋاتىدۇ).

7. يەكەنگە ئامبال بولغانلارنىڭ ئەھۋالى

يەكەن ناھىيىسىگە 1910 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە جەمئىي 21 كىشى ئامبال بولۇپ ئۆتكەن. ئۇلارنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

1) لىيۇ رېنشەن، 1910 ـ يىلىدىن 1914 ـ يىلىغىچە بەش يىل. ئۇ، بىر قەدەر دىيانەتلىك ۋە يېزا ئىگىلىكى جەھەتتە بىلىمى بار ئادەم بولغاچقا، دەسلەپ يامۇل ئىچىدىكى ۋە ئاساسىي قاتلامدىكى ھاكىمىيەت تەشكىللىرىنى قىسمەن ئىسلاھ قىلغان. ئاندىن ئاساسىي كۆچمەن ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق ۋە سۇ ئىشلىرىنى ياخشىلاشقا قارىتىپ، يەر شارائىتى بىلەن تونۇش ۋە تەجرىبىلىك بىر قىسىم يەرلىك كىشىلەر بىلەن بىللە ئۆزلەشتۈرۈشكە بولىدىغان بىنەم يەرلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، بىنەم ئېچىش ۋە ئۆستەڭ چېپىشنى پىلانلاپ چىققان. شۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە يۇقىرقى خاڭدى، تۆۋەن خاڭدى، ئاۋات،

قوشئاۋات (ئالمـــەت)، خانكۆۋرۈك قاتارلىق جايلاردا تۇرغۇن بىنەم يەرلەر ئېچىلغان ۋە بۇ جايلارنىڭ ھەربىر دە بىردىن جەمئىي بەش غول ئۆستەڭ چېپىلغان. بۇ بىنەم يەرلەر يەرسىز ياكى يېرى ئاز كەمبەغەل دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن؛ بۇ دېھقانلار يېڭى يەرلەردىن ھوسۇل ئېلىپ بولغىچە، ئۇلارغا ھۆكۈمەتنىڭ ئاشلىق ئامبىرىدىن ئوزۇقلۇق ۋە ئىستېمال ئاشلىق قەرز بېرىپ تۇرۇلغان ھەمدە ئۇلار تۆلەيدىغان يەر بېجى، تۇرلۇك ئالۋان ـ سېلىقلار مەلۇم مەزگىلگىچە كەچۈرۈم قىلىنغان.

2) لو چېچاڭ، 1915 ـ يىلىدىن 1924 ـ يىلىغىچە ئون يىل. ئۇ، شۇ زامانىدىكى ئۆلكە باشلىقى ياڭ زىڭشىننىڭ قۇدىسى بولغاچقا، يەكەندەك چوڭ ناھىيىنى ئۇزاق ئامبال بولۇپ تۇرغان. ئۇ، يەكەننىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە بىنەم يەر ئاچقۇزغان ۋە ئۇنىڭغا «شىڭلوچۇ» (لو ئاچقۇزغان يېڭى رايون) دەپ نام بېرىپ، «شىڭلوچۇ ئۆستىڭى» نىمۇ چاپتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن يەكەن يېڭىشەھەرنىڭ شەرق تەرىپىدە ئۆز شەخسكە چوڭ بىر قورۇ سالدۇرۇپ، ئۇنى «گۈڭلۇەن» دەپ ئاتاپ، ھەشىمەتلىك ۋە ئەيشى ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇشقا بېرىلىپ كەتكەچكە، ناھىيىنىڭ باشقا ئەمەلدارلىرىمۇ پاربخورلىشىپ كەتكەن؛ ناھەق ئىشلار كۆپىيىپ، تۇرلۇك زۇلۇم ئەۋج ئالغان؛ پۇقرالار ئۇستىدىكى ھەرخىل ئالۋان ـ ياساقلار ھەسسىلەپ ئاشقان. لو چېچاڭ ئۆزىمۇ نۇرغۇن بايلىق توپلىۋالغان.

3) لى ××، 1925 ـ يىلى بىر يىللا ئامبال بولغان. ئۇ، شۇ زامانىنىڭ زىيالىلىرىدىن بولغاچقا، پۇقرانىڭ ئەرز ـ داتلىرىنى ئۆزى بىۋاسىتە سورىغان، يۇقىرى ـ تۆۋەندىكى ناھەقچىلىقلارغا ئانچە يول قويمىغان. ئۇ، بىر يىلدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەمەي شەھىرىگە كونسۇل بولۇپ كەتكەن.

4) دۇەن ××، 1926 ـ يىلدىن 1927 ـ يىلىغىچە ئىككى يىل ئامبال بولغان.

5) چىڭ چىرىن، 1928 ـ يىلىدىن 1929 ـ يىلىغىچە ئىككى يىل ئامبال بولغان.

6) لىيۇ شىڭۋۇ، 1930 ـ يىلىدىن 1931 ـ يىلىغىچە ئىككى يىل ئامبال بولغان. بۇ ئۆچ ئامبالمۇ خەلق ئۆستىدىكى ئېغىرچىلىقلارنى ئازايتماي، بەلكى پاربخورلۇق قىلىپ ئۆزىنى بېيىتىشنىڭ كويىدا بولغان.

7) ياڭ ××، 1932 ـ يىلىدىن 1933 ـ يىلىغىچە ئىككى يىل. بۇ كىشى ئەپيۇن، نەشە قاتارلىق زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى چېكىش ۋە ئېلىپ ـ سېتىشنى چەكلەپ، خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى قاتتىق جازالىغان؛ كونىشەھەرنىڭ كەڭلىكى بەش مېتر، ئۆزۈنلۇقى تۆت كىلومېتر كېلىدىغان چوڭ كوچىنى (رەستە بازىرى) نىڭ ئۆستىنى ياپتۇرغان؛ ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدا 14 سىنىپلىق، بىر زال ۋە ھاجەتخانىسى بار بىر مەكتەپ سالدۇرغان.

8) سابىق ئەلەم ئاخۇن (يەكەندىن)، 1933 ـ يىلى 4 ـ ئايدا شاھ مەنسۇر يەكەننى ئىشغال قىلغاندا ھاكىملىققا تەيىنلىنىپ، شاھ مەنسۇر ھاكىمىيىتىنى مەغلۇپ بولغانغا قەدەر ئۇچ ئاي ھاكىم بولغان.

9) باي ئاخۇن ئېزىز (كۇچادىن)، 1933 ـ يىلى 7 ـ ئايدىن 1934 ـ يىلى 4 ـ ئايغىچە بىر يىل ھاكىم بولغان. ئۇ، مائارىپقا ئەھمىيەت بېرىپ، «مەتلەئىل ئېرفانى» نامىلىق پەننىي مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشىنى قوللىغان. 34 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئۇنى قەشقەردە تۇرۇشلۇق 6 ـ سىنىڭ سىجاڭى مەھمۇت مۇھىتى ئۆزىگە مەسلىھەتچى قىلىپ ئېلىپ كەتكەن.

10) ئابدۇكېرىمخان (قەشقەردىن)، 1934 ـ يىلى 6 ـ ئايدىن 9 ـ ئايغىچە تۆت ئاي ھاكىم بولۇپ، قەشقەردە مەجلىس ئوستىدە يۇرەك ئاغرىقى بىلەن ۋاپات بولغان. ئۇ، يەكەندە ئاممىۋى باغچا

قۇرۇشنى پىلانلىغان بولسىمۇ، ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئۇلگۈرەلمىگەن.

11) ئەھمەت رېھىم (يېڭىساردىن)، 1934 - يىلى 10 - ئايدىن 1937 - يىلى 4 - ئايغىچە ئىككى يىرىم يىل ھاكىم بولغان. ئۇمۇ ماۋارىپقا ئەھمىيەت بېرىپ، ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى تۇنجى ناھىيىلىك باشلانغۇچ مەكتەپنى بەرپا قىلغان. بۇ مەكتەپ دەسلەپتە سەككىز سىنىپلىق بولۇپ قۇرۇلۇپ، «مەتلەئىل ئىرفانى» دىن 320 ئوقۇغۇچىنى تاللاپ قوبۇل قىلغان. ئەھمەت رېھىم يەنە، قىسقا مۇددەتلىك مۇئەللىملەر كۇرسلىرىنى ئېچىپ، پەننىي مەكتەپلەرگە مۇئەللىم يېتىشتۇرۇپ بەرگەن. 1937 - يىلى 4 - ئايدا مەھمۇت سىجاڭ شېڭ شىسەيگە قارشى ھەربىي ئۆزگىرىش قىلىپ قەشقەردىن يەكەنگە كەلگەندە، ئەھمەت رېھىم ھەربىي گازارما ئىچىدە يوشۇرۇن ئۆلتۇرۇۋېتىلگەن.

12) ئىمىن بەگھاجى (يەكەندىن)، 1937 - يىلى 4 - ئايدا جىنىياز ھاجىنىڭ يەكەندە تۇرۇشلۇق ئوفىتسېرى ئابدۇنىياز تەرىپىدىن ھاكىملىققا تەينىلىنىپ، بىر ئاي ھاكىم بولغان.

13) سالىھ ئەلەم (يەكەندىن)، شۇ يىلى 5 - ئايدا ما جۇڭيىڭنىڭ ئوفىتسېرى ما خۇسەن يەكەنگە كەلگەندە ھاكىملىققا تەينىلىنىپ، 9 - ئايغىچە بەش ئاي ھاكىم بولغان؛ 1937 - يىلى 9 - ئايدا ما خۇسەن ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىمىن بەگھاجى بىلەن سالىھ ئەلەم شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، تۇرمىدە ئۆلتۇرۇۋېتىلگەن.

14) ئىبراھىم ×× (تۇرپاندىن)، 1937 - يىلى 10 - ئايدىن 1938 - يىلى 9 - ئايغىچە بىر يىل ھاكىم بولغان. ئەمما ئۇ، ئادەتتىكى ئىشلاردىن باشقا ئىرلاشمىغان.

15) باقىرجان (قەشقەردىن)، 1938 - يىلى 10 - ئايدىن 1940 - يىلىنىڭ باشلىرىغچە بىر يىرىم يىل ھاكىم بولغان. ئۇ، يېڭىلىقنى سۆيىدىغان، خەلقپەرۋەر كىشى بولغاچقا، شەھەر

كوچىلىرىنى كېڭەيتىپ، كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئېرىق چاپتۇرۇپ، جىرىم تېكتۇرگەن؛ رەستە دۇكانلىرىنى يېڭىلىتىپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە شەھەر قىياپىتىنى ئۆزگەرتكەن؛ ماۋارىپ ۋە سەنئەتنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ، بۇ جەھەتتىكى تەشۋىقاتنى كۇچەيتكەن، ئىلگىرى بار پەننىي مەكتەپلەرنىڭ ئىشغا ئۆزى بىۋاستە رەھبەرلىك قىلغاندىن تاشقىرى، يېزىلاردىكى باي ۋە بەگلەرگە تەربىيە بېرىپ، يېڭى مەكتەپلەرنى سالدۇرغان. مەسىلەن، ئىلىشقۇ يېزىسىدىكى قاسىمجانبايغا شەھەر ئىچىدىكى ئالتۇنلۇق مەھەللىسىدە سەككىز سىنىپلىق قىزلار باشلانغۇچ مەكتىپىنى، باغئاۋاتتىكى ئابدۇقادىر بەگكە چاجاڭ باشلانغۇچ مەكتىپىنى سالدۇرغان؛ ناھىيىلىك سانايىنەپىسەنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە راۋاجلىنىشىغا بىۋاستە يېتەكچىلىك قىلغان. ئۇ، خۇراپاتلىققا قارشى تەشۋىقاتنىمۇ قانات يايدۇرۇپ، باخشىلىق، رامبالىق، داخانلىق، ئىشانلىققا ئوخشاش خۇراپىي ھەرىكەتلەرنى چەكلىگەن؛ مازارلارنىڭ تۈۋ - شەددىلىرىنى ۋە پەشتاقلىرىنى ئالدۇرۇۋەتكەن. 1940 - يىلىنىڭ باشلىرىدا، شېڭ شىسەي ئارمىيىسىنىڭ يەكەندىكى 40 - پولك شتابى باقىرجاننى «مەجلىس بار» دەپ چاقىرىپ ئاپىرىپ قولغا ئالغان ۋە شۇ كۈنى كېچىسى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگە تاپشۇرۇپ بەرگەن؛ ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى بىر نەچچە كۈندىن كېيىن ئۇنى قەشقەر ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىگە ئەۋەتىپ بەرگەن. 40 - پولك شتابى باقىرجاننى قولغا ئالغان كۈنى ئۇنىڭ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىكى ئولتۇراق ئۆيىنى پېچەتلەپ، بالا - چاقىلىرىنى ھەيدەپ چىقىرىۋەتكەن. كېيىن مەلۇم بولۇشىچە، باقىرجان 1944 - يىلى قەشقەر تۇرمىسىدە ئۆلتۇرۇلگەنىكەن.

16) ۋېن جىن (شىبە)، 1940 - يىلىنىڭ بېشىدىن 1942 - يىلىنىڭ ئاخىرىغچە ئىككى يىل ھاكىم بولغان. ئۇ، يەكەنگە

تاشقورغانىڭ هاكىملىقىدىن يۆتكىلىپ كەلگەن. ئۇ، خەنزۇچىدىن باشقا، ئۇيغۇرچە خەت ۋە سۆزلەرنىمۇ ئوبدان بىلەتتى؛ بىلىملىك، سەزگۈر، خىزمەتتە ئادىل ۋە يۇرەكلىك ئادەم ئىدى. ئۇ يەكەنگە كېلىپلا، ئىلگىرىكى هاكىملار كېڭەيتىپ ۋە رەتلەپ چىققان شەھەر چوڭ كوچىلىرىغا شېغىل يانقۇزۇپ، يول قاتنىشىنى ياخشىلىغان؛ شەھەر ئىچىدىكى كۆللەرنىڭ ئەتراپىغا ياغاچتىن رېشاتكا ئورناتقۇزۇپ، كۆل سۈيىنىڭ تازىلىقىنى ياخشىلاشقا ئەھمىيەت بەرگەن؛ شەھەر كوچىلىرىنىڭ ئىككى چېتىدىكى ئېرىقلارنى تازىلاپ تۇرۇش، ئېرىق بويىدىكى دەل - دەرەخلەرنى ئاسراش ۋە دەرەخ كەم يەرلەرگە جىرىم تىكىشنى يولغا قويغان؛ شۇنىڭ بىلەن شەھەر مۇھىتى ئالاهىدە ياخشىلانغان. ۋېن جىن ناهىيىلىك هۆكۈمەت بىناسىنىڭ يېڭىلىنىشى ۋە هۆكۈمەت تەشكىلىنىڭ ئىچكى قۇرۇلۇشىغىمۇ ئەهمىيەت بېرىپ، ناهىيىلىك هۆكۈمەتنىڭ كونا شەكىلدىكى ئىشخانىلىرىنى زامانىۋى شەكىلدىكى ئىشخانىلارغا ئۆزگەرتكەن؛ هۆكۈمەتنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتىنى تەرتىپكە سېلىپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، خىزمەت ئىنتىزامىنى چىڭىتقان ۋە سۈرئىتىنى تېزلەتكەن؛ خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇقلارنى قاتتىق چەكلەپ، پاكلىقنى تەشەببۇس قىلىپ، خىيانەت ۋە پارىخورلۇق قىلغۇچىلار كۆرۈنگەن هامان ئۇلارنى جازالاش، ئىشتىن بوشىتىش، ئاشكارا ئېلان قىلىش چارىسىنى قوللانغان؛ خەلقنىڭ ئەرز - داتلىرىنى ۋە هەرقانداق خەت - چەكىنى ئۇچ كۈن ئىچىدە بىر تەرەپ قىلىپ بولۇشنى يولغا قويغان؛ يېزا - يۇرتلارغا ئۆزى چىقىپ تەكشۈرۈپ ۋە نۇرغۇن ئىشلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، پارىخورلۇق قىلغان، ئىشتا ئادىل بولمىغان بىر نەچچە بەگنى ئەمىلدىن ئېلىپ تاشلاش ئارقىلىق باشقا يېزا - يۇرتلاردىكى بەگ ۋە خادىملارنىڭ ئىشتا ئادىل ۋە پاك بولۇشى، ئىشلارنى تېز بېجىرىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ۋېن جىن يەكەن ناهىيىسى ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقىمۇ كۆپ ئەجىر

سىڭدۈرگەن. ئۇ، بىرنەچچە مۇپەتتىش (مەكتەپ تەكشۈرگۈچى) نى شەھەر ۋە يېزىلاردىكى مەكتەپلەرنى تەكشۈرۈشكە ئۈيۇشتۇرۇپ، مەكتەپلەرنىڭ سان - سۈپىتىنى ياخشىلاش، رايون باشلىقلىرى (بەگلەر) ئۆز تەۋەسىدىكى مەكتەپلەرنىڭ ئىشلىرىغا يارەدەم بېرىش ۋە ئۆز رايونىنىڭ ماۋارىپ ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇشنى يولغا قويغان؛ بۇنىڭ بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەكتەپكە كېلىش نىسبىتى 99 پىرسەنتكە يېتىپ، مۇئەللىملەرنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ياخشى ئىشلىشىگە زور دەرىجىدە تۈرتكە بولغان؛ ناهىيىلىك ئۈيغۇر ئۈيۇشما قارمىقىدىكى ئون سىنىپلىق بىر باشلانغۇچ مەكتەپنى هۆكۈمەت قارمىقىغا ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئۇنىڭدىكى سىنىپ سانىنى 21 گە، ئوقۇغۇچى سانىنى مىڭغا يەتكۈزگەن. هۆكۈمەت قارمىقىغا ئۆتكۈزۈلگەن بۇ مەكتەپنىڭ ئورنىغا ئۈيغۇر ئۈيۇشما يېڭىدىن ئۇچ مەكتەپ (ئىككى ئوغۇللار مەكتىپى، بىر قىزلار مەكتىپى) تەشكىل قىلىپ، ئۇنىڭغا 1500 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان. نەتىجىدە، ناهىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ سانى كۆپەيگەن؛ ناهىيىلىك ئۈيغۇر ئۈيۇشما بىلەن بىرلىكتە، شەھەر ۋە يېزا خەلقلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، شەھەر ئىچىگە ناهىيە بويىچە چوڭ بىر خەلق باغچىسى بىنا قىلدۇرغان. باغچىنىڭ ئىچىگە تەنتەربىيە مەيدانى، يازلىق كۆلۈب، قىرائەتخانا، ئاشخانا قاتارلىقلار سېلىنىپ، شەھەر خەلقى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مەدەنىي مەشغۇلاتى ئۈچۈن زېمىن هازىرلانغان. 1940 - يىلىنىڭ ئوتتۇرلىرىدا، ئۆلكىلىك جاهانگىرلىككە قارشى ئۈيۇشمىنىڭ باش كاتىپى ۋاڭ باۋچۈەن باشچىلىقىدا جەنۇبىي شىنجاڭغا بىر تەپتىش ئۆمىكى ئەۋەتىلگەنىدى. بۇ ئۆمەك يەكەنگە كېلىپ، ئىشلارنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرگەندىن كېيىن، يەكەندە ماۋارىپ ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ ئوبدان يولغا قويۇلغانلىقىنى تەقدىرلەپ، هۆكۈمەت قارمىقىدىكى ناهىيىلىك باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە ئۈيغۇر ئۈيۇشما قارمىقىدىكى داربلئېتام

مەكتەپنى بىر ئايلىق مائاش ۋە مەكتەپ راسخوتى بىلەن مۇكاپاتلىغان. تەپتىش ئۆمىكى قەشقەردە ئاچقان خۇلاسە چىقىرىش يىغىنىغا يەكەندىن 15 ۋەكىل قاتناشتۇرۇلۇپ. يىغىندا يەكەن ناھىيىسى تەقدىرلەنگەن ۋە 15 ۋەكىلنىڭ بىر قىسمى ئالاھىدە مۇكاپاتلانغان.

سىنىپ سانى 21 گە كۆپەيتىلگەن ناھىيىلىك باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنى كېچىك كېلىپ قالغاچقا، مەكتەپنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ھاكىم ۋېن جىننىڭ تەستىقلىشى بىلەن مەكتەپ مۇدىرى ئابدۇرېھىم سابىت 1942 - يىلى يازلىق تەتىل مەزگىلىدە مۇئەللىم - خىزمەتچىلەرنىي ھەركەتلەندۈرۈپ، مەكتەپكە ئاراتام قوشنا مەدرىسىنىڭ كەڭلىكى ئالتە مېتر، ئۇزۇنلۇقى 50 مېتر كېلىدىغان بىكار يېرىگە ئالتە - يەتتە سىنىپ سالغانىدى. بۇنىڭدىن نارازى بولغان بىر قىسىم ئاخۇنلار ھاكىمغا گەپ قىلماي، شېڭ شىسەيگە ئەرز يازغانىكەن. بۇ، دەل شېڭ شىسەينىڭ ساختا ئىقابىنى يىرتىپ تاشلاپ گومىنداڭغا ئەل بولغان ۋاقتى بولغاچقا، شېڭ شىسەي دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىش ئۈچۈن، ۋېن جىن بىلەن ئابدۇرېھىم سابىتنى دەرھال قولغا ئېلىپ، «جىنايىتى» نى ئامما ئالدىدا ئاشكارا ئېلان قىلىش توغرىسىدا قەشقەر ۋالىيسي مەھكىمىسى بىلەن يەكەن ساقچى ئىدارىسىگە بۇيرۇق ئەۋەتكەن. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى قىشتا مەكتەپلەرنىڭ مۇئەللىم - ئوقۇغۇچىلىرى بىر قىسىم ئاخۇنلار ۋە ھەرساھەدىكى ئاممىدىن بولۇپ ئىككى مىڭدەك كىشىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ئۈيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ يازلىق كۇلۇبىدا چوڭ يىغىن ئېچىپ، ساقچىلار ۋېن جىن بىلەن ئابدۇرېھىم سابىتنى چەپبەرچاس باغلانغان ھالدا يىغىن مەيدانىغا ئېلىپ كىرگەن؛ يىغىن سەھنىسىگە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى، قەشقەردە تۇرۇشلۇق دۆنزىيە قىسمىنىڭ مۇئاۋىن سمجاڭى، ساقچى ئىدارىسىنىڭ جۇيجاڭى، مۇئاۋىن ھاكىم، ئۈيۇشما رەئىسى قاتارلىق باشلىقلار

چىققان بولۇپ، يىغىنىنىڭ كەيپىياتى ناھايىتى سۈرلۈك ئىدى. ۋالىي دەرھال سۆز قىلىپ: «ۋېن جىن بىلەن ئابدۇرېھىم سابىت دىنىي سىياسەتكە خىلاپلىق قىلىپ، يۇقىرى ئۇرۇنىنىڭ رۇخسىتىسىز مەدرىسىنى چاققانلىقى ئۈچۈن شېڭ دوبەننىڭ بۇيرۇقى بىلەن قولغا ئېلىندى» دەپ ئېلان قىلىنىپ يالاپ ئېلىپ كېتىلگەن (كېيىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇلار قەشقەرگە ئېلىپ بېرىلىپ بىر نەچچە ئايدىن كېيىن قويۇپ بېرىلگەن).

17) چى ××، 1943 - يىلىنىڭ بېشىدىن ئاخىرىغىچە بىر يىل ھاكىم بولغان. ئۇ، كونا ئامبالالاردىن قېلىشمايدىغان دەرىجىدە ئىش بېجىرگەچكە، ھېچقانداق نەتىجە يارىتالمىغان.

18) دەي جىچىك، 1944 - يىلى 2 - ئايدىن 1947 - يىلى 1 - ئايغىچە ئۈچ يىل ھاكىم بولغان. ئۇ، شۇ چاغدىكى يەكەن ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى جۇ فاڭگاڭنىڭ شاگىرتى بولۇپ، ئەرز سوراشنى «باش ئاغرىقى» بىلەن خۇشى يوق، راھەت كۆرۈشنىڭلا غېمىدە يۈرىدىغان، سىلىق - سىپايى ياش ئادەم بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى «شاۋىي شىيەنجاڭ» دەپ ئاتايىتتى. ئۇ، شۇ يىلى 1 - ئايدا «11 مادەلىق بىتىم» دېگى بەلگىلىمە بويىچە خەلقتىن سايلانغان پېڭى ھاكىمغا ئىش ئوتكۈزۈپ بەرگەن.

19) ئابلاجان، 1947 - يىلى 1 - ئايدا، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ۋەكىلى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ۋەكىللىرى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن «11 مادەلىق بىتىم» بويىچە، ئومۇمىي خەلق سايلىمىدا ھاكىملىققا سايلانغان. ئەمما، خەلقنىڭ ئۆز قولىدىكى دېموكراتىك ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشىگە چىدىمىغان ئەكسىيەتچىلەر شۇ يىلى 2 - ئايدا قوراللىق ۋە قورالسىز ئەكسىيەتچى كۈچلىرىنى قوزغاپ، ئۇنى ھاكىملىقتىن چۈشۈرۈۋەتكەن. ئۇنىڭ ئورنىغا ۋالىي جۇ فاڭگاڭ تەيىنلىگەن مۇئاۋىن ھاكىم ئابدۇرېشىت يۈسۈپ ئىش بېجىرگەن.

20) ئابدۇرېشىت يۈسۈپ، 1948 - يىلىنىڭ بېشىدىن 1949 - يىلى 7 - ئايغىچە بىر يېرىم يىلچە ھاكىم بولغان. ئۇ، گومىنداڭنىڭ ھىلىگەر ۋە ئىستىبداد ۋالىيسى جۇفاڭگاڭنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن ئۇرۇمچىدىن ئەۋەتىلگەن «سايلام ھەيئىتى» ئېلىپ بارغان ساختا سايلامدا ھاكىم بولۇپ سايلانغاچقا، باشتىن - ئاياغ گومىنداڭ دائىرلىرىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئىش قىلغان.

21) مەھەممەت ھەسەن، 1949 - يىلى 8 - ئايدىن 1950 - يىلىنىڭ بېشىغىچە يېرىم يىل ھاكىم بولغان. ئۇ، 1942 - يىلى ساقچى ئىدارىسىگە خىزمەتكە كىرگەندىن تارتىپ، گومىنداڭنىڭ ھەربىي سىستېمىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئىشپىيونى پاسارىبەگنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ كەلگەچكە، پاسارىبەگ يەكەنگە ۋالىي بولغاندىن كېيىن ئۇنى ھاكىملىققا تەينىلىگەن؛ 1950 - يىلى ئاۋام خەلقىنىڭ ھەققانىي تەلىپى بويىچە، پاسارىبەگكە ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى سەيدۇللا، گومىنداڭنىڭ ھەربىي سىستېمىدىكى يەنە بىر يۇقىرى دەرىجىلىك ئىشپىيونى تۇراپبەگ (خوجا)، گومىنداڭنىڭ پىرقە بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ساۋۇر قاسىملار بىلەن بىللە ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن.

يەكەنىنىڭ ۋىلايەت تۈزۈلمىسى 1957 - يىلىغىچە داۋاملاشقان؛ 1957 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، يەكەن ۋىلايىتىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەرگە قارىشىلىق ناھىيە بولغان. يەكەن دەسلەپ ۋىلايەت بولغاندا (1943 - يىلى) كاك مىڭيۈەن دېگەن كىشى ۋالىي بولغان؛ ئاندىن 1944 - يىلىدىن 1947 - يىلىغىچە جۇ فاڭگاك، 1948 - يىلىدىن 1949 - يىلىغىچە پاسارىبەگ، 1950 - يىلىدىن 1954 - يىلىغىچە قاسىمجان قەمبىرى، 1955 - يىلىدىن 1957 - يىلىغىچە مامۇت سايىتوۋ ۋالىي بولغان.

8. يەكەنگە كېلىپ - كەتكەن چەت ئەللىكلەر

ئىلگىرى بەدۆلەت زامانىسىدا، كېيىن سوۋېت ئۆكتەبر ئىنقىلابى مەزگىلىدە، ئەنجان، مەرغىلان، نامانگان، بۇخارا قاتارلىق شەھەرلەردىن كۆپلىگەن ئۆزبېكلەر بالا - چاقىلىرى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا جۈملىدىن يەكەنگە كۆچۈپ كېلىپ، بالا - چاقىسى يوقلار يەرلىك ئاياللارغا ئۆيلىنىپ بالا - چاقىلىق بولۇپ، يەكەندە يەرلىكلىشىپ قالغان. ئۇلاردىن قول ئىلكىدە بار، ھال - ئوقىتى ياخشىراقلىرىنىڭ بەزىلىرى شەھەر ئىچىدە دۇكان ئېچىپ سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان؛ بەزىلىرى كىچىك شەكىلدىكى يىپەكچىلىك كارخانىلىرى قۇرۇپ، پىلىدىن يىپەك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغان ياكى يەرلىك كىچىك توقۇمىچىلىق دۇكانلىرى قۇرۇپ، شايى، ئەتلەس، بەقسەم توقۇش بىلەن شۇغۇللانغان. قول ئىلكىدە يوق، ئەمگەك كۈچىگە تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغانلىرى يېزىلارغا چىقىپ يەر ئېچىپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ۋە شۇ يەردە يەرلىكلىشىپ قالغان. ئۇلارنىڭ بەزى ھۈنەر - كەسىپلىرىنى يەرلىك خەلقلەر (ئاساسەن ئۇيغۇرلار) ئۆگىنىپ، يەكەننىڭ سودا - تىجارەت ۋە ھۈنەر - كەسىپلىرىنى بىرلىكتە راۋاجلاندۇرغان. ھەتتا ئۇلار يەرلىك خەلقلەر بىلەن قۇدا - باجا بولۇشۇپ، تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتنىمۇ ئەۋج ئالدۇرغان. يېقىنقى يىللارغا كەلگەندە بولۇپمۇ 1950 - يىللاردىن كېيىن، يەكەندە يەرلىكلىشىپ قالغان ئۆزبېكلەرنىڭ ئىككىنچى ياكى ئۈچىنچى ئەۋلادلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ يۇرتىغا قايتىپ كەتكەن، قالغانلىرى يەكەندە داۋاملىق ياشاپ كەلمەكتە.

1920 - يىلىدىن كېيىن يەكەنگە ئافغان، كەشمىر، ۋاخان، سوۋېت، ھىندى ياكى ھىندۇ (مۇسۇلمان) قاتارلىق چەت ئەللىكلەر كېلىپ، جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن تۈزۈشكەن كېلىشىملەر بويىچە،

ئۆزلىرى خالىغان جايلاردا ماكان تۇتۇپ ئولتۇرۇشقان. ئافغان، كەشمىر، ۋاخانلارنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرى كونىشەھەرنىڭ كەشمىرلەر كوچىسى، دۆربىلقازار مەھەللىلىرىدە ئولتۇراقلاشقان؛ تاز ساندىكىلىرى ئوردا ئۆستەڭ، خېنىمئېرىق قاتارلىق شەھەر ئەتراپى يېزىلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلغان. شەھەردە ئولتۇراقلاشقانلىرى ئۆز دۆلەتلىرىدىن ھەر خىل دورا - دەرمەك، ھەر خىل رەڭدار مارجان ۋە باشقا زىبۇ - زىننەت بويۇملىرىنى ئېكىلدۇرۇپ يەكەندە سېتىش، ئۇنىڭ پۇلىغا يۇڭ چەكمەن، گىلەم، يۇڭ جاينامаз، ئاق كېگىز، شايى - ئەتلەس، ياڭاق، بادام، ئۇرۇك مېغىزى قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىپ ئۆز دۆلىتىگە ئېۋەتىش يولى بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئۇلار مۇسۇلمان بولغاچقا، شەھەر ياكى يېزىدا بولسۇن يەرلىك خەلقلەر بىلەن ئاسانلا چىقىشىپ كەتكەن، ھەتتا قىزدا - باجا بولۇشۇپ، ئۇرۇق - تۇغقان بولۇپ كەتكەن. ھىندى ۋە ھىندۇلار بولسا، ئاساسەن كونىشەھەرنىڭ رەستە بازىرىدىكى بىر سارايغا (بۇ ساراي «ھىندى سارىيى» دەپ ئاتالغان)، ئاندىن قالسا ئۆتۈك بازىرى دېگەن كوچىغا ئورۇنلاشقان. ئۇلار ئۆز دۆلىتىدىن مەخمەل، دۇخاۋا، كىمخاپ، ھەر خىل چىت ۋە شائۇا، داكا قاتارلىق گەزلىمىلەر؛ خۇرۇم، قەلەي، زامانىۋى دورا (بولۇپمۇ پىنسىلىن ماي)، پىلە قۇرتى، ھەر خىل رەڭ قاتارلىق يېنىك ساناەت بويۇملىرى، ھەتتا ئەپيۇنلارنى ئېكىلدۇرۇپ سېتىپ، ئۇنىڭ پۇلىغا يىپەك، يىپەك رەخت، گىلەم، يۇڭ چەكمەن، ئاق شايى، ئاق كېگىز، ئاق ماتا، يۇڭ - تېرە، ئالتۇن - كۈمۈش، مىس قاچا، بادام، ئۇرۇك مېغىزى، پىنىنە، يۇمغاقسوت ئۇرۇقى، نەشە قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىپ ئۆز دۆلىتىگە ماڭدۇرۇپ تۇرغان. مۇنداق ئىمپورت - ئېكسپورت سودىسىنى كۆرۈپ كۆزى ئېچىلغان بەزى يەرلىك سودىگەرلەر سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە قۇرغان «سوۋ - سىن تورگ» شىركىتى (سوۋېت - شىنجاڭ سودا

شىركىتى) بىلەن دوگۇورلىشىپ، ئۇلارغا يەكەنىڭ يۇڭ - تېۋىت، پاختا، يىپەك، تېرە - ئۇچەي قاتارلىق خام ماللىرىنى ئاپىرىپ سېتىپ، ئۇنىڭ بەدىلىگە ئۇلاردىن تېرىكە، كېۋىركوت، شائۇا، خەسە، گوللۇك چىت قاتارلىق تۇرلۇك توقۇلمىلار؛ قەنت - شېكەر، قەغەز، سەرەڭگە، چىنە - چەينەك، گوللۇك تونىكا لىگەن، كىرسىن، تۆمۇر، ئاق تونىكا (قاڭالتىر)، چۆيۈن قازان، خۇرۇم ئۆتۈك، سىر، ھاراق، تاماكا (پاپىروس) قاتارلىق سانائەت ماللىرىنى سېتىۋېلىپ، يەكەنگە ئېكىلىپ ساتقان. يەرلىك خام ماللارنىڭ باھاسى ئەرزان، چەت ئەل ماللىرىنىڭ باھاسى قىممەت ئىدى. شۇڭا، يەرلىك خەلقلەر، بولۇپمۇ دېھقان ۋە كاسىپلار چەت ئەل ماللىرىنى ئاسان سېتىۋالالمايتتى.

يەكەنگە كېلىپ تۇرغان ئافغان، كەشمىر، ھىندى (ياكى ھىندۇ) لار چەت ئەل مۇھاجىرلىرى ھېسابلىنىپ، ئۇلارنىڭ يەكەندە مەلۇم ھوقۇققا ئىگە ئاقساقاللىرى (كونسۇلدىن تۆۋەن دېپلوماتىك خادىمى) بولغان. مەسىلەن، يەكەندىكى ئافغانلارنىڭ ئابلىمىتخان، مەھەممەت ئۆمەرخان، مەھەممەتجان ئاغا، تىللاخان قاتارلىق ئاقساقاللىرى كېلىپ - كەتكەن. بۇ مۇھاجىرلارنىڭ باج ۋە قانۇنغا دائىر ئىشلىرىنى يەرلىك ھۆكۈمەت باشقۇرسىمۇ، ئىجتىمائىي پائالىيەت، دىنىي ئىبتىقاد، سودا - تىجارەتكە دائىر ئىشلىرىنى ئۆز ئاقساقاللىرى باشقۇراتتى. ئۇ چاغدىكى ئافغانىستان، كەشمىر ۋە ھىندىستانلار (پاكىستان تېخى ئايرىلىپ چىقمىغان) ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلىقىدا بولغاچقا، بۇ ئاقساقاللار قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەنگلىيە كونسۇلىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولاتتى. بۇ كونسۇللار قەشقەردىكى باش ئاقساللارنى ياكى بىرەر دېپلوماتىك خادىمنى پات - پات يەكەنگە ئەۋەتىپ، پۇقرالىرىنىڭ ئەھۋالىنى ئوقۇشۇپ تۇراتتى. 1928 - يىلى ئافغانىستانىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن باش ئاقساقال مەھەممەت رەجەپخان (يەكەنلىكلەر ئۇنى «خەرنەي ساھىب» دەپ

ئاتايىتى) 30 نەچچە ئافغان ئەسكىرى بىلەن يەكەنگە كېلىپ، يەكەننىڭ شەھەر ئەتراپىدىكى پىلال دېگەن يېرىدە ئافغانلار سالدۇرغان مەخسۇس باغلىق هويلىدا مەلۇم ۋاقىت تۇرغان. يەكەندىكى ئافغان، كەشمىر ۋە ھىندى (ھىندۇ) لار ئۆزلىرىنى ئەنگلىيە پۇقراسى ھېسابلىغاچقا، بىرەر سىياسىي ئۆزگىرىش بولۇپ قالسا، قوراللىق كۈچلەرنىڭ مۇداخىلىسىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇلار دەرۋازىلىرىنىڭ بېشىغا ئەنگلىيە بايرىقىنى ئېسىپ قويغان. مەسىلەن، 1930 ـ يىلىدىكى خەلق قوزغىلىڭى، 1933 ـ يىلىدىكى شاھ مەنسۇر قوزغىلىڭى، 1934 ـ يىلىدىكى شېڭ شىسەي يۇرۇشلىرىدە ئۇلار كوچا ئاغزىغا ياكى دارۋازىلىرىنىڭ بېشىغا ئەنگلىيە بايرىقىنى ئېسىپ قويغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىلا ئەمەس، شۇ كوچىدىكى باشقا هويلىلاردا ئولتۇرۇشلۇق يەرلىك خەلقلەرمۇ قوزغىلاڭچىلار ياكى قوراللىق كۈچلەرنىڭ مالىمانچىلىقىدىن ساقلىنىپ قالغان. يەكەندە يەرلىكلىشىپ قالغان ئافغان ۋە كەشمىرلەرنىڭ كۆپچىلىكى، ھىندىلەرنىڭ ھەممىسى شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى ئورنىتىلىشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئۆز مەملىكىتىگە قايتىپ كەتكەندى. ئافغان ۋە كەشمىرلەرنىڭ يەكەندە قېپقالغانلىرى 1947 ـ يىلى پاكىستان ھىندىستاندىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن قايتىپ كەتتى.

يەكەنگە كەلگەن شۇئتلەر شۇئتسىيىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇلار جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن تۈزۈشكەن كېلىشىم ۋە يەرلىك ھۆكۈمەت بىلەن پۈتۈشكەن توختام بويىچە، يەكەننىڭ شەھەر سىرتىدىكى كالتا بازار دېگەن يېرىدە بىر چوڭ هويلا، بېھىشباغ دېگەن يېزىسىدا چوڭ بىر باغ هويلا بىنا قىلىپ، شۇ ئىككى هويلىدا ئولتۇراقلاشقان. بۇ هويلىلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ كۆلىمى 40 نەچچە مو كېلەتتى. ئۇلار چەت ئەل مۇھاجىرلىرى سۈپىتىدە ئەمەس، دوختۇخانا ئېچىپ داۋالاشنى نىقاپ قىلغان مىسيونىرلار (دىن تارقاتقۇچىلار) سۈپىتىدە كەلگەن بولغاچقا، بېھىشباغدىكى هويلىغا ياۋروپا پاسۇنىدا بىر

قەۋەتلىك ئۆيلەرنى سېلىپ، ئۇنى دوختۇرخانا قىلغان؛ كالتا بازاردىكى هويلىغا ئىسكىلات، ئاتخانا ۋە خىزمەتچىلەر ئۈچۈن ياتاق ئۆيى سالغان. بۇ شۇئتلەر ئۈچ ئەر، ئىككى ئايال جەمئىي بەش كىشى بولۇپ، كەسپىي ئىشلاردىن باشقا ئىشقا يېتىشەلمىگەچكە، يەرلىك كىشىلەردىن بىرنەچچە خادىم ۋە 30 چە ئىشچى قوبۇل قىلغان. خادىملارنىڭ بەزىلىرى ئىنگلىز تىلىنى ئۆگىنىپ تەرجىمانلىق قىلغان، شۇئتلەرنىڭ بەزىلىرىمۇ ئۇيغۇر تىلى ياكى خەنزۇ تىلىنى خېلى پىششىق ئۆگەنگەن. ئۇلارنىڭ پاۋروپاچە دورىلىرى ۋە داۋالاش ئۇسۇلى ناھايىتى شىپالىق، ئەمما باھاسى قىممەت بولغاچقا، ئۇلارنىڭ دوختۇرخانىسىغا يەكەندىكى چەت ئەللىكلەر ۋە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى كۆپرەك چىقىپ داۋالانغان. يەرلىك خەلقلەردىن بەزىلەر پەقەت ساقىيالمىغان كېسەل كىشىلىرىنىلا ئەپچىقىپ داۋالاتقان. ئۇلارنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى خرىستىيان دىنىنى تارقىتىش بولغاچقا، داۋالىنىشقا كەلگەنلەرگە تەرجىمانلىرى ئارقىلىق ئاۋۇال ئىنجىلدىن تەشۋىقات قىلىپ، ئاندىن كېسەل كۆرۈش ۋە داۋالاشنى باشلىغان. داۋالانغۇچىلار بولۇپمۇ مۇسۇلمانلار ئەگەر ئۇلارنىڭ ئىنجىل تەشۋىقاتىنى ئاڭلاشنى خالىمىسا، ئۇلارنى داۋالىمىغان ياكى جىق پۇل ئېلىپ ئاددى داۋالاپلا قايتۇرۇۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن يەرلىك خەلقلەردىن داۋالىنىدىغانلار بارغانسېرى ئازلاپ كەتكەن. بۇ شۇئت دوختۇرخانىسىنىڭ ئۇيغۇر تەرجىمانلىرىدىن سامايلاخۇن دېگەن كىشى 1938 ـ يىللىرى قىش پەسلىدە يەكەن ناھىيىلىك باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى سىنىپلىرىغا قوشۇمچە مۇزىكا مۇئەللىمى بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا خەلقئارا نوتىدىن دەرس بەرگەن. بۇ كىشىنىڭ كېيىنىشى پۈتۈنلەي ئۇيغۇرچە بولۇپ، بېشىغا سالۇا تۇماق، ئۇچىسىغا ئالدى ئوچۇق ئۇزۇن ئاق كۆڭلەك ۋە پاختىلىق سىماۋا تونچە چاپان، پۇتىغا ئۆتۈك كەيگەن. يەكەندە تۇرغان شۇئتلەر 1939 ـ يىللىرى شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ،

باشقا چەت ئەللىكلەرنى شىنجاڭدىن ھەيدىگەن چاغدا، ھىندىستان ئارقىلىق ئۆز دۆلىتىگە قايتقان. ئۇلار تۇرغان ئىككى ھويلا كېيىن «ماۋيى گۇڭسى» (سودا شىركىتى) نىڭ ئىشخانىسى ۋە ئىسكىلاتى قىلىنغان.

يەكەنگە يۇقىرىدىكى چەت ئەللىكلەردىن باشقا، 1938 - يىللىرى يازدا ئاز ساندا ئىران ۋە ئەرەب سودىگەرلىرىمۇ كەلگەن. ئىرانلىقلار بالا - چاقىلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ ناھايىتى ئاز مال بىلەن كەلگەن بولسىمۇ، كۆپ پايدا ئېلىش ئۈچۈن يەرلىك سودىگەرلەرگە ئۆكتەملىك قىلغان. ئىران ۋە ئەرەب سودىگەرلىرى يەكەندە كۆپ تۇرماي، ياز پەسلى ئاخىرلىشىشى بىلەنلا دۆلىتىگە قايتىپ كەتكەن.

9. يەكەنلىك ھۈنەر - كەسىپلىرى

يەكەندە قول ھۈنىرىنى ئاساس قىلغان تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش كەسىپلىرى ئەزەلدىن ئوبدان رىۋاج تاپقاچقا، سودا - تىجارەت ئىشلىرىمۇ ئوبدان راۋاجلانغان. يەكەندە ئىلگىرىدىن تارتىپ پاختا ۋە يۇڭ يىپ توقۇمىچىلىقى، خالۋاپچىلىق، كىگىز چىلىك، ياغاچچىلىق، يېكچىلىك، بىناكارلىق، موزدۇزلۇق، سەيپۇڭلۇق، دوپپا - تۇماقچىلىق، چىمەنگەرلىك، جۇمبۇچىلىق، نۇختىچىلىق، ھاككاكچىلىق، كۈلالچىلىق، ئەتتارچىلىق، تىبابەتچىلىك، زەرگەرلىك، ئاتقۇچىلىق، ئەلگەكچىلىك قاتارلىق كەسىپلەر ئومۇملاشقان. كېيىن چەت ئەللەردىن پىلە قورتى، تۆمۈر، چۈيۈن، قاڭالتىر (تۇنىكا)، قەنت - شېكەر، سىر، رەڭ قاتارلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئىمپورت قىلىنغاندىن كېيىن، پىلىچىلىك، بىپەكچىلىك، يىپەك يىپ توقۇمىچىلىقى، تۆمۈرچىلىك، پىچاقچىلىق، قويمىچىلىق، قاڭالتىرچىلىق، مىسكەرلىك، فەندالەتچىلىك، سىرچىلىق، بوياقچىلىق كەسىپلىرىمۇ ئومۇملىشىپ،

ھۈنەر - كەسىپنىڭ تۈرى 30 خىلدىن ئاشقان.

1. پاختا يىپ توقۇمىچىلىقىدا، ماتا (خام)، لۆڭگە، لىچەك، تور رومال، بەلباغ، چوتا، چەكمەن، شاتبۇا، سەرگەز (گۈللۈك ماتا) قاتارلىق مەھسۇلاتلار توقۇلغان؛ يۇڭ يىپ توقۇمىچىلىقىدا، يۇڭ چەكمەن، ئۇشتە، يۇڭ بەلباغ قاتارلىقلار توقۇلغان. بۇ مەھسۇلاتلاردىن بەلباغ، چەكمەن، ماتا، چوتالار يەنە ھەرخىل رەڭدە بوياپ چىقىرىلغان ياكى ئۇلارغا گۈل بېسىلغان. شۇڭا، بوياقچىلىق كەسىپىمۇ خېلى راۋاجلانغان.

2. خالۋاپچىلىقتا، ھەرخىل نۇسخىدىكى گىلەم ۋە پالاسلار، تاغار، خۇرجۇن، ياپقۇچ قاتارلىق مەھسۇلاتلار توقۇلغان. خۇرجۇن ۋە ياپقۇچلار ئاقتىن باشقا، يەنە رەڭدار ياكى گىلەم نۇسخا قىلىپ توقۇلغان.

3. كىگىز چىلىكتە، ئاق كىگىز، جايناماز كىگىز، تەڭنىمات كىگىز، ھەرخىل رەڭدىكى سىدام (گۈلسىز) كىگىزلەر؛ ئۇزۇن يۇڭ پاپپاق، تەرلىك (ئىگەرنىڭ ئاستىغا سالىدىغان) قاتارلىق مەھسۇلاتلار ئىشلەنگەن.

4. ياغاچچىلىقتا، ئۆي سېلىشقا كېرەكلىك ئىشىك - دېرىزە، نەقىشلىك ياكى سىدام تۈۋرۈك، لىنم، ۋاسا، توڭلۇك، روجەك (پەنجىرە) لەردىن باشقا، چاپىي (كارىۋات)، كات (ساندۇقلۇق يوغان جوزا)، ھەرخىل ئۇستەل، سەندەل (قىشتا ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغ قويۇپ، ئاستىغا چوغ سېلىپ، ئۇستىگە يوتقان يېپىپ ئىسسىتىدىغان جوزا شەكىللىك نەرسە)، ئاش تاختىسى، خون (ئەنبەل)، ساندۇق، بەندىك، ئورۇندۇق، بۆشۈك، سوغا (ياغاچ چىلەك)، كاسا، تەڭلە، ئاياق (ياغاچ قاچا)، چۆچەك (ياغاچ پىيالە)، قوشۇق قاتارلىق مەھسۇلاتلار ياسالغان. بەزى ياغاچچىلار مەخسۇس ھارۋا ياكى نەي ياساش بىلەن شۇغۇللانغان.

5. يېكچىلىكتە، قىرغۇچ ئەسۋاب بىلەن قاتتىق ياغاچتىن

ھەرخىل يىكلەر (پاختا ياكى يىپەك يىپ توقۇدىغان ژىك)، كارخانات ياكى بۆشۈكنىڭ ئىككى بېشىغا، پەلەمپەينىڭ يېنىدىكى ياغاچ توساققا بېكىتىدىغان ھەرخىل شەكىلدىكى چوڭ - كىچىك ۋاداكلەر؛ نوغۇچ، پوزا، ئىلغۇچ، يىلىم چۆچىكى قاتارلىق لازىمەتلىكلەر قىرىپ چىقىرىلغان.

6. بىناكارلىقتا، ھوجرا، مېھمانخانا، دەھلىز، قازناق، بالاخانا قاتارلىق ھەرخىل ئۆيلەر، ھويلا - ئېغىل تاملىرى، پېشايۋانلار بىنا قىلىنغاندىن تاشقىرى، باي ئائىلىلەردە ھويلا ۋە مېھمانخانىنىڭ تاملىرىغا ھەرخىل نەقىشلىك تەكچە (ئويۇق)، نۆۋەي، نەقىشلىك ئوچاق ۋە سۇپىلار ياسالغان.

7. موزەي ۋزلۇقتا، كۆن ياكى خۇرۇمدىن ھەرخىل ئۆتۈك، مەسە، ئىسكالاچ (كەشلىك مەسە)، چورۇق، كەش (كېپىش)، سەندەل، بەتىنكە، ھەرخىل پىچاق غىلىپى، قىلىچ غىلىپى، كىستكاسا (پورتمال) قاتارلىق نەرسىلەر ياسالغان.

8. سەيپۈگلۇقتا، ئاق ماتا ياكى چوتادىن ئەرلەرنىڭ ئۇزۇن - قىسقا كۆگلەك - تامباللىرى، ھەرخىل رەڭدىكى سىدام چەلمەن، تۆمۇرەك ياكى خوجەنت بەقسەمدىن قىشلىق ۋە يازلىق ئۇزۇن تونچە چاپان، قىسقا چاپان، ھەرخىل چىت ياكى ئەتلەستىن ئايالچە ئۇزۇن كۆگلەك، قارا رەختتىن نىمچە ئۇزۇن چاپان، ھەرخىل رەختتىن قىشلىق ياكى يازلىق ئەرچە كەمزۇل، جىلىتكە ۋە ئىشتان تىكىلگەن.

9. دوپپا - تۇماقچىلىقتا، بادام، چىمەن، مانپۇ، ئۇنچە، تەيشىللا دوپپىلار، قارا ياكى قىزىل دۇخاۋا دوپپا، ھەرخىل ئاق ياكى قارا شاپاق دوپپا؛ ھەرخىل قۇلاقچا، تۇركچە تۇماق، سەرپىش تۇماق، كۇلا، سالۋا تۇماق، دۇم تۇماق، تۇلكە تۇماق، سۇسەر تۇماق، كەمچەت تۇماقلار تىكىلگەن.

10. چىمگەرلىكتە، كالا تېرىسىدىن كۆن، بۇلغارى (خۇرۇم) ۋە چەم؛ قوي ياكى ئۆچكە تېرىسىدىن قارا ياكى قىزىل نېپىز خۇرۇم،

ئاق ياكى سېرىق بىشۇ قاتارلىق مەھسۇلاتلار ئىشلەنگەن.

11. جۇمبۇچىلىقتا، ئات، خېچىر، ئۆكۈز ۋە ئېشەكچىلەرنىڭ ئىگىرى، توقۇمى، ئۇچۇلۇقى، تەرلىكى، يۇگەن، ئۆزەڭگىلىرى، ئەيىلى (بەل تاسمىسى)، ھارۋا ياكى تەي ئاتلىرىنىڭ ئۆكۈز ۋە ئېشەكلىرىنىڭ جۇمبۇ، قىسماقلىرى قاتارلىق نەرسىلەر ياسالغان.

12. نۇختىچىلىقتا، پاختا يىپ، قېيىش ياكى تاسمىدىن توقۇلۇك ترانسپورت ئۇلاغلىرىنىڭ نۇختىلىرى، بۇقا، قوچقار، تايىنچىلارنىڭ نۇقتىلىرى ياسالغان.

13. ھاككاكچىلىقتا، ھەرخىل رەڭدىكى قاشتېشى، سىڭىر تاش، ھاك تېشى قاتارلىق مەدەنلەردىن توقۇلۇك زىننەت بۇيۇملىرى ياسالغان؛ ئاق ياكى قارا تاشلاردىن بىناكارلىققا ئىشلىتىلىدىغان توقۇلۇك شەكىلدىكى تاشلار قىرىپ چىقىرىلغان.

14. كۇلالچىلىقتا، يەرلىك ئاددىي سايمان بىلەن سىغىز لايدىن ھەرخىل چوڭ - كىچىك تاۋاق، ھېچىر (ساپال قاچا)، كورا، كوزا، تەشتەك، چۆچەك (ساپال پىيالە)، جام، كۇپ، تونۇر، ئۇرۇق، تېرە ئاشلايدىغان يام قاتارلىق ئائىلە ۋە ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ياسالغان. بۇ سايمانلارنىڭ بەزىلىرى بولۇپمۇ تاۋاق، ھېچىر، كوزىلار ئېھتىياجغا قاراپ يەرلىك سىر بىلەن سىرلاپ چىقىرىلغان ياكى گۈللۈك نەقىش قىلىنغان.

15. ئەتتارچىلىق، يەرلىك تىلدا «ھاتتاچىلىق» دەپ ئاتالغان. بۇ كەسىپنى قىلغۇچى ئەتتارلار توقۇلۇك گۆسۈملۈك دورىلىرى ۋە يەرلىك دورىلار سېلىنغان نۇرغۇن مانا خالتىلارنى تىزىپ دۇكان ئاچقان. ئۇلار دورا سانتاچ، تومۇر تۇتۇپ كېسەل كۆرۈش ئىشىنمۇ قىلغان. زامانىۋى دوختۇرلۇق ۋە ئاپتىكارلىق تەرەققىي قىلمىغان شۇ زامانلاردا بۇ ئەتتارلار ھەم تېۋىپلىق، ھەم دورىگەرلىك رولىنى ئويناغان.

16. تىبابەتچىلىك، يەكەندە خېلى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ،

بەزى تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ھەرخىل كېسەللەرنى تومۇر تۇتۇش بىلەن تەكشۈرۈپ، يەرلىك دورىلار بىلەن داۋالاپ ساقايتالايدىغان تېۋىپلار مىلادى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىلا بارلىققا كەلگەن، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا خېلى كۆپەيگەن. كېيىن ئۆزبېك، ئافغان، كەشمىرلەردىن، ھەتتا ئەرەبلەردىنمۇ تېۋىپلار كېلىپ يەكەننىڭ تىبابەتچىلىك كەسپىنى راۋاجلاندۇرۇشتا مەلۇم رول ئوينىغان. يەكەن تىبابەتچىلىكىدە داۋاملىق ئىشلىتىلگەن دورىلار 345 خىلغا يەتكەن؛ بۇلاردىن يەكەننىڭ ئۆزىدە چىققىنى 145 خىل، ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن كەلتۈرۈلگىنى 115 خىل، چەت ئەللەردىن سېتىۋېلىنغىنى 85 خىل بولغان. چەت ئەل دورىلىرى ئاساسەن ھىندىستان، پاكىستان قاتارلىق قوشنا دۆلەتلەردىن ئىمپورت قىلىنغان بولۇپ، بۇ دورىلار تاغ يوللىرى ئارقىلىق ئۇلاغ ترانسپورتى بىلەن توشۇپ كېلىنگەن، ھەتتا بەزى زمانىۋى دورىلارمۇ كەلتۈرۈلگەن. يەرلىك دورىلار ئۆسۈملۈك، ھايۋانات، كان مەدەنلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ تۈرگە بۆلۈنگەن. تېۋىپلار بۇ دورىلارنى تازىلاپ ۋە سوقۇپ تەييارلىۋالغاندىن كېيىن، مەلھەم، كۇمىلاچ، سۇپۇپ (تالقان)، شەربەت، گۈلقەنت، مۇرابىا، سۈرمە، ئەرەقە (سويۇق) قاتارلىق بىر نەچچە خىل شەكىلدە ياساپ تەييارلىغان.

يەكەندە 20 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىغىچە تۆۋەندىكى مەشھۇر تېۋىپلار ياشاپ ئۆتكەن: ئۇيغۇر تېۋىپلاردىن سۈپۈرگە ھاجى، ساتتارخان، تۇردى مەھەممەت ئاخۇنۇم، ئەيساخان، ئەمەتخان، سەيپۇللا ئاخۇنۇم، قاسىم ئاخۇنۇم، ئابدۇللا ئاخۇنۇم قاتارلىقلار؛ ئۆزبېك تېۋىپلاردىن زاكىرجانھاجىم، ئابدۇلھېمىت داموللام، ئابدۇللىتىپ ھاجىم قاتارلىقلار؛ ئافغان تېۋىپلاردىن زەينىلئابىدىنخان، شاھ نۇسرەتباي، ئەمەتخان قاتارلىقلار؛ كەشمىر تېۋىپلاردىن سادىقساھخان، ئەسئەتۇللاخان، تەخپانباي قاتارلىقلار؛

ئەرەب تېۋىپلاردىن ئوبۇلخەتتار ھەزرىتىم، ئەبەيدۇللا ھاجى ئەپەندى، شىر ئىبراھىم ئەپەندى قاتارلىقلار. بۇلاردىن باشقا، يەرلىك تىبابەتچىلىك دورىلىرى بىلەن تىجارەت قىلىدىغان ئىبراھىم ئاخۇنۇم، روزى مەھەممەت ھاجىم، پەيزى مەھەممەت ھاجىم، ئىمىن ھاجىم، جىڭ فاشاڭ قاتارلىق دورىگەرلەر بولغان. بۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ھېلىمۇ دورىگەرلىك، ئەتتارچىلىق بىلەن شۇغۇللانماقتا.

17. زەرگەرلىكتە، ئالتۇن ـ كۈمۈش، سېرىق تۇچتىن بىلەيزۈك، زىرە، قاداق، ئۈزۈك، ھالقا، تۈگمە، ئۈشكە، سىرغا، زەنجىر قاتارلىق زىبۇ ـ زىننەت بۇيۇملىرى ئىشلەنگەن.

18. ئاتقۇچىلىق، چىگىت ئايرىش چىغرىقى ئومۇملاشمىغان زامانلاردا، ئاھالىنىڭ پاختا ۋە يۇڭلىرىنى چىگىت ياكى ئەخلەتتىن تازىلاپ، ئۇلارنىڭ تالالىرىنى بوشىتىپ، ئىشلىتىشكە ياراملىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان. ئاتقۇچىنىڭ ئىش قورالى (ئۇلار بۇنى «دۇكان» دەپ ئاتىغان) تېرەك ياغىچىدىن ئىشلەنگەن مىلتىقسىمان غول، ئاچچىق ئۈچەيدىن ئىشلەنگەن بىر تال زەي، ئۈجمە ياغىچىدىن ئىشلەنگەن موگۇىسمان بىر توخماقتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، مۇنداق ئاتقۇچىلار ھەربىر مەھەللىدە بىرنەچچىدىن بولغان. پاختا ياكى يۇڭ ئاتقۇزغۇچىلار پاختا ياكى يۇڭىنى ئاتقۇچىنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ ياكى ئاتقۇچىنى ئۆيگە چاقىرىپ كېلىپ ئاتقۇزغان.

19. ئەلگەكچىلىكتە، چوڭ ـ كىچىك ۋە قېلىن ـ يۇپقا ئەلگەك، تۇرلۇك غەلۋىر، ئۆتكەمە قاتارلىقلار ياسالغان.

20. پىلىچىلىكتە، شەھەر ئەتراپىدىكى ياكى يىراق يېزىلاردىكى پىلىچى دېھقانلار ھەرىيلى ئەتىيازدا شەھەر ئىچىدىكى سودىگەرلەردىن ھىندىستاننىڭ پىلە قۇرتىنى سېتىۋېلىپ، ئۇنى ئۈجمە يۇپۇرمىقى بىلەن بېقىپ پىلە چىقارغان. ئاندىن بۇ پىلىلەرنى بازار كۈنلىكى شەھەرگە ئەكىرىپ، يىپەكچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۇستىلارغا ساتقان.

21. يىپەكچىلىك ئۇستىدە سۆزلىسەك، ئۇ چاغلاردىكى پىلىدىن يىپەك چىقىرىش جەريانى ئەسلەپ ئۆتۈشكە ئەرزىگۈدەك قىزىقارلىق جەريان بولغان. پىلىدىن يىپەك چىقىرالايدىغان ئۇستىلار ھەر يىلى يازدا ئۆز ئالدىغا ياكى كارخانىچى بايلار بىلەن شىرىكىلەشكەن ھالدا يىپەكچىلىك كارخانىسى قۇرۇپ، پىلىدىن يىپەك ئىشلەپچىقارغان. مۇنداق كارخانىلاردا پىلە قاينىتىلىدىغان بىرقانچە چوڭ قازان بولۇپ، ھەربىر قازانغا يېنىدا ئىككىدىن ئايال ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ بىرى قازان بېشىدا ئولتۇرۇپ، قازاندىكى قىزىق سۇدا ئېرىگەن پىلىلەرنىڭ يىپەكلىرىنى ئۇدۇللۇق سۈزۈپ ئېلىپ، قازان بېشىغا ئورنىتىلغان پەغەز ياغاچ ئارقىلىق يەنە بىر ئايالغا سۈنۈپ بېرەتتى. يەنە بىر ئايال قازان سۈپىسىنىڭ نېرىقى تەرىپىگە ئورنىتىلغان يىپ ئىگىرىش چاقىنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇپ، قازاندىن سۈنۈپ بېرىلگەن يىپەك پىلىلەرنى چاقنىڭ يارىمى بىلەن يىككە تۇرەتتى. كارخانىچى ئۇستا ياكى خوجايىن ھەربىر قازانغا ھەر قېتىمدا ئۆز قولى بىلەن ئىككى جىڭدىن پىلە سېلىپ بېرەتتى. پىلىنىڭ سۈپىتىگە قاراپ ھەربىر قازاندىن بىر كۈندە ئۈچ قېتىمدىن بەش قېتىمغىچە يىپەك چىقىرىلاتتى. يىپەك يىپ تۇرۇلۇپ يىڭ توشقاندا، ئۇستا ياكى خوجايىن يىكلەرنى ساناپ تاپشۇرۇۋالاتتى. پىلە قاينىتىلىدىغان قازانىنىڭ ئوچىقىغا ئوتۇن قالانسا، ئوت كۈچلۈك كېلەتتى ھەم تەنەرخى قىسمەن چۈشۈپ كېتەتتى. شۇڭا قومۇش قالىناتتى. قومۇشنى قومۇشلۇقتىن ئورۇپ، ئېشەككە ئارتىپ شەھەرگە ئەكىرىپ سانتۇچىلار بار ئىدى (شۇلار بىلەن دوگۈورلىشىپ قويىاتتى).

يىپەك تۇرۇلگەن يىكلەر يىغۇېلىنغاندىن كېيىن، بۇ يىكلەر دەۋرىچى ئۇستا (يەرلىك تىلدا «دورىگەر» دەپ ئاتايتتى) غا تاپشۇرۇلاتتى. دەۋرىچى ئۇستا دىئامېترى ئىككى مېتر، ئېگىزلىكى بىر يېرىم مېتر كېلىدىغان شالاڭ كەڭ شادىلىق يوغان چارق ئۈزۈن ياغاچ بىلەن ئوتتۇرىغا ئورنىتىلغان، چارقىنىڭ ئەتراپىغا قۇم

تۆكۈلگەن مەخسۇس ئۆيدە يىكلەرنى قۇم ئۈستىگە قاتار سانجىپ قويۇپ، ئۇنىڭدىكى يىپەكلەرنى قول بىلەن دەۋرى قىلدۇرۇپ (ئايلاندۇرۇپ) تۇرۇلغان يوغان چارقا يۆگەپ چىقاتتى، بۇ «دەۋرى قىلىنغان يىپەك» دەپ ئاتىلاتتى؛ ئاندىن ئۇنى دىئامېترى يېرىم مېتر، كەڭلىكىمۇ يېرىم مېتىرچە كېلىدىغان كەڭ شادىلىق كىچىك چارقىلارغا يۆگەپ چىقاتتى، بۇ «كالاۋا يىپەك» دەپ ئاتىلاتتى. دەۋرىچى ئۇستىلار كالاۋا يىپەكلەرنى كارخانا ئىگىلىرىگە جىڭلاپ ئۆتكۈزۈپ بېرەتتى. كارخانا ئىگىلىرى بۇ يىپەكلەرنىڭ ھەر ئون جىڭىنى بىر قىلىپ پاختا يىپ بىلەن چېگىپ ئاندىن ئۇلارنى ئاق ماتا بىلەن ئوراپ، ئاغزىنى يېڭنە يىپ بىلەن تىكىپ، يىپەك توقۇمىچىلىقى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۇستىلارغا ياكى چەت ئەللىك يىپەك سودىگەرلىرىگە ساتاتتى.

22. يىپەك يىپ توقۇمىچىلىقىدا، توقۇمىچى ئۇستىلار ياغاچ ۋە باشقا بامبۇكتىن ياسالغان يەرلىك توقۇش ماشىنىسى (توقۇش دۇكىنى) بىلەن شايى، ئەتلەس، بەقەسەم، دەريايى، چەكمەن شايى قاتارلىقلارنى توقۇيتتى. ئاق شايىدىن باشقا رەختلەر توقۇلىدىغان يىپەكلەر مەخسۇس بوياقچى ئۇستىنىڭ ھۇنىرى بىلەن بوياپ چىقىرىلاتتى. چۈنكى (يىپەك بوياشنى يىپەك توقۇمىچىلىقى قىلىدىغان ئۇستىلارنىڭ ھەممىسى بىلىپ كەتمەيتتى)، بولۇپمۇ ئەتلەس ۋە دەريايى توقۇلىدىغان يىپەكلەرنى بوياش ئالاھىدە ھۇنەر تەلەپ قىلاتتى.

23. تۆمۈرچىلىكتە، كەتمەن، ئورغاق، لوم، جوتۇ، ئارا، گۈرجەك، ساپان، ئوتىغۇچ قاتارلىق دېھقانچىلىق سايمانلىرى؛ چوت، چاپقۇ ھەرە، بولقا، ئىسكىنە، رەندە، ئۇشكە، قەلەمچە قاتارلىق ياغاچچىلىق سايمانلىرى؛ قاپقان، قىلىچ، خەنجەر، نەيزە قاتارلىق ئوۋچىلىق سايمانلىرى؛ پالتا، كەكە، چەيدۇ، چۆمۈچ، لاخشىگىر، چۆخچىلىغۇچ (ئىلمەك)، يوگەن ئېغىزدۇرۇقى، ئۆزەڭگە، تەپسى

قاتارلىق ئائىلە ۋە تۇرمۇش سايمانلىرى؛ بىگىز، دىرەپشە، بۆرىندە قاتارلىق موزەۋزلۇق سايمانلىرى؛ قىرغۇچ (تېرىنىڭ يۇڭىنىنى قىرىدىغان)، ئۇكلىگۈچ، داغمال قاتارلىق چىمگەرلىك سايمانلىرى ياسالغان.

24. پىچاقچىلىق كەسپىدە، پولات ياكى تۆمۈردىن قىلىراق، قەلەمتىراش، يانچۇق خەنجىرى، باققال پىچىقى، جۇۋالدۇزۇز قاتارلىق سايمانلار ياسالغان.

25. قۇيمىچىلىقتا، چۆيۈن ياكى تۆمۈردىن ھەرخىل چوڭ - كىچىك قازان، داڭقان، سەندەل (تۆمۈرچىنىڭ)، ساپان چىشى، ھاۋانچى قاتارلىق ئائىلە ۋە ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى قۇيۇپ چىقىرىلغان.

26. قاڭالتىرچىلىقتا، قاڭالتىر (تۇنىكا) دىن ھەرخىل مەش (پېچ)، كارناي، داس، چېلەك، تۇڭ، كورا، چۆگۈن، سۇ سەپكۈچ، سۇمبۇلتاق (سۇ مىلتىقى)، چۆمۈچ، ساپلىق، قوشۇق، سىققۇچ قاتارلىق ئائىلە سايمانلىرى ياسالغان.

27. مىسكەرلىكتە، مىس ياكى تۆتىنى جۇمبۇللۇك قازان، ئاپتۇۋا، چىلاپچا، چۆگۈن، چەينەك، لىگەن، پەتنۇس، ھەرخىل قۇتا، زىخچە، قىسقۇچ (زەرگەرنىڭ زىپچىكى)، سەندەل ئوچىقى (سودا دۇكانلىرىدا قىش كۈنى تاش كۆمۈر قالاپ ئىسسىندىغان ئوچاق) قاتارلىق تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى ياسالغان.

28. قەندەلچىلىكتە، ناۋات، پاتازا، نوقۇت، ئەدرەك، پەشمەت قاتارلىق ھەر خىل تاتلىق - تۇرۇملەر ياسالغان.

29. سىرچىلىقتا، سىرچى ئۇستىلار ھىندىستان، روسىيە قاتارلىق ئەللەردىن ئىمپورت قىلىنغان ھەرخىل رەڭدىكى سىرلار بىلەن بايلارنىڭ ئىشىك، دېرىزە، تۇۋرۇكلىرىنى سىرلاش ياكى نەقىشلىك گۈل سىزىپ بېزەش؛ جامى، مەسچىت ياكى ئۇلۇغ كىشىلەر مەقبەرىلىرىنىڭ ئىشىك، پەنجىرە، تۇۋرۇك، خەياغاچلىرى

ۋە تام - تورۇسلىرىنى سىرلاش، ئۇلارغا گۈللۈك نەقىش ئىشلەش، ھۆسىن خەتلەر بىلەن يېزىلغان ئايەتلەرنى ئەينەن سىزىپ ئورنىتىش كەسپىنى قىلغان.

30. بوياقچىلىقتا، بوياقچى ئۇستىلار بىرنەچچە كۈپكە چەت ئەلدىن كەلتۈرۈلگەن ھەرخىل رەڭلەرنى تۇخۇمەك، ئانار شۆپۈكى قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن بىللە چىلاپ، پاپكارلارنىڭ چەكمەن، چوتا، ماتا قاتارلىق مەھسۇلاتلىرىنى ۋە ئاھالىلەرنىڭ ھەرخىل نەرسىلىرىنى بويايدۇ.

10. سودا - تىجارەت ۋە پۇل مۇئامىلە ئىشلىرى

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ھۈنەر - كەسىپلەرنىڭ مەھسۇلاتلىرى ئاساسەن يەكەننىڭ ئۆزىدە، ئاندىن قالسا ھەپتىدە بىر قېتىم بولىدىغان نۆۋەتلىك بازارلار ئارقىلىق يەكەنگە قوشنا ناھىيىلەردە سېتىلسا، يەنە بىر قىسىم مەھسۇلاتلار، خۇسۇسەن خام يېپەك، يىپەك توقۇلمىلار (مەسىلەن، چۇچۇنكە، تىرىكە، دەريايى، شايى، ئەتلەس، بەقەسەم قاتارلىقلار)، يۇڭ توقۇلمىلار (مەسىلەن، يۇڭ چەكمەن، گىلەم، پالاس، خۇرجۇن قاتارلىقلار) چەت ئەللىك سودىگەر ئارقىلىق ئافغانىستان، پاكىستان، كەشمىر، ھىندىستان ھەتتا ئەرەبىستانلارغا ئاپلىرىپ سېتىلاتتى. چەت ئەللىك سودىگەرلەر بۇ مەھسۇلاتلارنى مەخسۇس ئادەملەرنىڭ قولى بىلەن تايلاقان (ئۇلچەملىك چوڭلۇقتا تاڭدۇرغان) دىن كېيىن، ئۇلارنى ئاتچى كارۋانلار مەلۇم ھەق بىلەن مال ھېسابىدا ئۆتكۈزۈۋېلىپ، سودىگەر يېزىپ بەرگەن ئادرېس بويىچە، يەكەندىن لاداخ ئارقىلىق مەزكۇر دۆلەتلەردىكى سودا سارايلىرىغا يەتكۈزۈپ بېرەتتى. شۇ ۋاقىتلاردىكى قاتناش شارائىتىدا، يەكەندىن غەربىي جەنۇبى ئاسىيا دۆلەتلىرىگە ئەۋەتىلىدىغان مالالارنى پەقەت ئاتچى كارۋانلارلا يەتكۈزۈپ بېرەلەيتتى؛ يەرلىك

سودىگەرلەرنىڭ يەكەندىن قوشنا ناھىيىلەرگە ئاپىرىدىغان مالىلىرىنى ئېشەكچى كارۋانلار يەتكۈزۈپ بېرەتتى.

يەكەننىڭ سودا ـ سېتىق قىزىيدىغان نۆۋەتلىك بازارلىرى: پەيشەنبە، دۈشەنبە كۈنلىرى كونىشەھەر ۋە يېڭىشەھەردە بولىدىغان بازاردىن باشقا، سەيشەنبە كۈنى بۈرۈۋستا، چارشەنبە كۈنى بەشكەك ۋە ئېلىشقۇلاردا، شەنبە كۈنى ئىگەچىدە، يەكشەنبە كۈنى خانىدىدا بولىدىغان بازارلاردىن ئىبارەت ئىدى. مەيلى كونىشەھەر ۋە يېڭىشەھەردە بولىدىغان بازاردا بولسۇن ياكى تۆت چوڭ يېزىدا بولىدىغان نۆۋەتلىك بازاردا بولسۇن، ھەرخىل قول ـ ھۈنەر مەھسۇلاتلىرى ۋە توقۇلما مالالارنىڭ سودىلىرى بولغاندىن تاشقىرى، ئاشلىق، مايلىق دان، پاختا ۋە چارۋا مال سودىلىرىمۇ بولاتتى. يىرىك ئاشلىقلارنى ئۇن تارتىپ ساتىدىغان رەۋەندىلەر، مايلىق دانلارنى ياغ تارتىپ ساتىدىغان جۈۋازچىلار، پاختىلارنى پاختا يىپ توقۇمىچىلىقى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاسىپلار ۋە يىپ ئىگىرىپ ساتىدىغان ئاياللار، چارۋا مالالارنى قاسساپلار ۋە مال بوردايدىغان بورداقچىلار سېتىۋالاتتى. ئاشلىق ۋە مايلىق دانلار سېتىلىدىغان يەر «جۈۋا»، چارۋا سېتىلىدىغان يەر «مال بازىرى» دەپ ئاتىلاتتى. يەكەننىڭ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ ھاۋاسى مۆتىدىل بەلباغ ھاۋاسى بولغاچقا، نۆۋەتلىك بازارلار قىشمۇ ياز داۋام قىلىپ تۇراتتى. بۇ بازارلاردا بازارچىلارنى يىمەك ـ ئىچمەك بىلەن تەمىنلەيدىغان ئاشخانا، ناۋايخانا ۋە چايخانىلار مۇقىم ئورۇن ئالغاندىن تاشقىرى، تۇرلۇك كۆكتات، ئوتۇن، توخۇ ـ تۇخۇم ساتىدىغان دېھقانلار؛ قىشتا قۇرۇق يېمىش، يازدا ھۆل يېمىش ساتىدىغان باققالار؛ دورا ـ دەرمەك ساتىدىغان ھاتتالار ۋە باشقا ئۇششاق تىجارەتچىلەرمۇ بازار كۈنلىرىنى ئۆتكۈزۈۋەتمەي كېلىپ تۇراتتى. يەكەندىن ۋە يەكەنگە قوشنا ناھىيىلەردىن ئات ـ ئۇلاغ ياكى ھارۋىلارغا مال ئارتىپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۆت چوڭ بازارغا ھەر كۈنى نۆۋەت بىلەن بېرىپ تۇرىدىغان

تىجارەتچىلەر «چىھار بازارچى» دەپ ئاتىلاتتى.

ئۇ چاغلاردىكى سودا ـ تىجارەتكە ۋاستە بولغان پۇل ئۇچ خىل بولۇپ، بىرىنچى خىلى — ھۆكۈمەت تەرىپىدىن مىستىن قۇيۇپ تارقىتىلغان داچەن ۋە تىيىن ئىدى. داچەن — پۇلنىڭ ئەڭ كىچىكى بولۇپ، بىر داچەن بىر پۇڭ (تىسنت) قىممىتىدە ئىدى؛ ئۇ «بىر پۇل» دەپ ئاتىلاتتى. تىيىن — ئون داچەنگە تەڭ ئىدى، شۇڭا بىر تىيىن «ئون پۇل» دەپمۇ ئاتىلاتتى. ھەر ئىككىسى يۇمىلاق شەكىلدە بولۇپ، ئىككى يۈزىدە تۆتتىن سەككىز خەنزۇچە خېتى بار ئىدى. داچەننىڭ دىئامېترى كىچىكرەك، ئوتتۇرىسىدا تۆت چاسا تۆشۈكى بار، تىيىننىڭ دىئامېترى چوڭراق (داچەندىن بىر ھەسسە چوڭ)، ئوتتۇرىسىدا تۆشۈكى يوق ئىدى. شۇڭا، سودىگەرلەر داچەننى شويىنغا ئۆتكۈزۈپ، ھەر 100 داچەننى بىر سەر تەڭگە (ياكى ئون تىيىن) قىممىتىدە ھېسابلايتتى. ئىككىنچى خىلى — ئۆلكە مەركىزى ئۈرۈمچى ۋە قەشقەر ۋىلايىتىدىن بېسىپ تارقىتىلغان قەغەز پۇللار بولۇپ، ئۆلكىدىن تارقىتىلغان پۇل «سىڭپياۋ» (ئۆلكە پۇلى)، ۋىلايەتتىن تارقىتىلغان پۇل «خاپياۋ» (قەشقەر پۇلى) دەپ ئاتىلاتتى. ھەر ئىككىسىنىڭ قىممىتى بىر سەر كۈمۈشكە تەڭ ئىدى. بۇ پۇللاردا خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە «بىر سەر» دېگەن يېزىقلار ۋە يىل سانى بار ئىدى. بۇ قەغەز پۇللارنىڭ ھەر ئىككىسى ئوخشاش قىممەتتە خەجلىنەتتى. ئۈچىنچى خىلى — كۈمۈش پۇل بولۇپ، ئۇلار شۇ ۋاقىتتىكى دۆلەت مەركىزى تەرىپىدىن قويۇپ تارقىتىلغان. بۇ كۈمۈش پۇل ئىككى خىل شەكىلدە ئىدى: بىر خىلى — چۆچۈرە شەكىلدە قۇيۇلغان يامبۇ[1] بولۇپ، ئۇنىڭ چوڭلىرى 50 سەرلىك، كىچىكلىرى 25 سەرلىك ئىدى (ئۇنىڭ ئاستىدا «50 سەرلىك»، «25 سەرلىك» دېگەن خەنزۇچە خېتى بولغان)؛ يەنە بىر خىلى — بىر سەرلىك،

① يامبۇ — خەنزۇچە 元宝 (يۈەنباۋ) سۆزىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا ئۆزلەشتۈرۈپ ئېيتىلىشى.

بەش مىسقاللىق، ئۈچ مىسقاللىق، ئىككى مىسقاللىق تەڭگە پۇللار ئىندى. پۇلارنىڭ ھەممىسى يۇمىلاق شەكىلدە بولۇپ، بىر يۈزىگە سۈن جۇڭسەننىڭ باش سۈرىتى ياكى يۈەن شىكەينىڭ باش سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، يەنە بىر يۈزىگە ئۇنىڭ قىممىتى (قانچە سەرلىك ئىكەنلىكى) ۋە يىلى خەنزۇچە خەت بىلەن چۈشۈرۈلگەن. بۇ كۈموش پۇللارنىڭ يازىرى ئىنتايىن ئىندى.

ئۇ زامانلاردا بەكەندە بانكا يوق ئىدى. شەھەر ۋە بازارنىڭ پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى بەرلىك سەرراپلار، جازانسخورلار، بەكەندە سودىگەر چىلىك قىلىپ تۇرۇۋاتقان ھىندىلار ئېلىپ باراتتى. سەرراپلار بازارغا كىرگەن ئالتۇن - كۈموش، زىننەت بۇيۇملىرى، پاسۇ - تەڭگىلەرنى ئەرزان باھادا سېتىۋېلىپ، كېيىن پايدىسىغا ساتاتتى؛ جازانسخورلار بىلەن ھىندىلار بەرلىك ئۇششاق سودىگەرلەرگە، دەسمايىدىن قىسىلغان ھۈنەرۋەن - كاسىپلارغا بۇقىرى ئۆسۈم بىلەن پۇل باكى گەزمال قەرز بېرەتتى، قەرزنىڭ مۇددىتى توشقاندا ئۇنى ئالدىن كېلىشىم قويغان ئۆسۈم پىرسەنتى بويىچە قايتۇرۇۋالاتتى. يېرى چىق، ئەمگەك كۈچى ئاز دېھقانلارمۇ كۆزدە ئەرزان باھادا ئاشلىق ناپىشۇرۇش شەرتى بىلەن ئەتىيازدا ئۇلاردىن پۇل قەرز ئالاتتى. جازانسخورلار يەنە، ئەتىيازدا ئۇرۇقلۇق ئاشلىققا موھتاج بولۇپ قالغان كەمبەغەل دېھقانلار ياكى ئاشلىققا جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان كىشىلەرگە كۆزدە بىر چارەك (16 جىڭ) يۇغدايغا ئىككى چارەك يۇغداي ياكى بىر چارەك قونافقا بىر چارەك يۇغداي قايتۇرۇش شەرتى بىلەن ئاشلىق قەرز بېرەتتى. لېكىن، جازانسخورلار كۆزدە ئاشلىقنى قولىغا ئالماي تۇرۇپ، ياشقىلارغا يۇقىرى باھادا ساتاتتى. ئاندىن قالسا، گۈرۈكەشلەر گۈرۈگە مال ئېلىپ سودا جازانسى قىلىشتا مۇھىم رول ئويناتتى. گۈرۈكەشلەرنىڭ ھەممىسى يەرلىشىپ قالغان خەنزۇلار بولۇپ، ئالاھىدە گۈرۈخانا ئېچىپ گۈرۈكەشلىك قىلغانلار يەكەن يېڭىشەھەر ۋە كونىشەھەر بويىچە

بىرنەچچە ئائىلە ئىدى. ئۇلار ۋاقىتلىق جىددىي پۇل لازىم بولۇپ كەلگەنلەرنىڭ ھەر خىل كىيىم - كېچەكلىرى، ئۆي سەرەمجانلىرى، ئەسۋاب - ئۈسكۇنىلىرى ياكى زىبۇ - زىننەتلىرىنى ئۆزلىرى بەلگىلىۋالغان باھا بويىچە (بازار باھاسىدىن بىرنەچچە تۆۋەن دەرىجىدە) باھالاپ ۋە ئۇنىڭغا مۇددەت بەلگىلەپ، مۇددىتى توشقاندا يۇقىرى ئۆسۈم بىلەن قايتۇرۇشنى شەرت قىلىپ پۇل قەرز بېرەتتى. ئاندىن مالنىڭ ۋە مال ئېگىسىنىڭ ئىسمىنى، قەرز بېرىلگەن پۇلنىڭ سانى ۋە قايتۇرۇش مۇددىتىنى گۈرۈ دەپتىرىگە يېزىۋالغاندىن كېيىن، بىر باغاقچىغا كۆچۈرۈپ يېزىپ، باغاقچىنى مالنىڭ ئۈستىگە چاپلاپ قوياتتى. مالنىڭ ئېگىسى ئەگەر قەرز ئالغان پۇلنى بەلگىلەنگەن مۇددەتتە ئەكېلىپ بېرىپ مېلىنى ئېلىپ كېتەلمىسە، قەرز ئالغان پۇلغا مۇددەتتىن ئېشىپ كەتكەن كۈنلەر ئۈچۈن ھەسسىلەپ ئۆسۈم پىرسەنتى قوشۇلاتتى. مۇددەت توشۇپ كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن قەرز ئالغان پۇلنى ئۇنىڭ ھەسسىلەپ ئۆسۈپ كۆپەيىپ كەتكەن ئۆسۈم پىرسەنتى بىلەن بىللە تولۇق تاپشۇرۇشقا ئامال تاپالمىغان كىشىلەر گۈرۈگە قويغان مېلىنى قايتۇرۇپ ئالالمايتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ مال گۈرۈكەشكە قالاتتى - دە، مەلۇم ۋاقىتتا ئۆتكەندىن كېيىنكى گۈرۈكەش ئۇنداق مىللارتى بازارغا ئېلىپ چىقىپ، بازار باھاسى بويىچە سېتىۋېتەتتى. گۈرۈكەشلەر مۇشۇ يول بىلەن نۇرغۇن پايدا ئېلىپ بېيىپ كېتەتتى. ئۇ چاغلاردا كىشىلەر «ئۆسۈم»، «پىرسەنت» دېگەن سۆزلەرنى سىلىگەچكە، جازانسخور ياكى گۈرۈكەشلەردىن قەرز ئالغان پۇلنى «ئايىسى» ئۇنىڭ ئۆسۈم پىرسەنتى «بالىسى» دەپ، قەرزگە ئۆسۈمنى قوشقانىنى «ئانا - بالىسى» دەپ ئاتايتتى.

ھەر قانداق مالنىڭ بازار سودىسىدا ئاشلىق باھاسى ئۆلچەم قىلىناتتى. شۇڭا، بازاردا باھانىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى ئاشلىق باھاسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە باغلىق ئىدى. بولۇپمۇ ساتىۋېلىنا

مبلىنى سېتىشتىن ئىلگىرى ئاشلىقنىڭ باھاسىنى ئۆقۇشۇپ، ئاندىن مبلىغا باھا قويۇاتتى. يەرلىك مەسئۇلاتلارنىڭ باھاسى ئاشلىقنىڭ باھاسىغا باغلىق بولسىمۇ، لېكىن چەت ئەللەردىن كېلىدىغان تۆمۈر، چۆيۈن، قەلەي، تونىكا، سىر قاتارلىق ئېغىر سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى ئاشلىقنىڭ باھاسىدىن ئۇستۇن ئىدى. شۇڭا، بۇ نەرسىلەردىن ياسالغان سايمانلارنىڭ تەننەرخى يۇقىرى ئىدى. مەسىلەن، شۇ چاغلاردا بىر دانە كەتمەن ئون چارەك بۇغداينىڭ پۇلىغا، ئون كىشىلىك تاماق پىشقۇدەك بىر چۆيۈن قازان بەش چارەك بۇغداي ياكى ئون چارەك قوناقنىڭ پۇلىغا سېتىلاتتى.

يەكەنىڭ 1949 - يىلىدىن بۇرۇنقى تارىخىدا ھېچقانداق زامانىۋى زاۋۇت - فابرىكا بولمىغان. 1920 - يىللاردىن كېيىن قەشقەر ئاتۇشلۇق تاش ئاخۇن باي يەكەنىڭ ھەزرىتىپىر دېگەن يېرىدە كىچىك كۆلەملىك بىر سەرەڭگە زاۋۇتى قۇرغان. بۇ زاۋۇت قىزىل قەغەزگە ئۇششاق بولاق قىلىپ ئورالغان قاپسىز سەرەڭگە ئىشلەپچىقارغان. ئىلگىرىدىن تارتىپ ئاق تېرەك ياغىچىدىن ئىشلەنگەن يەرلىك گۈڭگۈرت ئىشلىتىلگەن شۇ زامانلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ سەرەڭگە زامانىۋى مەھسۇلات ھېسابلىنىپ خېلى بازار تاپقان بولسىمۇ، 1930 - يىللىرى يەكەن «سوۋ - سىن - تورگ» ئارقىلىق سوۋېتنىڭ قاپلىق سەرەڭگىلىرى كەلگەندىن كېيىن، تاش ئەخۇن بايىنىڭ سەرەڭگىسى ئىستېمالدىن قېپقالغان. 1943 - يىللاردا، يەكەن پىلىسىنىڭ سوۋېتنىگە قىزىققان گومىنداڭ دائىرىلىرى جىياڭسۇدىن ئالاھىدە بىر جۇپ ئەر - خوتۇن تېخنىكنى تەكلىپ قىلىپ ئەكېلىپ، يەكەن ئورمانچىلىق پونكىتىدىن بىرقانچە خىزمەتچى ئاجرىتىپ ۋە يېزىلاردىن پىلە بېقىشنى بىلمەيدىغان 20 گە يېقىن ئەر - ئايال ياش دېھقانىنى ئىشچىلىققا قوبۇل قىلىپ، يەكەنىڭ جاھانباغ دېگەن يېرىدە بىر پىلىچىلىك فېبرىكىسى قۇرغان. بۇ فېبرىكىدا ئىشلىگۈچىلەرنىڭ ئايلىق ئىش ھەققى خېلى يۇقىرى بولغان. كارخانا

خاراكتېرىدىكى بۇ فېبرىكا بىر قەدەر ئىلغار تېخنىكا بىلەن ئىش ئېلىپ بارغاچقا، پىلىچىلىك خېلى تەرەققى قىلىپ، يىپەك توقۇمىچىلىقىدا داڭ چىقارغان سۈجۇ قاتارلىق شەھەرلەرگە كۆپلەپ سۈپەتلىك پىلە ماتېرىيالى بولسىمۇ، 1945 - يىلىدىن كېيىن خەلق قوزغىلىڭنىڭ بولۇپمۇ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن توختاپ قالغان، ئادەملىرى تارقىتىۋېتىلگەن.

11. باج - سېلىق ۋە ئالۋان - ياساق ئەھۋالى

يەكەندە ئۆز زامانىسىدا ئېلىنغان باجلار «خارجى باج»، «ئىچكى باج» دەپ چوڭ ئىككى تۈرگە بۆلۈنگەن. خارجى باج — تاموژنا بېجى بولۇپ، يەكەندىن چەت جايلارغا ئېكسپورت قىلىنغان مالىلار ياكى چەت جايلاردىن يەكەنگە ئىمپورت قىلىنغان مالىلاردىن ئېلىنىدىغان باجلار ئىدى. لېكىن، 1930 - يىلىدىن ئىلگىرى يەكەندە خارجى باج ئىدارىسى (تاموژنا ئىدارىسى) بولمىغاچقا، يەكەنىڭ تاموژنا بېجىنى قەشقەر خارجى باج ئىدارىسىدىن مەخسۇس ئادەم كېلىپ تەكشۈرۈپ ئېلىپ كەتكەن. 1930 - يىلى يەكەندە خارجى ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا ياڭ لاڭسەي[1] دېگەن كىشى باشلىق بولغان. ئىدارىنىڭ ئورنى يەكەنىڭ كونا ھاكىمدارلىرىدىن ھوشۇر ھېكىم بەگنىڭ ئوردىسىدا بولغان. شۇنىڭدىن باشلاپ يەكەندىن ئافغانىستان، ھىندىستان، كەشمىر، سوۋېت ئىتتىپاقى قاتارلىق ئەللەرگە چىقىرىلغان ئېكسپورت مالىلىرى ياكى بۇ ئەللەردىن يەكەنگە كىرگۈزۈلگەن ئىمپورت مالىلىرى يەكەن خارجى باج ئىدارىسى تەرىپىدىن بىۋاسىتە باشقۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ تاموژنا بېجى ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن جايلارغا تارقىتىشقا رۇخسەت قىلىنغان. 1934 - يىللىرى

① ياڭ لاڭسەي — 1935 - يىلىدىن 1944 - يىلىغىچە يەكەن ناھىيىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ مەسئۇل كاتىپى (45، 46 - يىللىرى ئۆيدە)، 1947 - يىلىدىن 1949 - يىلىغىچە يەكەن ۋالىيى مەھكىمىسىدە مۇئاۋىن ۋالىي بولغان.

شىنجاڭدا شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى ئورنىتىلىپ، يەكەندىكى بارلىق چەت ئەللىك سودىگەرلەر ئۆز دۆلىتىگە قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، خارجى باج ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

ئىچكى باج — يەرلىك خەلقتىن ئېلىنىدىغان باج بولۇپ، ئاشلىقتىن ئېلىنىدىغان غەللە ـ پاراق، يەر ـ زېمىن سودىسى بېجى، تاۋار مال سودىسى (بازار سودىسى) بېجى، سوقا ـ تۈگمەن بېجى، تىرىك مال بېجى، قان بېجى، جۇۋاز بېجى قاتارلىق ئون خىلغا يېقىن باجنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۆز ۋاقتىدىكى ئامباللار باج يىغىش جەھەتتىكى ئاۋارىچىلىقلاردىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، 1925 ـ يىلىدىن باشلاپ بۇ ئىچكى باجلاردىن غەللە ـ پاراق، يەر ـ زېمىن سودىسى بېجى ۋە بازار سودىسى بېجىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىۋاسىتە يىغىۋېلىشىغا قالدۇرۇپ، قالغان باجلارنى شەخسلەرگە يىللىق كۆتۈرە بەرگەن، يەنى بۇ باجلارنىڭ يىللىق كىرىمنى تەخمىنەن ھېسابلاپ، شۇ كىرىمنى ئالدىن تاپشۇرۇش شەرتى بىلەن شەخسلەرگە سېتىپ بەرگەن. باج كۆتۈرە ئالغۇچىلارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت باج تاپشۇرۇشنىڭ قائىدە ـ تۈزۈملىرى ۋە ھەر خىل بەلگىلىمىلىرىنى تۈزۈپ بەرگەن. باج كۆتۈرە ئالغۇچىلار بىر يىل داۋامىدا تۈرلۈك باجلارنى مۇشۇ قائىدە ـ تۈزۈم ۋە بەلگىلىمىلەر بويىچە يىغىۋېلىپ، باج كۆتۈرە ئالىدىغان چاغدا ھۆكۈمەتكە ئالدىن تاپشۇرغان پۇلنى تۆلىۋالغاندىن تاشقىرى، يەنە نۇرغۇن پايدىغا ئېرىشكەن. شۇڭا، باج كۆتۈرە ئالغۇچىلار بىر ـ بىرىدىن قىزغىنىپ ۋە بىرى ـ بىرى بىلەن بەسلىشىپ، يىللىق باج كىرىمى ئۈچۈن ھۆكۈمەتكە (ئامبالغا) ئالدىن تۆت مىڭ سەر كۈمۈش تاپشۇرغاندىن تاشقىرى، يامۇلنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئەمەلدارلىرىغا نۇرغۇن پارا بەرگەن، باج كۆتۈرە ئالغۇچىلارنىڭ ئىش ئورنى، خادىملىرى، باج تالونى ۋە تامغىسى قاتارلىقلارنى تەييارلاپ بېرىشنى يامۇل ئۈستىگە ئالغان. باج كۆتۈرە ئالغۇچى (باجخانا باشلىقى) «جۈيجاڭ»، بۆلۈم

باشلىقلىرى «جۇرىن» ياكى «كېجاڭ»، باج ئالغۇچىلار «خاڭتۇ»، ئۇلارنىڭ ئىش ئورنى «چازا»، باج سۈيلىگۈچىلەر «شويازا» دەپ ئاتالغان. يەكەن ناھىيىسىنىڭ ئىچكى بېجىنى 1925 ـ يىلىدىن 1927 ـ يىلىغىچە ئاۋات يېزىسىدىن ئېلى ئاخۇنباي، 1927 ـ يىلىدىن 1928 ـ يىلىغىچە قەشقەر خانئېرىقلىق ئەيسا خانھاجى، ، 1928 ـ يىلىدىن 1930 ـ يىلىغىچە يەنە قەشقەر خانئېرىقلىق ساۋۇرئاخۇنباي، 1930 ـ يىلىدىن 1931 ـ يىلىغىچە يەكەن تېرەك لەڭگەردىن قاسىمخانباي، 1931 ـ يىلىدىن 1932 ـ يىلىغىچە يەكەن جىگدە باغدىن تەۋەككۇل بەگ، 1932 ـ يىلىدىن 1935 ـ يىلىغىچە يەكەن شەھەر ئىچىدىن ئىبراھىم ئاخۇن لوزۇڭلار كۆتۈرە ئالغان. 1935 ـ يىلىدىن كېيىن، ئىچكى باجنى شەخسلەرگە كۆتۈرە بېرىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يەرلىك ھۆكۈمەت ئۆزى ئالدىغان بولغان.

ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئۆزى بىۋاسىتە ئالىدىغان ئىچكى باجلارنىڭ ئەڭ بىرىنچىسى غەللە ـ پاراق يەنى ئاشلىقتىن ئېلىنىدىغان باج بولۇپ، ئۇنى ئاساسەن دېھقانلار تۆلەيدىغان بولغاچقا، بۇ باج يېزا بەگلىرى ئارقىلىق يىغىۋېلىنغان. يىغىۋېلىش ئۇسۇلى مۇنداق بولغان: ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە ھەر بىر دېھقاننىڭ ئىسمى، ئادرېسى، تېرىلغۇ يېرىنىڭ مو سانى، ئۇ يەردىن چىقىدىغان ئاشلىقنىڭ بودالغان (تەخمىنىي بېكىتىلگەن) سانى ۋە مۇشۇ سانغا ئاساسەن تاپشۇرۇلىدىغان غەللە (باج) نىڭ سانى خاتىرىلەنگەن ئومۇمىي تىزىملىك بولغان. ناھىيىنىڭ باج بۆلۈمىدىكىلەر مۇشۇ تىزىملىككە قاراپ، ھەر بىر دېھقان ئائىلىسىگە بىردىن قازا (ئۇقتۇرۇش قەغىزى) يېزىپ چىقىپ، ئۇنى يېزىلار بويىچە ئايرىپ ۋە توپلام قىلىپ، يېزا بېگىگە تاپشۇرغان، يېزا بېگى ئۇنى يېزا كاتىپىنىڭ ياردىمى بىلەن كەنتلەر بويىچە ئايرىپ يۈزبېشىغا تاپشۇرغان، يۈزبېشى ئۇنى مەھەللە بويىچە ئايرىپ ئونبېشىغا تاپشۇرغان. ئونبېشى دېھقانلارنىڭ ئىسمى بويىچە ھەر بىر ئائىلىگە تارقاتقان. ناھىيىلىك

هۆكۈمەت هەر بىر يېزىنىڭ يېراق - يېقىنلىقىغا قاراپ، غەللە - پاراق تاپشۇرۇش كۈن تەرتىپىنى ۋە تاپشۇرۇپ توگىتىش مۇددىتىنى بەلگىلىپ بەرگەن. مۇشۇ بەلگىلىمە بويىچە، بەگلەر يۇزبېشىغا، يۇزبېشى ئونبېشىغا، ئونبېشى دېھقانلارغا ھەيدەكچىلىك قىلغان. دېھقانلار قولىدىكى فازىغا يېزىلغان غەللىنى ئوبدان ئادالاپ هۆكۈمەتنىڭ ئاشلىق سېلىش (ئامبىرى) غا ئاپىرىپ تاپشۇرغان. جىقراق غەللە تاپشۇرىدىغان باي ياكى ئوتتۇرا ھال دېھقانلار بىر - ئىككى تاغار ئاشلىقنى ئات - ئۇلاغ ياكى ھارۋىلار بىلەن ئېلىپ كىرگەن بولسا، ناھايىتى ئاز غەللە تاپشۇرىدىغان كەمبەغەل دېھقانلار بىرەر يېرىم چارەك ئاشلىقنى يېراق يېزىلاردىن ئېشەككە ئارتىپ ئېشىكى بولمىسا دۇمبىسىگە ئارتىپ ئېلىپ كىرگەن. دېھقانلار ساڭغا كىرگەندىن كېيىن، ساڭنىڭ سەيناسىدا نۆۋەت كۈتۈپ نەچچە كۈنلەپ يېتىپ كەتكەن. غەللە تاپشۇرۇش كۈز پەسلىگە توغرا كەلگەچكە غەللە تاپشۇرۇشقا كىرگەن دېھقانلار كۈندۈزى ئاپتاپقا قاقلانسا، كېچىسى سالقىن ھاۋادا دۆگدۈيۈپ ئولتۇرۇشقان. ھەممىدىن ئېغىر يېرى غەللە ئالغۇچىلار[1] غەللە ئاشلىقنى «دۇ» ۋە «شىك»[2] لاردا ئۆلچەپ ئالغاچقا، دېھقانلارنىڭ فازىدىكى سان بويىچە چارەك[3] بىلەن ئۆلچەپ ئېلىپ كەلگەن ئاشلىقنى ساڭنىڭ ئۆلچىمىگە توشماي قېلىپ (كەملەپ قېلىپ)، دېھقانلارنى خېلى تەمتىرەتكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە، غەللە

① غەللە ئالغۇچىلار — ئاشلىق سېلىنىڭ داۋىملىق خىزمەتچىسى بولۇپ، ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا ساڭدىكى ئاشلىقلارنى زىيانداشلاردىن ساقلاش، ساڭ مۇدىرىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئاشلىق چىقىم قىلىش، ساڭنىڭ ئامانلىقى ۋە تازلىقىنى قوغداش ئىشلىرىنى قىلغان؛ كۈزدە غەللە ئېلىش باشلانغاندا، ناھىيىلىك باي بۆلۈمىدىن تەيىنلەنگەن بىر خىزمەتچىنىڭ ھەمراھ بولۇشى بىلەن غەللە تاپشۇرغۇچىلارنىڭ قولىدىكى فازا بويىچە، غەللە ئاشلىقلارنى ئۆلچەپ تاپشۇرۇۋېلىپ ساڭغا تۆكتۈرگەن. ئۇلارنىڭ ئاشلىقنى ھۆكۈمەتتىن ياستىنىپ بەرگەن ئۆلچەم قورالى «دۇ» بىلەن ئۆلچىگەچكە، غەللە تاپشۇرغۇچىلار ۋە ئاشلىق ھايانكەشلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋېلىپ، غەللە ئاشلىقنى زورلاپ تاسقىتىش بىلەن غەللە تاپشۇرغۇچىلارغا پايدا يەتكۈزسە، ئاشلىقنى ئۆلچەۋېتىپ دۇنى بىر سىلكىش بىلەن زورلاپ يېرىم چۆشۈرۈپ ئاشلىق ھايانكەشلىرىگە پايدا يەتكۈزگەن؛ شۇنىڭ بىلەن ھەر كۈنى بۇ ئىككى خىل يارەمچىسىدىن خېلى چىق دەپ ئوندۈرۈۋالغان.

② دۇ، شىك — شۇ زامانىدىكى ئاشلىق سېلىنىڭ ئاشلىق ئۆلچەيدىغان قورالى بولۇپ، بىر «دۇ» 40 جىڭغا، بىر «شىك» تۆت جىڭغا تەڭ، ئون دۇ بىر دادەن ئىدى.

③ چارەك — ئاۋام خەلقىنىڭ ئاشلىق ئۆلچەيدىغان قورالى بولۇپ، بىر «چارەك» 16 جىڭغا تەڭ ئىدى.

ئالغۇچىلار ئۆزىنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرگەن غەلۋىرچىلەر[1] گە مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئۈچۈن، دېھقانلارنىڭ ئاشلىقىنى «ئوبدان تازىلىماپسەن، ئارىسىدا چار بار ئىكەن» دەپ غەلۋىرچىلەرگە قەستەن تاسقاتقان - دە، غەلۋىرچىلەرنىڭ «چارلارنى تاسقاپ چىقىرۋېتىشى» بىلەن ئاشلىق تېخىمۇ كەملەپ كەتكەن. بىچارە دېھقانلار ساڭ ئەتراپىدىكى ئاشلىق ھايانكەشلىرىدىن قىممەت باھادا ئاشلىق سېتىۋېلىشقا ياكى بىر يۈرتلۇق ھاللىق دېھقانلاردىن ئۆسۈمگە ئاشلىق قەرز ئېلىشقا مەجبۇر بولغان. ئەگەر بىرەر تەبىئىي ئاپەت ياكى مەلۇم تاسادىپىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، يەردىن ھوسۇل ئېلىنماي قالسا، هۆكۈمەت ئۇنداق يەرلەرنىڭ غەللە - پارىقىنى كەچۈرۈم قىلمىغان، ھەتتا كېمىتىپمۇ بەرمىگەن. ھوسۇل ئالالمىغان بىچارە دېھقانلار پۇلغا يارىغۇدەك تەرسىلىرىنىڭ ھەممىسىنى سېتىپ، يىغلاپ - قاخشاپ يۈرۈپ غەللە - پاراقنى تاپشۇرغاندىن كېيىن، خانۇەيران بولۇپ كەتكەن. غەللە تاپشۇرغۇچىلارنىڭ قولىدىكى فازىغا يەنە «تۈز پۇلى» يېزىلغان بولۇپ، دېھقانلار غەللە ئاشلىقنى تاپشۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، شۇ ئاشلىقنىڭ مىقدارىغا قاراپ بەلگىلەپ بېرىلگەن «تۈز پۇلى» نى فازا بىلەن بىللە تاپشۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى. شۇنىڭ بىلەن غەللىنى تاپشۇرۇپ بولغان ھېسابلىناتتى. هۆكۈمەت غەللە - پاراقتىن ساڭغا توپلانغان بۇغدايىنى مەخسۇس خادىملىرى ئارقىلىق ئۈن تارتقۇزۇپ، بۇ ئۇنلار بىلەن ئاۋۇال ھەربىلەرنى، ئاندىن قالسا هۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنى تەمىنلەيتتى؛ قوناقنى ھەربىي ئاتلار ۋە مۇلكى ئىدارىلەردىكى ئاتلارنىڭ بوغۇزلىرىغا ئىشلىتەتتى.

ئىككىنچىسى يەر - زېمىن سودىسى بېجى بولۇپ، يېزا ياكى

① غەلۋىرچىلەر — ھەر يىلى كۈزدە غەللە ئېلىنىدىغان چاغدا، بىر - ئىككى غەلۋىر ۋە بىرنەچچە خالىسىرىنى كۈتۈرۈپ ئاشلىق سېتىغا كېلىپ، غەللە ئالغۇچىلاردىن بىرەرسىنىڭ قولتۇقىغا كىرىۋېلىپ، شۇلارنىڭ بۇيرۇقى بىلەن دېھقانلارنىڭ غەللە تاپشۇرۇشقا كېلىپ كەلگەن ئاشلىقلىرىنى «تاسقاپ» زورلاپ چار چىقىرىپ. كەچتۇرۇن ئىشتىن يىغىلغاندا توپلانغان «چار بۇندىي» لارنى غەللە ئالغۇچى بىلەن بۆلۈشۈۋالغان. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى مۇشۇ يول بىلەن بېيىپ كەتكەن.

شەھەردە بولسۇن، ئەگەر بىر كىشى تېرىلغۇ يېرىنى ياكى ئولتۇراق ئۆيىنى سانتقان بولسا، زېمىن خېتىنى ۋە كېمگە قانچە پۇلغا سانتقانلىقى توغرىسىدىكى ھۇججەتنى زېمىن سېتىۋالغۇچىغا تاپشۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن، سېتىۋالغۇچى بۇ ئىككى ھۇججەتنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە ئېلىپ بېرىپ باج تاپشۇرۇپ، ئۆز نامىدا باشقىدىن زېمىن خېتى ئالغان. مۇنداق باجنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ زېمىن بېجى بۆلۈمى ئالغان. بۇ بۆلۈممۇ زېمىن خېتىنى بىرەر كۈندە چىقىرىپ بەرمەي، زېمىن سېتىۋالغۇچىنى بىرنەچچە كۈن يول ماڭدۇرغان؛ ئەگەر چىقىراق تېرىلغۇ يەر ياكى چوڭراق ھويلا سېتىلغان بولسا، ئۇنىڭ ھۇججىتىنى قەستەن ياستۇرۇپ قويۇپ، سېتىۋالغۇچىدىن خېلى چوڭ «چاي پۇلى» ئۇندۇرۇۋالغان.

ئۇچىنچىسى بازار سودىسى بېجى بولۇپ، بۇ باج دۇكان سودىسى بېجى، كۆچمە سودا بېجى دەپ ئىككى خىل بولغان. دۇكان سودىسى بېجى شەھەر ۋە يېزىلاردا مۇقىم دۇكان ئېچىپ ئولتۇرغان تىجارەتچىلەردىن ئېلىنغان؛ كۆچمە سودا بېجى ھەر كۈنى شەھەر ۋە يېزىلارنى ئۇلاغلىق ئارىلاپ يۈرۈپ، نۆۋەتلىك بازارلاردا سودا قىلىدىغان كۆچمە تىجارەتچىلەر (چىھار بازارچىلار) دىن ئېلىنغان. بۇ خىل باجنى ناھىيىلىك باج ئىدارىسى ئالىدىغان بولغاچقا، باج ئىدارىسى ئۆزىنىڭ باجگىرلىرى ئارقىلىق دۇكاندارلارنىڭ مۇقىم دەسمايىسىغا قاراپ ھەر پەسلىدە بىر قېتىم باج بەلگىلىگەن. دۇكاندارلارمۇ بۇ باجنى ھەر پەسلىدە بىر قېتىم مۇقىم سان بويىچە باجخانىغا تاپشۇرغان. ئەگەر ئۇلارنىڭ سودىسى راۋاج تېپىپ دەسمايىسى كۆپەيسە، باجگىرلار تەكشۈرۈپ تۇرۇپ ئۇلارنىڭ بېجىنىمۇ كۆپەيتكەن؛ ئەگەر ئۇلار بىرەر پىشكەللىككە ئۇچراپ ياكى زور زىيان تارتىپ دەسمايىسى ئازىيىپ كەتسە، باجخانىغا قايتا - قايتا ئىلتىماس قىلغاندىن كېيىن، باجخانا باجگىرلارنىڭ تەكشۈرۈپ كۆرۈشىگە بۇيرۇغان. باجگىرلار تەكشۈرۈپ ئىسپاتلاپ بەرگەندىن كېيىن، ئاندىن

ئۇلارنىڭ تۆلەيدىغان بېجى كېمەيتىلگەن. دېمەك، ئۇلارنىڭ قانچىلىك باج تاپشۇرۇشى باجگىرلارنىڭ ئىلتىپاتىغا باغلىق بولۇپ قالغان. شۇڭا، بۇ ئۇنتۇرىدا باجگىرلار خېلى جىق پايدىغا (پارىغا) ئېرىشكەن، چىھار بازارچىلارنىڭ بېجىنى يېزا بازارلىرىدىكى باج پونكىتلىرى (چازىلار) ھەر بىر كۆچمە تىجارەتچىنىڭ قولىدىكى مىلىغا ۋە سودىدا قىلغان كىرىمىگە قاراپ ئۇدۇللۇق بەلگىلەپ، ئۇدۇللۇق يىغىۋالغان ۋە ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم باجخانىغا تاپشۇرغان. بۇ خىل باج كىرىمىنىڭ قانچىلىك بولۇشى چازىلاردىكى باجگىرلارنىڭ ئىنسابىغا باغلىق بولۇپ قالغان.

كونا زامانىدا ھەتتا ئۆلكە ئازاد بولغانغا قەدەر، شەھەر ئىچىدىكى ئولتۇراق ئۆيلەردىمۇ ھەر پەسلىدە بىر قېتىم باج ئېلىنىپ تۇرغان. بۇ باجنى زېمىن ئىگىلىرى باجخانىدىن بەلگىلەپ چۈشۈرۈلگەن سان بويىچە باجخانىغا بىۋاسىتە تاپشۇرغان.

1936 - يىلىدىن باشلاپ ئىچكى ياجنىڭ ھەممىسىنى يەرلىك ھۆكۈمەت ئۆزى ئالىدىغان بولغاندىن كېيىن، يېمەك - ئىچمەك بېجى، سوقا - توگمەن بېجى، تىرىك مال بېجى، قان بېجى، جۇۋاز بېجى قاتارلىق باجلارنىمۇ ناھىيىلىك باج ئىدارىسى باجگىرلار ئارقىلىق يىغىۋالغان. باج ئىدارىسىنىڭ باج ئېلىشتا تارقاتقان قەغىزى «پەيجاۋ» دەپ ئاتالغان. «پەيجاۋ» ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتى تەرىپىدىن بىر تۇتاش باستۇرۇلۇپ ناھىيىلەرگە تارقىتىپ بېرىلگەن.

يەكەندە خەلق ئوسمىنىدىكى باج - سېلىقتىن باشقا، ئالۋان - ياساقمۇ ناھايىتى ئېغىر ئىدى. ئالۋان - ياساق ئاساسەن ئىككى خىل بولۇپ، بىرى ھۆكۈمەتنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى ۋە مۇلكى ئىدارىلىرىنى تەمىنلەشكە كېرەكلىك بېدە، سامان، ئوتۇن قاتارلىق نەرسىلەر؛ يەنە بىرى ھۆكۈمەتنىڭ ھەر خىل قۇرۇلۇشلىرىغا كېرەكلىك ماتېرىياللار ئالۇنىنى ئىدى. ھەر يىلى ھەربىي ئىدارىلەر ئۆزىگە بىر يىل يەتكۈدەك بېدە، سامان، ئوتۇننىڭ سانىنى ۋە مۇلكى

ئىدارىلەر ئۆزىگە يەتكۈدەك ئوتۇننىڭ سانىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئۇنى ناھىيە بويىچە جەملەپ ھەربىر يېزىغا چېچىپ ۋە مۇددەت بەلگىلەپ، ئالۋان شەكلىدە يېزا بەگلىرىگە بۇيرۇق بىلەن چۈشۈرگەن؛ بەگلەر ئۇ سانىنى كەنتلەرگە، كەنتلەر مەھەللىلەرگە تەقسىم قىلىپ ۋە ئۇ سانىنى مەلۇم دەرىجىدە كۆپەيتىپ، يۇزبېشى، ئونبېشىلارغا چۈشۈرگەن؛ يۇزبېشى ۋە ئونبېشىلارمۇ ئۇ سانىنى يەنە ئۆزى بىلگەنچە كۆپەيتىپ، دېھقان ئائىلىلىرىگە چاچقان. دېھقانلار غەللە - پاراقنى تاپشۇرۇپ بولۇپلا ئۆزىگە چېچىلغان بىدە، سامان، ئوتۇن ئالۋانلىرىنى ئات - ئۇلاغ ياكى ھارۋىلىرىغا ئارتىپ، ھاۋانىڭ سوغۇقلىقىغا، يولنىڭ يىراق - يېقىنلىقىغا قارىماي، قىشچە شەھەردىكى ھەربىي ۋە مۇلكىي ئىدارىلەرگە بىدە، سامان ۋە ئوتۇن توشۇغان. ھەربىي ئىدارىلەر تېخى بەزىدە، ئالۋان تاپشۇرغىلى كىرگەن دېھقانلارنى نۆۋەت بىلەن تۇتۇۋېلىپ، كېسەك قۇيىدىغان، تام ياسايدىغان ياكى نەرسە - كېرەك توشۇيدىغان ئىشلىرىغا ھەقسىز ئىشلەتكەن.

ناھىيىنىڭ قايسى بىر يېزىدا ياكى بىرەر يېزىدا پۇتۇن ناھىيىگە مۇناسىۋەتلىك ئېرىق - ئۆستەڭ چاپىدىغان، دەريا قاشلىرىنى ياسايدىغان، توغان ياكى كۆۋرۈك سالىدىغان، يول ياسايدىغان قۇرۇلۇشلار بولۇپ قالسا، بۇ قۇرۇلۇشقا كېرەكلىك ياغاچ - تاش، ئەمگەك كۈچى، ترانسپورت قوراللىرىنى ناھىيە بويىچە يېزىلارغا تەقسىم قىلىپ، ئالۋان سۈپىتىدە بەگلەرگە بۇيرۇق بىلەن چۈشۈرگەن. بەگلەر ئۇ نەرسىلەرنىڭ سانىنى ئۆزى بىلگەنچە كۆپەيتىپ، كەنتلەرگە تەقسىم قىلىپ، يۇزبېشىلەرگە چۈشۈرگەن؛ يۇزبېشىلەرمۇ ئۆزى بىلگەنچە كۆپەيتىپ، مەھەللىلەرگە تەقسىم قىلىپ، ئونبېشىلارغا چۈشۈرگەن؛ ئونبېشىلارمۇ ئۆز ئېھتىياجىغا قاراپ مەلۇم ساندا كۆپەيتىپ ئائىلىلەرگە تەقسىم قىلغان. دېمەك، دېھقان ئائىلىلىرىگە يېتىپ كەلگىچە قاتلاممۇ قاتلام كۆپەيتىلگەن

ئالۋان - ياساقلار دېھقانلارنىڭ يۈكىنى تېخىمۇ ئېغىرلىتىپ، ئۇلارنى زار قاقشاتقان. چۈنكى، باي ۋە ھال - ئوقىتى ياخشى دېھقانلار بۇ ئالۋانلاردىن ئۆزىگە تېگىشلىكىگە پۇل تۆلەپ ياكى يىللىقچىلىرىدىن بىرەرسىنى ئالۋانغا ئىشلەپ كېلىشكە ئەۋەتىپ قۇتۇلغان؛ ئاز - تولا ياغاچ - تېشى ياكى ترانسپورت قورالى (ھارۋا، ئات - ئېشەكى) بارلىرى ئۆز بېشىغا كەلگەن ئالۋاننى تاپشۇرۇپ ياكى ئىشلەپ بېرىپ قايتىپ كەلگەن؛ ئازغىنا تېرىلغۇ يېرى ۋە ئەمگەك كۈچىدىن باشقا ھېچنېمىسى يوق كەمبەغەل دېھقانلار ئۆز بېشىغا كەلگەن ئالۋان ھېسابىغا نەچچە كۈنلەپ ئىشلەپ بېرىپ ئاران قۇتۇلغان. لېكىن، يۇزبېشى ۋە ئونبېشىلار باي دېھقانلاردىن ئالۋان ھېسابىغا ئالغان پۇلنىڭ مۇتلەق كۆپ. قىسمىنى بەگلەر بىلەن بۆلۈشۈۋېلىپ، قالغان ئازغىنا قىسمىغا نامرات ياكى يالانما دېھقانلارنى مەدىكارلىققا ياللىۋېلىپ ئىش ئورنىغا ئىشلەشكە ئەۋەتكەچكە، قۇرۇلۇش ئورنىدىكى ھەممە ئېغىرچىلىق شۇ كەمبەغەللەرنىڭ بېشىغا كەلگەن. مۇنداق ئالۋان - ياساق دېھقانلارغا ھەر يىلى سېلىنىپ تۇرغاچقا، ئۇنى تۆلەشكە قۇدرىتى بارلار پۇل، ئات - ھارۋا ياكى باشقا ماددىي نەرسىلەر بىلەن تۆلەپ تۇگەتسىمۇ، تۆلەشكە قۇدرىتى يەتمەيدىغان كۆپ ساندىكى دېھقانلارنىڭ يىلىكى ئۇزۇلگەن. مەسىلەن، قايسى بىر يىللىرى دەريا سۈيى چېقىۋەتكەن قاشنى ياساشقا تاش ئالۋىنى سېلىنغاندا، يەكەندە تاش ناھايىتى قىس بولغانلىقتىن، تاش يېغىپ قويغانلار بىر چارەك تاشنى بىر چارەك ئاشلىققا سالقان. مۇنداق ئېغىر ئالۋان - سېلىقلارغا چىدىيالمىغان دېھقانلارنىڭ بەزىلىرى تېرىلغۇ يېرىنى سېتىۋېتىپ، بايلارغا يىللىقچى ياكى يالانما بولۇپ ئىشلىگەن؛ بەزىلىرى تېرىلغۇ يېرىنى ساتالماي (ھوسۇلى تۆۋەن، سۈيى كەم ناچار يەرلەرنى كىشىلەر ئاسانلىقچە سېتىۋالمىغان)، يېرىنىمۇ، مال - مۈلكىنىمۇ تاشلاپ، شەھەر ئېچىگە كىرىپ، ياقا يۇرتلارغا چىقىپ مەدىكار بولۇپ ئىشلىگەن ياكى تىلەمچىلىك قىلغان. شۇنىڭ بىلەن تىلەمچىلەرنىڭ

سانى بارغانسېرى كۆپىيىپ كەتكەن. نامراتلىق ۋە يوقسۇزلۇقنىڭ ئۈستىگە، داۋالىنىش شارائىتىنىڭ ئىنتايىن ناچارلىقىدىن تۈرلۈك كېسەللەرگە گىرىپتار بولغانلار ساقىيالماي ئۆلۈپ كەتكەن.

(داۋامى بار)

(ئاپتورى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدىن)

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابلىز مۇھەممەت سايرامى

ئۇرۇمچىنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى كۆمۈر سانائىتى

نىياز كېرىمى

ئۇرۇمچىنىڭ كۆمۈر زاپىسى توققۇز مىليارد تونىنا بولۇپ، قازغىلى بولىدىغان كۆمۈر قاتلىمىنىڭ ئومۇمىي قېلىنلىقى 80 مېتىردىن ئوشۇق، سۈپىتى ئەلا، سورتى كۆپ. ئۇلاردىن ئاساسلىقى كوكۇس كۆمۈرى، ياغلىق كۆمۈر، گاز كۆمۈر، يېپىشقاقلىقى ئاجىز كۆمۈر، ئوتى كۈچلۈك يالغۇنجايدىغان كۆمۈر، ئىسسىز كۆمۈر قاتارلىقلار بار.

ئۇرۇمچىنىڭ ئىلگىرىكى كۆمۈر سانائىتىدە، ئۇرۇمچىنىڭ كۆمۈر مەنبەسىنىڭ كۆپلىكى ۋە كۆمۈر قاتلىمىنىڭ تېيىزلىكى يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئېپتىدائىي ئۇسۇللاردا كۆمۈر ئېلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن.

تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، مىلادىي 7 ـ ئەسىردىلا ئۇرۇمچى ئەتراپىدا ماكانلاشقان ئۇيغۇرلار بۇ زېمىندا كۆمۈر قېزىپ، تۆمۈر ئاۋلىغان («ئۇرۇمچىنىڭ يازما تارىخىي يادىكارلىقلىرى» 12 ـ قىسىم 27 ـ بەتكە قارالسۇن). شۇنىڭدىن بۇيان بۇ يەردىكى يەرلىك خەلقلەر خالىغىچە، كۆمۈر قېزىشنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، كۆمۈر ئېھتىياجى ئېشىپ بارىدى، بۇنىڭغا ماس ھالدا كۆمۈر كانلىرىمۇ كۆپىيىپ بارىدى.

50 ـ يىللاردىن ئىلگىرى، ئۇرۇمچىدە پەقەت بىرلا ھۆكۈمەت خېنى بار ئىدى، قالغانلىرى ئىلگىرى زامانلاردا خەلق ئاچقان خاكىلار

ئىدى. ئاساسلىق خاك رايونلىرى ئورۇمچى ئەتراپىدىكى باداۋان، چىداۋان، لىۋداۋان، دۆڭسەن، پاقا بۇلاق، شىسەن، لۇساۋگو، لۇ خۇاڭگو قاتارلىق جايلاردا ئىدى.

باداۋان كۆمۈر كېنى تارىخى ئۇزۇن، كۆلىمى چوڭ، مەمسۇلاتى كۆپ داڭلىق كان بولغاچقا، ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى زامانلاردىن تارتىپلا ئورۇمچىنى تەمىنلەيدىغان ئاساسلىق كۆمۈر بازىسى بولۇپ كەلگەن. باداۋاننىڭ 1950 ـ يىلىدىن ئىلگىرىكى خاك ئىگىلىرىدىن بولغان كېرەم قۇربان، مەڭلىك ئىسلام قاتارلىقلار تەمىنلىگەن ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، باداۋاندىكى ئۇيغۇرلاردىن بولغان خاك ئىگىلىرىدىن ئارزاك باي، ئايىت، ئاۋامسلىم، سىتى شاڭيۇ، ھوشۇر خاۋازا، توختى نىياز، ئەمەت نىياز، باتۇر، ھەمدۇل، دۇگامەت، يۈسۈپ، ئولمايىت، ئانايىت ئاخۇن، ئابدۇل پوچى، توقسۇن روزى، توختى شاڭيۇ قاتارلىقلار بولغانىكەن. خەنزۇ خاك ئىگىسى جى جيا، خۇيزۇ خاك ئىگىلىرى ئاكا ـ ئۇكا ئۇچ بىر تۇغقانلار بولغانىكەن.

لىۋداۋان ۋە ۋېيخۇلياڭدىكى خاك ئىگىلىرىدىن تۇختىنىياز، كېرەم ئاكا، مامۇت ئاخۇن، تۇرسۇن ئاخۇن، بارات قاغا، قادىر ئاكا، رېقىپ ئاخۇن، ئەمەت سەيپۇل قاتارلىقلار بار ئىدى. 50 ـ يىللارنىڭ باشلىرى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى لىۋداۋان كۆمۈر كېنى ئېچىلىپ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ كۆمۈر بازىسىغا ئايلاندى.

شىسەندىكى خاك ئىگىلىرىدىن غوپۇر ئاخۇن، سىتى گەيجاڭ، ھېيت جىڭگوك، رېھىم نىياز شاڭيۇ، مەڭلىك ئاخۇن، ئېرتۇ قاتارلىقلار بولغانىدى. كوكۇس كۆيدۇرىدىغانلاردىن مۇن جەنتاڭ، ياۋا شاڭيۇ، ماۋ شىبىڭلار بار ئىدى.

پاقا بۇلاقتىكى خاك ئىگىلىرىدىن توختى يورغا، ئابدۇل پوچى، قاۋۇل ئاكا، ھېيت شاڭيۇ، قاسىم ئاكا قاتارلىقلار بولغانىدى.

لوخاڭگودا يەتتە خاك بار ئىدى، ئۇنىڭ ئالتىسى شوروزى قاتارلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدى. بىرسى خەنزۇنىڭ ئىدى. بۇ جايدىن

ياغاچقا ئوخشاش پارقىراق، ئاسان يېرىلىپ كۆيىدىغان، ئوتتى كۆچلۈك كۆمۈر چىقاتتى. ھازىر بۇ جايدا دۆلەت ۋە كوللېكتىپ خاك ئىگىلىرى بار، ئۇنىڭدىن باشقا جۇزىسەن كۆمۈر كېنىدا ئۇچ خاك بار ئىدى. ئىككىسى ئۇيغۇر ئايىت ئاخۇننىڭ خېتى بولۇپ، ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ج. خ نازارىتىنى كۆمۈر بىلەن تەمىنلىگەن. بىرسى ماۋنىڭ خېتى بولۇپ، ئۇنى 1945 ـ يىلى گومىنداڭنىڭ ئاتلىق 5 ـ دىۋىزىيىسىگە سالقانىدى.

خوشاۋگو كۆمۈر كېنى ئورۇمچىدىن 13 كىلومېتر كېلىدۇ. بۇ يەردە يۇز نەچچە يىلدىن بۇيان كۆيۈپ كېلىۋاتقان كۆمۈر قاتلاملىرى بار بولغاچقا، خوشاۋگو (كۆيۈك جىلغا) دەپ ئاتالغان. بۇ جايدىن كۆمۈر توشۇيدىغان ھارۋا، ئۇلاغ، ئادەملەر ئورنىتىلغان يول بەلگىسىگە قاراپ ئېھتىيات بىلەن ماڭمىسا، چوڭقۇر كۆيۈك قاتلامدىكى يالقۇن ئىچىگە چۈشۈپ كېتىش خەۋپى بار ئىدى. ئازادلىقتىن ئىلگىرى بۇ جايدا خاك ئىگىلىرىدىن زاھىر، مەھەممەت، سىيىت، شۇي خۇگۇەن، خې لوبا (شۇيجۇلۇق) لار بولغانىدى. بۇ جايدا بەش خاك بولۇپ، ھەر بىر خاكدىن كۈنىگە تۆت ـ بەش ھارۋىدىن كۆمۈر چىقىرىلاتتى. كۆمۈرى پارقىراق، ئاسان يانىدىغان، كۈلى ئاز، يېرىلىپ كۆيىدىغان ياخشى كۆمۈر ئىدى.

جەنگو كۆمۈر كېنى (ھازىرقى 103 ـ پولكنىڭ 3 ـ مەيدانى كۆمۈر قېزىۋاتقان جاي) ئورۇمچىدىن 15 كىلومېتر كېلىدۇ. ئازادلىقتىن ئىلگىرى بۇ جايدا ئۇچ خاك بار ئىدى. بۇ جايدىن چاتا كۆمۈر چىقاتتى. بۇنىڭ سۈپىتى ياخشى، ئوتى كۈچلۈك، ئۇزۇن كۆيىدىغان بولغاچقا، ئاھالىلەر تالىشىپ ئالاتتى. ھەر بىر خاكدىن كۈنىگە بەش ـ ئالتە ھارۋا كۆمۈر چىقىرىلاتتى، ئۇچ خاكدىن كۈنىگە 30 تونىنا ئەتراپىدا كۆمۈر چىقىرىلاتتى.

30 ـ، 40 ـ يىللاردا لوساۋگو ۋە دۆڭسەن كۆمۈر كانلىرىدا تۆت ـ بەش ئۆيلۈك خاك ئىگىسى بار ئىدى. گومىنداڭ

دەۋرىدە (43 ـ ، 49 ـ يىللاردا) ئۆلكىلىك قۇرۇلۇش نازارىتى بۇ يەردە دۇڭسەن كۆمۈر كېنى ئاچقانىدى. لوساڭگۇنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى شاڭخۇڭگو، ئۇنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى داخۇڭگولاردا شەخسىلەرنىڭ ئاچقان ئۇچ خېڭى بار ئىدى. ھازىر بۇ جايدا ئۇرۇمچى ۋە مىچۈەن ناھىيىلىرىنىڭ خاڭلىرى بار. داخۇڭگونىڭ شىمالىدىكى تىچاڭگودا شەخسىلەرنىڭ ئىككى خېڭى بار ئىدى. ھازىر بۇ يەردە مىچۈەن ناھىيىسىنىڭ خاڭلىرى بار.

ئازادلىقتىن بۇرۇنقى خاڭلار ئاساسەن شەخسىلەرنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولغاچقا، خاڭ ئىشچىلىرى خاڭ ئىگىلىرىگە يالليىنىپ ئىشلەيتتى. ئۇ چاغدا ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى قالاق بولغاچقا، ئەمگەك ئېغىر، ئىش شارائىتى ناچار، خەتىرى كۆپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى تۆۋەن ئىدى. خاڭ قىزىشقا پۈتۈنلەي ئادەم كۈچى ئىشلىتىلەتتى. قېزىلغان كۆمۈرنى سېۋەت ياكى تاغارغا ئۆسۈپ، يۆدۈپ قۇدۇق ئاغزىغا چىقىراتتى. ئاندىن يەنە يۆدۈپ كۆمۈر مەيدانىغا ئاپىرىلىپ تۆكەتتى. كېيىنچە قۇدۇق ئاغزىغا بۇل ئورنىتىپ، بۇلغا ئۇزۇن ئارغامچا باغلاپ ئات، كالا بىلەن تارتىپ چىقىرىدىغان بولدى. 1940 ـ يىللاردىن كېيىن يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا بەزى خاڭلاردا كالا ياكى ئات كۈچى بىلەن چۆگىلەيدىغان چىغىرىق ئارقىلىق كۆمۈر تارتىدىغان بولدى. ئۇنىڭغا ئىككى ئارغامچا بېكىتىلگەن بولۇپ، بىرسى چىقسا بىرسى پەسكە چۈشەتتى. خاڭنىڭ چوڭقۇرلۇقى 18 ـ 25 جاڭ (60 ـ 85 مېتر) كېلەتتى، ئىككى سىمىنا بولۇپ ئىشلەيتتى، ھەر بىر قۇدۇق كۈنىگە بەش ـ ئالتە ھارۋا كۆمۈر چىقىراتتى. تۆت ئاتلىق ھارۋىغا ئادەتتە 20 ـ 25 سېۋەت كۆمۈر قاچىلايتتى. بىر سېۋەت كۆمۈر كونا جاڭ① ھېسابىدا 150 جاڭ كېلەتتى. كۆمۈر كولاشتا ئالدى بىلەن چۆرىدەپ

① كونا جاڭ ـ بىر جاڭ 16 سىر ھېسابلىناتتى.

كولاپ، ئوتتۇرىغا كۆمۈردىن تۆۋرۈك قالدۇرۇلىدۇ، تۆۋرۈكنىڭ ئەتراپىدىكى كۆمۈر ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن ئاخىرىدا تۆۋرۈك كۆمۈر چېپىپ ئېلىۋېتىلىدۇ. ئاندىن ناھايىتى چوڭ بىر پارچە يەردىكى كۆمۈر ئۆرۈلۈپ چۈشىدۇ. ھەر بىر قېتىم ئۆرۈلگەن كۆمۈر 10 ـ 100 ھارۋىغىچە چىقىدۇ. تۆۋرۈك ئۆرىگەندە خەتەرلىك كۆپ چىقىدۇ. شۇڭا تۆۋرۈك ئۆرۈشكە مەلىكىلىك ئىشچىلار مەسئۇل بولاتتى. قېزىش ۋە كۆمۈر يۆدۈشتە كۆتۈرە بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلاتتى. كولىغان كىشى كولىغان گەز سانىغا، يۆدىگەن كىشى يۆدىگەن سېۋەت ياكى تاغار سانىغا قاراپ ھەق ئالاتتى. قۇدۇق ئاستىدىكى ئىش ئېغىر بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئىش ھەققى باشقىلاردىن ئىككى ـ ئۈچ ھەسسە ئۇستۇن بولاتتى. خاڭدا ئىشلەيدىغانلار كۆپىنچە جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە تۇرپاندىن كەلگەنلەر ئىدى. ئۇلار ياز كۈنى ئوما ئورۇش، قۇرۇلۇش قاتارلىق ئىشلارغا يالالانسا، قىشتا خاڭدا ئىشلەيتتى. «خاڭ يېتمىچىلارنىڭ قىشلىق ئوچىگى» دېگەن تەمسىل بار ئىدى. چۈنكى، خاڭدا تاماقنى قانچە يېسە ئىختىيارى ئىدى، تاماققا چەك قويۇلمايتتى، تاماق، ياتاقلارغا پۇل ئالمايتتى، ئايلىقمۇ يۇقىرى ئىدى، شۇ زامان ھېسابى بويىچە 30 سەر پۇل ئالاتتى. قىش كۈنلىرى خاڭلار ئاۋات ئىدى. ھەر خىل مېۋە ـ چېۋە، گۆش، ياغ سانقۇچىلار ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇراتتى. ھەر بىر خاڭدا بىردىن يوغان ئۆي بولاتتى. بۈنى «داجاڭ» دەپ ئاتايتتى. داجاڭنىڭ ئوتتۇرىسىدا گۈلخان يېنىپ تۇراتتى. خاڭچىلار، ھارۋىكەشلەر گۈلخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ ئوت سۇناتتى. داجاڭلاردا قىمار تاۋكالىرى ئېچىلاتتى، كېچە ـ كۈندۈز قىمار بولۇپ تۇراتتى. خاڭلارنىڭ ئىش شارائىتى ناچار، بىخەتەرلىك تەدبىرلىرى قالاق بولغاچقا ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرى، ھەر خىل كەسپىي كېسەللىكلەر دائىم يۈز بېرىپ تۇراتتى. كۆمۈر شەھەرگە ھارۋا، ئېشەك، تۆگە، خېچىرلار بىلەن توشۇلاتتى. ئاتلىرى سېمىز، ياخشى تۆت ئاتلىق ھارۋىلار كونا جېڭ ھىسابىدا

4000 جىك كۆمۈر قاچىلايتتى. بىر ئېشەككە بىر سېۋەت كۆمۈر ئارتىلاتتى، بولۇپمۇ ئەتىيازدىكى پاتقاقچىلىق چاغلاردا تولىمۇ جاپالىق ئىدى.

(ئاپتورى: شىنجاڭ نېفىت ئىنستىتۇتىدىن)
جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابلىز مۇھەممەت سايرامى

ئۇلۇغۋار ئىنقىلاب، شانلىق غەلىبە

(لوپ ناھىيىسىدە ئېلىپ بېرىلغان يەر ئىسلاھاتىنىڭ 40 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن)

ز. ئى. كازىم

ئەي... ئۇلۇغ مۇقەددەس دانا پارتىيە،
سەندە بار، دۇنياۋى بۇيۇك ئىدىيە.
شۇڭلاشقا سەن دۇنيا، نىجات يۇلتۇزى،
مىھنەتكەش ئاممىنىڭ قارا چوڭ كۆزى.

ئۇزۇن يىل قان كېچىپ قىلدىڭ سەن غازات،
مىڭلىغان قۇللارنى، ياراتتىڭ ئازاد.
ئىنقىلابىي روھىڭنى ئۆگەتتىڭ بىزگە،
ھەر مىللەت زىيالى ياش ئوغۇل-قىزگە.

تەربىيە ئالدۇق بىز سېنىڭ قوينۇڭدا،
قايتمايمىز، ئىشلەيمىز، ئەبەدى يولۇڭدا.
ماۋزېدۇڭ شاگىرتى ئىنقىلابچى بىز،
نىشانغا يەتمەستىن تۇرمايمىز ھەرگىز.

بۇ جۇڭخۇا ئىلىنى قىلىمىز بوستان،
يازىمىز تارىخلار بېتىگە داستان.

تارىخىي كۆرەشلەر بىزگە نەمۇنە،
قۇرىمىز ئاداقى ئۇلۇغ كومموۇنا.

ئەلۋىدا مەكتىپىم ئۇستازلار سالام،
قەسەملەر بېرىمىز ئالمايمىز ئارام.
خوش ئەمدى يولداشلار ئۇزىتىڭ قولنى،
كەلگۈسى كۆرۈشۈپ تۇتىمىز گۈلنى!

(1)

يەر ئىسلاھاتى — جۇڭگو كومموۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىنى غەلىبىلىك ئاياقلاشتۇرۇپ، سوتسىيالىستىك يېڭى جۇڭگو قۇرۇشقا يول ئاچىدىغان تارىخىي ئەھمىيەتلىك ئاممىۋى ھەرىكەت ئىدى.

يەر ئىسلاھاتى—فېئودال، پومبىشچىكلار سىنىپى ئىگىلىۋالغان بارلىق ئىمتىيازنى تارتىۋېلىپ، مېھنەتكەش خەلق ئاممىسىنى سىياسىي جەھەتتە خوجايىنلىققا، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئىگىدارچىلىققا ئېرىشتۇرىدىغان ئۇلۇغ مۇقەددەمە ئىدى.

يەر ئىسلاھاتى — فېئودال، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئەكسىيەتچىل دىكتاتۇرىسى ئورنىغا، خەلق دېموكراتىيە دىكتاتۇرىسىنى تىكلەيدىغان، ئەمگەكچى خەلق ئېكسپىلاتاتورلار ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئىنقىلاب ئىدى.

يەر ئىسلاھاتى — باشلىنىش ئالدىدا تۇرغان سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن مىڭلىغان، تۈمەنلىگەن ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيەلەپ يېتىشتۇرىدىغان ئوتلۇق دەرگاھ ئىدى.

ئۆتمۈشتە دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى يېزا ئاھالىسىنىڭ ئاساسىي

گەۋدىسى بولغان نامراتلار ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ قىش ۋە ياز جاپالىق ئىشلىسىمۇ قورسىقىنى توياغۇزالماي، كىيىم - كېچەكلىرىنى يېڭىلىيالماي، چىدىغۇسىز زۇلۇم، ئۇيقۇسىز غۇربەتچىلىكتە تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكى تېخى ھېچكىمنىڭ ئېسىدىن چىقىپ كەتكىنى يوق.

مەدىكارچىلىق، يىللىقچىلىق، ئوتاقچىلىق قىلغان دېھقانلارنىڭ ھەممىسى يىلدا ئىككى قېتىم كېلىدىغان بۇغداي - قوناق خىيمىنىدىن ھېچقانداق نەپكە ئېرىشەلمەي. سەل بولۇپ ئېقىۋاتقان ياشلارنىلا ئېلىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغانلىقتىن، پومبىشچىكلەرگە بولغان چەكسىز غەزەپ - نەپرىتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن:

قوناقلىقتا ئوخشاپتۇ، بېشى يوق پۇپەك،
پومبىشچىكنىڭ ئۆيىدە يىگىنىمىز كېپەك.
قولىمىزدا چوڭ پالتا يېرىشىمىز كۆتەك،
پومبىشچىكنىڭ بەرگىنى قونچى يوق ئۆتەك.

دېگەنگە ئوخشاش نەزمىلەرنى قانتقان. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى پومبىشچىككە بوغۇلغان قەرزى ئۈچۈن يەر - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ كەتسە، يەنە بەزىلىرى تۆلەپ بېرىدىغان نەرسىلىرى قالمىغانلىقتىن، ئوغۇل - قىزلىرىنى قۇل ھېسابىدا ئىشلىتىشكە ئۆتكۈزۈپ بېرەتتى. بەزىلىرى پومبىشچىككە كېچە - كۈندۈز ئىشلەپ، ھەق ئېلىشنىڭ ئورنىغا تاياق - توقماق يېسە، بەزىلىرى ئازاب - ئوقۇبەتنىڭ ئېغىرلىقىغا بەرداشلىق بېرەلمەي ئۆلۈپ كېتەتتى. بەزىلىرى بولسا سەرگەردان بولۇپ ياقا يۇرتلارغا چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولاتتى. ئۇلارنىڭ يېتىم قالغان بالىلىرى ئاچ - يالىڭاچلىقتىن تىلەمچىلىك قىلىشاتتى.

يوقسۇل دېھقانلار ھېچقانداق چىقىش يولى تاپالمىغانلىقتىن، ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ: «ئاھ خۇدا! بىزمۇ سېنىڭ بەندەڭ

ئەمەسمىدۇق؟ نېمە ئۈچۈن بىزنىمۇ ئادەم قاتاردا ياشاش پۇرسىتىگە ئىگە قىلمايسەن؟...» دەپ زار - زار يىغلاشسا، پومپىشچىكلار قىلچە رەھىم قىلماستىن: «خۇدا، سىلەرنىڭ زوۋۇلاڭلارنى شۇنداق ئۇزگەن»، «سەبرى قىلساڭلار، ئاخىرەتتە ھەممىدىن مەھرۇم بولسىلەر»، «ياخشى ئىشلەپ بەرسەڭلار، ئاخىرەتتە تىلىكىڭلار ئۈچۈن دۇئا قىلىپ قويىمىز» دېيىشەتتى. لېكىن ئۆزلىرى بولسا، سەبرىمۇ قىلمايتتى. ئاخىرەتنىمۇ ئويلىمايتتى. بەلكى ھارامدىن ئېرىشكەن بايلىقلىرىنى بۇزۇپ - چېچىپ، ئەيشى - ئىشرەت، كەيپى - ساپا بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئەل قىساسى مىنەلھەق دېگەنىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرمەيتتى.

مۇندىن نەچچە يۈز يىل ئىلگىرى ۋە كېيىن، يۇرۇقچاش ۋادىسىدىكى ئېزىلگەن خەلقلەر، نەچچە مەرتىۋە «دېھقانلار قوزغىلىڭى» نى كۆتۈرۈپ، ئېكسپىلاتاتۇرلارنىڭ زۇلمىغا قارشى كۈرەش قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ توغرا يېتەكچىلىك قىلىدىغان ئىلغار كۈچ بولمىغانلىقتىن، كەينى - كەينىدىن مەغلۇپ بولۇپ تېخىمۇ ئېغىر دەرىجىدىكى پاجىئەلىك كۈنلەردە قالغانىدى.

ئۇلۇغ داھىمىز ماۋجۇشى 1949 - يىلى 1 - ئۆكتەبىردە «جۇڭگو خەلقى بوگۇندىن باشلاپ ئۆرنىدىن دەس تۇردى» دەپ جۇڭخۋا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكىنى تەنتەنىلىك جاكارلىغاندىن كېيىن، نەچچە مىڭ يىللىق بىرى جەبرى - زۇلۇم ئىچىدە ئۆتكەن ئەمگەكچى خەلققە تاڭ يورۇدى.

لوپ خەلقى، پۈتۈن مەملىكەت خەلقى قاتاردا، نەغمە - ناۋا قىلىپ، ناخشا ئېيتىپ، ئوسسۇل ئويناپ ئازادلىققا ئېرىشكەنلىكىنى قىزغىن تەنتەنە قىلىشتى، بىر - بىرىگە خۇش خەۋەر يەتكۈزۈپ، ئۆزئارا مۇبارەكلەشتى. ئۇلار 1950 - يىلى 1 - ئايدا تۇنجى قېتىم كەلگەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ۋەكىلى بولداش ۋاڭ بىنچاڭ بىلەن جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ۋە ئۈچ ۋىلايەت

ئارمىيە ۋەكىللىرىدىن بولداش جاڭ رۇڭ، چىڭ لياڭسەن، خۇي يى، خې بىنچاڭ، ئىلىيوۋ، ئۆمەرجان قاتارلىقلارنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن قوغانىغچە ئالدىغا چىقىپ قىزغىن كۈتۈۋالغان ۋە سەمىمىي ھال سورىغانىدى.

ئېزىلگەن مىھنەتكەش خەلق ئاممىسى، پارتىيە ۋە ئارمىيە ۋەكىللىرىگە ئۆزلىرىنىڭ قانلىق شىكايىتىنى قىلىپ، ئەكسىيەتچىل مۇشتۇمزورلار ۋە فېئودال - پومپىشچىكلاردىن ئىنتىقام ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشقان.

جاھان ئۆزگۈرۈپ قىياپەت يېڭىلىنىشقا باشلىدى ھەممە جايىنى خۇشاللىق تەنتەنىسى قاپلىدى...

لوپ ناھىيىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تولۇپ - تاشقان ئىپتىخارلىق ئىچىدە، يەر - جاھاننى زىل - زىلگە كەلتۈرگۈدەك ياڭراق ئاۋاز بىلەن:

كۈن چىقتى، شەرق يورۇدى،
جۇڭگودىن چىقتى ماۋزېدۇڭ.
ئۇ، خەلقە بەخت ئىزلەيدۇ،
ئۇ، خەلقنىڭ نىجات يۇلتۇزى.

دېگەن ناخشىنى ئوقۇشقا باشلىدى.

ھەممە جايدا قىزىل بايراق لەپىلدەپ «ياشىسۇن ئۇلۇغ داھىمىز ماۋجۇشى!»، «ياشىسۇن جۇڭگو كوممۇنىستلار①پارتىيىسى!»، «ياشىسۇن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى!» دېگەن سادالار ئاسمان - پەلەكنى قاپلىدى...

قىسقىسى ھەر مىللەت خەلقى، پارتىيىمىز، خەلق

① «كوممۇنىستىك پارتىيە» شۇ چاغدا «كوممۇنىستلار پارتىيىسى» دەپ ئاتىلاتتى.

مۆكۈمىتىمىزدىن زور ئۈمىد كۈتكەنىدى.

(2)

1950 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ج. ك. پ. مەركىزىي كومىتېتىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن مەركىزىي خەلق مۆكۈمىتى دۆلەت مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى[1]14 ـ سانلىق يىغىندا، شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق مۆكۈمىتى[2]نىڭ ـ «سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش يۆنىلىشى» نى تەستىقلاپ چۈشۈردى. بۇ يۆنىلىشته شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىنكى ئەھۋاللارغا ئاساسەن شىنجاڭدىكى يەرلىك هاكىمىيەت قۇرۇلۇشى، مۇۋاپىق سىلىق، ئىجارە هەققىنى كېمەيتىپ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاهاتى يۈرگۈزۈش قاتارلىق مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى. بۇ، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى بىلەن مەركىزىي خەلق مۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنىڭ دېموكراتىك ئىسلاهاتىغا مۇناسىۋەتلىك تۇنجى يوليورۇقى ئىدى.

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى يەنە 1952 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ج. ك. پ. شىنجاڭ شۆبە بىيورۇسى[3]غا تېلېگراممىا ئەۋەتىپ، شىنجاڭنىڭ دېهقانچىلىق رايونلىرىدىكى ئىسلاهاتنىڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى هەمدە يەر ئىسلاهاتىنىڭ قەدەم ـ باسقۇچ، پرىنسىپلىرىنى بەلگىلەپ بەرگەندىن كېيىن، لوپ ناهىيىلىك پارتكوم، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ غەمخورلۇقى، يولداش ژاڭ جىن باشچىلىقىدىكى شىنجاڭ شۆبە بىيورۇسىنىڭ بىر تۇتاش يېتەكچىلىكى ئارقىسىدا، تولۇق تەييارلىق كۆرۈپ، دەرهال هەرىكەتكە كېلىش بىلەن، ناهىيىلىك پارتكوم شۇجىسى يولداش ژاڭ بىنچاڭ مۇدىرلىقىدىكى ئۇلكىلىك خىزمەت ئۆمىكىدىن يولداش

① «دۆلەت مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى» هازىرقى «گوۋۇيۈەن».
② «ئۇلكىلىك خەلق مۆكۈمىتى» هازىرقى «ئاپتونوم رايونلۇق خەلق مۆكۈمىتى».
③ «شىنجاڭ شۆبە بىيورۇسى» هازىرقى «ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم».

سۈپىلىن، يولداش قۇربانۇۋ، جەنۇبىي شىنجاڭ خىزمەت ئۆمىكىدىن يولداش بەي خۈلىن، ۋىلايەتلىك پارتكوم ئەۋەتكەن يولداش لوي چىڭسەن، هاكىم تۇردى ئابدۇرېهىم، مۇئاۋىن هاكىم جۇگاڭبى مۇئاۋىن مۇدىرلىقىدىكى لوپ ناهىيىلىك دېهقانلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى يولداش مەمتىمىن توختى، دېهقانلار ۋەكىلى يولداش مەتتۇرسۇن دېيىن، سودا ـ سانائەتچىلەر ۋەكىلى ئابلىز هاجىم، دىنىي ساهە ۋەكىلى خۇپپىدىن ئەلىماجىم، هەقىقەتكە قايتقان خادىملار ۋەكىلى مەتتوختى بەگ هەيئەت ئەزالىقىدىكى «لوپ ناهىيىلىك يەر ئىسلاهاتى هەيئىتى» نى قۇرۇپ، ئۇلۇغ داهىمىز ماۋجۇشى ئوتتۇرىغا قويغان ـ كەسىپەل، ياللانما دېهقانلارگە يۆلىنىپ، ئوتتۇرا دېهقانلار (مۇىلىدىن يەر ئىسلاهاتىنى همايە قىلغۇچى بارلىق يەككە ئەمگەكچىلەر، ۋەتەنپەرۋەر مىللىي بۇرژۇئازىيە ۋە كەڭ زىيالىلار) بىلەن مۇستەهكەم ئىتتىپاقلىشىپ، فېئوداللىق تۇزۇمىنى بوقىتىش»[1]تىن ئىبارەت ئىنقىلابىي لۇشىيەننىڭ هەقىقىي ئىزچىللاشتۇرۇپ، كەڭ ـ كۆلەملىك يەر ئىسلاهات هەرىكىتىنى داغدۇغىلىق باشلىۋەتتى.

يولداش ژاڭ بىنچاڭ، ئالدى بىلەن خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ قارىشاش ناهىيە زاۋا يېزىسىدىكى، يەر ئىسلاهاتىنى سىناق قىلىش نۇقتىسىغا، ۋىلايەتلىك دېگەنبەندە[2]تەربىيىلىگەن غوللۇق كادىرلاردىن ئىمىن قاسىم، ئابدۇۋەلى ئىسمايىل، مەتتۇرسۇن شېرىپ، ئوسمان تۇرسۇن، ئىمىن توختى رەجەپ، مەختۇم سادىق، مەتتۇرسۇن بورهان قاتارلىق يولداشلارنى باشلاپ بېرىپ «يەر ئىسلاهاتى دەستۇرى» نى ئەملىيەتكە بىرلەشتۇرۇپ ئۆگىنىش بىلەن ئۇنۇملۇك تەجرىبىلەرنى هاسىل قىلغاندىن كېيىن، 1952 ـ يىلى ئۆكتەبىردىن ئېتىبارەن سانپولا 3 ـ رايوندا[3]لوپ ناهىيىسىنىڭ 1 ـ

① «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» بېيجىڭ 1962 ـ يىل نەشرى 4 ـ توم 315 ـ بەت.
② ئۆگىنىش كۇرسى، شۇ ۋاقىتتىدا «دېگەنبەن» دەپ ئاتىلاتتى.
③ «رايون» هازىرقى يېزا ـ بازار.

قارار يەر ئىسلاھاتىنى يۈرگۈزدى. 3 ـ رايون شۇ ۋاقىتتا سەككىز يېزا[1] بولۇپ، ھازىرقى ناۋا يېزىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

لوپ ناھىيىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھاتنىڭ 1 ـ قاراردىن 3 ـ قارارغىچە ئىلگىرى ـ ئاخىرى، ئۆلكە ـ ۋىلايەت، ناھىيىدىن بولۇپ 554 نەپەر كادىر قاتناشقان. بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ كادىرلار 71 نەپەر ئىدى.

شۇ ۋاقىتتا يەر ئىسلاھاتىغا قاتناشقان ھەر دەرىجىلىك كادىرلار پارتىيىمىزنىڭ سەمىمىي غەمخورلۇقى، ئۈزلۈكسىز تەربىيىسى ۋە بىر تۇتاش رەھبەرلىكى ئاستىدا، ئىنقىلابىي روھىنى ئۇرغۇتۇپ، جەبرى ـ جاپاغا چىداپ ئىشلەپ، يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىنى ئۇلۇغۋار مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتۇرۇش ئۈچۈن قەھرىمانلارچە كۈرەش قىلدى.

ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدە ئىنقىلابقا قاتناشقان كادىرلار ئىنتايىن ياش، سەمىمىي، مۇلايىم، ئىشچان، ئىنتىزاملىق ۋە تەسەۋۋۇرغا باي ئىدى. ئۇلار خېلى ئۇزۇنغىچە دەم ئېلىش كۈنىمۇ دەم ئالماي ئىشلىگەننىڭ ئۈستىگە، ھېيت ـ بايراملاردا ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن جەم بولمىسىمۇ، ھەتتا ئاغرىپ قالغاندا، ئۆز ۋاقتىدا دوختۇرغا كۆرۈنەلمىسىمۇ، ھېرىش ـ چارچاشتىن زارلانماي، ئومۇملۇقنى ۋە كەلگۈسىنى نەزەردە تۇتۇپ، داۋاملىق كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ ئىشلەپ، ئۈستىگە ئالغان مەجبۇرىيەتنى تولۇق ئورۇنلاش ئۈچۈن كۈرەش قىلاتتى. ئۇلارنىڭ قەلبىدە جاندىل بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، ئىنقىلابنى ئاخىرىغىچە داۋاملاشتۇرۇپ، ئەمگەكچى خەلقنى ھەقىقىي ئازادلىققا ئېرىشتۈرۈش، ۋەتەننى قۇدرەت تاپقۇزۇپ كېلىچەكتىكى ئەۋلادلارنى ھۈرلۈككە ئېرىشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئالىي جاناپ خىسلەت ئۇرغۇپ تۇرغانلىقتىن، ھەر قانداق شارائىتتا ئوت

① «يېزا» ھازىرقى ئوچاستىكا.

دېڭىزىغا كىرىشتىن باش تارتمايتتى. جاپادىن ـ ئۆلۈمدىن قورقماسلىقتەك ئىنقىلابىي روھىنى ئۇرغۇتۇپ ئورۇن ـ مەرتىۋە داۋاسى قىلمايتتى. يۇقىرى مائاش ـ تەمىناتتىن بەھرىمان بولۇشنى ئويلاپمۇ قويمايتتى[1] بەلكى ئەمگەكچى خەلق قاتارىدا ئوتتۇرىغا چىقىپ، پاك دىيانەتلىك بىلەن ئادىل، خالىس ئىش كۆرەتتى. 1956 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭچىلار بىلەن تىغمۇ تىغ ئېلىشىپ باتۇرلارچە قۇربان بولغان يولداش قەمبەر يۈسۈپ بىلەن 1979 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى كېچىدە زوراۋانچىلار بىلەن قانلىق ئېلىشىپ قۇربان بولغان جۈمە نىيازنىڭ ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئەنگە ئېلىنىپ، شەرەپ بىلەن «ئىنقىلابىي قۇربان» نامىغا ئېرىشكەنلىكى ئەنە شۇلارنىڭ تىپىك ۋەكىلىدۇر.

شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بىزنىڭ شۇ ۋاقتىدىكى يولداشلىرىمىز ئاممىنىڭ يىپ ـ يىڭنىسىگىمۇ چېقىلمايتتى. ئىسراپچىلىقنى نومۇس، خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇقنى شەرمەندىچىلىك دەپ قارايتتى. ئايرىم كادىرلىرىمىز (ئاممىنىڭ تەڭلىككە سېلىشى ئارقىسىدا) ئادەتتىكى نەرسىلەرنى ھەقسىز ئىشلىتىپ قويغان بولسا، مەسىلەن ئالايلى، ئات ـ ئېشەكلىرىنى مىنىپ، قوغۇن ـ تاۋۇز، سۈت ـ قېتىقلىرىنى يەپ ـ ئىچىپ پۇلىنى تۆلىمىگەن بولسا، تۇرمۇش يىغىنىدا تەنقىت قىلىنىپ تەربىيە بېرىلگەندىن تاشقىرى، تۆلەنمىگەن پۇلنى ئۆز ۋاقتىدا ئىگىسىگە قايتۇراتتى. ئىنتىزامنى ئېغىر دەرىجىدە بۇزغان، تەربىيە بېرىلسىمۇ تۈزەنمىگەنلەرگە قارىتا تەشكىلىي جەھەتتىن چارە كۆرۈلەتتى.

يەر ئىسلاھاتى مەزگىلىدە قاتناش ئۈچۈن ھازىرقىدەك كىچىك

① مۇۋاپىق سىلىق، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش يەر ئىسلاھاتىغا قاتناشقان كادىرلارنىڭ خېلى كۆپ بىر قىسمىگە ئازراق تۇرمۇش راسخوتى بېرىلەتتى. چاچ ئېلىش، كىيىم ـ كېچەك، يوتقان ـ كۆرپىلىرىنى يۇيۇپ ياماشتا ئۆزئارا ياردەملىشەتتى. ھېچ قانداق كىشىگە كاماندىروپكا راسخوتى بېرىلمەيتتى.

ماشىنا بولمىسمۇ، ئ ▮ ت - ئېشەك دېگەن نەرسىلەر كۆپ ئىدى. لېكىن دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا تەسىر يەتكۈزۈپ قويۇشتىن، خەلق ئاممىسىنىڭ سېلىقى ئېشىپ كېتىشتىن، كادىرلار بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ قان - قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىگە تەسىر يېتىپ قېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مەيلى ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى بولسۇن مەيلى ئادەتتىكى كادىر بولسۇن ھەممىسى يوتقان - كۆرپىلىرىنى يۈدۈپ پىيادە يول يۈرۈشكە توغرا كېلەتتى. كۈنىگە سەككىز - ئون كىلومېتر يول يۈرۈپ دېھقانلار بىلەن ئۆگىنىش، ئەمگەكتە بىرگە بولاتتى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھالقىلىق مەزگىللىرىدە دېھقانلار ئالدىراپ ئاغىنا ئالدىراپ ۋاقىتنى قولدىن بېرىپ قويمايتتى.

ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى يولداش ۋاڭ بىنچاڭنىڭ بىر كۈنى تەرجىمان بىلەن سانپولدىن پىيادە يولغا چىقىپ، 20 نەچچە كىلومېتر ئارىلىقتىكى كۆچەكەن گاپا، ئاياغ گېجا، يار، كونزىيىا، بۇيا ئارىلىقىدىكى دېھقانلار بىلەن سىردىشىپ ئەھۋال ئىگىلىگەنلىكى، نەق مەيداندا ئىش بېجىرىپ، ئاممىنىڭ تەلىپىنى قاندۇرغانلىقى، شۇ كۈنى كەچتە يۈرۈكقاشقا كېلىپ ھېرىپ - ئاچقىنىغا قارىماي، كېچە بىر ۋاقىتقىچە مەسئۇل يولداشلار بىلەن يىغىن ئاچقانلىقى پەقەت كۆز ئالدىمدىن كەتمەيدۇ. ئۇ دائىم ئامما ئارىسىغا بېرىشنى، ئامما بىلەن ئىچقويۇن - تاشقويۇن بولۇپ ئاممىنىڭ ھالى ئەھۋالىغا يېتىشنى ياخشى كۆرەتتى. ئاممىنىڭ توغرا پىكرىلىرىنى قوللاپ، خاتا پىكرىلەرگە قارىتا سەۋرچانلىق بىلەن چۈشەنچە بېرەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ دېھقانلار يولداش ۋاڭ بىنچاڭنى قەدىرلەپ: «بىزنىڭ ياخشى شىەنۇيىمىز»[1] دەيىشەتتى. ھازىر ئويلىسام ئۇنىڭ مۇنداق جاپالىق، ئەستايىدىل ئىشلىشى — ئاز سانلىق مىللەت خەلقلىرىگە كۆپرەك ياخشى ئىش قىلىپ بېرىش، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدىن

① ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى شۇ ۋاقىتدا «شىەنۇيى» دەپ ئاتىلاتتى.

يېتىشىپ چىققان ياش كادىرلارنى جاندىل بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى ئۆگىنىۋېلىش يۈنىلىشىگە يېتەكلەشتىن ئىبارەت ئالىي جاناب خىسلىتى ئىكەن.

جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابى جەريانىدا، ئۇزۇن سەپەرگە قاتنىشىپ، قان كېچىپ جەڭ قىلىشنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى بىلەن قوراللىنىپ چېگرا رايونىنى گۈللەندۈرۈشكە بەل باغلىغان يولداش ۋاڭ بىنچاڭدەك پىشقەدەم ئىنقىلابچىلىرىمىزنىڭ چوڭقۇر تەربىيىسى ۋە توغرا يېتەكچىلىكى ئاستىدا ئۆسۈپ يېتىلگەن يەر ئىسلاھاتىدىكى ياش كادىرلىرىمىز «ئۇچ چوڭ ئىنتىزام، سەككىز دىققەت» ناخشىسىنى ياڭرىتىپ ۋە ئۇنى ئەمەلدە كۆرسىتىپ، مېھنەتكەش خەلق ئاممىسىنىڭ جانىجان مەنپەئىتىگە ھەقىقىي ۋەكىللىك قىلغانلىقتىن، خەلق ئاممىسى ئۇلارنى، ئۆزلىرىنىڭ سۆيۈملۈك ئوغۇل - قىزلىرى قاتارىدا قەدىرلەيتتى. تاتلىق تىلى ۋە سۆيۈنۈشلۈك ھېسسىياتى بىلەن «كادىر يولداش»[1] دەپ چاقىراتتى. ئۇلارنىڭ نەمۇنىلىك ئىش - ئىزلىرىنى ئېغىزدىن چۈشۈرمەي ماختىشاتتى. كادىرلىرىمىز بىر ئورۇندىكى خىزمىتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ئىككىنچى بىر ئورۇنغا يۆتكىلىش ۋاقتىدا، ئۇلارنىڭ قايتىپ كەتمەسلىكىنى تەلەپ قىلىپ يۇقىرىغا ئىلتىماس قىلىشاتتى. كادىرلار يولغا چىققاندا، كۆز يېشى قىلىپ ئۇزىتىپ قويغاندىن تاشقىرى، يېڭى خىزمەت ئورۇنلىرىغچە يوقلاپ بېرىپ سەممىي ھال سورايتتى. ئاممىنىڭ بۇ خىل مېھىر - مۇھەببىتىدىن تەسىرلەنگەن ئابدۇرېشىت ئەلەم[2] بىر كۈنى ۋاڭ بىنچاڭنى ئالاھىدە ئىزدەپ كېلىپ سەممىي ھالدا: «ھۇرمەتلىك شىەنۇيي! ئۆتمۈشتىكى ئەمەلدارلار خەلققە زۇلۇم سېلىشتىن باشقىنى

① «كادىر»، «يولداش» دېگەن سۆز شۇ ۋاقىتدا يېڭى ئاتالغۇ ئىدى.

② ئابدۇرېشىت ئەلەم - ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زات بولۇپ، لوپ ناھىيىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى 1 - ، 2 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ سايلىنىپ 1962 - يىلىغىچە (ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغچە) مۇشۇ خىزمەتتە ئۆتكەن.

بىلەيتتى. كومۇنىستلار پارتىيىسىنىڭ كادىرلىرى خەلقنى بەخت ـ ساۋادەتلىك قىلىشنى كۆزلەيدىكەن. بىز كومۇنىستلار پارتىيىسىنىڭ ھەقىقەتەن ئۇلۇغ ۋە دانالىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇق. يەر ئىسلاھاتى تۈگىگەندىن كېيىنمۇ كادىرلارنى يېزىلارغا ئەۋەتىپ، دېھقانلارنىڭ قەدىمى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە يېتەكلىك قىلدۇرۇشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن» دېگەنىدى.

(3)

كادىرلىرىمىز يەر ئىسلاھاتى جەريانىدا، پارتىيىمىزنىڭ تۈرلۈك سىياسەت، فاكتىلىرىنى ئىزچىللاشتۇرۇشتا ئاممىۋى لۇشىيەندە مېڭىشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرغانلىقتىن، ئوبيېكتىپ جەھەتتە ئومۇميۈزلۈك پايدىلىق ئىمكانىيەتكە ئىگە بولغانىدى.

يەر ئىسلاھاتى 1952 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1953 ـ يىلى 8 ـ ئايغىچە تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان 13 مىڭ 572 كۋادرات كىلومېتر دائىرىدىكى لوپ ناھىيىسىگە قاراشلىق سەككىز رايون، 40 يېزىدىكى 115 مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئارىسىدا ئۇچ قارارغا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلغانىدى. بىرىنچى قارارىدا، بىر رايون سەككىز يېزا، ئىككىنچى قارارىدا تۆت رايون 18 يېزا، ئۈچىنچى قارارىدا ئۇچ رايون 14 يېزىدا قانات يايدۇرۇلغان بولۇپ، ھەربىر قارار تۆت باسقۇچ ئىدى.

1 ـ باسقۇچتا: ئامما سەپەرۋەر قىلىناتتى. جۈملىدىن، يېزا ئومۇمىي ئاھالىسى ئىچىدە مۇتلەق كۆپ سانىنى تەشكىل قىلغان كەمبەغەل يالالنما دېھقانلار، ئوتتۇراھال دېھقانلار، يېزا قىسمەن ھۇنەرۋەنلىرى ۋە باشقا ساھەدىكى ۋەتەنپەرۋەر كىشىلەرگە يەر ئىسلاھاتىنىڭ فاكتىلىرىنى، سىياسەتلىرىنى كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق قىلىپ ئۈگىنىشكە تەشكىللەش، ئېزىلگۈچى مېھنەتكەش ئاممىنىڭ سىنىپىي

ئېڭىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئىلغارلار قوشۇنىنى يېتىشتۇرۇش، دېھقانلار بىلەن سىردىشىپ، يېزا ئاھالىسى قۇرۇلمىسىنىڭ تېگىنى تېپىش. ئالدىنقى يىلى ئېلىپ بېرىلغان «ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىپ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى» جەريانىدا، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن «دېھقانلار جەمئىيەتلىرى» نى تەرتىپكە سېلىش (تەرتىپكە سېلىش جەريانىدا، ھەر دەرىجىلىك دېھقانلار جەمئىيەتلىرىگە سۇقۇنۇپ كىرىۋالغان پومېشچىك، باي دېھقانلاردىن ناھىيە بويىچە 24 نەپىرى تازىلاپ چىقىرىلغان)، قائىدە ـ تۈزۈملەرنى تۈرغۇزۇش ئاساسىدا دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ جەڭگىۋارلىق رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، يېڭىدىن ئەزا قوبۇل قىلىش خىزمىتى ئىشلەنگەنىدى. ئۇچ قارارلىق ھەرىكەت جەريانىدا، دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى ناھىيە بويىچە 39 مىڭ 760 كىشىگە يەتكۈزۈلدى (بۇنىڭ ئىچىدە يالالنما دېھقانلار 4421، كەمبەغەل دېھقانلار 21 مىڭ 962، ئوتتۇرا دېھقانلار 12 مىڭ 417، باشقا ساھەدىكىلەر 960 نەپەر ئىدى). ئۇلار ئومۇمىي يېزا ئاھالىسىنىڭ 67.36 پىرسەنتىنى، ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ 70 پىرسەنتىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلاتتى.

2 ـ باسقۇچتا: سىنىپىي تەركىبنى ئايرىش خىزمىتى ئىشلەنگەن. لوپ ناھىيىسىنىڭ ئوتمۇشتىكى 347 مىڭ مودىن كۆپرەك تېرىلغۇ يېرىنىڭ 20 پىرسەنتتىن ئارتۇقراقنى تەشكىل قىلىدىغان 56 مىڭ مو يەرنى يېزا ئومۇمىي ئاھالىسىنىڭ ئىككى پىرسەنتىگىمۇ يەتمەيدىغان 437 ئائىلىلىك پومېشچىك ئىگىلىۋالغانىدى. بۇ يەر پومېشچىك نوپۇسىنىڭ ھەربىرىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 22 مودىن توغرا كەلگەن بولسا، يېزا ئومۇمىي ئاھالىسىنىڭ 60 پىرسەنتىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدىغان 64 مىڭغا يېقىن كەمبەغەل، يالالنما دېھقانلارنىڭ ئىگىلىگەن يېرى ھەر بىر نوپۇسقا ئىككى مودىنمۇ توغرا كەلمەيدۇ. چۈنكى،

پومپىشچىكلارنىڭ ئارتۇق ئىگىلىۋالغان يېرى ئوخشاش جان سانى بويىچە ھېسابلىغاندا، ئون ھەسسىدىن ئارتۇق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە پومپىشچىكلار ئىگىلىۋالغان ھىندەم يەر، ئوتلاق، ياپلاق، ئورمان، چارۋا، ئۆي - ئىمارەت، دېھانچىلىق، چارۋا سايمانلىرى ۋە باشقا مال - مۈلۈكلەرنىڭ پەرقىنى ھېچنەرسىگە تەڭلەشتۈرگىلى بولمايتتى. پەقەت 6 - رايون 4 - يېزىدىكى چوڭ پومپىشچىك ئابلا باينىڭ ئىگىلىۋالغان يېرى 12 مىڭ 400 مىڭ سو بولۇپ، دول رايونىغا ئاقمىدىغان 11 كۇنلۇك سۇنىڭ بەش كۇنلۇكىنى مونوپول قىلىۋالغانىدى. «سۇ ئابلا بايغا ئاقمىدىكەن» دېسە، ئۈستىگە ھويىغا ھېچكىم چىقالمىغان ۋە باشقىلار...

شۇ سەۋەبتىن مېھنەتكەش خەلق ئاممىسى بىلەن پومپىشچىكلار ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي زىددىيەت ئىنتايىن كەسكىن بولغانىدى. نەچچە مىڭ يىل داۋام قىلغان بۇ خىل ئۆتكۈر، مۇرەككەپ سىنىپىي زىددىيەتنى پەقەت جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە يەر ئىسلاھاتى يۈرگۈزۈپ، فېئودالىلىق نامۇۋاپىق يەر مۇناسىۋىتى تۈپتىن بىكار قىلغاندىلا، مېھنەتكەش خەلق ئاممىسىنىڭ ھەقىقىي ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈشىگە مۇمكىن بولاتتى. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن سىنىپىي تەركىبىنى توغرا ئايرىپ سەپ تۈرغۇزۇشقا توغرا كېلەتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن ج. ك. پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ بىر قاتار سىياسەت بەلگىلىمىلىرىگەئاساسەن 41.9 پىرسەنتنى تەشكىل قىلىدىغان 4399 ئائىلىلىك، ئون مىڭ 839 كىشىنىڭ تەركىبى يالالانما دېھقان؛ 47.36 پىرسەنتنى تەشكىل قىلىدىغان 16 مىڭ 435 ئائىلىلىك، 52 مىڭ 906 كىشىنىڭ تەركىبى كەمبەغەل دېھقان؛ 38.21 پىرسەنتنى تەشكىل قىلىدىغان 9266 ئائىلىلىك، 42 مىڭ 555 كىشىنىڭ تەركىبى ئوتتۇرا دېھقان؛ 1.49 پىرسەنتنى تەشكىل قىلىدىغان 449 ئائىلىلىك، 1713 كىشىنىڭ تەركىبى ئاز ساندىكى يېرىنى باشقۇرغۇچى ۋە ئاز ساندىكى

يېرىنى ئىجارىگە بەرگۈچى؛ 1.10 پىرسەنتنى تەشكىل قىلىدىغان 194 ئائىلىلىك، 1344 كىشىنىڭ تەركىبى باي دېھقان؛ 0.04 پىرسەنتنى تەشكىل قىلىدىغان ئالتە ئائىلىلىك، 46 كىشىنىڭ تەركىبى يېرىم پومپىشچىك شەكلىدىكى باي دېھقان؛ 2.39 پىرسەنتنى تەشكىل قىلىدىغان 437 ئائىلىلىك، 2661 كىشىنىڭ تەركىبى پومپىشچىك قىلىپ بېكىتىلگەنىدى.

3 - باسقۇچتا: پومپىشچىكلاردىن ھېساب ئېلىنغان. مۇشتۇمزور پومپىشچىك، زومىگەرلەر ئۆتمۈشتىكى ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا، مېھنەتكەش دېھقانلار ئۈستىدىن قانلىق قامچىسىنى ئوينىتىپ، ئېغىر دەرىجىدە ئالۋان - ياساق قويۇش، رەنگە ئېلىش، قاتمۇ قات قەرزگە بوغۇۋېلىش، قوللۇقتا سېتىۋېلىش... قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن خەلق يارانقان بايلىقنى بىر كاپام - بىر كاپامدىن يالماپ يۇتۇۋالغانىدى.

يەرنى كىم ئاچقان بولسا شۇ كىشى ئىگىدارچىلىق قىلىش، بايلىقنى كىم يارانقان بولسا شۇ باشقۇرۇشى كېرەك. جاھاندا بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ئادىل سىياسەت يوقتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن قانخور پومپىشچىكلارنى خەلقنىڭ سوراق سەھنىسىگە يالاپ ئېلىپ چىقىپ، ئۇلارنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى بىر - بىرلەپ ئىقرار قىلدۇرۇپ، ئېزىلگەن خەلقنى باش ئەگدۈرۈش، تۆۋە قىلىپ گۇناھىنى تونۇشقا مەجبۇرلاش، ھارامدىن ئېرىشىۋالغان مال - مۈلۈكلەرنى مۇسادىرە قىلىپ، ئۆز ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىش — ھەقىقىي بول ئىدى.

يەر ئىسلاھاتى كادىرلىرى بىلەن دېھقانلار جەمئىيەتلىرى بىرلىكتە، پومپىشچىك - زومىگەرلەرنىڭ قولىدىكى مال - مۈلۈكلەرنى ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ تىزىملىغاندىن كېيىن، قانۇن - بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن مۇسادىرە قىلىپ، ئۇنى 22 مىڭ 913 ئائىلىلىك، 64 مىڭ 230 (بۇنىڭ ئىچىدە يالالانما دېھقانلار 10 مىڭ 433، كەمبەغەل دېھقانلار 40 مىڭ 12، ئوتتۇرا دېھقانلار 11 مىڭ

514، باشقىلار 2271) كىشىگە تەقسىملەپ بەرگەن. جۇملىدىن ئۇلار 77 مىڭ 325 مو تېرىلغۇ يەر، 10 مىڭ 343 مو بىنەم، 4159 مو قومۇشلۇق، 43 مو مېۋىلىك باغ، 6331 ئېغىز ئۆي - ئىمارەت، 4589 تۇياق ئىشلەپچىقىرىش ھايۋىنى ۋە چوڭ چارۋا، 9263 دانە چوڭ - كىچىك ئىشلەپچىقىرىش سايمىنى، 641 دانە ياغاچ، 655 مىڭ 401 جىڭ (بۇغدايغا سىندۇرۇلغان) ئاشلىق، 8401 پارچە ئائىلە جابدۇقلىرىغا ئېرىشكەنىدى.

ئىنقىلاب غەلىبىسىنىڭ مېۋىسىگە ئېرىشكەن دېھقانلار تەنتەنىلىك مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، ئۇلۇغ داھىمىز ماۋ جۇشى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مېھىر - شەپقىتىگە كۆپتىن كۆپ بارىكاللا ئېيتىشقانىدى. چەكسىز خۇشاللىق ئىچىدە بەلنى مەھكەم باغلاپ، يېڭا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئارقىلىق پارتىيە، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غەمخورلۇقىغا ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن جاۋاب قايتۇرۇدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشكەنىدى.

6 - رايون 1 -، 2 - يېزىدىن 350 نوپۇسقا ئىگە 120 ئائىلىلىك نامرات دېھقان 4 - يېزىدىن تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن يەرلىرىگە كۆچۈپ كەلگەندە، بۇ يېزىدىكى دېھقانلار ناغرا - سۇنايى چېلىپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىققان ۋە يەنە ئۆزئارا يېغىش قىلىپ ئۇلتۇرۇپ، مەززىلىك تاماملار بىلەن قىزغىن كۈتۈۋالغان. ئۇلارنى قىيىنچىلىق تارتقۇزماسلىق ئۈچۈن يەر تۈزلەش، سۇ باشلاشتىن تارتىپ ئۇرۇقلۇق، ئوغۇت، دېھقانچىلىق ھايۋان، سايمانلىرىغىچە پارەم بېرىپ، «پۈتۈن دۇنيا دېھقانلىرى بىر ئائىلە» دېگەن ئۇلۇغ شوئارنى ئەمەلدە كۆرسەتكەنىدى. بۇ خىل قوللاشتىن چوڭقۇر تەسىرلەنگەن مەمتىلى ئاخۇن: «مەن ئۆتمۈشتە ھايۋان قاتاردا ياشىغانىدىم، مانا ئەمدى دۆلەتنىڭ خوجايىنىغا ئايلاندىم. پارتىيە، ماۋ جۇشى ئون جان ئادەمنىڭ بارلىقىنى بىلىپ 35 مو يەرگە ئىگە قىلدى. بېيجىڭغا بېرىپ ئۇلۇغ ئاتىمىز ماۋ جۇشىغا باش ئۇرۇپ،

بارىكاللا ئېيتىپ كېلىشىمگە رۇخسەت قىلىنسا» دېگەنىدى.

يەر ئىسلاھاتىنىڭ 2 - قارارىدا، 4 - رايون 1 - يېزىدىن مېۋىگە ئېرىشكەن ساۋۇت ئاخۇن پەرزەنتلىرىنى يېگىدىن تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن ئۇچ پارچە يەر ئۈستىگە ياشلاپ چىقىپ كۆز يېشى قىلغان ھالدا: «باللىرىم! بۇ بىر پارچە يەرنى ماۋ جۇشى، ماۋۇ بىر پارچە يەرنى پارتىيە، ئاۋۇ بىر پارچە يەرنى ئازادلىق ئارمىيە بەردى. بىز يەر - زېمىنلىق بولدۇق، قەد كۆتۈردۇق، ماۋ جۇشى ھەممىمىزنىڭ نىجات يولتۇزىدۇر ....» دېگەنىدى. بۇنىڭدىن ساۋۇت ئاخۇننىڭ قەلبىدە ماۋ جۇشىغا، پارتىيىگە، ئازادلىق ئارمىيىمىزگە بولغان مېھىر - مۇھەببىتىنىڭ نەقەدەر چوڭقۇرلۇقىنى كۆرۈۋالىسىز. بۇ بەلكى، پەقەت ساۋۇت ئاخۇننىڭ قەلبى بولماستىن پۈتكۈل لوپ ناھىيىسىدىكى ھەتتا پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يۈرەك ساداسى ئىدى.

4 - باسقۇچتا: خىزمەتلەر خۇلاسە قىلىنىپ، تەجرىبە - ساۋاقلار يەكۈنلەنىدى. يەر ئىسلاھاتى يەر - جاھانىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن بۈيۈك ئامما ھەرىكىتى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ھەممە كىشىنى چوڭقۇر تەربىيىگە ئىگە قىلىدىغان، ھەممە كىشىنىڭ روھىي دۇنياسىغا، جۇملىدىن جانجان مەنپەئىتىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئۇلۇغ ئىنقىلاب بولغىنى ئۈچۈن، خىزمەتلەرنى بىر قېتىمدىلا 100 پىرسەنت توغرا ئىشلىنىپ كەتتى دېيىشكە بولمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلۇغ ئۇستاز لېنىنىڭ: «بىر قەدەم ئالغا، ئىككى قەدەم كېيىن» دېگەن مەشھۇر تەلىمىنىڭ روھىغا ئاساسەن، قىسقا بىر مەزگىل ئىچىدە داغدۇغىلىق ئىلىپ بېرىلغان كەڭ كۆلەملىك ئاممىۋى ھەرىكەتنى يەنە بىر قېتىم ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ چىقىشقا توغرا بولغان جايلىرىنى مۇستەھكەملەشكە، خاتا ئىشلىنىپ قالغانلىرىنى تۈزىتىشكە، كام قالغان جايلىرىنى مۇستەھكەملەشكە توغرا كېلەتتى. ئەنە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھەربىر قارارنىڭ ئاخىرىدا،

تەركىبى خاتا ئايرىلىپ قالغانلار بارمۇ يوق؟ تەقسىمات مۇڭاپىق بولدىمۇ يوق؟ دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ خىزمىتى ئۆز ئىزىغا چۈشتىمۇ يوق؟ ئىشلەپچىقىرىش يۈكسىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتىمۇ يوق؟ پومبىشچىكلارغا بېرىلىدىغان چىقىش پولى ئەمەلىيلەشتىمۇ يوق؟ دېھقانلىرىمىزنىڭ بىزگە يەنە قانداق پىكىر - تەلەپلىرى بار؟ . . . دېگەنگە ئوخشاش مۇھىم مەسىلىلەر ئەستايىدىل بىر تەرەپ قىلىناتتى.

ئاخىرىدا كادىرلار ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلەتتى. ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلەر ھەرقايسى ئەترەت بويىچە باھالىنىپ تەقدىرلىنەتتى. يەر ئىسلاھاتىنىڭ ئاخىرىدا، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تەنتەنىلىك يېغىن ئېچىپ مەتروزى سادىق، ئىسمىتوختى رەجەپ، ماريخان قاتارلىق 30 نەچچە يولداشنى مۇكاپاتلاپ، كۆپچىلىكنى ئۇلاردىن ئۆگىنىشكە چاقىردى.

بۇنىڭدىن باشقا يەنە، مۇڭاپىق سىلىق، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ۋە يەر ئىسلاھاتى جەريانىدا، ساغلام ئۆسۈپ يېتىلگەن، پارتىيە، ئىتتىپاقىغا كىرىش تەلىپى يۇقىرى بولغان، تۇرلۇك سىناقلاردىن ياخشى ئۆتۈپ، ئىزچىل نەمۇنىلىك رول ئوينىغان كادىرلار بىلەن بىر قىسىم دېھقانلار قەدەم - باسقۇچلۇق ھالدا شەرەپ بىلەن جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىگە ۋە جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىغا[1] قوبۇل قىلىناتتى.

1950 - يىلى لوپ ناھىيىسىدە ئاران بىر پارتىيە ياچېيكىسى، ئالتە پارتىيە ئەزاسى، 13 ئىتتىپاق ياچېيكىسى ۋە 113 نەپەر ئىتتىپاق ئەزاسى بار ئىدى. يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن (1953 - يىلى تۆۋەندىكى بېرىم يىلغا كەلگەندە) پارتىيە ياچېيكىسى 12 گە، پارتىيە ئەزالىرى 76 گە، ئىتتىپاق ياچېيكىسى 34 كە، ئىتتىپاق ئەزالىرى 379 غا يەتكۈزۈلۈپ، پارتىيە، ئىتتىپاقنىڭ ئاساسىي قاتلام

① «جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى» نىڭ نامى 1956 - يىلى « جۇڭگو كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى» غا ئۆزگەرگەن.

تەشكىلاتلىرى لوپ ناھىيىسىنىڭ ھەرقايسى جەڭگىۋار سەپلىرىدە ئاۋانگاردلىق رولىنى جارى قىلدۇرۇشقا باشلىغانىدى.

(4)

لوپ ناھىيىسىدىكى دېھقانلار ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى جەھەتتە ھەقىقىي ئازادلىققا ئېرىشكەندىن كېيىن، ج. ك. پ لوپ ناھىيىلىك كومىتېتى ۋە لوپ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى شۇنىڭدەك ھەرقايسى رايونلاردا يېڭىدىن قۇرۇلغان رايونلۇق پارتكوملارنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكى ئاستىدا، جاسارەت بىلەن ئىشلەپ، بىر يىل ئىچىدىلا 18 مىڭ 531 مو بىنەمنى تېرىمغا كىرگۈزۈپ (ئەسلىدىكى 347 مىڭ 898 مو تېرىلغۇ كۆلەمنى 366 مىڭ 429 موغا يەتكۈزۈپ) يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئۇيغاندەك راۋاجلاندۇرۇپ، بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنىڭ ماددىي تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاشنىڭ مۇستەھكەم ئاساسىنى يارىتىپ، يەنە بىر تەرەپتىن، دۆلەتكە قىزغىنلىق بىلەن ئارتۇق ئاشلىق سېتىپ بېرىپ، پارتىيە، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غەمخورلۇقىغا ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن ياخشى جاۋاب قايتۇرغانىدى. ئۇلار:

ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشنى 1953 - يىلى 65 مىليون 564 مىڭ جىڭغا يەتكۈزۈپ، 1950 - يىلىدىن 14 مىليون 645 مىڭ جىڭ ئاشۇردى.

پاختا ئىشلەپچىقىرىشنى (چېگىتسىز) 531 مىڭ جىڭغا يەتكۈزۈپ، 1950 - يىلىدىن 298 مىڭ جىڭ ئاشۇردى.

مايلىق دان ئىشلەپچىقىرىشنى 653 مىڭ جىڭغا يەتكۈزۈپ 1950 - يىلىدىن 339 تونna ئاشۇردى.

يىلە ئىشلەپچىقىرىشنى 51.5 تونnaغا يەتكۈزۈپ 1950 - يىلىدىن 24.6 تونna ئاشۇردى.

چوڭ - كىچىك چارۋىنىڭ 268 مىڭ 900 تۇياقتا يەتكۈزۈپ، 1950 - يىلىدىن 29 مىڭ 100 تۇياق ئاشۇردى.

يۇقىرىقى بەش خىل كۆرسەتكۈچ 1954 - يىلىغا كەلگەندە، يەنە ئايرىم - ئايرىم هالدا 8، 10، 12 نىسبەت بويىچە يۇقىرى كۆتۈرۈلگەنىدى.

كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئاشلىق 1954 - يىلى 550 جىڭغا يېتىپ 1951 - يىلىدىن 78 جىڭ ئاشقانىدى.

قەدىمدىن ئاچ - يالىڭاچلىقنىڭ ئازابىنى چەككەن يۇقسۇل دېھقانلارنىڭ ئېنى پۈتۈنلىيىپ، كىيىمى يېڭىلىنىپ، مەڭزىگە قان يۈگۈرگەندىن كېيىن، چەكسىز خۇشاللىق ئىچىدە ياڭراق ئاۋاز بىلەن تۆۋەندىكى ناخشىنى ئېيتىشقا باشلىدى:

ئويغىنايلى دېھقانلار، يۇقسۇزلۇقنى تارتقانلار،
ئەمدى بىزنى ئېزەلمەس، ئۆيدە ئۆگدا يانغانلار.
يەر بىزنىڭ،
هۆكۈمەت بىزنىڭ،
داهى ماۋزېدۇڭ يارىتىپ بەرگەن،
ئازاد دەۋرىمىز ياشىسۇن يۇز مىڭ!

(5)

جاهاننىڭ تەرەققىيات تارىخىدا، 40 يىل ئانچە ئۇزۇن ۋاقىت بولمىسمۇ، بىر ئادەمنىڭ هاياتىدىن ئېيتقاندا خېلى ئۇزۇن ۋاقىتتۇر. قارىسام يەر ئىسلاهات مەزگىلىدە تۇغۇلغانلار ئوتتۇرا ياشلىق بولۇپ قاپتۇ، تېخى بەزىلىرى نەۋرە يۈزى كۆرۈشكە باشلاپتۇ. هازىرقى چاچ - ساقاللىرى ئاقىرىپ كەتكەن كادىرلىرىمىز يەر ئىسلاهاتى ۋاقتىدا تېخى ئەمدى قۇرامىغا

يەتكەن ياش يىگىت - چىرايلىق سىكىلەكلەردىن ئىدى. ئۇلار 40 نەچچە يىلنى بىر قەدەم - بىر قەدەمدىن بېسىپ ئۆتتى. يېرىم ئەسىرگە يېقىن مۇشۇ ۋاقىت ئىچىدە ئۇلارنىڭ ئىزى چۈشمىگەن يەر، قولى تەگمىگەن ئىشلارمۇ قالمىدى . . . ئۇلار بىر ئۆمۈر خەلق ئۈچۈن ئىشلىدى. خەلق هاكىمىيىتىنىڭ ئاساسىي قاتلام ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇش، مۇزاپىق سېلىق، ئىجارە هەققىنى كېمەيتىپ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاهاتى قاتارلىق دېموكراتىك ئىنقىلاب جەريانىدا، 1954 - يىلقى ئومۇمىي سايلام، يېزا ئىگىلىك هەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىنى قۇرۇش جەريانىدا شانلىق مۇزەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرۈپلا قالماستىن، 1955 - يىلدىن 1958 - يىلىغىچە يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش، ئىگىلىك تىكلەش، 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدىكى مەملىكەت بويىچە يۈز بەرگەن ئېغىر تەبىئىي ئاپەت ئۈستىدىن غەلبە قىلىش، سۇ قۇرۇلۇشى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىش، باشتوغراق، دول بوز يەر ، خوراز توغراق، سوغاققۇم، ئوشلۇققۇم، يېڭىزاۋات، ئىمامى ئاسىم، هېلىم ئاتام . . . قاتارلىق جايلاردىكى بىپايان قوملۇق - شورلۇقلارنى ئۆزگەرتىپ، مۇنبەت ئاشلىق ئېتىزلىرىغا ئايلاندۇرۇش، «بەشتە ياخشى» يېزىلارنى قۇرۇش، 1980 - يىلىدىن باشلاپ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىندىن كېيىنكى سىياسەت، فاڭجېنلارنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، مەهسۇلاتنى ئائىلىلەرگىچە بىرلەشتۈرۈپ هۆددىگە بېرىش، يېزا ئىگىلىكىگە قارىتىلغان ئىسلاهاتنى ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلاشتۇرۇش، پەن - تېخنىكىغا تايىنىپ مەهسۇلاتنى ئاشۇرۇش، يېزا - بازار كارخانىلىرىنى كەڭ كۆلەمدە راۋاجلاندۇرۇپ خەلق تۇرمۇشىنى هاللىق سەۋىيىگە يەتكۈزۈش، قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە مەدەنىيەت - مائارىپ، سەهىيە ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى

سۈرۈش . . . قاتارلىق ساھەلەردە ئاجايىپ تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، سوتسىيالىستىك يېڭى لوپ قۇرۇش ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقانلىقتىن، پارتىيە، خەلق ھۆكۈمىتى ئۇلارنى قەدىرلەپ، يۇقىرى شان ـ شەرەپ ئاتا قىلماقتا. سالامەتلىكىنىڭ ياخشى بولۇشى، ئۆمرىنىڭ ئۇزۇن بولۇشى ئۈچۈن چەكسىز غەمخورلۇق قىلساقتا. ئەنە شۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، پېشقەدەم كادىرلىرىمىزنىڭ ھاياتى قىممەتلىك، بېسىپ ئۆتكەن مۇساپىسى شەرەپلىكتۇر.

خەلق سۇ ئىچكەندە قۇدۇق قازغۇچىنى ھەرگىز ئۇنتۇپ قالمايدۇ. قۇدۇق قازغۇچىلار خەلقنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياشنايدۇ!

(ئاپتورى: خوتەن ۋىلايەتلىك «يېڭى قاشتېشى» سەنئەت ئۆمىكىدىن)

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرغۇن ئۆمەر

شىنجاڭنىڭ ھازىرقى زامان تارىخىدىكى چوڭ ۋەقەلەر خاتىرىسى

1955 ـ يىل

1 ـ ئاي

1 ـ كۈنى، جۇڭگو ـ سوۋېت رەڭلىك ئاز تېپىلىدىغان مېتاللار ھەسسىدارلىق شىركىتى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئىچكى سانائەت مىنىستىرلىكى رەڭلىك مېتاللار سانائىتىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ شىنجاڭ رەڭلىك مېتاللار شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

△ جۇڭگو ـ سوۋېت نېفىت ھەسسىدارلىق شىركىتى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى يېقىلغۇ سانائىتى مىنىستىرلىكىنىڭ شىنجاڭ نېفىت شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

△ شىنجاڭ مىللەتلەر شۆيۈەنىسى شىنجاڭ شۆيۈەنىگە ئۆزگەرتىلدى.

△ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىلىك تىرانسپورت شىركىتى ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قاتناش نازارىتىنىڭ تىرانسپورت ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

△ جۇڭگو چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك شىركىتى قۇرۇلدى. بۇرۇنقى ئۆلكىلىك ئېكسپورت شىركىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

△ جۇڭگو ـ سوۋېت رەڭلىك مېتاللار شىركىتىنىڭ كان

تېخنىك مەكتىپى ئۇرۇمچى كانچىلىق مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلدى.

△ جۇڭگو ـ سوۋېت خەلق ئاۋىئاتسىيە شىركىتىنىڭ ئۇرۇمچى ئاۋىئاتسىيە لىنىيىسىنى باشقۇرۇش باشقارمىسى جۇڭگو خەلق ئاۋىئاتسىيە ئىدارىسىنىڭ غەربىي شىمال باشقۇرۇش باشقارمىسىغا ئۆزگەرتىلدى.

1 ـ كۈندىن 3 ـ كۈنگىچە، ئۆلكىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك مۇز ئۇستى تەنھەرىكەت يىغىنى ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلدى. ئۇرۇمچى شەھەر ۋەكىللەر كوماندىسى بىلەن شىنجاڭ ھەربىي رايونى ۋەكىللەر كوماندىسى كوللېكتىپ بىرىنچى، ئىككىنچىلىككە ئېرىشتى.

18 ـ كۈندىن 2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنگىچە، جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايدا ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، ئۆلكىلىك كومىتېتنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىللىك ۋەزىپىلىرى بەلگىلەندى.

19 ـ كۈنى، شىنجاڭ «1 ـ ئاۋغۇست» پولات زاۋۇتى بىر خىل يېڭى تېپىتكى ئوقۇرسىمان پولاتنى سىناق تەرىقىسىدە پروكاتلاپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى.

21 ـ كۈنى، ئۆلكىلىك كېڭەش كومىتېتى دائىمىي كومىتېتىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىنى چاقىرىپ، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق 129 كىشىنى سىياسىي كېڭەش شىنجاڭ ئۆلكىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا ماقۇللىدى.

△ ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق كىنوخانىسى يېڭى كىنوخانىنىڭ پۈتۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى.

22 ـ كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەمۇرىي ئىشلار يىغىنى «ئۆلكە بويىچە ئاپتونوم رايونغا تەييارلىق كۆرۈش خىزمىتى ئورگىنىنى قۇرۇشنى ۋە خادىملار ئىسملىكى» نى ماقۇللىدى،

«شىنجاڭ ئۆلكىسىدە خەلقئارا ئۆلچەم سىستېمىسىنى يولغا قويۇش لايىھىسى» نى مۇزاكىرە قىلدى.

28 ـ كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەمۇرىي ئىشلار يىغىنى «دۆلەت ئىچىدە پاسپورت ئىشلىتىشنىڭ چارىسى توغرىسىدىكى بىر نەچچە بەلگىلىمە» نى ئىجرا قىلىشنى يولغا قويۇشنىڭ تەپسىلىي قائىدىسى» نى، «خەلقتىن كەلگەن خەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ۋە ھال ئېيتىپ كەلگەن خەلقنى قوبۇل قىلىش خىزمىتى توغرىسىدىكى ۋاقتىلىق بەلگىلىمە» نى، «شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئارخىپ باشقۇرۇش ۋاقتىلىق چارىسى» نى ماقۇللىدى.

29 ـ كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ تۇنجى ئۇزۇم ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى تۇرپان ناھىيىسىنىڭ 3 ـ رايون ساھىبزى يېزىسىدا قۇرۇلدى.

2 ـ ئاي

3 ـ كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «ئۆلكىمىزنىڭ بۇرۇنقى ناھىيىگە تەۋە ۋە ناھىيىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك مىللىي ئاپتونوم جايلارنىڭ ئاپتونومىيە ئورگانلىرىنىڭ ئىسملىرىنى بىر تۇتاش بەلگىلەش توغرىسىدا بۇيرۇق چىقاردى. ۋىلايەت دەرىجىلىك ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمەتلىرىنى ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق كومىتېتى قىلىپ ئۆزگەرتىش، ناھىيە دەرىجىلىك ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمەتلىرىنى ئاپتونوم ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى قىلىپ ئۆزگەرتىشنى؛ بۇرۇنقى ۋىلايەت دەرىجىلىك ۋە ناھىيە دەرىجىلىك ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ رەئىس ۋە مۇئاۋىن رەئىسلىرىنى ئوبلاست باشلىقى، مۇئاۋىن ئوبلاست باشلىقى، ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىم دەپ ئاتاشنى بالگىلىدى.

6 ـ كۈنى، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە بەش بال يەر تەۋرىدى.

11 ـ كۈنىدىن 19 ـ كۈنگىچە، شىنجاڭ شۆبە بېيۈروسى بېيۈرو ئەزالىرىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىنى چاقىردى. يىغىن بۇ يىل شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك پارتكوملارنىڭ يەنىلا ئۆزئارا يارەملىشىش ۋە ھەمكارلىشىشنى مەركەز قىلغان يېڭا ئىگىلىك مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇش ھەرىكىتىنى ۋە باشقا ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش خىزمەتلىرىنى مەركىزىي ۋەزىپە قىلىشنى ھەمدە مۇشۇ مەركىزىي ۋەزىپىنى چۈرىدىگەن ھالدا ھەر جەھەتتىكى خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلىشنى، پارتىيەنىڭ ئۆتكۈنچى دەۋردىكى باش لۇشيەنى ۋە مىللىي مەسىلىلەر جەھەتتىكى ۋەزىپىلىرىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىزچىللاشتۇرۇشنى بەلگىلىدى.

15 ـ كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «1955 ـ يىللىق دۆلەت ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش زايومىنى تارقىتىش توغرىسىدا كۆرسەتمە» چىقاردى.

△ ئۆلكىلىك كېڭەش كومىتېتىنىڭ دائىمىي كومىتېتى، جۇڭگو خەلقىنىڭ دۇنيا تىنچلىقىنى قوغداش كومىتېتىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك شۆبىسى بىرلەشمە يىغىن ئۆتكۈزۈپ، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئاتوم قوراللىرىنى ئىشلىتىشكە قارشى ئىمزا قويۇش ھەرىكىتى كومىتېتى قۇردى.

△ شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ قازاق تىلىدا رادىئو ئاڭلىتىشى باشلاندى.

16 ـ كۈنى، شىنجاڭ مەدىنىسىنا ئىنىستىتۇتىغا تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتى قۇرۇلۇپ، بۇرۇنقى «ئۇرۇمچى مەدىنىسىنا مەركىزىي رايونى قۇرۇش كومىتېتى» ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

21 ـ كۈنى، جۇڭگو يېپەك شىركىتىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك شىركىتى قۇرۇلدى.

22 ـ كۈنىدىن 26 ـ كۈنگىچە، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى شىنجاڭ ئۆلكىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 ـ سانلىق ئومۇمىي يىغىنى ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلدى. يىغىن سەپىدىن ئەزىزىنى رەئىسلىككە، لۇ جيەنرەن، جاغدا، مەھەممەتجان مەخسۇم، داشىشاپ، يۇ جەنلىن، مۇھەممەت ئەيسالارنى مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلاپ، سىياسىي كېڭەشنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنى قۇردى؛ بۇندىن كېيىنكى خىزمەتلەرنىڭ نىشانى ۋە ۋەزىپىلىرىنى بەلگىلىدى.

23 ـ كۈنى، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق كومىتېتىنىڭ 3 ـ سانلىق مەمۇرىي ئىشلار يىغىنى تەنتەق قىلىنىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلغان ۋە ئۆلكىلىك يېزىق تەنتەق قىلىش كومىتېتىنىڭ تەكشۈرۈپ ماقۇللىشىدىن ئۆتكەن، 30 ھەرپتىن تەركىپ تاپقان قىرغىز يېزىقىنى ماقۇللىدى.

26 ـ كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «يېڭى خەلق پۇلى تارقىتىش خىزمىتىنى ئەستايىدىل ياخشى ئىشلەش توغرىسىدا كۆرسەتمە» چىقاردى.

3 ـ ئاي

1 ـ كۈنى، ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق بانكىسى يېڭى خەلق پۇلىنى تارقىتىشقا باشلاپ، ھازىر ئىشلىتىۋاتقان خەلق پۇلىنى يىغىۋالدى. يېڭى ۋە كونا خەلق پۇلىنىڭ قانۇندا بەلگىلەنگەن ئالماشتۇرۇش نىسبىتى بىر يۈەن يېڭى پۇل 10 مىڭ يۈەن كونا پۇلغا تەڭ بولدى.

△ جۇڭگو چاي شىركىتىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك شىركىتى قۇرۇلدى.

△ ئۇرۇمچى لېيۇداۋان كۆمۈر كېنىنىڭ 1 ـ نومۇرلۇق قۇدۇقى

توك بۇرغىسى بىلەن كۆمۈر ئېلىشنى باشلىدى.

10 ـ كۈنى، جۇڭگو كۆممۇنىستىك پارتىيىسى ئىلى رايونلۇق كومىتېتى قۇرۇش يېغىنى ئاچتى. لى چۈەن رايونلۇق پارتكومنىڭ 1 ـ شۇجىسى بولدى. ئىلى رايونلۇق پارتكوم ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى تەۋەسىدىكى ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىك پارتكوملارنىڭ خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلغاندىن تاشقىرى، شىنجاڭ شۆبە بېيۇروسىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن جۇڭگو كۆممۇنىستىك پارتىيىسى بورتالا ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ خىزمىتىگىمۇ رەھبەرلىك قىلىدۇ.

17 ـ كۈندىن 26 ـ كۈنىگىچە، شىنجاڭ ئۇلكىلىك سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ قۇرۇلتىيى ئۈرۈمچىدە ئۆتكۈزۈلدى. يىغىن ئۇلكىمىزدىكى خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتچىلەرنىڭ بۈنىگىدىن كېيىنكى ئالتە تۈرلۈك خىزمەت ۋەزىپىسىنى بەلگىلىدى. سايلام ئارقىلىق شىنجاڭ ئۇلكىلىك سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنى قۇردى.

18 ـ كۈنى، ئۈرۈمچى شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى «ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى بىناكارلىق ئىشچىلىرىنى بىر تۇتاش تەكشەشنى يولغا قويۇشنىڭ تەپسىلى چارىسى»نى ئېلان قىلىپ يولغا قويدى.

19 ـ كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: بۇ يىل شىنجاڭ بويىچە يېگىدىن قۇرۇلغان 60 تىن ئارتۇق ناھىيىدىكى يېزا ئىگىلىك تېخنىكىلىرىنى كېڭەيتىش پونكىتلىرى پونكىت قۇرۇش خىزمىتىنى ئاساسىي جەھەتتىن تاماملىدى.

20 ـ كۈندىن 4 ـ ئاينىڭ 30 كۈنىگىچە، بۇرۇنقى شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش باشقارمىسى ئۆزىگە قاراشلىق قەشقەر دېھقانچىلىق سايمانلىرى زاۋۇتى، قەشقەر ئۇن زاۋۇتى، قۇرۇلۇۋاتقان قەشقەر سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، بۇرۇنقى جەنۇبىي شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش باشقارمىسىنىڭ باسما زاۋۇتى، ئۇلۇغچات كۆمۈر كېنى، قەشقەر چىنە زاۋۇتى قاتارلىق ئالتە

كان ـ زاۋۇتنى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى.

شۇ ئايدا، ۋاقى ئېنماۋ شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانى، قوشۇمچە سىياسىي كومىسسارلىقىغا تەينىلەندى، جاق شىچېن شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانلىقىغا تەينىلەندى.

△ ئازاد بولغاندىن تارتىپ مۇشۇ ئاينىڭ ئاخىرغىچە، شىنجاڭ بويىچە جەمئىي 34 مىڭ 24 نەپەر كىشى پارتىيە ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە يەرلىك مىللەتتىن بولغان پارتىيە ئەزالىرى 27 مىڭ 833 نەپەر، شۇنىڭ بىلەن ئۇلكە بويىچە كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ سانى 68 مىڭدىن ئاشتى.

4 ـ ئاي

1 ـ كۈندىن 7 ـ ئاينىڭ 24 كۈنىگىچە، ئۈرۈمچى شەھىرى ئاساسىي قاتلامدىكى ئەر ـ ئايال ۋالىبول، ۋاسكېتبول كوماندىلىرىنىڭ بىرلەشمە مۇسابىقىسىنى ئۆتكۈزدى. ئۇلكە ۋە شەھەرلىك 167 ئورۇننىڭ 388 ئەر ـ ئايال ۋالىبول، ۋاسكېتبول كوماندىلىرى جەمئىي 1625 مەيدان مۇسابىقە ئېلىپ باردى. ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى كىيىم ـ كېچەك كارخانىسىنىڭ ئەرلەر كوماندىسى ۋالىبولدا چېمپىيون بولدى، ئازادلىق ئارمىيە ئاتلىق قىسىم مەلۇم پولكىنىڭ ئەرلەر كوماندىسى ۋاسكېتبولدا چېمپىيون بولدى؛ 1 ـ قىزلار ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى كوماندىسى قىزلار ۋالىبول مۇسابىقىسىدە چېمپىيون بولدى. شىنجاڭ شۆيۈەن ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ قىزلار كوماندىسى ۋاسكېتبول مۇسابىقىسىدە چېمپىيون بولدى.

2 ـ كۈنى، ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «ئاقسۇل كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىشنىڭ كونكرېت تەدبىرلىرىنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىش

توغرىسىدا يوليورۇق» چىقاردى.

3 ـ كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: شىنجاڭ بويىچە ھازىرغا قەدەر يېڭىدىن 1489 دېھقانچىلىق كوپىراتىپى قۇرۇلدى، بۇنىڭغا ئاۋۋالقى كونا كوپىراتىپلارنى قوشقاندا جەمئىي 1636 كوپىراتىپ بولدى.

△ شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا يېزا ئىگىلىك تېخنىكلىرى ۋە بوغالتىرلىرىنى تەربىيىلەش خىزمىتى ئاساسىي جەھەتتىن ئاياقلاشتى.

5 ـ كۈنى، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئاتوم قوراللىرىنى ئىشلىتىشكە قارشى ئىمزا قويۇش ھەرىكىتى ئاساسىي جەھەتتىن ئاياقلاشتى.

7 ـ كۈنى، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 9 ـ سانلىق يىغىنى سەيپۇللايوۋنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق پروكۇراتۇرىسىنىڭ پروكۇرورلىقىغا، يۇ جەنلىن ۋە لى ۋېيجۈنلەرنى مۇئاۋىن پروكۇرورلىقىغا تەيىنلەشنى تەستىقلىدى.

△ شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بىنەم يەرلەرنى ئۆلچەش ـ پىلانلاش ئىدارىسى قۇرۇلدى.

7 ـ كۈندىن 12 ـ كۈنىگىچە، ئۈرۈمچى شەھىرى تۇنجى نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 ـ سانلىق يىغىنىنى ئۆتكۈزۈپ سايلام ئارقىلىق شەھەرلىك خەلق كومىتېتىنى قۇردى؛ زېن گېيىنى شەھەر باشلىقلىقىغا، خۇ سىگوڭ، ما چۇڭسەي، ئابدۇرېھىم سەئىدىلەرنى مۇئاۋىن شەھەر باشلىقلىقىغا، جى نەيخۇانى شەھەرلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا سايلىدى.

11 ـ كۈندىن 14 ـ كۈنگىچە، شىمالى شىنجاڭدا ئۇدا قاتتىق قار يېغىپ، ئېغىر ئاپەت پەيدا قىلىپ تۆل ئېلىش، تۆللەرنى ئاسراش ۋە ئەتىيازلىق تېرىلغۇ خىزمىتىگە ئېغىر تەسىر يەتكۈزدى.

13 ـ كۈندىن 20 ـ كۈنىگىچە، ئاقچى ناھىيىسىدە سەككىز كۈن ئۇدا قاتتىق قار ياغدى، نۇقۇل چارۋىچىلىق رايونلىرىدا قارنىڭ

قېلىنلىقى ئىككى مېترغا يەتتى.

15 ـ كۈنى، جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك شۆبە بانكىسى قۇرۇلدى.

△ ئۇلۇغچات ناھىيىسى جاس رايونىنىڭ شەرقىي شىمالىدا يەتتە بال يەر تەۋرىدى.

20 ـ كۈنى، شىنجاڭ كىسلاتا زاۋۇتى قۇرۇلۇشقا باشلىدى.

20 ـ كۈنىدىن 10 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىگىچە، مەركىزىي مىللەتلەر ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكىنىڭ ئويۇن قويۇش ئەترىتى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سەييارە ئويۇن قويدى.

24 ـ كۈنى، شىنجاڭ ئىشچىلار ساناتورىيىسى ئۈرۈمچىنىڭ شەھەر ئەتراپىدىكى يەنئېرۋۇ دېگەن يېرىدە قۇرۇلدى.

△ شىخو ناھىيىسىدىكى بولغىنۇر تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە 6.5 بال يەر تەۋرىدى.

△ نىلقا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا 5.4 بال يەر تەۋرىدى.

△ 28 ـ كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: شىنجاڭ بويىچە ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي، ئۈرۈمچى تۆت ۋىلايەتتە ۋە بورتالا، بايىنغولىن، سانجى ئۇچ ئاپتونوم ئوبلاستتا قويلارنى سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتىدىن 38 ى قۇرۇلۇپ، ئالدىنقى ئۇچ يىلدا چارۋىچىلارنىڭ تەخمىنەن 500 مىڭ تۇياق ساغلىقىنىڭ سورتىنى ياخشىلىشىغا ياردەم بېرىلدى.

△ شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: دۆلەت ئىگىلىكىدىكى لىيۇداۋان كۆمۈر كېنى كوكس كۆيدۈرۈشنى سىناق قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى.

△ نىلقا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بەش بال يەر تەۋرىدى.

30 ـ كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۆلكىمىزنىڭ بۇ يىلقى چېكەتكە يوقىتىش خىزمىتى قانات يېيىش ئالدىدا تۇرماقتا، ماددىي ۋە تېخنىكا جەھەتلەردىكى تەتقىقاتلار مۇشۇ ئاينىڭ ئاخىرىدا ئاساسىي

جەھەتتىن ئايالاشتى. تەكلىپكە بىنائەن ئۆلكىمىزنىڭ ئايروپىلان بىلەن چېكەتكە يوقىتىشىغا يارەملەشكىلى كېلىدىغان سوۋېت ئىتتىپاقى چېكەتكە يوقىتىش ئۆمىكىنىڭ كوپ قىسىم خادىملىرى ۋە سەككىز ئايروپىلان ئۇرۇمچىگە كېلىپ بولدى.

5 - ئاي

1 - كۈنى، ئۇرۇمچى تىنچلىق ئۆستىگىنىڭ باش غول ئۆستىگىنى ياساش قۇرۇلۇشى ئاساسىي جەھەتتىن تاماملىنىپ، سۇ قويۇلدى.

6 - كۈنى، شىنجاڭ نېفىت شىركىتى يېڭىدىن قۇرغان كوكس زاۋۇتىنىڭ بىرقىسىم ماشىنىلىرى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى.

△ ئۇرۇمچى شەھەرلىك ناچار ۋە ساختا دورىلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى قۇرۇلدى. △

9 - كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «شەھەرگە قارىغۇلارچە ئېقىپ كىرگەنلەرنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا چارە» ئېلان قىلدى.

11 - كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك تەزكىرە مۇزېيىغا تەييارلىق كۆرۈش باشقارمىسى ۋە مەدەنىي يادىكارلىقلار گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

14 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: سوۋېت ئىتتىپاقى مەملىكىتىمىزگە تەقدىم قىلغان يېڭى تىپتىكى ئاپتوماتىك توققۇز مەتبەئە ماشىنىسى شىنجاڭ باسما زاۋۇتىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

18 - كۈنى، ماناس دەرياسىدىكى 1 - توسما قۇرۇلۇشى تاماملاندى. توسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 840 مېتر، ئېگىزلىكى بەش مېتر.

20 - كۈنى، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى قاراشەھەر دەرياسىغا كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش توسمىسى ياساش

قۇرۇلۇشى تاماملاندى.

21 - كۈنى، ئۆلكىلىك ئورمان ئاسراش - ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىشخانىسى «ئورمان ئاسراش، ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش خىزمىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقاردى. ئۇقتۇرۇشتا ئۆتكەن يىلى ئۆلكىمىزدە 108 قېتىم ئورمان ئوت ئاپىتى يۈز بېرىپ، 1007 گېكتار يەردىكى 500 مىڭ تۈپ چوڭ - كىچىك دەرەخنىڭ كۆيۈپ كەتكەنلىكى كۆرسىتىلدى.

23 - كۈندىن 27 - كۈنگىچە، مىسىر ھۆكۈمىتىنىڭ ئاسىيا - ئافرىقا يىغىنىغا قاتنىشىپ، مەملىكىتىمىزگە زىيارەتكە كەلگەن ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ ۋەكىلى، مىسىر ھۆكۈمىتىنىڭ دىنىي ئىشلار مىنىستىرى ئەھمەد ھەسەنى باكۇر بىلەن قاھىرە داشۆسىنىڭ ئاساسىي قانۇن پروفېسسورى مۇستاپا كامال ئۇرۇمچىدە ئېكسكۇرسىيە ۋە زىيارەتتە بولدى.

24 - كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئەزاسى، سانائەت نازارىتىنىڭ نازىرى قېيۇمبېك قان بېسىم كېسىلى سەۋەبى بىلەن داۋالاش ئۇنۇم بەرمەي قازا تاپتى.

25 - كۈنى، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بەش بال يەر تەۋرىدى.

26 - كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەمۇرىي ئىشلار يىغىنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىلمىي تەتقىقات ئورنى قۇرۇشنى ۋە ئۆلكىمىزدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يەرلىك سانائەتلەرگە دەرىجە بويىچە رەھبەرلىك قىلىش مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىنى ماقۇللىدى.

27 - كۈنى، جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدا قەرەللىك ھاۋا قاتنىشى بەرپا قىلىش كېلىشىمىگە ئاساسەن، ئالما - ئاتادىن ئۇرۇمچىگە بىۋاستە ئۇچىدىغان بىر خەلق ئاۋىئاتسىيە ئايروپلانى تۇنجى قېتىم ئۇرۇمچىگە كەلدى.

28 ـ كۇنى، جۇڭگو كومونىستىك پارتىيەسىنىڭ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندىن كېيىن شىنجاڭ شۆبە بيۇروسىنى ئەملدىن قالدۇرۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومغا ئۆزگەرتىش توغرىسىدا قارار چىقاردى.

29 ـ كۇنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: چىڭخەي ـ شىنجاڭ ئاشيولىدا ماشىنا قاتناپ، شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىگە كىردى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ ئاشيولى بىلەن تۇتاشتى.

△ مۇشۇ ئايىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 7 ـ ئاينىڭ باشلىرىغىچە ئۆلكىمىزنىڭ 38 ناھىيە ۋە شەھىرىدە ئېلىپ بېرىلغان بۇ يىلقى چېكەتكە يوقىتىش خىزمىتى پۈتۈنلەي ئاياقلاشتى.

△ مۇشۇ ئايدىن 8 ـ ئايغىچە، بىنەم يەرلەرنى تەكشۈرۈش خادىملىرى قۇمۇل، ئۈرۈمچى، ماناس، ئىلى قاتارلىق جايلاردا 12 مىليون مو بىنەم يەرنى تەكشۈردى. 2 مىليون 800 مىڭ مو يەرنى تەپسىلىي تەكشۈردى، بۇنىڭ ئىچىدە 1 مىليون 700 مىڭ مو بىنەم يەردە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇش پىلانلىنىپ بولدى.

6 ـ ئاي

1 ـ كۇنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئورمانچىلىق نازارىتى قۇرۇلدى. ئۆلكىلىك دېھقانچىلىق ـ ئورمانچىلىق نازارىتى دېھقانچىلىق نازارىتىگە ئۆزگەرتىلىپ، ئۇنىڭغا قاراشلىق ئورمانچىلىق ئىدارىسى ئەملدىن قالدۇرۇلدى.

△ كورلىدىن لوپنۇر ئارقىلىق چاقىلىققا قاتنايدىغان قەرەللىك ئاپتوبۇس قاتناشقا باشلىدى.

5 ـ كۇنى، ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا 3.5 بال يەر تەۋرىدى.

8 ـ كۇنى، شىنجاڭ ھەربىي رايونىغا بىۋاسىتە قاراشلىق باش كوپىراتىپنىڭ تەڭرىتاغ گاز سۇيى زاۋۇتى ئىشلەپچىرىشقا كىرىشتى.

12 ـ كۇنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: دالادا قىدىرىپ تەكشۈرگۈچى تەچچە مىڭلىغان خادىم تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى جۇڭغار، تۇرپان، تارىم ئويمانلىقلىرىغا كىرىپ، نېفىت، تۆمۈر، ئاز تېپىلىدىغان مېتال، بۇ پويىزدا ئىشلىتىلىدىغان كۆمۈر، نېفىتلىك سىلانېتسى، بارىت، گۈڭگۇرت، چىرىمتال قاتارلىق كان بايلىقلىرىنى قىدىرىپ تەكشۈردى.

14 ـ كۇنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئۇنۇمبرسال ئىقتىسادىي تەكشۈرۈش ئەترىتى ئېلىنمىز بويىچە ئەڭ ئۇزۇن ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريا سى — تارىم دەريا سىغا بېرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى.

16 ـ كۇنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەمۇرىي ئىشلار يىغىنى «شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ نوپۇس تىزىملاش ۋاقىتلىق چارىسى (لايىھە)»نى ۋە «مەملىكەت بويىچە نوپۇس يۆتكەش كىنىشكىسىنى يولغا قويۇش توغرىسىدىكى بىرنەچچە بەلگىلىمە»نى ماقۇللىدى.

17 ـ كۇنى، شىنجاڭ ھاۋارايى ئىدارىسى «شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئاپەت خاراكتېرلىك ھاۋارايى تەرىۋوگىسى چىقىرىش ۋاقىتلىق چارىسى»نى ئېلان قىلدى.

18 ـ كۇنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۆلكە بويىچە ھەرقايسى شەھەرلەردىكى ئورگان، كارخانا ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى ۋە شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ 1955 ـ يىللىق ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش زايومىنى سېتىۋېلىش خىزمىتى ئاساسىي جەھەتتىن ئاياقلىشىپ، ئالدىن پىلانلانغان سېتىۋېلىش سانى ئاشۇرۇپ ئورۇنلاندى.

19 ـ كۇنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۆلكىلىك سۇ ئىشلىرى ئىدارىسى، دېھقانچىلىق نازارىتى بىرلىكتە قۇرغان قەشقەر، ئىلى، تۇرپان ئوچ جايدىكى سۇغىرىشنى سىناق قىلىش ۋە تەتقىق قىلىشنى باشلىۋەتتى.

20 ـ كۈنى، لەنجۇ ـ ئۈرۈمچى ـ ئالما ـ ئاتا تۆمۈر يولىنىڭ يۈمىنىڭ غەربىدىن جۇڭگو ـ سوۋېت چېگرىسىغىچە بولغان ئارىلىقىنى ھاۋا ئارقىلىق تاللاپ ئۆلچەش خىزمىتى باشلاندى. بۇ ـ ئېلىمىزنىڭ تۆمۈر يول تارىخىدا تۇنجى قېتىم ئېلىپ بېرىلغان ھاۋا ئارقىلىق ئۆلچەش.

23 ـ كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «شىنجاڭ ئۇلكىسى قول سانائىتى خىزمىتىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى ۋە 1955 ـ يىللىق قول سانائىتى خىزمىتىنىڭ نىشان، ۋەزىپىلىرى»نى ئېلان قىلدى.

25 ـ كۈنى، شىخەنزە بوز يەر ئېچىش رايونىدىكى مەلۇم قىسمىنىڭ تېخنىك ئىشچىسى لى زۇشى قوشما مەشغۇلات قىلغىلى بولىدىغان بىر خىل ماشىنا ئىجاد قىلدى، بۇ ماشىنىدا ئوت ئوتاش، ئوغۇتلاش، ئېرىقچە ئېچىش، باسۇرۇشتىن ئىبارەت تۆت خىل مەشغۇلاتنى تەك ئېلىپ بارغىلى بولىدۇ.

△ مۇشۇ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە، جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىگە قاراشلىق ناھىيىلەر ۋە قىزىلسۇ ئوبلاستى 1954 ـ يىلى 8 ـ ئايدا تارقىلىشقا باشلىغان چارۋىلاردىكى ئاقسىل يۇقۇملۇق كېسىلىنى يوقىتىشقا كىرىشىپ، جەمئىي 51 مىڭ 700 تۇياقتىن ئارتۇق ھەر خىل كېسەل چارۋىنى داۋالاپ ساقايتتى، 550 مىڭ تۇياق ھەر خىل چارۋىنى كارانتىن قىلدى.

△ شىنجاڭ بويىچە بۇ يىل ياسالغان ئۈرۈمچى دەرياسى، ئاقسۇ «غالىبىيەت» ئۆستىكى ۋە ئىلى پىلىچى ئۆستىكى، قەشقەر دەرياسى قاتارلىق يەتتە چوڭ ۋە ئوتتۇرا تېپتىكى كەلكۇندىن مۇداپىئەلىنىش قۇرۇلۇشى مۇشۇ ئاينىڭ ئاخىرىدا تولۇق پۈتتى.

△ مۇشۇ ئايدىن 10 ـ ئايغىچە، ئۆلكىلىك تېرە ۋە جىنسىي كېسەللىكلىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئورنى تەيىنلىگەن تۆت مىللىي سەھىيە خىزمەت ئەترىتى جىنسىي كېسەللىككە گىرىپتار بولغان 3800 نەپەر ھەر مىللەت دېھقان ـ چارۋىچىلىرىنى ھەقسىز داۋالىدى.

1 ـ كۈنى، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈر يولىنىڭ خۇاڭخې دەريا سى ئۈستىدىكى كۆۋرۈكى پۈتۈپ، قاتناش باشلاتىدى.

△ جۇڭگو مەدەنىيەت بۈيۈملىرى شىركىتىنىڭ شىنجاڭ شىركىتى قۇرۇلدى.

△ شىنجاڭ خەلق تىياتىرىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئىش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

△ شىنجاڭ ئۇلكىلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى 1954 ـ يىللىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىنى باھالاش، مۇكاپاتلاش يىغىنى ئۆتكۈزۈپ، باھالانغان ھېكايە، شېئىر، سەھنە ئەسەرلىرى، مەسەل، تەسىر قاتارلىق 41 پارچە ئەسەرنىڭ ئاپتورلىرىغا مۇكاپات پۇلى تارقىتىپ بەردى.

4 ـ كۈنى، يەكەن دەريا سىنىڭ 1953 ـ يىلى 7 ـ ئايدا كەلكۇن بۇزۇۋەتكەن بىر قىسىم كۆۋرۈك كۆكگۈرىلىرى قايتىدىن ياسىلىپ، قاتناش راۋانلاشتى.

4 ـ كۈندىن 20 ـ كۈنگىچە، ئۆلكىنىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك باشلانغۇچ ملائارىپ يىغىنى ئۈرۈمچىدە ئۆتكۈزۈلدى. يىغىن: سۇپەتنى ئۆستۈرۈشنى مەركەز قىلىپ، ئۆلكىمىزنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ ماتارىپى خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش كېرەك، دەپ قارىدى.

6 ـ كۈندىن 14 ـ كۈنگىچە، چاندرا ئۆمەك باشلىقى بولغان ھىندىستان مەدەنىيەت دېلىگاتسىيىسى ئۈرۈمچى، قەشقەرلەردە ئويۇن قويۇش، ئېكسكۇرسىيە ۋە زىيارەتلەردە بولدى.

9 ـ كۈنى، شۇ يىلى ئۈرۈمچى، قۇمۇل، تارباغاتايدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەت ۋە سانجى ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ توققۇز ناھىيىسىدە جەمئىي 841 مىڭ 485 مو يەردە ئىككى ئايغا يېقىن ئېلىپ بېرىلغان ئايروپىلان بىلەن چېكەتكە يوقىتىش خىزمىتى ئاياقلىشىپ، 312 مىڭ

825 مو ئېتىز ۋە بىر قىسىم ئوتلاق چېكەتكە ئاپىتىدىن ساقلاپ قېلىندى.

11 - كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەمۇرىي ئىشلار يېغىنى ئۆلكىلىك ئىقتىساد قىلىشنى تەكشۈرۈش ھەيئىتى قۇرۇشنى ماقۇللىدى.

14 - كۈندىن 16 - كۈنگىچە، ئۇرۇمچى شەھىرىدە تۇنجى قېتىملىق قول سانائەت كوپېراتىپلىرى ئەزالىرىنىڭ قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلۈپ، شەھەرلىك قول سانائەت كوپېراتىپلىرىنىڭ بىرلەشمىسى قۇرۇلدى.

15 - كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: مەركىزىي خرونىكا فىلىم ستوديىسىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك خرونىكا سۈرەتلەر پونكىتى قۇرۇلدى.

16 - كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش ۋاقتىنچە چارىسى»نى ئېلان قىلدى.

21 - كۈندىن 9 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تىل تەتقىقات ئىنستىتۇتى، مەركىزىي مىللەتلەر شۆيۈەنى ۋە ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىرلىكتە تەشكىللىگەن شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تىلىنى تەكشۈرۈش ئەترىتى شىنجاڭ بويىچە 31 يەردە ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، شىبە، تاجىك مىللەتلىرىنىڭ تىل ئەھۋالىنى تەكشۈردى ۋە مىللەتلەرنىڭ خەلق ئەسەرلىرىنى توپلىدى.

25 - كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك تېرە ۋە جىنسىي كېسەللىكلىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئورنىنىڭ ئامبولاتۇرىيىسى ئىش باشلىدى.

27 - كۈنى، ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ غەربىدە بەش بال يەر تەۋرىدى.

27 - كۈندىن 8 - ئاينىڭ 3 - كۈنگىچە، جۇڭگو خەلقىنىڭ دۇنيا تىنچلىقىنى قوغداش كومىتېتىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن مەملىكىتىمىزگە زىيارەتكە كەلگەن سۈرىيە، ئىراق، لىۋان، ئىئوردانىيە، سۇدان دۆلەتلىرىنىڭ 40 نەپەر تىنچلىق ۋەكىلى ئۇرۇمچى ۋە شىخەنزە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا ئېكسكۇرسىيە، زىيارەتتە بولدى.

30 كۈنى، ئۆلكىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئۆلكىلىك ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى ئالماخۇن ئابدۇللايوۋ سىرتقا خىزمەتكە چىققاندا ماشىنا ئۆرۈلۈپ كېتىش سەۋەبى بىلەن زەخمىلىنىپ، داۋالاش ئۈنۈم بەرمەي قازا تاپتى.

31 - كۈنى، ئۆلكىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسى بىلەن ئۆلكىلىك كىنو فىلىم تارقىتىش شىركىتى ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق كىنوخانىسىدا «قەسەن - جەمىلە» ناملىق ھېكايە فىلىمنى قويۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى.

8 - ئاي

1 - كۈنى، ماناس دەريا‌سى ئېقىنىدىكى داچۇنگۇ سۇ ئامبىرى پۈتۈپ، سۇ قويۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. سۇ سىغىمى 32 مىليون كۇب مېتر.

△ جۇڭگو تىببىي دورا شىركىتىنىڭ شىنجاڭ سۆبە شىركىتى جۇڭگو تىببىي دورا شىركىتىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

△ جۇڭگو قاتناش ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى شىركىتىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك شۆبە شىركىتى جۇڭگو قاتناش ئېلېكتر سايمانلىرى شىركىتىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك شىركىتىگە

ئۆزگەرتىلدى.

1 ـ كۈندىن 8 ـ كۈنگىچە، شىنجاڭ ھەربىي رايونى قىسىملىرى ئۇرۇمچىدە ھەربىي تەتتەربىيىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان 2 ـ نۆۋەتلىك تەتتەربىيە كۆرۈكى ئۆتكۈزدى.

2 ـ كۈنى، ماناس دەريا سىنىڭ شىمالى قىبتىدىكى چوڭ ئۆستەڭنىڭ پۈتۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. بۇ ئۆستەڭنى خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ مەلۇم قىسمى ياسىغان، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 65 كىلومېتر.

5 ـ كۈنى، شىنخۇا ئاگېنتلىقىنىڭ تېيەنجىن تېلېگراممىسى: تېيەنجىن شەھىرىدىن 950 نەپەر بەش خىل مېتال تېخنىك ئىشچىسى، دوختۇر ۋە سانتار، بوغالتىر، ستاتىستىكا ۋە سودا خادىملىرى شىنجاڭنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا قاتنىشىش ئۈچۈن تۇركۈملەرگە بۆلۈنۈپ شىنجاڭغا كەلدى.

6 ـ كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: يېزا ئىگىلىك 8 ـ شىسى 24 ـ تۈەن 1 ـ لىيەن جەڭچىسى ۋاڭ گاۋشەن بىلەن «1 ـ ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك شۆيۈەننىڭ پراكتىكانت ئوقۇغۇچىسى جۇ گۇاڭشى كېۋەز ئېتىزلىرىدا قۇرت زىيانداشلىقىدىن ساقلىنىدىغان، ئات تارتىدىغان ئاپتوماتىك دورا پۈركۈگۈچ ئىجات قىلدى.

7 ـ كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق كومىتېتى «شەھەردە شاۋقۇن ـ سۇرەنىنى ئازايتىش توغرىسىدا بەلگىلىمە» چىقاردى.

25 ـ كۈندىن 9 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنگىچە، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ شىنجاڭ 3 ـ نۆۋەتلىك ۋەكىللەر يىغىنى ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلدى. يىغىن شىنجاڭ يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۇرۇشنى چوڭ تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە تېز تەرەققىي قىلدۇرۇش يېڭى فاكتىنىنى بەلگىلىدى، شىنجاڭ

رايونىنىڭ 1956 ـ يىلىدىن 1960 ـ يىلىغىچە يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۇرۇشنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئومۇمىي پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى؛ «شىنجاڭنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ 1 ـ بەش يىللىق پىلان لايىھىسى توغرىسىدىكى قارار» نى، «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى مەملىكەتلىك ۋەكىللەر يىغىنىنىڭ گاۋگاڭ ـ راۋسۇشى پارتىيەگە قارشى ئىتتىپاقى توغرىسىدىكى قارارى» نى ھىمايە قىلىش توغرىسىدىكى قارار» نى، «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق رېۋزىيە كومىتېتىنى قۇرۇش توغرىسىدىكى قارار» نى ماقۇللىدى؛ سايلام ئارقىلىق ۋۇ كەيجاڭ شۇجىلىقىدىكى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق رېۋزىيە كومىتېتىنى قۇرۇدى، شىنجاڭ شۆبە بيۇروسىنىڭ ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنى ئەمەلدىن قالدۇردى.

26 ـ كۈندىن 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنگىچە، ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ ئورمانلارنى ھاۋادىن تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى شىنجاڭنىڭ ئالتاي، تىيانشان، كۇئېنلۇن تاغلىرى ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ ھاۋا بوشلۇقىدا ئورمانلارنى تۇنجى قېتىم ھاۋادىن تەكشۈردى.

27 ـ كۈنى، ئۆلكىمىزدە ئاممۇ قۇرغان، دۆلەت پۇل بىلەن يارىدەم بەرگەن ئەڭ چوڭ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى — يەكەن ئىگەچى سۇ ئامبىرى ياسىلىشقا باشلىدى.

△ مۇشۇ ئايدا، مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتى تۇنجى قېتىم ئۇيغۇر، قازاق يېزىقلىرىدا نەشر قىلغان «ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ يەر شەكلى خەرىتىسى» ئۆلكىمىزگە توشۇپ كېلىندى.

△ ئۆلكىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىنىڭ مۇزىكا گۇرۇپپىسى «12 مۇقام» نى ئۇنگە ئېلىش، رەتلەش خىزمىتىنى پۈتۈنلەي ئاياقلاشتۇردى.

3 ـ كۈنى، ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ غەربىدە بەش بال يەر تەۋرىدى.

7 ـ كۈندىن 8 ـ كۈنگىچە، جىجياڭ ئۆلكىسىنىڭ 500 نەچچە نەپەر تولۇقسىز ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلىرى شىنجاڭنىڭ قۇرۇلۇش ئىشغا قاتنىشىش ئۈچۈن خاتىرىلىدى.

9 ـ كۈنى، ئۆلكىلىك ۋە شەھەرلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەسىدىن 600 دىن ئارتۇق كىشى يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شائىرى لۇتپۇللا مۇتەللىپ ۋاپاتىنىڭ ئون يىللىقىنى خاتىرىلىدى.

13 ـ كۈنى، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 21 ـ سانلىق يىغىنى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ ئۆلكە تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش توغرىسىدا قارار» ماقۇللىدى.

15 ـ كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: مەھسۇلاتى يۇقىرى، سۇغۇققا چىداملىق، سېسىمايدىغان، دېنى ئاساسلىقچە تۆكۈلۈپ كەتمەيدىغان بىر خىل كۈزگى بۇغداينىڭ يېڭى سورتى — قارا بۇغداي كورلا بوز يەر ئېچىش رايونىدىكى مەلۇم قىسمىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانىدا يېتىشتۇرۇلدى.

19 ـ كۈنى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ۋە مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى دۇڭ بىۋۇ، دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى لىيۇ چۈن ئايروپىلان بىلەن ئۈرۈمچىگە كەلدى.

20 ـ كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: شىنجاڭ شۆبە بىيۇرونىڭ قارارىغا ئاساسەن، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ قازاقچىسى بىلەن «ئىلى گېزىتى» قوشۇۋېتىلىپ، 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ يېڭى قازاقچە «ئىلى گېزىتى» نەشرى قىلىنىدى ۋە ئۇيغۇرچە «ئىلى دېھقانلار گېزىتى» نەشىر قىلىنىدى. يېڭى «ئىلى گېزىتى» ۋە «ئىلى دېھقانلار گېزىتى» نەشىر قىلىنىغاندىن كېيىن، ئاۋۋالقى «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ قازاقچىسى، «ئىلى گېزىتى»نىڭ قازاقچە ۋە ئۇيغۇرچىلىرى نەشىردىن پۈتۈنلەي توختىتىلدى.

20 ـ كۈندىن 30 ـ كۈنگىچە، شىنجاڭ ئۆلكىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 ـ سانلىق يىغىنى ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلدى. يىغىندا «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى بىلەن مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى يولداش دۇڭ بىۋۇنىڭ يولىورۇقلىرىنى قەتئىي ھىمايە قىلىش توغرىسىدا قارار»، «ئالتە يىلدىن بۇيانقى ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بېرىلگەن دوكلات توغرىسىدىكى قارار»، «شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ 1 ـ بەش يىللىق پىلانى ھەققىدە بېرىلگەن دوكلات توغرىسىدىكى قارار»، «شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ 1954 ـ يىللىق مالىيە ئاتچوتى ۋە 1955 ـ يىللىق مالىيە خامچوتى دوكلاتى توغرىسىدىكى قارار»، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرى ۋە ھەر دەرىجىلىك خەلق كومىتېتلىرىنىڭ تەشكىلىي نىزامى ‹لايىھە›»، «‹مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى 21 ـ سانلىق يىغىنىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنى قۇرۇش، شىنجاڭنىڭ ئۆلكە تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش توغرىسىدىكى قارارى› نى ھىمايە قىلىش توغرىسىدا قارار» ماقۇللاندى؛ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتىنىڭ تەركىبى سايلاپ چىقىلدى: رەئىس سەيپىدىن ئەزىزى، مۇئاۋىن

رەئسلەر گاۋ جىنچۇن، مەمتىمىن ئىمىنوپ، پاتىخان سۇگۇربايوۋ؛ كومىتېت ئەزالىرى: ئابدۇرېھىم ئەيسا، ئابلىمىت ھاجىيوۋ، ئابدۇللا زاكىروۋ، بورھان شەھىدى، تاۋسيوۋ، تۇجۇ، داششاپ، ئەسئەت ئىسھاقۇپ، ئەنۋەر جاكۇلىن، ئەنۋەرخانبابا، جياۋ شۇگۇك، جاغدا بابالىكوۋ، ھۇسەين مۇرات، مەمتىمىن خەلپەتھاجيوۋ، ھامۇتخان، سەلىمە تالىپۇۋا، شۇمۇتوك، شىك لەنتىك، شىرىنبېك، زىك دى، زىيا سەمىدى، ۋاك ئېنماۋ، قاسىمجان قەمبىرى، قالى ئاباق، قۇربان ئەلى، كاك جۇاك، كەي يىك، ئىبراھىم تۇردى، ئىسمائىل ياسىنوۋ، ئىمىن مەخسۇم، ياسىن خۇدابەردى، ما جۇڭسەي، ئابدۇراخمان مۇھىتى، مەخسۇت تىنىپوۋ، مەھەممەت ئەيسا، مەھەممەتخان ھاجىتاجى، مەمتىمىنلەر بولدى؛ ئابلىز مۇھەممەدى ئاپتونوم رايونلۇق يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسىنىك باشلىقلىقىغا، جاك ۋېنجۇ، سۇپا ئىسھاق، ئوسمان ياقۇپ، قاسىمۇف توختى، ئۇمەرجان، نۇرمەھەممەت خۇدابەردى، يەھياجانلار ئۇرۇمچى، قۇمۇل، كورلا، قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن، يەكەن ۋىلايەتلىك ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىلىرىنىك باشلىقلىقىغا سايلاندى.

يىغىن شىنجاك ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىك قۇرۇلغانلىقىنى 10 ـ ئاينىك 1 ـ كۈنى ئېلان قىلىشنى قارار قىلدى.

22 ـ كۈنى، شىنجاك بويىچە ئاك چوك سۇ ئامبىرى — لىيۇشۇگۇ سۇ ئامبىرى ياسىلىشقا باشلىدى.

25 ـ كۈندىن 11 ـ ئاينىك 4 ـ كۈنگىچە، سوۋېت ئىتتىپاقى قازاقىستان سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى مەدەنىيەت مىنىستىرلىكىنىك مۇئاۋىن مىنىستىرى دې. ئى. ئىسماگۇلوۋ ئۈمەك باشلىقى بولغان سوۋېت ئىتتىپاقى سەنئەت خادىملىرىنىك ۋەكىللەر ئۆمىكىدىكى 25 كىشى ئېلىمىز ھۆكۈمىتىنىك تەكلىپىگە بىنائەن شىنجاڭغا كېلىپ زىيارەت قىلىش ۋە ئويۇن قويۇشتا بولدى ھەمدە شىنجاك ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىك قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلەش

پائالىيىتىگە قاتناشتى.

10 ـ ئاي

1 ـ كۈنى، ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھە ئاممىسىدىن 60 مىڭدىن ئارتۇق كىشى يىغىلىش ۋە نامايىش ئۆتكۈزۈپ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىك ئالتە يىللىقىنى ۋە شىنجاك ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىك قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلىدى، سەيپىدىن ئەزىزى شىنجاك ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنى جاكالىدى. دۇك بۇۋ سۆز قىلدى.

△ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىك شىنجاك شۇبە بيۇروسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاك ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى قۇرۇلدى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىك دائىمىي كومىتېتى ۋاك ئېنماۋ، شۇ لىچاك، سەيپىدىن، گاۋ جىنجۇك، ۋۇ كەيجاك، بۇرھان، جياۋ شۇگۇك، لۇ جيەنرېن، شىك لەنتىك، پاك خېتىكلاردىن تەركىپ تاپتى؛ ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىك شۇجىچۇسى بىرىنچى شوجى ۋاك ئېنماۋ، ئىككىنچى شۇجى شۇ لىچاك، ئۈچىنچى شۇجى سەيپىدىن، بىرىنچى مۇئاۋىن شۇجى گاۋ جىنچۇن، ئىككىنچى مۇئاۋىن شۇجى ۋۇ كەيجاكلاردىن تەركىپ تاپتى.

3 ـ كۈنى، دۇك بۇۋ، لىيۇ چۇنلەر ئايروپىلان بىلەن بېيجىڭغا قايتتى. سەيپىدىن بىللە كەتتى.

△ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى شىنجاك 1 ـ ئىيول توقۇمچىلىق فابرىكىسىنىك بوياقچىلىق ماستىرى ئىش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى، بۇرھان لىنتا كەستى.

5 ـ كۈنى، ئۇرۇمچى ئۇلانباي سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ئىش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى، ۋاك ئېنماۋ لىنتا كەستى.

5 ـ كۇندىن 11 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۇنىگىچە، جۇڭگو خەلق تاشقى مەدەنىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، ئېلىمىزگە زىيارەتكە كەلگەن فىدراتسىپ گېرمانىيىنىڭ يازغۇچىسى ماتىياس ئۇرۇمچى، قەشقەر، تۇرپانلاردا ئېكسكۇرسىيە ۋە زىيارەتتە بولدى.

6 ـ كۇندىن 8 ـ كۇنىگىچە، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنى ۋەكىللىرى ئۇرۇمچىدە يىغىن ئۆتكۈزۈپ، ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنىي جەمئىيىتىگە تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتى قۇردى.

8 ـ كۇندىن 10 ـ كۇنىگىچە، ئاپتونوم رايونلۇق سەنئەت ئۆمىكى، جەنۇبىي شىنجاڭ سەنئەت ئۆمىكى، ئىلى ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكى ئۇرۇمچىدە كۆرەك ئۆتكۈزدى.

13 ـ كۇنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئىلى يېزا ئىگىلىكىنى سىناق قىلىش پونكىتى «ئىلى 1 ـ نومۇرلۇق» دەپ ۋاقىتلىق نام بېرىلگەن يازغى بۇغداينىڭ يېڭى سورتىنى تاللاپ يېتىشتۇردى.

ئاپتونوم رايونىنىڭ ئۇرۇمچى چارۋا دوختۇرخانىسى رەسمىي ئېچىلدى.

18 ـ كۇنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: سابىق ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 164 ـ سانلىق مەمۇرىي ئىشلار يىغىنىنىڭ ماقۇللىشى بىلەن قۇرۇلغان مىللىي ـ دىنىي ئىشلار باشقارمىسى رەسمىي ئىشقا چۈشتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق مىللىي ـ دىنىي ئىشلار باشقارمىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

18 ـ كۇندىن 1956 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۇنىگىچە، ۋاڭ ئېنماۋ ئۆمەك باشلىقى بولغان جۇڭگو چارۋىچىلىق ئېكسكۇرسىيە ئۆمىكىدىكى 41 كىشى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇسكۇا، ستالىنگراد شەھەرلىرى ۋە ئۆزبېكستان، قىرغىزستان، قازاقىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە ئېكسكۇرسىيە ۋە زىيارەتتە بولدى.

20 ـ كۇنى، گېئولوگىيە مىنىستىرلىكىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق گېئولوگىيە ئىدارىسى قۇرۇلدى. غەربىي شىمال

گېئولوگىيە ئىدارىسىنىڭ شىنجاڭ شۆبە ئىدارىسى ۋە ئۇنىڭ قارمىقىدىكى 63 ـ ئەترەت ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

21 ـ كۇندىن 25 ـ كۇنىگىچە، سىياسىي كېڭەش ئاپتونوم رايونلۇق 1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 2 ـ سانلىق ئومۇمىي يىغىنى ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلدى. يىغىن سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىپ، بورھان شەھىدىنى سىياسىي كېڭەش ئاپتونوم رايونلۇق 1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلىدى.

27 ـ كۇندىن 29 ـ كۇنىگىچە، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم يىغىن ئۆتكۈزۈپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى 7 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 6 ـ ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھى ۋە قارارلىرىنى يەتكۈزدى. ئىلگىرى تۆۋەنرەك تۈزۈلۈپ قالغان شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش پىلانىغا تۈزىتىش كىرگۈزدى.

30 ـ كۇنى، شىنجاڭ نېفىت شىركىتىنىڭ قاراماي نېفىتلىكىدىكى بىرىنچى قۇدۇقنى قېزىش تاماملىنىپ، نېفىت چىقىشقا باشلىدى.

11 ـ ئاي

1 ـ كۇنى، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۇر يولىنىڭ لەنجۇدىن جاڭيېگىچە بولغان 539 كىلومېتىرلىق ئارىلىقىدا پويىز قاتنىدى.

3 ـ كۇنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: كۆچا ناھىيىسىدە بىر خىل تەكەنسىز زاراڭزا بايقالدى. ئۇنىڭ دېنى چوڭ، پوستى نېپىز بولۇپ، ھەر 100 جىڭ ئۇرۇقىدىن تەكەنلىك زاراڭزىغا قارىغاندا 8. 1 جىڭ مېغىز ئارتۇق چىقىدۇ. ماي مىقدارى 3.6% يۇقىرى.

4 ـ كۇنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۇرۇمچى شەھىرىدە ئاھالىلەر كومىتېتى قۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ بىرىنچى

قارارلىق خىزمىتى ئاخىرلاشتى.

5 ـ كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: بۇ يىل شىنجاڭغا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلگەن 611 ـ نومۇرلۇق پاختا سورتى ماناس دەرياسى ۋادىسىدا تېرىلىپ، مول ھوسۇلغا ئېرىشتى.

△ شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتى «تېلېفون ـ تېلېگراف ئاپپاراتلىرى ۋە سىملىرىنى قوغداش خىزمىتىنى كۈچەيتىپ، دۆلەتنىڭ خەت ـ ئالاقە ئەسلىھەلىرىنىڭ ئامانلىقىنى قوغداشقا كاپالەتلىك قىلىش توغرىسىدا كۆرسەتمە» چىقاردى.

10 ـ كۈنى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتىنىڭ مەمۇرىي ئىشلار يىغىنى دۆلەت ئورگانلىرىدىكى خادىملارنىڭ ھەممىسىگە مائاش تۈزۈمى ۋە پۇل بىلەن مائاش بېرىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش چارىسى، دۆلەت ئورگانلىرىدىكى خادىملارنىڭ پاراۋانلىق خىراجىتىگە بېرىلىدىغان ياردەم پۇلىنى چىقىم قىلىش چارىسى، مەمۇرىي ئورۇنلارنىڭ ئاپتوموبىل مېيىنى تىجەش چارىسىنى ماقۇللىدى.

△ شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۈەنى شىمالىي مېرىدىئان 42 گرادۇسنىڭ شىمالىدىكى ماناس دەرياسى ۋادىسىدىكى بوز يەر ئېچىش رايونىغا تېرىغان 80 مىڭ مو كېۋەزدىن مول ھوسۇل ئېلىنىپ، مو بېشى مەھسۇلاتى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 400 جىڭدىن ئېشىپ كەتتى.

11 ـ كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن خەلق كومىتېتى بىرلىكتە تەشكىللىگەن يېزا خىزمىتىنى تەكشۈرگۈچى توققۇز گۇرۇپپا ئۈرۈمچى، كورلا، ئاقسۇ، خوتەن، يەكەن قاتالىق ۋىلايەتلەر، جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ناھىيىلەر ۋە ئىلى، سانجى، بايىنغولىن، بورتالا قاتارلىق ئاپتونوم ئوبلاستلارغا بۆلۈنۈپ بېرىپ،

جايلارنىڭ كوپىراتىپ قۇرۇش خىزمىتىنى تەكشۈردى ۋە ئۇنىڭغا ياردەملەشتى.

△ شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: دۆلىتىمىزدە ئىشلەنگەن ھېكايە فىلىم «خۇاشەننى پەم بىلەن ئېلىش»، «دەريادىن ئۆتۈپ رازۋېتكا قىلىش» چاڭچۈن كىنو سىتودىيىسى تەرىپىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى.

12 ـ كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: يېقىنقى ئۈچ ئايدىن بۇيان ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن 6000 دىن ئارتۇق ياش ئىلگىرى ـ ئاخىر شىنجاڭغا كېلىپ، چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا قاتناشتى. ئۇلارنىڭ 70 پىرسەنتى شۇ نۆۋەتلىك ئالىي مەكتەپ، تېخنىكۇم، تولۇق ئوتتۇرا ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلەر، 30 پىرسەنتى مەخسۇس تەربىيىلەنگەن تېخنىك خادىملار.

13 ـ كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: يەكەن ۋىلايىتىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانى بۇ يىل سىناق قىلىپ تېرىلغان 118 مو يەردىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 108 نومۇرلۇق يېڭى كېۋەر سورتى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ، مو بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2. 334 جىڭدىن ھوسۇل ئېلىندى.

16 ـ كۈنى، ئۈرۈمچىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى لۇجۇاڭزىدا 5. 5 بال يەر تەۋرىدى.

△ شىنجاڭ توك ئىشلىرى ئىدارىسى ئۈرۈمچى توك ئىشلىرى ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى. ئۇنىڭغا قاراشلىق ئۈرۈمچى ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋېيخۇلياڭ ئېلېكتر ئىستانسىسىغا ئۆزگەرتىلدى.

20 ـ كۈنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياخشى سورتلۇق «2 ـ 3» ئۇزۇن تالالىق پاختىسى ئاقسۇ بوز يەر ئېچىش رايونىنىڭ «غالىبىيەت» دېھقانچىلىق مەيدانىدا كەڭ كۆلەمدە سىناق قىلىپ تېرىلىپ، مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى. 426 مو كېۋەزلىكنىڭ ھەر موسىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 277 جىڭدىن

هوسۇل ئېلىندى، تالاسنىڭ ئۇزۇنلۇقى 35 سانتىمېتىردىن 41 سانتىمېتىرغىچە بولىدۇ.

△ شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: شىنجاڭ بۇ يىل ئاپتونوم رايونلۇق قۇتۇبى چارۋىچىلىق مەيدانى ۋە ئورۇمچى، قۇمۇل، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك چارۋىچىلىق مەيدانلىرىدىن ئىبارەت تۆت يېڭى ۋە يەرلىك دۆلەت چارۋىچىلىق مەيدانى قۇردى.

21 ـ كۈنى، گوۋۇيۈەن ئاقتۇ ناھىيىسىنى قۇرۇشنى ۋە ئۇنىڭ قىزىلسۇ ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولۇشىنى تەستىقلىدى.

23 ـ كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتى مۇشۇ ئايدىن باشلاپ شىنجاڭدىكى خۇسۇسىي سودا ۋە ئىچىملىك ـ يېمەكلىك كەسىپلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشنى بەلگىلىدى ۋە ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئىشخانىسى قۇردى.

△ ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتىنىڭ مەمۇرىي ئىشلار يېغىنى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتى مەمۇرىي ئىشلار يېغىنىنىڭ نىزامى»، «گوۋۇيۈەننىڭ ‹چەت ـ چېگرا ئۆلكىلەر ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدا رادىئو قوبۇل قىلىش پونكىتلىرى قۇرۇش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش› نى ۋە ‹دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق كوپېراتىپلىرىدا نۇقتىلىق هالدا رادىئو قوبۇل قىلىش پونكىتلىرى قۇرۇش توغرىسىدىكى يولىۇرۇقى› نى ئىجرا قىلىش پىلانى» نى، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىغا كىرىش ـ چىقىشتا مەملىكەت بويىچە ئۆتمەيدىغان ئاشلىق بېلىتىنى ئىشلىتىش ۋە دەپتەردىن ئۇچۇرۇشنى يولغا قويۇش توغرىسىدىكى تەپسىلىي نىزام» نى ماقۇللىدى.

24 ـ كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىئتۇەننىڭ پارتكومى «شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش قىسىملىرىنىڭ شىنجاڭدا

يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش هەرىكىتىگە يارەدەم بېرىش توغرىسىدا قارار» چىقىرىلدى.

25 ـ كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئاپتونوم رايونلۇق ساناقەت نازارىتى، قاتناش نازارىتى، پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرى بىرلەشمىسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئىتتىپاق كومىتېتى ساناقەت سېپىدە ياش ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئارىسىدا «ئۇچنى سېلىشتۇرۇش» هەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا بىرلەشمە يولىورۇق چىقاردى.

26 ـ كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم يېزىلارغا يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرى قۇرۇشقا ماھىر كەسىپي خادىمدىن 1500 نى سەپلەشنى قارار قىلدى.

26 ـ كۈندىن 12 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىگىچە، ئاپتونوم رايونلۇق سۇ ئىشلىرى ئىدارىسى شىنجاڭ بويىچە تۇنجى نۆۋەتلىك دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىنى سۇغۇرۇشنى باشقۇرۇش يىغىنى چاقىردى.

27 ـ كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئاپتونوم رايونلۇق ئورمانچىلىق نازارىتىنىڭ ئورمان تەكشۈرۈش ئەترىتى بەش ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت سەرپ قىلىپ، غەربتە ئاقتېرەك دەرياسىدىن شەرقتە كەيگۈك دەرياسىغىچە بولغان 110 چاقىرىمدىن ئۇزۇنلۇقتىكى گۈچۈك ئورمانلىق رايونىدىكى ئورمانلارنى تەكشۈرۈش خىزمىتىنى ئورۇندىاپ بولدى.

△ شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئاپتونوم رايونلۇق تارىم دەرياسىنى ئىقتىسادىي جەهەتتىن ئۇنىۋېرسال تەكشۈرۈش ئەترىتى دەريانى بويلاپ 600 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى دەريا قېنى، گىدروگرافىك، بوز يەر، تۇپراق، هاۋارايى قاتارلىقلارنىمۇ تەكشۈرۈپ چىقتى.

△ شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئاپتونوم رايونلۇق چارۋىچىلىق نازارىتى بۇ يىل تەينلىگەن يەتتە ئوتلاق تەكشۈرۈش ئەترىتى ئالتاي،

تارباغاتاي، ئىلى، قۇمۇل، خوتەن ۋىلايەتلىرى ۋە بايىنغولىن، قىزىلسۇ ئوبلاستلىرىنىڭ بەزى ناھىيىلىرىدىكى ئوتلاقلارنى نۆۋەتلىك تەكشۈرۈشنى ئاساسىي جەھەتتىن ئايافلاشتۇردى.

28 ـ كۈنىدىن 30 كۈنگىچە، ئۈرۈمچى شەھىرىدە جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى 1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 ـ سانلىق ئومۇمىي يىغىنى ئوتكۈزۈلۈپ، سىياسىي كېڭەشنىڭ لیۇ خې رەئىسلىكىدىكى ئۈرۈمچى شەھەرلىك 1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى قۇرۇلدى.

12 ـ ئاي

1 ـ كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: خوتەن ۋىلايىتى بۇ يىل خوتەن، گۇما، لوپ، قارىقاش ناھىيىلىرىدە سىناق قىلىپ باققان 1134 قوتا كۆزلۈك پىلە مۇڭپەقىيەتكە ئېرىشتى.

△ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكتونى شىخەنزىدە قۇرغان ئېلېكتر ئىستانسىسى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى.

△ شىنجاڭ ماشىنىسازلىق زاۋۇتى ئۈرۈمچى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى

△ ئىلگىرىكى شىنجاڭ كىسلاتا ئىشلەش زاۋۇتى بىلەن كىسلاتا زاۋۇتىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش باشقارمىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كىسلاتا ئىشلەش زاۋۇتى قىلىندى.

3 ـ كۈنى ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكتونى كېڭەيتىپ قۇرغان مىچوەن مىڭجىك سۇ ئامبىرىغا سۇ قاچىلاش باشلاندى. كېڭەيتىپ قۇرۇش 6 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى باشلانغاندى، 11 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئاساسىي جەھەتتىن پۈتتى. سۇ قاچىلاش مىقدارى ئاۋۇالقى ئۈچ مىليون كۇب مېتردىن بەش مىليون كۇب مېترغا كۆپەيتىلدى.

7 ـ كۈنىدىن 11 ـ كۈنگىچە، غۇلجا شەھىرىدە تۇنجى نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 4 ـ سانلىق يىغىنى ئېچىلىپ، غۇلجا شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى غۇلجا شەھەرلىك خەلق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىشنى ماقۇللىدى.

8 ـ كۈنى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتىنىڭ مەۋرىي ئىشلار يىغىنى «1956 ـ يىللىق سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ زاۋۇتتىن چىقىش باھاسىنى تەكشۈرۈش چارىسى»نى ۋە «بېيجىڭ يېنىكى ئۇلاغ قاتتىدىغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىڭ باھاسىنى تۆۋەنلىتىش چارىسى»نى ماقۇللىدى، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئورمان يېتىشتۇرۇش ھەققى ئېلىشنىڭ ۋاقتىلىق چارىسى»نى مۇزاكىرە قىلدى.

10 ـ كۈنى، غەربىي شىمال سودا شىركىتىنىڭ شىنجاڭ ئۇلكىلىك شىركىتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سودا شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

11 ـ كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئاپتونوم رايونىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ئارقىمۇ ئارقا 140 خىلدىن ئارتۇق دورا ماتېرىياللىرى بايقالدى. ئۇلارنىڭ قىممەتلىكلىرى بۆكەن مۇڭگۇزى، بۇغىنىڭ يۇمران مۇڭگۇزى ۋە مەھسۇلاتى كۆپ سوغۇلغول، قۇرۇتۇلغان بۇغا مۇڭگۇزى، ئەڭلىكئوت قاتالىقلاردىن ئىبارەت.

14 ـ كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: ئۈرۈمچى شەھەرلىك يەككە قول سانائىتى بىلەن خۇسۇسىي سانائەتنىڭ نۆۋەتلىك كەسىپلىرىنى تەكشۈرۈش ئىشخانىسى قۇرۇلدى

15 ـ كۈنى، شىنجاڭ گېزىتى خەۋىرى: بۇ يىل شىنجاڭ بويىچە ئاشلىق، ۋە پاختا تېرىلغان يەر 17 مىليون 968 مىڭ مو ۋە 1 مىليون 103 مىڭ مودىن ئارتۇق بولۇپ، ئۇنىڭدىن يىلدىكىدىن 759 مىڭ 100 مو ۋە 283 مىڭ 500 مودىن كۆپرەك كېڭەيتىلدى؛ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 3 مىليارد 823 مىليون 500 مىڭ جىڭ ۋە 52 مىليون

200 مىڭ جىڭ بولۇپ، ئۆتكەن يىلدىكىدىن 228 مىليون جىڭ ۋە 20 مىليون 900 مىڭ جىڭ ئاشتى. مايلىق زىرائەتلەرنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 173 مىليون 730 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، ئۆتكەن يىلدىكىدىن 27 مىليون جىڭدىن كۆپرەك ئاشتى.

17 ـ كۈنى، ئاپتونوم رايونى بويىچە تۇنجى تەنتەربىيە سارىيى ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ شىمالىي شىنخۇا يولىدا پۈتۈپ ئېچىۋېتىلدى. بۇ ساراي 8 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكتۇەنلىنىڭ قۇرۇلۇش قوشۇنى تەرىپىدىن ياسلىشقا باشلىغانىدى.

21 ـ، 29 ـ كۈنلىرى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم يىغىن ئېچىپ، 1957 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن ئىلگىرى ئاپتونوم رايون بويىچە ھەممە شەھەر ـ يېزىدىكى خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى ئاساسىي جەھەتتىن ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شىركىچىلىكى كوپىراتىپ ۋە باشقا كوپىراتسىيە شەكلىدىكى يېرىم سوتسىيالىستىك ئىگىلىك يولىغا كىرگۈزۈپ بولۇشنى بەلگىلىدى.

26 ـ كۈنى، شەرقىي جۇڭگو رايونىدىكى پىلىكەش دېھقانلار جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى دېھقانلارغا يارەم قىلغان 93 ساندۇق شەرقىي جۇڭگو پىلە ئۇرۇقى ئايروپىلان بىلەن قەشقەرگە توشۇپ كېلىندى.

29 ـ كۈنى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتى يىغىنى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ 1956 ـ يىللىق خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ لايىھىسى»نى ماقۇللىدى.

30 ـ كۈندىن 1956 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنگىچە، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم كېڭەيتىلگەن يىغىن ئېچىپ، شىنجاڭنىڭ «يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيەلەشتۈرۈش تەرەققىياتىنى تېزلىتىش ۋە دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى تېز راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدا قارار» ۋە «خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش مەسىلىسى توغرىسىدا قارار» ماقۇللىدى.

△مۇشۇ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە، ئاپتونوم رايونىمىزدا دېھقانچىلىق كوپىراتىپلىرى 4570 نەچچىگە يەتتى.

△ مۇشۇ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە، شىنجاڭ بويىچە قول ـ سانائىتى كوپىراتىپلىرىدىن 86 سى، تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىدىن سەككىزى، تەمىنات ـ سودا گۇرۇپپىلىرىدىن 580 ى قۇرۇلدى.

△ مۇشۇ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە، شىنجاڭ بويىچە دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى 348 گە، يېزىلىق تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى 43 كە يەتتى.

△ مۇشۇ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە، ئۈرۈمچى، غۇلجا، قەشقەر قاتارلىق 25 شەھەردە 2351 خۇسۇسىي سودا ئۆزگەرتىلدى.

△ ئىشلەپچىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكتۇەنى 585 مىڭ مو بوز يەر ئاچتى.

△ ئۈرۈمچى شەھىرى ۋە غۇلجا شەھىرىدە 11 ئائىلە خۇسۇسىي سانائەت ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شىركىچىلىكىگە ئۆتكۈزۈلدى.

(شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئىشخانىسى تۈزگەن «شىنجاڭنىڭ ھازىرقى زامان تارىخىدىكى چوڭ ۋەقەلەر خاتىرىسى» دىن ئېلىندى).

تەرجىمە قىلغۇچى: تۇرغۇن ئۆمەر

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئى. ئەسقەرى

«شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»نىڭ «37 - سانىنى كۆرگەندىن كېيىن

ئەرشىدىن تاتلىق

مەن بۇ يىل نەشىردىن چىققان «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 37 - سانى (ئەدىب - سەنئەتكارلىرىمىز شەجرىسى) نىڭ 248 - بېتىنى قىزىقىپ كۆردۈم. ئۇنىڭدا تۇرسۇن باراتنىڭ «ئىلغار مائارىپچى، دراماتۇرگ ئابدۇللا روزى توغرىسىدا» دىگەن مۇھىم ئەسلىمە خاراكتېرلىك تونۇشتۇرۇشى بار ئىكەن. ئاپتور بۇ ئالتە بەت (248 - بەتتىن 252 - بەتكىچە) لىك ئەسلىمىدە مەرھۇم ئىنقىلابىي قۇربان لۇتپۇللا مۇتەللىپ سەبداشلىرىدىن بىرى ئابدۇللا روزىنىڭ شەخسىي تارىخى ۋە ئىجتىمائىي تارىخىنى شۇنداقلا ئەدەبىي پائالىيىتىنى ناھايىتى ئىخچام ھەم مەزمۇنلۇق شۇنداقلا پاكىتلىق تونۇشتۇرغان. ئەپسۇسكى، ئاپتور تۇرسۇن بارات ھېسسىياتقا بېرىلىپ كېتىپ مۇھىم ئىككى يەردە كەتكۈزۈپ قويغان. مەرھۇم ئابدۇللا روزى زىيالىلار ئارىسىدا ياشىغان ۋە ئىشلىگەن بۇ ھەممىگە مەلۇم.

ماقالىدە بىرىنچى كەتكۈزۈپ قويغان يېرى، ئەسلىمىنىڭ 251 - بېتىدە «گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئابدۇللا روزىنى ئاقسۇ تۈرمىسىگە سولاپ، 1945 - يىل 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى خەلقنىڭ ئازادلىقى ۋە ئەركىنلىكى، بەخت سائادىتى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان لۇتپوللا مۇتەللىپ، بىلال ئېزىز، مۇنىرىدىن باشچىلىقىدىكى ياش ئىنقىلابچىلار بىلەن قوشۇپ 22 نەپەر كىشىنى ۋەھشىلەرچە ئۆلتۈردى» دېيىلگەن. بۇ پاجىئەنىڭ بولغىنى راست. ئەمما ئۆلتۈرۈلگەن ئادەمنىڭ سانى توغرا ئەمەس. 1952 - يىلى ئاقسۇدا

«ئەكسىل ھەرىكەتچىلەرنى تازىلاش ھەرىكىتى» ئېلىپ بېرىلغاندا، خەلق تەرىپىدىن يوشۇرۇنغان يېرىدىن تۇتۇپ كېلىنگەن ئاقسۇ ۋىلايەتلىك جىڭساجۈينىڭ تۈرمە باشلىقى گۈەن ۋېڭلۇنىڭ ئىقرارى بويىچە «ياشلار ئۇچقۇنى» تەشكىلاتىغا چېتىشلىق دەپ ئۈچ نۆۋەت قىرىپ تاشلىغان كىشىنىڭ سانى 320 دەپ بىكىتىلىپ ئاقسۇ گېزىتىگە ئېلان قىلىنغان ۋە ئۆلۈكلەرنىڭ جەسىتىنى ئۈچ يەردىن كولاپ تېپىپ نەقلەشتۈرۈلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە، 36 نەپەر كىشى زىيالى دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئۈچتۇرپاندا شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 19 - كۈنى قەتلى قىلىنغان 18 كىشىنى قوشقاندا ئۇلارنىڭ ئومۇمىي سانى 338 بولىدۇ. 36 نەپەر زىيالى دېگەن كىشىلەر ئىنقىلابىي قۇربان لۇتپۇللا مۇتەللىپ، بىلال ئېزىز، تەشكىلاتچى مۇنىرىدىن غوجا (ئۆزبېك)، تارىخچى ھەم تاشكەنتچى ئابدۇللا داۋۇتوپ، ئابدۇللا ئارىپوپ، مەۋلانجان، ھاشىم ئاخۇنجانوپ، ئابدۇرېھىم ئەخمىدى، تەۋەككۇل ئولۇغۇپ، پولسىقجان نىيازوپ، ئىبراھىم ئىدىرىس، ھۇسەينوپ، نىم شىھىتنىڭ ئېنىسى ئاتاقلىق مائارىپچى ئابدىقادىر ئېلى، گومىنداڭ ھەربىي قىسىم ئات دوختۇرى مايئور ئېلاخۇن (ئۆزبېك)، يەنە بىر خەنزۇ ئات دوختۇرى، ئاقسۇ سانائەت مەكتىپىنىڭ ئىيۋان، پىتكا ناملىق ئىككى رۇس ئوقۇنتۇچىسى، ئابدۇللا روزى قاتارلىق كىشىلەر.

ئىككىنچى كەتكۈزۈپ قويغان يېرى، 252 - بەت تۆۋەندىن يۇقىرىغا 8 - قۇردىن 12 - قۇرغىچە بولغان تۆت مىسرا شېئىر. يەنى

سۈرىتى سۈرەتكە كەلسە، سۈرىتى ئىشان كېلور،
قوللىرى ئارى مىسەللىك چىشلىرى تىشاڭ كېلور،
سۈرىتى سۈرەتكە كەلسە سۈرىتى ئاخۇن كېلور،
نەپ چىقمىسا داستىخاندىن بەك پۇشايمان ئەيلەپ كېتۇر.

بۇ شېئىرنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:
بىر سورۇندا ئاخۇن بىلەن ئىشان تۆر تالىشىپ قىزىرىشىپ قالغان. ئىزا ـ ئاھانەتكە چىدىمىغان ئاخۇنۇم ئىشانغا:

نەپسى سۈرەتكە كەلسە سۈرىتى ئىشان كېلۇر،
قوللىرى ئارى مىسەللىك چىشلىرى تىشاڭ كېلور.

دېگەنىكەن ئىشان شۇ يەردىلا:

نەپسى سۈرەتكە كەلسە سۈرىتى ئاخۇن كېلۇر،
گەر ئىلىپنى (ئاخۇندىكى «ئا» نى) تارىتىۋەتسە قالار كېلۇر.

دەپ رەدىيە بەرگەن.

مەرھۇم ئابدۇللا روزى بۇ شېئىرنىڭ توغرىسىنى دېگەن ياكى خاتىرىگە يېزىپ قويغان بولۇشى مۇمكىن. ئاتاقلىق ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى بولغان مەرھۇمنىڭ بۇ شېئىرنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىشى ياكى خاتا ھالدا ئېيتىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەن ئاتاقلىق مائارىپچى، دىراماتۇرگ ئابدۇللا روزى بىلەن سەبدىشى بىلال ئېزىزىنىڭ 1945 ـ يىلى 28 ـ مارتتا «ئاقسۇ گېزىتى» نىڭ ئەدەبىيات بېتى «جەنۇب شامىلى» دا ئېلان قىلىنغان ئابدۇللا روزىنىڭ «ئەمدى يازاي»، بىلال ئېزىزىنىڭ «ئوينا!...» (بىر ئۇسسۇلچىغا خىتاب) ئىككى شېئىرىنى تەقدىم قىلاي.

ئەمدى يازاي

(روبائىلار)

ئا. روزى

لالە گۈللەر چېچەك ئاچتى، دىلبىرىمگە چىمەن تىزاي،
دىل مۈلكىدىن نىھانىمنى، سۆزلەر بىلەن ئىپادىلەي.
خەلقىم ئۈچۈن تەقدىمانە، ھوروفلەردە سۈرەت سىزاي،
ئەركىنلىكىدىن ئىلھاملىنىپ، بەخت ئۈچۈن ھۈججەت يازاي.

شائىرلىقتىن يات ئادەممەن، ئۇسلۇبىمدا دوراپ يازاي،
ۋەتەن ئىشقى ئىلھاملىرى، بىلمىگەننى سوراپ يازاي.
رەشكى رەقىپ دۈشمەنلەرنى قەلەم بىلەن ئوراپ يازاي،
ئادالەتنىڭ مۈشكى ئەنبەر پۇرىقىنى پۇراپ يازاي.

ئۆتمۈشۈمگە لىرا[1] چېلىپ، ئىلگىيەمنى[2] ئوقۇپ يازاي،
شەمئى ئەنۋەر تۇرمۇش ئۈچۈن مەدھىيەمنى توقۇپ يازاي.
دىلى ناپاك پەسكەشلەرنى ھەجۋەم بىلەن سوقۇپ يازاي،
ئالغا يۈرمەس قاشاڭلارنى شېئىرىم بىلەن نوقۇپ يازاي.

بەش مىڭ يىللىق دۆلىتىمنىڭ تارىخىدىن داستان يازاي،
مىللىتىمنىڭ ئۆتمۈشىدىن رىۋايەتلەپ بوستان ياساي.
تارىخىمىز ھەقىقەتتۇر ئىدىيە قىلىپ ھامان يازاي،

---

① لىرا — مۇڭلۇق مۇزىكا.
② ئىلگىيە — قايغۇ ـ ھەسرەتلىك غەزەل.

خەلق تۇرمۇشىنى ئىنكاس قىلىپ خۇددى ئەينى زامان يازاي.

ژاپادارلىق، مېھرىبانلىق پەزىلەتتىن تەسۋىر يازاي،
شارائەت ۋە ئەپسانىگە نەپرەت بىلەن تەسخىر يازاي.
ئەدەب ـ ئەخلاق مەرىپەتكە خەلقنى جىرلاپ تەدبىر يازاي،
مۇھەببەتنىڭ قەدرىدىن يۇكسەپ ئالغا ئۇندەپ تەبىر يازاي.

پىكىر قۇۋۋىتى ژۇجۇدۇمنى دۆلەتكە دەپ ئەمدى يازاي،
كۇرەشمىدىن ھېچ قايتماسقا مىللىتىمگە ۋەئدى يازاي.
يازاي دېدىم جۇرئەتلىنىپ چېكىنمەستىن بەئدى يازاي،
ئارزۇيۇم ۋەتەن ئەركى ئۈچۈنمەستىن ئەمدى يازاي.

1945 ـ يىلى 28 ـ مارت، ئاقسۇ

ئوينا! . . .

(بىر ئۇسسۇلچىغا خىتاب)

بىلال ئىزىزى

تۇرالماستىن بىقارار خەلق، چىقىپ شاد ـ خورامان
ئوينا! . . .
سەن سەھنىدە ئۇچىلىغان گۈل كەك سەھنىدە ھەر يان
ئوينا! . . .
سەھنە ئىچى جەك مەيدانى، بۇ مەيداندا چاققان
ئوينا! . . .
ئويۇن بىلەن ھۇرمەت تاپتىك بۇ ئىش شەرەپ ھەم شان
ئوينا! . . .

تاۋۇس كەبى ھەر تەرەپكە جىلۋە قىلىپ جەۋلان
ئوينا! . . .

ۋاقتى ئويۇن چاغلىرىدا سەن فرىشان قىلىپ قىلىپ چاشنى،
يېڭى چىققان ئايدەك قىلىپ قۇندۇز كەبى قەلەم قاشنى.
شوخلۇق بىلەن ھەر بىر كۆزدىن تۆكۈپ دانە ـ دانە ياشنى،
ئويۇنىڭنىڭ شوخ يېرىدە سەن ئوينىتىپ ئالتۇن باشنى،
باققانلارنىڭ كۆزلىرىنى قىلىپ زارۇ ـ ھەيران
ئوينا! . . .

روشەنلىكتە چولپان كەبى يانار سېنىڭ شەھلا كۆزۈڭ،
مىسلى ئون‌تۆت كۈنلۈك ئايدەك نۇر ياغدۇرار تۇلۇن يۈزۈڭ. . .
بىرەر دوستىغا ھەردەم لەززەت، ئويناپ تۇرۇپ قىلغان سۆزۈڭ. . .
ھەر ئەزايىڭ ئۆز جايىدا دېمەك كامىل قىلغان ئۆزۈڭ. . .
قاشىڭدىن خىجالەتتىدۇر لالە بىلەن رەيھان
ئوينا! . . .

سەنئەت ئۇچۇن بەك تىرىشىپ، غەيرەت بىلەن مەقسەتكە يەت! . . .
سەنئەت ئۇچۇن بەك تىرىشىپ تارىخىڭنى شەرەپلىك

ئەت! . . .
سەنئەت ئۇچۇن بەك تىرىشىپ خەلقىڭ ئۇچۇن خىزمەت
كۆرسەت! . . .
سەنئەت ئۇچۇن بەك تىرىشىپ ئىجادىڭنى قالدۇرۇپ
كەت! . . .
«سەنئەت ئامما ئۇچۇن» دەپ بىل! سەنئەت ئەلگە ئوبدان
ئوينا! . . .

ژۇجۇدۇڭنى ئەخلاق بىلەن ھەر دائىما تاھىر
قىلغىن! . . .
سەن ئۆزۈڭنى كۈندىن - كۈنگە ھىممەت بىلەن ماھىر
قىلغىن! . . .
ئىجادىڭنى ئايىماستىن ھەر ئويۇندا زاھىر قىلغىن!
دىلىڭنى ساپ - تازا قىلىپ يامانلىققا قاھىر
قىلغىن! . . .
شۇنداق قىلساڭ بولۇرسەن شاد ئەل ئىچىدە خىرامان
ئوينا! . . .

نەغمە - ناۋا سەن ئۇچۇندۇر، ئوينا ئاۋام قاراپ
تۇرسۇن! . . .
شوخلۇق بىلەن كۈلۈپ ئوينا، خۇلقۇڭ ئەلگە ياراپ
تۇرسۇن! . . .
داڭقىڭ سېنىڭ ئەل ئاغزىدا شەمۇ شەكلە تاراپ
تۇرسۇن! . . .
بۇلبۇللارنىڭ رەشكى كېلىپ باغدا ئۇمۇ سايراپ
تۇرسۇن! . . .
ئېزىزى دەر: — ئەدەپ - ئەخلاق ئۇچۇن ئىچىپ چىن

ئان ئوينا! . . .

1945 - يىل 28 - مارت، ئاقسۇ

顾问：色尔哈孜·木斯塔奋
阿布都哈力克·沙克
主编：阿布力孜·穆罕默德·沙依拉木
编辑：吐尔洪·吾买尔
阿布都热依木·买买提
居来提·阿布力米提
责任校对：居来提·阿布力米提

新疆文史资料选辑(39)（维吾尔文）
中国人民政治协商会议新疆维吾尔自治区
委员会文史资料委员会编

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市建中路54号邮政编码830001）
新疆新华书店发行 新疆工人时报印刷厂印刷
850×1168毫米 32开本 13.25印张 2 插页
1995年5月第1版 1995年12月第1次印刷
印数：3000

ISBN7—228—03716—2/K·425 定价：8.70元
（内部发行）

مۇقاۋىنى لايىھىلىغۇچى: ئوبۇلقاسىم مۆمىن

ISBN 7-228-03716-2

